

חוקות הארץ / הלכות כלאים
בתוספת הלכות ביאורים חידושים ומקורות

חוקות הארץ

הלכות כלאים לרמב"ם

פרקים א-ד

ועליהן ביאורים וחידושים מאת הראי"ה קוק

בתוספת: הלכות, עיונים, ומראי מקומות

שנכתבו ונערכו

ע"י צוות מכון התורה והארץ

**בהוצאת מכון התורה והארץ
כפר דרום – אשקלון**

טל' 08-6847325, פקס' 08-6847055

אינטרנט

www.toraland.org.il

דוא"ל

Mahon@inter.net.il

יוצא לאור בסיוע משרד החינוך

התרבות והספורט – מינהל התרבות

©

כל הזכויות שמורות

ISSN O793 D - 4262

סדר ועימוד

א"א 054-6671877, 054-6672712

דפוס חמד ירושלים

לזכר

אמנו וסבתנו האהובה גיבורת החיים והאמונה

מרת מלכה וייס ע"ה

מקלויזנבורג - בני ברק

בת ר' מרדכי ואסתר ביקסנשפנר הי"ד

אלמנת ר' משה וייס הי"ד

אשר שרדה את אימי השואה עם שני ילדיה הקטנים
זכתה לעלות לארץ ולגדל את צאצאיה לתורה ולמעשים טובים

מתוך אמונה ודבקות בחיים

כאשר שם שמים ודברי חכמה שגורים בפיה כל ימיה

נלקחה לבית עולמה ביום ב' באדר תשס"ו

תוכן הספר

6	הנחיות למעיין .....
7	ברכות והקדמה .....
13	תוכן מפורט של פרקים א-ד .....
26	רשימת המשתתפים בספר .....
27	הלכות כלאים פרקים א-ד .....

הנחיות למעיין

- א. הלכות כלאים לרמב"ם שהובאו בספר הובאו באות וילנה מודגשת. מעל ההלכה צויין שמקורה מהרמב"ם. מובאות מהרמב"ם בתוך ההלכות השונות אף הן באות וילנה בהוספת כותרת צד – רמב"ם, נוסח הרמב"ם הוא לפי מהדורת שבתי פרנקל.
- ב. הלכות כלאים של הראי"ה קוק וחידושו הן באות פרנק-ריל מודגשת. בפיסקה ראשונה ממספר פסקאות של הראי"ה קוק ישנה כותרת צד – ראי"ה.
- ג. הוספות צוות מכון התורה והארץ הן באות נרקיסים, הכותרות מודגשות, וההלכות וההערות אינן מודגשות.
- ד. מספרי ההערות בכל הלכה מתחילים מחדש. כמו"כ בחידושי הראי"ה הותחל סיפור ההערות מחדש.
- ה. הרצי"ה קוק כתב ציוני מקורות קצרים להלכות עפ"י סדר הא-ב, ציוני מקורות אלו הוכנסו בתוך ההערות של מכון התורה והארץ ללא שינוי באותיות פרנק-ריל מודגשות.
- ו. בתוך הספר הפניות ממקום למקום עפ"י הפרק וההלכה. עפ"י חלוקת המשנה של אות ומספר הערה.

הרב אברהם שפירא

[הרב הראשי לישראל]
ראש ישיבת מרכז הרב

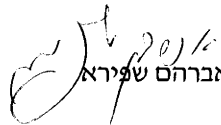
בס"ד

טבת תשס"ו

מכתב ברכה

הובאו לפני גליונות מהספר הנכבד "חקות הארץ", הסובב והולך בשיטות הפוסקים בהלכות כלאים, דבר דבור על אופניו, בשפה ברורה, דבר נאה ומתקבל, מפרי עמלם של ת"ח מובהקים חברי מכון "התורה והארץ" אשר בדרומה של ארצינו ה"ק, אשר פירותיהן מעידין עליהן ואינם צריכים לקול" (עי' ב"ר ט"ז). וכבר אמרו חז"ל תורת שלמדתי באף - עמדה לי, וחיבור זה אשר לפנינו נכתב גם בעת מצוקה בעת הנף יד על גוש קטיף, אמונה זה סדר זרעים, שמאמין בחי עולמים וזורע. ובחיבור זה זכינו להו"ל גם ביאורים של מרן הראי"ה זצוק"ל, על סדר הרמב"ם הלי כלאים [ואף החל לכתוב ספר הלכות כלאים כמתכונת חיבורו הגדול בהלי שביעית], והוא מצורף לקודש בחיבור זה, אשר פותח צוהר לכל העוסקים במצוות התלויות הארץ. ואשרי כל העוסקים בהליכות עולם, לזכות את הרבים, בירורי הלכות הנצרכות בארצינו הק', ובעז"ה יזכו לברך על המוגמר בכרך זה ובחיבורים נוספים, אשר יזרעו וישרישו יתדות בבית ישראל לשם תהילה ולתפארת. ויבורכו מן שמיא רבני מכון "התורה והארץ" אשר בנו בית זה לתפארת, ובנוסף אליהם בני היקר הרה"ג רבי בן ציון שליט"א שמסר לידי מכון "התורה והארץ" את בירווי הראי"ה על הלי כלאים, טוב עין הוא יבורך, ונתבשר כולנו בבשורות טובות לנו ולכל ישראל.

הכו"ח לכבוד התורה ולומדיה.

הרב אברהם שפירא

ברכת הרה"ג הרב יעקב אריאל שליט"א

נשיא מכון התורה והארץ ורב העיר רמת-גן

כמעשהו בשבת כך מעשהו בחול. לאחר הוצאת "שבת הארץ" השלם הגיעה שעתן של הלכות כלאים. אף כאן המסד הוא חיבורו של מרן הרב קוק זצ"ל, והטפחות הן תוספת מורחבת של חבר תלמידי חכמים, ובראשם הרב יהודה עמיחי שליט"א ממכון התורה והארץ, שעמלו שנים כדי להוציא לאור דבר מתוקן מתחת ידם.

מרן הרב קוק יצר כאן ובשבת הארץ סגנון הלכתי חדש, שהפך להיות נפוץ ומקובל מאוד בעולם התורה בדורנו, לכנס על כל הלכה את כל הנאמר עליה, כולל פסיקות מעשיות שנידונו כתוצאה משאלות חדשות העולות על הפרק. התורה היא עץ חיים ההולך וגדל בכל עת ובכל שעה, מצמיח עלים ופרחים ונותן פריו בעתו להורות לעם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון. וכדי לאפשר לכל מי שרוצה לשבת בצילו של העץ ולאכול פרותיו המתוקים יש צורך לטפח את העץ ולאפשר לו לגדול ולשלוח ענפים לכל עבר. ועל כך נאמר וחיי עולם נטע בתוכנו.

לברכה מיוחדת ראויה הספרות העוסקת במצוות התלויות בארץ. מעצם טבען נטועות הן באדמת ארץ ישראל. אחת החמורות שבהן הן הלכות כלאים. ההלכות קשות ועמוקות מצד עצמן וקיומן הלכה למעשה קשה שבעתיים. החקלאי, ובפרט זה המודרני, עומד מול מצבים מסובכים שעליו להתמודד אתם. העצות המקצועיות שהמומחים לחקלאות מייעצים פעמים רבות נוגדות את ההלכה. הדבר מורגש בעיקר בהרכבות כלאים. יש צורך לתת לחקלאי מענה הולם שבו תישמר ההלכה במילואה ועם זאת תאופשר חקלאות מתקדמת ורנטבילית המפרנסת את בעליה בכבוד. ספר זה מציע בפני הלומד את כל השיטות ומאפשר לו לברר את ההלכה מכל צדדיה ולבסוף להגיע למסקנה מעשית בכל מקרה ומקרה עפ"י תנאיו המיוחדים.

נתקיים לדאבונו במבני כפר דרום יובבי"א ערו ערו עד היסוד בה, אולם דברי התורה שנלמדו במכון כולל אלו שבחיבור זה הועברו למקומו

החדש של המכון ונכתבו בספר. מצילין ספר תורה מפני הדליקה. ישיב ה' שבות עמו בקרוב.

המכון תיפקד בשנים האחרונות במצב מיוחד שניתן לראות בו מעין "כלאים" שבו שני מצבים סותרים זה את זה. עיסוק בתורה בכלל, ובהלכות חמורות אלו בפרט, מצד אחד, ואש תופת של שנאה וקטל מאידך. ואש באש לא פגעה. אש התורה לא זו בלבד שלא כבתה, אלא אדרבה הרוח ליבתה את האש.

על הכתוב "סמכוני באשישות" דורשים חז"ל שתי אישות הן אש שחורה ואש לבנה. שתי בחינות הן באש, אש מכלה, שורפת ומחשיכה ואש מאירה ומחממת. אש שנאה וחורבן ואש מתיכה ומלכדת. לכאורה שני מיני אש הם והן בחינת כלאים זו בזו. אולם היא הנותנת. אש התורה מתחזקת דווקא כאשר האש המחריבה ההורסת מתגברת. מעין תשובת המשקל.

השימוש הנרחב בהרכבת כלאים נובע מהצורך לשלב את כוחה של כנה חזקה ופראית עם רוכב תרבותי ומעודן. המכון שוקד על דרכים כשרות לפיהן ההרכבה תיעשה מין במינו כי עצם הרעיון של שילוב כוחות ניגודיים לא רק שאינו פסול, אדרבה כך ראוי שייעשה בתנאי שייעשה כהלכה. גם במישור החברתי יש צורך בשילוב כוחות: לרתום את כוחות ההרס והחורבן לשאיפת הבניין והיצירה אולם כל זאת בדרכה של תורה. ולכך התכוון הנביא יחזקאל (פרק לז):

כֹּה אָמַר אֱ-דֹנִי א-לֵהִים הִנֵּה אָנִי לִקַּח אֶת עֵץ יוֹסֵף אֲשֶׁר בְּיַד אֲפְרַיִם וְשִׁבְטֵי יִשְׂרָאֵל חֲבָרְיוֹ וְנִתַּתִּי אוֹתָם עָלָיו אֶת עֵץ יְהוּדָה וְעִשִּׂיתָם לְעֵץ אֶחָד וְהָיוּ אֶחָד בְּיָדֵי... כֹּה אָמַר אֱ-דֹנִי א-לֵהִים הִנֵּה אָנִי לִקַּח אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִבֵּין הַגּוֹיִם אֲשֶׁר הִלְכוּ שָׁם וְקִבַּצְתִּי אוֹתָם מִסְּבִיב וְהִבֵּאתִי אוֹתָם אֶל אֲדָמָתָם. וְעִשִּׂיתִי אוֹתָם לְגוֹי אֶחָד בְּאֶרֶץ בְּהָרֵי יִשְׂרָאֵל וּמִלֶּךְ אֶחָד יִהְיֶה לְכֻלָּם לְמֶלֶךְ וְלֹא יִהְיוּ עוֹד לְשְׁנֵי גוֹיִם וְלֹא יִחְצוּ עוֹד לְשִׁתֵּי מַמְלָכוֹת עוֹד... וְכִרְתִּי לָהֶם בְּרִית שְׁלוֹם בְּרִית עוֹלָם יִהְיֶה אוֹתָם וְנִתַּתִּים וְהִרְבִּיתִי אוֹתָם וְנִתַּתִּי אֶת מִקְדָּשִׁי בְּתוֹכָם לְעוֹלָם.

הרב יעקב אריאל

רמת גן עש"ק ויגש תשס"ו

הקדמת מכון התורה והארץ

בס"ד טבת תשס"ו

רבי יהושע דסכנן בשם ר' לוי אמר ארבעה
דברים יצר הרע משיב עליהם וכתוב בהן
חוקה, ואלו הן: אשת אה, וכלאים, שעיר
המשתלח, ופרה אדומה.

(תנחומא חוקת סי' ז)

בגיל וברעדה אנו מגישים היום לעם ישראל ולארץ ישראל את הספר
"חוקות הארץ" ומברכים ברכת "שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה".
"מכון התורה והארץ" קיבל לפני מספר שנים מידי מו"ר ראש ישיבת
"מרכז הרב" הרה"ג אברהם אלקנה שפירא שליט"א את כתב היד של
מרן הראי"ה קוק זצ"ל על חמשת הפרקים הראשונים של הלכות כלאים
לרמב"ם. כתב היד שהתקבל היה במתכונת כתב היד של "שבת הארץ"
שבו הביא הרב זצ"ל את עיקרי שיטות הראשונים, לא כספר פסיקת
הלכות אלא הגשת החומר לפני חכמים, למען ידעו את הדרך אשר ילכו
בה. בכתבים אלו של הגראי"ה קוק זצ"ל יש המשכיות לספר פאת השלחן
שעיטר את דברי הרמב"ם בשיטות נוספות המסבירות או חולקות. ספר
"שבת הארץ" הורחב על ידי מרן הראי"ה קוק ולאחר פטירתו על ידי מו"ר
הרב צבי יהודה קוק זצ"ל, ואילו הקובץ על הלכות כלאים לא נמצא לו
גואל. מכון התורה והארץ קיבל על עצמו את המשימה לטפל בקובץ
להרחיבו ולהוסיף עליו עוד שיטות ראשונים ובאורי אחרונים על פי סדר
הרמב"ם. בכך ניתן ללומדי התורה אפשרות להכיר את הדעות השונות
בהלכות כלאים. ספר זה שאנו מגישים היום כולל בתוכו את ארבעת
הפרקים הראשונים מהלכות כלאים לרמב"ם שעיקרם הלכות כלאי
זרעים, ואי"ה גם חלקו השני (פרקים ה-ח) העוסק בייחוד בכלאי הכרם
יצא בקרוב לאור. קראנו לתוספות שהוספנו בשם "חוקות הארץ" שהרי
הקב"ה קרא לכלאים – חוקה – "את חקותי תשמרו, בהמתך לא תרביע
כלאים".

מו"ר ראש הישיבה שליט"א זיכה אותנו ג"כ במחברת חידושים מדברי הרב קוק זצ"ל, המחברת הזאת היא רק על פרקים א ו-ב ואיננה שלמה. כמו כן אין המחברת בכת"ק של הרב קוק זצ"ל אלא העתקה של אחד מתלמידיו. על כן היו מקומות שהדברים לא הגיעו שלמים ומבוארים, והיה צריך להשמיט חלק מהחידושים. יש לציין שחלק גדול מחידושי הרב קוק זצ"ל נמצאים לאחר מכן בתשובותיו ההלכתיות במשפט כהן. בכתובה ועריכת הספר עסקו רבני מכון התורה והארץ מספר שנים, בלימוד, ליבון וברורי הלכה במצוות כלאים, מלבד העיסוקים הרבים בכל המצוות התלויות בארץ יישומם והסברתם. יעמדו על הברכה כל המסייעים ומחזקים במלאכת קודש זו. ברכה מיוחדת לנושאים בעול החזקת התורה והפצתה הלא המה ה"ה אליעזר ברט ועמי גיאת, ישלם ד' שכרם ותהא משכורתם שלמה מאת בורא כל.

* * *

בכלאי זרעים, מלבד איסור "שדך לא תזרע כלאים" הוסיפו חז"ל ואמרו שהזרע כלאים בארץ ישראל עובר גם משום "לא תסיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים", שמירת הגבולות היא בייחוד בארץ ישראל. הקב"ה נתן את ארץ ישראל לעמו, ועמד ונתן לכל שבט ושבט ולכל אדם ואדם את שטחי אדמתו המיוחדים. מצות כלאי זרעים היא מהמצוות התלויות בארץ אבל יש בה גם את הסידור הפנימי בתוך נחלת ארץ ישראל. מכון התורה והארץ היה כעשרים שנה בגוש קטיף. לפני כעשור שנים הוקם בית הקבע של מכון התורה והארץ בכפר דרום. המכון כלל את מחלקת המחקר התורני, מדרשה, וצוות אגרונומי-מדעי. ליד המכון היה גן המצוות ללימוד מצוות התלויות בארץ בפועל, לעי"נ הרב שמעון בירן הי"ד, שנרצח בשערי המכון. בתוך המבנה היה מוזיאון המתאר את הקשר לארץ ישראל ואת המצוות התלויות בארץ בימי האבות, בית ראשון ושני, בגלות ובתקופתנו. המבנה היה מרשים כיאה לאור תורת ארץ ישראל. בחודש בו נחרבו ארמוני ויצאוני בני, חרבה גם יצירה זו, ורבני המכון עם כל תושבי גוש קטיף פוזרו במקומות שונים.

חוקות הארץ

בימים שחסרה ההכרה שהקב"ה נתן לנו את ארץ ישראל ואיננה שייכת לרשות אחרת, "בהנחל עליון גוים בהפרידו בני אדם, יצב גבולות עמים למספר בני ישראל". בימים שעמדו מהרסיך ומחריביך וגרשו יהודים מנחלתם והסיגו גבולות אשר גבלו ראשונים, בימים שרבו "האומרים לרע טוב ולטוב רע, שמים חשך לאור ואור לחושך, שמים מר למתוק ומתוק למר". בימים אלו עלינו להגביר ולחזק את העיסוק במצוות התלויות בארץ, להוסיף בהכרת מעלתה וחשיבותה של הארץ אשר עיני ד' אלוקינו בה מראשית השנה ועד אחרית שנה. יהי רצון שהעיסוק במצוות התלויות בארץ ובייחוד במצוות כלאים, יסייע להשיבנו לאדמתנו ונחלתנו, לראות בישע ד' על עמו ונחלתו, ואור חדש על ציון יאיר.

יהודה הלוי עמיחי

כפר דרום – אשקלון

מכון התורה והארץ

תוכן מפורט של פרקים א-ד

פרק ראשון

- 27 ..... הלכה א
- א. החיוב בכלאי זרעים
  - ב. הסגת גבול בכלאי זרעים
  - ג. מפולת יד בכלאי זרעים
  - ד. כלאי זרעים וכרם בזמן הזה
  - ה. כלאי שדה וכרם בבית
  - ו. שעת החיוב בזרע שני מינים
- 33 ..... חידושים
- 34 ..... הלכה ב
- א. מחפה
  - ב. מנכש
  - ג. משקה
  - ד. עציץ נקוב
  - ה. עציץ נקוב מן הצד
  - ו. עציץ מוגבה
  - ז. חומר העציץ
  - ח. אילן זרעים
  - ט. בעציץ ובקרקע
  - י. בעציץ שאינו נקוב
- 42 ..... חידושים
- א. זריעה אחר זריעה
  - ב. שורש קטן בנזרע או שווה לכל
  - ג. זריעה בעציץ שאינו נקוב
- 45 ..... הלכה ג
- א. כלאים בשדה גוי
  - ב. לעדור עם הגוי
  - ג. אמירה לגוי בכלאי זרעים
  - 1. אמירה לגוי בשדה ישראל
  - 2. אמירה לגוי בשדה גוי
  - ד. כלאים בשדה שותפים

חוקות הארץ

	ה. קיום בכלאים
	ו. קיום בשותפות עם גוי
52	חידושים
55	הלכה ד
	א. כלאים במאכל בהמה ושאר צרכי אדם
	ב. אין כלאים במאכל בהמה
	ג. זריעה לשימושים שונים
58	חידושים
	א. עשבים מרים בכלאי הכרם
	ב. מאכל בהמה בכלאי זרעים
	ג. זרעי מאכל אדם שהתקלקלו
61	הלכה ה
	א. הרכבת ירק בירק בארץ ישראל
	ב. הרכבת ירק בירק בחו"ל
	ג. הרכבת נכרי ירק בירק
	ד. הרכבת אילן סרק באילן מאכל או אילן מאכל באילן סרק.
	ה. סרק בסרק
	ו. הגדרת סרק
	ז. ירק באילן
	ח. הרכבת שורש
	ט. הרכבות מיוחדות
68	הלכה ו
	א. הרכבה ע"י גוי בשביל ישראל
	ב. זרעי אילן ושדה ביחד
73	חידושים
74	הלכה ז
	א. דינם של הפירות
	ב. נטיעת עץ וירק מורכב
	ג. קיום אילן מורכב
	ד. הרכבת ייחור מהרוכב
79	חידושים
	א. גדרי האיסור לקיים כלאי זרעים

חוקות הארץ

- ב. נטיעת ייחור מאילן שהורכב
ג. נטיעת אילן המורכב פעם שניה
- 83 ..... הלכה ח
א. זרעים שאינם למאכל אדם
ב. הגדרת ירק
- 86 ..... הלכה ט
א. דינו של החרדל

פרק שני

- 87 ..... הלכה א
א. מלקות בזרע רובע הקב
ב. א' מכ"ד מצומצמים
ג. מיעוט לאחר השרשה
- 91 ..... חידושים
- 94 ..... הלכה ב
א. זמן שיעור א' מכ"ד
ב. צירוף מינים במבטל ובמתבטל
- 97 ..... הלכה ג
א. תבואה וקטניות
1. בכל מיני תבואות וקטניות שיעור המתבטל ברובע הקב
2. תבואה וקטנית הנזרעים פחות מסאה לפי המתבטל
ב. תבואה בזרעונים בא' מכ"ד
ג. דעת הגר"א
1. תבואה הנזרעת סאה בבית סאה שנתערבה בתבואה הנזרעת יותר מקביים לבית סאה
2. תבואה בזרעוני גינה
ד. כשהמין המבטל נזרע יותר מסאה בב"ס
ה. בין קביים לשלשה
ו. תערובת מינים הנזרעים בגדלים שונים
ז. תערובת כששני המינים מעל תשעה קבין
ח. תבואה וקטניות בכל כמות – ברובע
- 103 ..... הלכה ד

חוקות הארץ

104	.....	הלכה ה
105	.....	חידושים
106	.....	הלכה ו
		א. ערוב בשעת הכינוס
		ב. ערוב בשעת הזריעה
108	.....	חידושים
109	.....	הלכה ז
		א. כמות האוסרת
		ב. ימעט או יעקור
		ג. קנס
111	.....	חידושים
112	.....	הלכה ח
113	.....	הלכה ט
		א. חלקי האסטיס
		ב. חלקי התלתן
115	.....	הלכה י
		א. סימני זרוע למאכל אדם
		ב. ממעט הכל
		ג. הסיר לצורך עבודה
		ד. עקירת הכל במקום הגרנות
118	.....	חידושים
		א. סילוק מראית העין
		ב. גילה דעתו שרוצה בקיום הכלאים
120	.....	הלכה יא
		א. אגודה ועלים מגולים
		ב. הטמין והשריש
		ג. האיסור בטומן שהשריש
124	.....	חידושים
		א. נטיעה בסדן של שקמה
		ב. הטומן אגודת לפת וצנון
		ג. עלים מגולים או אגודות

חוקות הארץ

- 127 ..... הלכה יב
א. זריעה ע"ג קנבוס או לוף
ב. זריעה ע"ג זרע
ג. קנבוס – קרבוס
- 129 ..... חידושים
- 130 ..... הלכה יג
א. התלעה והיפוך
ב. התלעה או היפוך
ג. שלשה ימים
ד. שיעור המתנה
ה. צורת החריש
- 134 ..... הלכה יד
א. היפוך ואח"כ זריעה
ב. זריעה ואח"כ היפוך אם לא צמח או קורסם
ג. זריעה אחר קרסום או קצירה ללא צורך בהיפוך
- 136 ..... הלכה טו
- 137 ..... חידושים
- 139 ..... הלכה טז
א. הפקרה בפחות מאחד מעשרים וארבעה
ב. הפקרת אילנות
ג. הפקרת כרם
- 141 ..... חידושים
- 142 ..... הלכה יז
א. עקירה לפני אדר
ב. שדות כלאים הפקר
1. בי"ד מכריז ומפקיר כל שדה
2. בי"ד מכריז ולא מפקיר כל שדה
3. השדות הפקר ללא הכרזה
ג. שדות כלאים בזמן הזה

פרק שלישי

- 145 ..... הלכות א ו-ב
- א. הבחנה עפ"י המין והצורה
  - ב. ההבחנה בימינו
  - ג. משמעות המין והצורה בדיני כלאים
- 148 ..... חידושים
- 149 ..... הלכה ג
- א. השם כקריטריון למין
  - ב. שני צמחים ממין אחד כשאינם דומים
  - ג. הקשות והמלפפון – מין אחד או דומים
  - ד. המין נקבע עפ"י היסוד הגזעי
  - ה. קביעת המין בתוצר של תערובת
  - ו. קביעת המין של ענף מהעץ המורכב
  - ז. צנון ונפוס
  - ח. חרדל ולפסן
  - ט. מיני דלעת זע"ז
- 157 ..... הלכה ד
- א. תפוח יערי ופירות בר
  - ב. האפרסק והשקד
- 161 ..... הלכה ה
- א. רמת הדמיון במראה הפרי העלים והטעם
  - ב. דמיון בכל הסימנים לחומרא
- 164 ..... חידושים
- 167 ..... הלכה ו
- א. הלפת והצנון
  - ב. הגדרת המין
1. דעת הסוברים שהדמיון הוא דין במראית העין, והגדרת המין נקבעת עפ"י כללים אחרים
  2. דעת הסוברים שהדמיון הוא סימן למין
  3. דעת הסוברים שהטעם הוא סימן למין
  4. דעת הסובר שהמין נקבע עפ"י איחוי ההרכבה
  5. דעת הסובר שהמין נקבע עפ"י כושר ההפריה ההדדי

חוקות הארץ

	ג. אילן מאכל באילן סרק
	ד. מינים פרטיים
176	חידושים
177	הלכה ז
178	הלכה ח
179	הלכה ט
	א. הגדרת שדה
	ב. דין זרעונים
	ג. הצורך בהרחקה
	ד. הרחקה ברבוע
	ה. גודל ההרחקה
	ו. מקום בית הרובע
	ז. חבוש
184	חידושים
185	הלכה י
	א. הגדרת שדה ירק
	ב. שיעור ההרחקה בירק
	ג. צורת ההרחקה בין שדות ירק
	ד. זריעה בתוך ו' הטפחים
	ה. חבוש בירק
	ו. מרובע בירק
188	חידושים
189	הלכה יא
190	הלכה יב
	א. שורה בתוך שדה
	ב. תלם וטפח ומחצה
	ג. רוחב תלם ועומקו
	ד. רוחב התלם
	ה. הרחקה משורה קצרה מו' טפחים
	ו. הרחקה משורה שאורכה יותר מו' טפחים
	ז. רוחב השורה
	ח. תלם כשדה בפני עצמו

חוקות הארץ

195	.....	חידושים
196	.....	הלכה יג
		א. הרחקת ששה טפחים
		ב. גדרי שורה
		ג. היחס בין שורת דלועין ודלעת יחידית
		ד. עלים שהסתבכו
		ה. הרחקה בין שתי שורות
201	.....	חידושים
202	.....	הלכה יד
203	.....	הלכה טו
		א. בור
		ב. ניר
		ג. גפה
		ד. דרך
		ה. גדר
		ו. חריץ
		ז. אילן
		ח. סלע
		ט. שביל, נחל ושלולית
		י. צורת הפתח
		יא. זרע על דעת לעשות גדר
210	.....	חידושים
211	.....	הלכה טז
		א. סמיכת מין אחר לשדה חברו
		ב. המשכת מין שדה חברו לתוך שדהו
		ג. היתר זריעה בהמשכה
		ד. איסור כלאים בשדהו אפילו כהמשך לשדה חברו
		ה. זריעת כלאים בשדה חברו
216	.....	חידושים
218	.....	הלכה יז
		א. תלם פשתן בהרחקה בלבד
		ב. המין שבשדהו בהשוואה למין של חברו

חוקות הארץ

- ג. קצה שדהו
- ד. תלם לבדיקה בלבד
- ה. תלם מפולש
- ו. זורע להשחתה

הלכה יח 221

- א. שני מינים מקיפים
- ב. חרדל וחריע אינם מזיקים לתבואה
- ג. חרדל וחריע מזיקים לתבואה
- ד. דין חבוש בתבואה וירקות
- ה. דין הקטניות
- ו. ראש תור
- ז. ראש תור בירקות
- ח. ראש תור מערונה לערוגה
- ט. ראש תור בחורבה
- י. תלם

פרק רביעי

הלכה א 228

- א. שתי השורות
- ב. ההרחקה בין המינים
- ג. בשני מינים
- ד. ערוגות ושדה של שתי שורות מכל מין
- ה. בעוקר וזורע
- ו. כשחלק מהמינים שתי שורות וחלקם שורה אחת
- ז. שורה אחת ממין אחד ליד שורה אחת ממין שני
- ח. ההרחקה הדרושה בין שורות בודדות
- ט. במינים אחרים שעליהם ארוכים
- י. ההרחקה בין מינים אלו למינים אחרים

חידושים 237

הלכה ב 239

- א. המינים הזרועים בשדה
- ב. זריעת שורות של קישואים או פול המצרי
- ג. גודל שורת הדלועים
- ד. כשרוחב הדלועים יותר משורה אחת

חוקות הארץ

- ה. זריעת שורות של דלעת שאינה יוונית
ו. ההרחקה בין שורות הדלועים ובין שורות הדלועים לירק
ז. כשאין שתים עשרה אמה בין שורות הדלועים

246 ..... חידושים

247 ..... הלכה ג

א. הרחקת בית רובע בדלעת

ב. התבואה

ג. דברים שבתוך הרחקות אחרות

ד. קבר בניין

ה. סלע

ו. דברים אחרים בתוך בית הרובע

1. נקע

2. ניר, בור

3. דרך

4. גדר

5. גפן

6. ירק

ז. כשהמקום כולו אינו ראוי לזריעה

258 ..... חידושים

259 ..... הלכה ד

א. הסוברים שהעומק הוא היכר

1. עומק התלם ורוחבו

2. הרחקה בין המינים

3. אורך התלם

ב. הסוברים שיש להרחיק בין המינים

1. בתלם עמוק ושאינו עמוק

2. ההרחקה בין המינים

ג. זריעה בהרחקה בתחתית התלם

ד. תלם המפסיק בין מינים שונים

ה. המינים הנזרעים

ו. שלושה זרעונים בתלולית

266 ..... הלכה ה

א. תנאי היתר הנטיעה בגומה

ב. שתילה וזריעה

חוקות הארץ

- ג. זריעה מירבית בגומה ומסביבה
- ד. היתר הטיית המינים שלא בגומה קטנה
  - 1. ללא גומה
  - 2. בגומה ארוכה, שורות ושדות
- ה. ההטיה

275 ..... הלכה ו

- א. שיטת הסוברים שהמרחק בין המשרים שתי אמות
  - 1. ההרחקה בין המשרים
  - 2. במשרים בודדים
  - 3. ממדי המשר
  - 4. משר של תבואה ושל ירק
  - 5. ההרחקה בין משר תבואה ליחידי
- ב. שיטת הסוברים שרוחב המשרים שתי אמות

285 ..... הלכה ז

- א. קרחות גדולות מבית רובע
- ב. אופן הזריעה של תשע קרחות בתוך בית סאה
  - 1. זריעת הקרחות בהרחקה
  - 2. זריעת הקרחות בהיכר ראש תור
  - 3. זריעה ללא הרחקה
  - 4. זריעה בבית סאה שצורתו שונה
- ג. גודל הקרחות והמרחק שביניהן

290 ..... הלכה ח

- א. קרחת שאינה ריבוע

292 ..... הלכה ט

- א. ההרחקה בין המינים ואופן הזריעה
  - 1. הסוברים שיש להרחיק טפח וחצי
  - 2. הסוברים שיש להרחיק שלושה טפחים
  - 3. הסוברים שיש להרחיק טפח
  - 4. הסוברים שיש להרחיק ששה טפחים
  - 5. הסוברים שאין צורך בהרחקה ליד חלקה גדולה
- ב. זריעה כראש תור ללא הרחקה
- ג. זריעת יותר מחמישה מינים בהרחקה הראויה
- ד. בערוגה שאינה ששה על ששה טפחים
- ה. הרחקה בין ירקות שאינם בערוגה

חוקות הארץ

- 298 ..... חידושים
- 300 ..... הלכה י'
א. ההיתר כשהטה את העלים
ב. היתר תלם במינים שעליהם מתפשטים
ג. תלם בין עציצים סמוכים
- 303 ..... הלכה יא'
א. זריעה חוץ לערוגה כראש תור
ב. זריעה חוץ לערוגה בהרחקה הראויה
- 305 ..... הלכה יב'
א. מספר המינים שמוותר לזרוע באמצע ואופן הזריעה
ב. זריעת מינים נוספים בהרחקה הראויה
ג. נטיעת ראש הלפת בתוך הערוגה
ד. נטיעת דלעת
ה. גבול כהפסק בין מינים שונים
- 308 ..... חידושים
א. גבול גבוה מטפח
ב. נטיעת דלעת
ג. נטיעת ראש הלפת בתוך הערוגה
- 310 ..... הלכה יג'
א. ירקות ששיעור יניקתם מרובה וזרעים שיניקתם מועטת
ב. במקום שהירק אינו נזרע מעט מעט
ג. זריעת מינים שעליהם מתפשטים בערוגה
ד. ההרחקה במיני זרעים
- 313 ..... הלכה יד'
א. בגבול שהתמעט רובו
ב. זריעה זרעים חדשים אחר שנתמעט הגבול
ג. ניכוש והשקיה בגבול שהתמעט
ד. גובהו של הגבול כחלק משיעור הרחקה
ה. גבול שנתמעט ברוחבו

חוקות הארץ

316	.....	חידושים
317	.....	הלכה טו
		א. מספר העיגולים שמותר לזרוע בערוגה
		ב. שתי וערב כהיכר בכלאים
321	.....	הלכה טז
		א. כשנזרעו במפולת יד

רשימת המשתתפים בספר (לפי סדר הא-ב)

הרב אהוד אחיטוב

הרב יעקב אפשטיין

הרב אביגדור לוינגר

הרב אברהם סוחובולסקי

הרב יהודה עמיחי

הרב יואל פרידמן

הרב מנחם רוזנברג

פרק ראשון

הלכה א

- א. החיוב בכלאי זרעים
ב. הסגת גבול בכלאי זרעים
ג. מפולת יד בכלאי זרעים
ד. כלאי זרעים וכרם בזמן הזה
ה. כלאי שדה וכרם בבית
ו. שעת החיוב בזרוע שני מינים

רמב"ם

הזורע שני מיני זרעים כאחד בארץ ישראל – לוקה, שנאמר שדך לא תזרע כלאים.

א. החיוב בכלאי זרעים

רמב"ם הזורע שני מיני זרעים כאחד בארץ ישראל – לוקה.

יש אומרים שאיסור כלאי זרעים הוא מדין תורה¹.

ראייה ויש מי שאומר² שאיסור כלאי זרעים הוא מדרבנן, אפילו בארץ ישראל, ואין איסור מה"ת בזריעת כלאים כי אם בכלאי הכרם או בהרכבה.

- כשיטת הרמב"ם (כאן, ובסה"מ ל"ת רטו) כתבו: רס"ג (ל"ת רמו); השלמה (ברכות כב ע"א, חולין ס ע"א ד"ה בעי רבינא); תוס' (שבת פד ע"ב ד"ה ארבע, בכורות נד ע"א ד"ה דגן). רמב"ן (חולין ס ע"א ד"ה הרכיב); מאירי (קידושין לט ע"א ד"ה כלאי זרעים); תוס' הרא"ש (שבת פה ע"א ד"ה וקיים); סמ"ג (לאוין רעט) ריטב"א (קידושין לט ע"א ד"ה למעוטי זרעים; ב"ב צד ע"א ד"ה מיתבי כל, ע"ז סג ע"ב ד"ה אין עודרין); ר"ן (שבת פה ע"ב ד"ה איתביה, חולין דף ע"ב מדפי הרי"ף ד"ה גרסינן); חינוך (מצוה רמה).
- [א] רש"י (שבת פד ע"ב ד"ה ואחת, בכורות נד ע"א ד"ה גפנים); רבינו גרשום מאור הגולה (ב"ב צד ע"א ד"ה מיתבי סאה). המשל"מ (פ"א ה"א) הקשה על סתירה בדברי רש"י (קידושין לט ע"א ד"ה ההוא, והא אנן) דסובר שכלאי זרעים אסורים מדין תורה. בשו"ת חת"ס (יו"ד סי' רפז ד"ה והנה) באר שדברי רש"י בקידושין אינם להלכה. ביאורים וראיות לשיטת רש"י הביאו: חת"ס (יו"ד סי' רפז); פני יהושע (שבת פד ע"ב תוד"ה ארבע, קידושין לט ע"א ד"ה ואלא הכתיב); מגיני שלמה (שבת פד ע"ב ד"ה ארבע); ערוך השלחן (סי' רצז סעי' ב, ג); צמח ציון (עמ' ט-ג); הגרא"ז מלצר (כרם ציון ח"ח קונטרס הערות); ארץ חמדה (ספר ב, מדור א פ"א).

חוקות הארץ

ויש מי שאומר שכלאי זרעים בתבואה חיובם מדאורייתא, ובשאר זרעים חיובם מדרבנן.³

ב. הסגת גבול בכלאי זרעים

יש מי שאומר שמלבד איסור כלאי זרעים הרי הזורע כלאים עובר על איסור נוסף של הסגת גבול, אלא שאין לוקים עליו משום שהוא לאו שבכללות, ועוד שניתן להישבון.⁴ ויש אומרים שאין איסור הסגת גבול בזריעת כלאים.⁵

ג. מפולת יד בכלאי זרעים

רמב"ם הזורע שני מיני זרעים כאחד בארץ ישראל – לוקה.

יש מי שאומר שאין איסור תורה על זריעת כלאים אלא כשזורע במפולת יד.⁶

3. ישועות מלכו (כלאים פ"א ה"א) כתירוץ לשאלת המשל"מ על הסתירה בדברי רש"י. וכ"נ מרש"י בבכורות (נד ע"א). עיין בדברי תוס' (חולין ס ע"א ד"ה הרכיב, תירוץ שלישי), ר"ש (פ"א מ"ז); תוס' שאנץ (ב"ק נה ע"א ד"ה אתיא בסופו).
  4. תוס' (שבת פה ע"א ד"ה לא; חולין פב ע"ב ד"ה הזורע); הובאו דבריהם על ידי פר"ח (מים חיים ריש הל' כלאים); וגליון מהרש"א (שו"ע סי' רצז ס"ק א); ונראה שהלאו הוא לאו נוסף אף בכלאי הכרם. עיין מנחת חינוך (תקמח אות ב ד"ה וכבר).
  5. רש"י (שבת פה ע"א ד"ה גבול, עיין מהרש"א, מהר"ם, הגהות הרא"מ הורוויץ); טור (חור"מ סי' שעו); ריטב"א (פה ע"א ד"ה א"ר יוחנן). הרמב"ם (סה"מ ל"ת רמו); חינוך (מצוה רמה, עיין מצוה תקכב) לא הזכירו שיש איסור הסגת גבול בזריעת כלאים; וכן כתבו במנחת חינוך (מצוה רמה אות א); מעיין החכמה (דף קכא); ארץ חמדה (חלק ב, מדור א, א). ועיין ביאור הגרי"פ לסה"מ לרס"ג (ל"ת רעא, שלח ע"ב).
  6. יש שהביאו זאת כדעת ר' יאשיה; הראב"ד (הובא ברשב"א ורמב"ן חולין פב ע"ב); תוס' שאנץ (שטמ"ק ב"ק נה ע"א); ר"ש (פ"א מ"ז) ותוס' (חולין ס ע"א ד"ה הרכיב) על פי הסבר החזו"א (כלאים ב ס"ק י, סי' א ס"ק יב) ותורת זרעים (כלאים פ"א מ"ז). כס"מ (פ"ד הט"ז. בארץ חמדה ח"ב מדור א פ"ט, עמ' קס, באר גם את הכס"מ פ"ה ה"א על פי שיטה זו); רע"ב (פ"ג מ"ד ד"ה שתי); תי"ט (פ"א מ"ט ד"ה הרי זה); תפא"י (פ"א מ"ט יכין אות עה, פ"ג אות לג, בועז פ"ב אות ט); לבוש (סי' רצז סעי' מ); באור הגר"א הארוך (פ"ג מ"ה); בינת אדם (פ"א סעי' א, עיין בב"א פ"ג אות א); תורת הארץ (פ"י אות ח-י).
- שיטת רש"י על פי הסבר ערוך השלחן (סי' רצז סעי' ג); דברי מלכיאל (ח"ב סי' מא אות יח); הגרא"ז מלצר (כרם ציון ח"ח).

ויש אומרים שאיסור כלאי זרעים מדין תורה הוא אפילו בלא מפולת יד.⁷

ד. כלאי זרעים וכלאי הכרם בזמן הזה

חיוב כלאי זרעים וכלאי הכרם בזמן הזה הוא מדאורייתא.⁸ יש שהסבירו שדין כלאים אינו תלוי בקדושה ראשונה ושניה אלא משעה שנכנסו אליה ישראל חייבים מד"ת בכל גבול עו"מ,⁹ ויש מי שאומר שגם בעבר הירדן המזרחי החובה היא מדאורייתא.¹⁰

- וכן משמע מדברי הרמב"ם בפירושו (פ"ג מ"ד); ובהלכה שכתב הזורע שני מינים כאחד ולא הוזכר במפולת יד.
7. ספר המאורות וההשלמה (ברכות כב ע"א); מאירי (קידושין לט ע"א); כפ"פ (פרק נו, תורת הארץ פ"י אות ח); כס"מ (פ"ה ה"א); משנה ראשונה (פ"א מ"ט); ערוך השלחן (סי' רצז סעי' ה); חזו"א (כלאים סי' א ס"ק יד מכתב ד"ה אין, סי' ב ס"ק י); עיין דרך אמונה (באור ההלכה פ"א ה"א ד"ה כאחד).
- ראב"ד בדעת חכמים (הובא ברשב"א ורמב"ן חולין פב ע"ב). ר"ש (פ"א מ"ז) ותוס' (חולין ס ע"א ד"ה הרכיב) בדעת חכמים, על פי הסבר החזו"א (כלאים ב ס"ק י, סי' א ס"ק יב) ותורת זרעים (כלאים פ"א מ"ז). ר"ן ורמב"ן (חולין ס ע"א) על פי הסבר החזו"א (כלאים סי' ב ס"ק יב).
8. רא"ש (הל' כלאים סי' א, ג); הלכות ארץ ישראל (טור דיני חלה סעי' ט-י, הלכות כלאים סעי' ב); טור סי' רצו.
9. ישועות מלכו (סי' סז); מלבושי יו"ט (ח"ב סי' יז); פסקי הלכות (ה"א ח"ב פ"ה אות ג, ד, שאילת דוד חדושי שביעית); אמונ"י (ערלה פ"ג ה"ז ד"ה תניא); תוה"א (ח"ב פ"א אות מב, ובאות מג הוכיח שכן גם דעת הרא"ש הל' כלאים סי' ג); ארץ חמדה (ספר א שער ב סי' יא, עמ' סז הוצאת מורשת, עמ' צא הוצאת מוסה"ק) בדעת רש"י (קידושין לח ע"א ד"ה בבאכס); דרך אמונה (באור ההלכה פ"א ה"א ד"ה בארץ ישראל); שכלאים אסורים בגבולות עו"מ מדין תורה.
10. תוה"א (ח"ב פ"ב אות נו, נז); שאילת דוד (חדושי שביעית) דן לענין קיני קניזי וקדמוני לענין מצות כלאים, משמע שעבה"י היא בודאי חייבת בדיני כלאים. במלבושי יו"ט (ח"ב סי' יז) כתב שגם לענין סוריא גזרו שדינה כארץ ישראל לדין כלאים. בתוה"א (ח"ב פ"ב אות עד) הקשה על כך.

חוקות הארץ

ויש אומרים¹¹ שכיון שקדושה שניה קידשה לשעתה ולעתיד לבוא¹² אמנם בדברים שחיובם מצריך ביאת כולכם הרי שישנו פטור מיוחד¹³, אבל כלאים איסורם מדאורייתא במקומות שכבשו עולי בבל. ויש מי שאומר שבזמן הזה בטלה קדושת הארץ ולכן אין חיוב כלאים אלא מדרבנן¹⁴.

ה. כלאי זרעים וכרם בבית

יש מי שאומר שעל כלאי זרעים וכרם שנזרעו ונטעו בבית חייב מדאורייתא¹⁵. יש שחלקו בין כלאי זרעים האסורים בבית מדרבנן, לבין כלאי הכרם בבית שחייבים מדאורייתא¹⁶. יש מי שאומר שכל חיובי כלאים בבית הם מדרבנן¹⁷.

11. צ"ח (ברכות לו ד"ה אמר ר"י) בבאור דעת הרמב"ם; מנחת חינוך (מצוה רמה אות טו ד"ה בארץ ישראל, מצוה תקמח אות ב ד"ה ונוהג. וע"ע מצוה רטז אות טו ד"ה ונוהגת, מצוה רמו אות ח ד"ה אמנם. מצוה רמז אות טו ד"ה שכל, מצוה תקמח ד"ה ונוהג), עמק הלכה (הגר"י אורנשטיין ז"ל סי' ג); תורת הארץ (ח"א פ"י אות ו, ח"ב פ"א אות כג) הביא שהמהרשד"ם (יו"ד סי' קצג) והמבי"ט (ח"ג סי' קכז) התירו כלאים רק כשהיה ס"ס, משמע שס"ל שכלאים אסורים מדין תורה, והכל נמדד לפי קדושת הארץ, וע"ע תוה"א (ח"ב פ"א סוף אות מב ד"ה והנה). חזו"א (שביעית סי' ג ס"ק ט ד"ה והנה).
12. רמב"ם הל' תרומות (פ"א ה"ה); בית הבחירה (פ"ו ה"ו-ה"ז).
13. רמב"ם הל' תרומות (פ"א הכ"ו).
14. תוס' (יבמות פ"א ד"ה מאי, זבחים ע"ג ע"א ד"ה ר"מ); ר"י (טור סי' שלא); עיין משל"מ (פ"י מאכלות אסורות הי"א); תפא"י (ערלה פ"א מ"ב); תוה"א (ח"ב פ"א אות לז, לח, מב), וכן משמע בתשב"ץ (ח"ג סי' רא).
15. ישועות מלכו (פ"א ה"א ד"ה והא דפליגי) מסיק בדעת הרמב"ם שהזרע כלאים בבית חייב מדאורייתא, והקשו עליו בתלמי שדה אות א; ובארץ חמדה (ספר ב מדור א אות יא עמ' קסב, ח"ב סי' ד עמ' רעו).
- החזו"א (שביעית סי' כו ס"ק ד ד"ה ומש"כ) סובר שכלאים בבית הוי איסור דאורייתא, "דכלאים בעירוב קפיד רחמנא ולא אימעט בית".
16. משפט כהן (סי' מט). בתורת הארץ (פ"י אות יג) נסתפק שמא כלאי כרם חייבים מדאורייתא בבית, וכן נראה בארץ חמדה (מדור א, פ"א עמ' קסב). הרה"ג דב ליאור (אמונת עתיך 5 עמ' 15).
17. צפנת פענח (פ"ה ה"ז); וכן משמע בירושלמי (ערלה פ"א ה"ד) שכל מקום שכתוב שדה וכרם הרי שביית ממועט.

ו. שעת החיוב בזרע שני מינים

יש אומרים שחיוב מלקות בכלאים הוא על שעת הזריעה, ואפילו שהצמח לא ישריש¹⁸. אולם הנוטע בכוונה לעקרו קודם קליטה¹⁹ אסור מדרבנן²⁰. לדעה זו יש מי שאומר שגם הקליטה היא איסור ולכן אם התרו בו שנית בין זריעה לקליטה עובר על שני לאוים²¹, ויש חולקים וסוברים שעובר רק על הזריעה ואין איסור בקליטה²².

18. תוספות (חולין קכ ע"ב ד"ה היכא, ועיין הגרצ"פ פרנק זצ"ל, כרם ציון ח, שו"ת זרעים ח"ב סי' כד ד"ה והלום שדחה את הראיה); ראב"ן (שו"ת סי' נג); חינוך (מצוה תקמח), מנ"ח (מצוה חצר אות יד, מצוה רמה אות כ במסקנתו); מראה הפנים (כלאים פ"א ה"ט ד"ה זרע); תפארת ישראל (בתי כלאים סי' מג); אגלי טל (זרע אות ח ס"ק ו-ז); תורת הארץ (פ"ו אות יא, פ"י אות יא); חזו"א (כלאים סי' ב ס"ק ד ד"ה נראה, סי' ה ס"ק טו ד"ה ומיהו, שביעית סי' כ ס"ק ה ד"ה ואפשר).
19. הגרש"ז אויערבך זצ"ל (כתר תורה, רדומסק, תמוז תשנ"ה) העלה סברא שאם חזר הזורע וליקט הרי מתחייב משעת הזריעה, אולם אם הזרע ניתן במקום שלא נקלט, הרי זה כזורע במקום שלא ראוי לצמיחה, ואיננו חייב.
20. הצפנת פענח (פ"א ה"א) סייג דין זה רק במקרה שהיה מין זרוע תחילה וכעת זרוע מין אחר.
21. הגרש"ז אויערבך זצ"ל (כתר תורה, רדומסק, תמוז תשנ"ה) העלה שהזמן הקובע איננו הקליטה אלא קודם צאת העלים מעל פני הארץ.
22. זריעה כזו היא כעומדת להתפזר, חזו"א (כלאים סי' ב ס"ק ד ד"ה נראה); בארץ חמדה (עמ' קנט הוצאת מורשת, עמ' יט הוצאת מוסה"ק) סובר שרק הזורע על מנת לעקרו פטור מד"ת ואסור מדרבנן, אולם הזורע על מנת לעשות גדר חייב מדין תורה שהרי בשעת הזריעה חייב מיד, ומה בכך שאחר כך יחלקם בגדר. (בענין הזורע על מנת להתלמד עיין לקמן פ"ג הי"ז, חזו"א כלאים סי' ב ס"ק ד ד"ה נראה, סי' ה ס"ק טו ד"ה ומיהו, שביעית סי' כ ס"ק ה ד"ה ואפשר).
21. מנ"ח (מצוה רצח אות טו).
22. תורת הארץ (פ"י אות יא); הגרש"ז אויערבך זצ"ל (כתר תורה, רדומסק, תמוז תשנ"ה).

חוקות הארץ

יש מי שאומר שחיוב כלאים הוא רק לאחר שעת השרשה²³.
הזורע במקום שלא יכול להקלט כלל – פטור²⁴.

23. ישועות מלכו (פ"א ה"א ד"ה אמנם, ותו) ועיין בכס"מ (פ"א ה"ג). צפנת פענח (פ"א ה"א) רק בזריעת שני הזרעים כאחד ולוקה משום מקיים כלאים על ידי מעשה ולא משום זורע כלאים, עמק המלך (לגר"י אורנשטיין סי' א).
בספר תוצאות חיים (סי' ח עמ' מג) כתב שבעציץ שאינו נקוב לכו"ע אינו אסור עד שתהא השרשה ואם ליקט קודם שנשרש לא עשה אפילו איסור דרבנן (ועיין הר צבי זרעים ח"ב סי' כד עמ' נט); ועיין משנה אחרונה (עוקצין פ"ב מ"י ד"ה מלאהו).
24. תוספתא (כלאים פ"א הי"ד); ירושלמי (כלאים פ"א ה"ט).

חידושים

רמב"ם הזורע שני מיני זרעים כאחד בא"י – לוקה, שנאמר שדך לא תזרע כלאים.

ראי"ה עיין במשל"מ (פ"א ה"א) שהעיר מדברי רש"י (שבת פד ע"ב ד"ה ואחת¹) שכתב דכלאי זרעים אינם אלא מדרבנן. יעווי"ש. ולענ"ד נראה לומר דרש"י קאי שם איניקה דכלאים. ובהא סבר דכלאי הכרם גם עצם היניקה אסור מדאורייתא, וכלאי זרעים אין יניקתם אסורה אלא מדרבנן, אבל איסור הזריעה מודה רש"י דהוי מדאורייתא גם בכלאי זרעים.

1. ז"ל רש"י: "דגבי כלאים היכרא הוא דבעינן דלא להוי עירבוב דהא אכלאים קפיד קרא אבל ליניקה לא חיישינן אפילו בכלאי הכרם דאורייתא, כדתנן זה סומך לגדר מכאן וזה סומך לגדר מכאן – ואע"ג דינקו מתתאי, וכ"ש כלאי זרעים דרבנן דלא חיישינן ליניקה". לכאורה קשה מכאן על דברי הרב זצ"ל שכתב שיניקה בכרם היא דאורייתא, והרי רש"י הביא שאין חוששין ליניקה גם בכרם ודברי הרב זצ"ל צע"ג.

חוקות הארץ

הלכה ב

א. מחפה	ו. עציץ מוגבה
ב. מנכש	ז. חומר העציץ
ג. משקה	ח. אילן וזרעים
ד. עציץ נקוב	ט. בעציץ ובקרקע
ה. עציץ נקוב מן הצד	י. בעציץ שאינו נקוב

רמב"ם

ואחד הזורע או המנכש או המחפה,
כגון שהיתה חמה אחת ושעורה אחת
או פול אחד ועדשה אחת מונחין על
הארץ וחיפה אותן בעפר, בין בידו,
בין ברגלו, בין בכלי, הרי זה לוקה.
ואחד הזורע בארץ או בעציץ נקוב.²
אבל הזורע בעציץ שאינו נקוב
מכין אותו מכת מרדות.³

א. מחפה

רמב"ם מונחין על הארץ וחיפה אותן בעפר...
הרי זה לוקה.

יש מי שאומר שדוקא כשחיפה אותם כאחת, אבל אם היתה שדה זרועה וזרע בתוך ו'
טפחים וחיפה אינו לוקה.⁴ ויש מי שאומר שאפילו אם כבר נשתרשו בקרקע וכעת מחפה
אותם הרי זה אסור.⁵

ב. מנכש

רמב"ם ואחד הזורע או המנכש... הרי זה לוקה.

1. תוספתא (כלאים פ"א הט"ו); מו"ק (ב ע"ב); מכות (כא ע"ב); ע"ז (סד ע"א).
2. עפ"י משנה (פ"ז מ"ח).
3. מנחות (ע ע"א).
4. צפנת פענח (פ"א ה"ב).
5. חזו"א (סי' ב ס"ק ח ד"ה והא). וחייב על ההשרשה.

פרק ראשון - הלכה ב

יש מי שאומר שהמנכש והמחפה בכלאים איננו חייב משום זורע ואינו לוקה אבל אסור לקיים⁶.

יש אומרים שניכוש פירושו הוצאת עשבים רעים מתוך טובים, ובכך גורם לשיפור צמיחת הנותרים⁷. ויש מי שאומר שניכוש היינו הכנת עפר לחפוי הזרעים⁸.

ג. משקה

יש אומרים שאף המשקה כלאים לוקה⁹.

ד. עציץ נקוב

רמב"ם ואחד הזורע בארץ או בעציץ נקוב...

ראייה ושיעור הנקב של עציץ נקוב שיהיה לו ע"י זה דין קרקע גמור, י"א שהוא

6. תוס' תלמידי ר"פ (מכות כא ע"ב ד"ה אי); ראב"ד (ע"ז סד ע"א). מכיון שהגמ' העמידה את הברייתא שמנכש והמחפה לוקה כר"ע הרי שלרבנן אין איסור זורע במחפה ומנכש.

7. רגמ"ה (מו"ק ב ע"ב ד"ה מנכש); רש"י (מו"ק ב ע"ב, מכות כא ע"ב); פיה"מ (כלאים פ"ב מ"ה, בב"מ פ"ט מ"ד); ר"ש בן היתום (מו"ק ב ע"ב ד"ה אתמר); פירוש מסכת משקין (ב ע"ב ד"ה המנכש); מאירי (מו"ק ג ע"א ד"ה אע"פ, ע"ז סד ע"א ד"ה כלאים); שיטה על מו"ק לתלמידי ר"י מפריש (מו"ק ב ע"א ד"ה מנכש).

הר"ן (מו"ק ד ע"א ד"ה הא); כס"מ ולח"מ (שבת פ"ח ה"ב) כתבו שמנכש בעיקרי האילנות הרי זה חורש, לכן איננו חייב משום זורע בכלאים אלא המנכש עשבים שגורם להצמחת עשבים טובים יותר.

8. ר"ח (מו"ק ב ע"ב); פיה"מ לרמב"ם (מעשרות פ"ג מ"ג, שבת פי"ב מ"ב, ב"מ פ"ה מ"י), רמב"ם (שבת פ"ח ה"א).

ר"ח (מו"ק ב ע"ב ד"ה איתביה) כתב: "המנכש, פי' חופר אצל הכלאים ולוקח העפר ומחפה בו את הכלאים כדי שיצמח, והמחפה בכלאים לוקה" משמע שמנכש היינו פעולה המכנינה לחפוי הזרע, והרי זה חלק מפעולת החפוי, ומכיון שמחפה חייב משום זורע (כמבואר במכות כא ע"ב) לכן גם מנכש חייב משום זורע.

9. מנ"ח (מצוה רמה ס"ק ב ד"ה והנה) בדעת הרמב"ם (שבת פ"ח ה"ב) עפ"י מו"ק (ב ע"ב). חזו"א (כלאים ב ס"ק ח ד"ה ובראב"ד, וכל, סי' ב ס"ק ט ד"ה נראה ובסוף דבריו הסתפק האם לוקים על כך). ולגבי מזבל ומסלק מזיקים צ"ע. לעניין ניכוש והשקית כלאי אילן או הגפן בכלאי הכרם עיין אמונת עתיך (2 עמ' 13) מאמר הרב ליאור שליט"א שהוי מדרבנן. ועיין "באהלה של תורה" (זרעים ח"ב סי' לא עמ' 246) שרצה לחדש ולחלק בין ניכוש והשקית זרעים לבין ניכוש והשקית אילנות. ועיין לקמן פ"ה ה"ב.

חוקות הארץ

כדי שיצא בו שורש קטן¹⁰. ונראה שלפי דבריהם, אם מלא כלי עפר¹¹ ונתן עפר אח"כ למעלה¹² מדופני הכלי וזרעו באותו העפר דינו כדין עציץ נקוב¹³. וכל שכן אם נתן עפר על גבי טבלא שאין לה לבזבז וזרע על גבה, שדינו כדין זרע בקרקע¹⁴.

ויש מי שאומר שדין כלי מלא עפר, ועפר על גבי טבלא שאין לה לבזבז, כזרע בקרקע, הלכה זו היא רק לענין הכשר זרעים, שהתורה ריבתה טהרה בזרעים, אולם בשאר דינים כתרומ"מ וכלאים אין כלי מלא עפר נחשב כמחובר לקרקע¹⁵. יש מי שאומר שעציץ שאינו נקוב המלא עפר שדינו כקרקע, וכן טבלא חלקה, הוא רק כשהעציץ או הטבלא אינם מוגבהים מקרקע העולם ג' טפחים¹⁶.

10. [ב] רדב"ז, כס"מ ומהר"י קורקוס (פ"א ה"ב); ר"ש; רע"ב (פ"ז מ"ח); תפא"י (פ"ז מ"ח אות מח); עפ"י משנה עוקצין (פ"ב מ"י); גמ' שבת (צה ע"ב). וכן הובא לענין מעשרות בדברי הרא"ש, פיה"מ (דמאי פ"ה מ"י); רמב"ם (הלכות תרומות פ"ה ה"ט"ו); וכן לענין שבת (פיה"מ שבת פ"ח ה"ג).
11. במשנה אחרונה (עוקצין פ"ב מ"י) הביא שהוא גדול מעט מכונס משקה. והמלאכת שלמה (עוקצין פ"ב מ"י) כתב שהוא פחות מכזית. וכן משמע בגמ' (שבת צה ע"ב) וכפסק הרמב"ם (תרומות פ"ה ה"ט"ו). ע"ע מנחת שלמה (ח"א סי' ט).
12. דוקא עפר, אבל הממלא בתבן וקש לא חשיבי הזרעים כמחוברים. משנה אחרונה (עוקצין פ"ב מ"י ד"ה מלאהו).
13. לשון המשנה (עוקצין פ"ב מ"י) הוא: "מלאהו עפר עד שפתו" משמע שלא למעלה משפתו.
14. [ג] עפ"י המשנה (עוקצין פ"ב מ"י) לפי פירוש הר"ש והרע"ב (עוקצין פ"ב מ"י עיין תו"ח ד"ה בהר"ב).
15. [ד] עוקצין (פ"ב מ"י). וכן המל"מ (ביכורים פ"ב ה"ט ד"ה ודע שמה שכתבו); והחיי אדם (הלכות שבת כלל יב סעי' ב); משנה ראשונה מעשרות (פ"ה ה"ב ד"ה בעלייה) השוו דיני הכשרת זרעים לשאר הדינים.
16. משנה אחרונה (עוקצין פ"ב מ"י ד"ה כטבלא); אגלי טל (קוצר ג ס"ק ח); אפיקי ים (ח"ב סי' מג דף קז ד"ה אבל); בית דוד (סי' א דף ה ד"ה אך). לדעת הרמב"ם (פיה"מ עוקצין פ"ב מ"י, בהל' טומאת אוכלין פ"ב הי"ב) שכלי מלא עפר וטבלא שאין לה לבזבז אינם מכשירים זרעים מכיון שאינם כלי (ולא מהטעם שרואה את האויר) א"כ אין ראייה מדיני חיבור שאינו מכשיר אוכלין לדיני עציץ נקוב בשאר דינים.
16. חסדי דוד (עוקצין פ"ב הי"ח).

פרק ראשון - הלכה ב

ראי"ה וכלי גללים¹⁷ וכלי אדמה¹⁸ שהשרשים יכולין לצאת בהן, נראים הדברים שדינם כעציץ נקוב, וה"ז כזורע בארץ שאסור מן התורה, ולוקה¹⁹.

ה. עציץ נקוב מן הצד

ראי"ה במה דברים אמורים, שעציץ נקוב יש לו דין קרקע עד שהזורע בו הוא כזורע בארץ, כשהיה הנקב מלמטה בשוליו. אבל אם היה הנקב מן הצד - דינו כעציץ שאינו נקוב, ואין בזריעתו כ"א איסור דרבנן²⁰. וכל זה הוא דוקא כשאין העפר²¹ עולה למעלה מן הנקב, אבל אם העפר עולה למעלה מן הנקב דינו כדין עציץ נקוב לכל דבריו²². יש מי שאומר שנקב מהצד איננו מחבר אפילו שיש בו עפר²³.

ו. עציץ מוגבה

ראי"ה ועציץ נקוב זה שהזורע בתוכו חייב - לאו דוקא כשמונה על גבי קרקע, אלא אפילו מונח על גבי יתדות ומופלג מן הקרקע - דינו כקרקע ויש

17. כלים מגללי בקר. מאירי (שבת נח ע"א ד"ה כלי גללים, ביצה לב ע"א ד"ה אף על פי), ר"ש; רע"ב; תפא"י (עוקצין פ"ב מ"י אות פח).
18. יש אומרים שכלי אדמה היינו שלא נצרפו בכבשן, ויש אומרים שכלי אדמה היינו רק בשעה שנטל צרור וחקקו, אולם אם נתגבל אין לו דין כלי אדמה. מאירי (שבת נח ע"א ד"ה כלי גללים, ביצה לב ע"א ד"ה אף על פי).
19. [ה] על פי עוקצין (פ"ב מ"י).
20. [ו] תוספתא (עוקצין פ"ב ה"ז); עיין משל"מ (בכורים פ"ב ה"ט ד"ה ודע ששיעור).
21. החסדי דוד (עוקצין פ"ב ה"ז) מבאר שדוקא עפר מעל הנקב מחבר אבל הניח דברים אחרים שאינם בני אותו המין אין דין חיבור נקב מן הצד. ועי' לעיל הערה 11.
22. תוספתא (עוקצין פ"ב ה"ז); ומשמע שהנקב כנגד העפר אפילו שלא כנגד הזרעים. וכן כתבו רש"י (שבת צה ע"ב ע"ב ד"ה עציץ); ר"ש (עוקצין פ"ב מ"י); ראב"ד (טומאת אוכלין פ"ב ה"א). חסדי דוד (עוקצין פ"ב ה"ח) דברי יחזקאל (סי' ב ס"ק ו) בדעת הרמב"ם. מדברי הרשב"א (ח"ג סי' שמא) הובאו בב"י (או"ח סי' שלו ד"ה ואיסור) מוכח דס"ל שצריך שהזרעים והגזע יהיו כנגד הנקב ולא שהנקב למעלה מהשרשים.
23. מאירי (שבת צה ע"ב ד"ה יראה); וכן כתבו האג"ט (קוצר ס"ק ו אות יג) והחזו"א (ערלה סי' א ס"ק טז אות ב) בדעת הרמב"ם.

חוקות הארץ

בזורע בתוכו איסור של תורה²⁴.

יש מי שנראה מדבריו שמונח ע"ג יתידות אינו נחשב כמחובר²⁵.

ז. חומר העציץ

ראייה ויש מי שאומר²⁶, שבמה דברים אמורים שיש חילוק בין עציץ נקוב לשאינו נקוב, דוקא בעציץ של עץ, שאם הוא אינו נקוב הוא מפסיק בפני יניקת הצמחים הגדלים מן הקרקע. אבל בעציץ של חרס אין חילוק, וגם שאינו נקוב דינו כנקוב, ויש לו דין קרקע לכל דבריו, ולפי זה יש בזורע בו איסור של תורה²⁷. ונראין הדברים שטעמו הוא שהוא סובר שחרס כיון שהוא מין אדמה הוי כמין במינו שאינו חוצץ²⁸, ואע"ג דנשרף בכבשן ונשתנה צורתו - מ"מ לא אבד לדבריו צורת האדמה לגמרי, וחשוב כאדמה. ולפ"ז ק"ו בעציץ של אדמה שאינה שרופה²⁹, שאין חילוק בין נקוב לשאינו נקוב, ובכל ענין דינו כקרקע ויש איסור תורה בזריעת כלאים בתוכו.

ויש מי שאומר שדוקא של חרס מועיל לו נקיבה להיות נחשב ע"י זה לקרקע, אבל של עץ, אפילו כשהיה נקוב דינו כאינו נקוב, ולעולם אין דינו כקרקע³⁰.
ויש עוד סברא, האומרת שדוקא של חרס נחשב רק אז כקרקע כשהוא

24. [ז] תוספתא (עוקצין פ"ב ה"ז); כדעת רוב הראשונים וכפסק השו"ע (או"ח סי' שיב סעי' ג, חו"מ סי' סז סעי' כב, ב"י או"ח סי' שלו סי' ז ד"ה ואסור, בטור השלם ד"ה גרסינן); עי' "התורה והארץ" א (עמ' 218-219).

25. כן כתבו בבאור שיטת הרמב"ם (שבת פ"ח ה"ד); ב"י (או"ח סי' שלו סי' ז ד"ה ואסור, בטור השלם ד"ה גרסינן); מנ"ח (מצוה לב מלאכת קוצר אות ד); אגלי טל (קוצר ס"ק ו אות ה-ח); דבר אברהם (סי' כה ס"ק ג-ד); חסדי דוד (עוקצין פ"ב ה"ז); בית דוד (סי' א דף ד ד"ה ועוד ומעתה, דף ה ד"ה גם). עי' "התורה והארץ" א (עמ' 218-219).

26. [ח] רש"י (מנחות פד ע"ב ד"ה בספינה, גיטין ז ע"ב ד"ה עפר).

27. הרב זצ"ל נוקט שחילוקו של רש"י נאמר גם לענין זרעים, ולפי הסברו של הרב זצ"ל לקמן אין לחלק בין זרעים לאילנות לדעה זו.

28. כך משמע מדברי רש"י במנחות. ועי' "התורה והארץ" א (עמ' 199 הע' 34).

29. עיין לעיל הערה 17.

30. [ט] ר"ת (מנחות פה ע"א תוד"ה כאן).

פרק ראשון - הלכה ב

נקוב, אבל כשאינו נקוב אין דינו כקרקע. אבל של עץ לעולם דינו כקרקע, אפילו כשאינו נקוב³¹. שאין העץ עוצר כל כך בעד השרשים ואינו מעכב כל כך את יניקתם מלחות הקרקע כמו החרס³². וי"א שאין חילוק בין של עץ ושל חרס כלל, ודינם שוה, שאם אינם נקובים אין דינם כקרקע³³. ולפ"ז הזורע בתוכם אינו עובר באיסור תורה, ואם הם נקובים דינם כקרקע והזורע בתוכם חייב.

ח. אילן זרעים

וי"א שאין חילוק בין עציץ נקוב לשאינו נקוב אלא לענין זרעים, אבל לענין אילנות שבשרשים שלהם יש להם כח רב ומפעפעים ג"כ דרך דופני עציץ שאינו נקוב - לגבייהו גם עציץ שאינו נקוב דינו כקרקע³⁴. ולפי זה האיסור של הרכבת האילן נוהג הוא מן התורה גם בעציץ שאינו

31. [י] ר"ת (גיטין ז ע"ב ד"ה עציץ, מנחות פה ע"א תוד"ה כאן). וכ"כ עוד ראשונים: רשב"ם (תוס' גיטין ז ע"ב); רמב"ן (גיטין ז ע"ב ד"ה באנו); ר"ן (גיטין ז ע"ב ד"ה עפר); ריטב"א (גיטין ז ע"ב ד"ה א"ר זירא); או"ז (ח"א סי' שיג); גר"א (שנות אליהו (חלה פ"ב מ"ב, ערלה פ"א מ"ב בפירוש הארוך); עי' "התורה והארץ" א (עמ' 201-202).
32. מדברי הרב זצ"ל, בבאור דברי ר"ת, נראה שאין צורך בחדירת השרשים אלא רואים את העציץ כנקוב כיון שישנה יניקה מהקרקע, אולם בחרס אין יניקת שורשים דרך החרס לאדמה שתחתיו. עי' לקמן הערה 36, משפט כהן (סי' ח עמ' טז); התורה והארץ (ח"א עמ' 196-201).
33. [יא] ראב"ד (טומאת אוכלין פ"ב הי"א). וכ"כ הגר"א (או"ח סי' שלו סעי' ח ד"ה בין); בית דוד (ח"ב סי' א דף ג ד"ה ודברי הרמב"ם); ערוה"ש (חו"מ סי' רב סעי' ז); בית יחזקאל (גיטין סי' ו סעי' א ד"ה אכן) בבאור דעת הרמב"ם.
34. [יב] ירושלמי (ערלה פ"א ה"ב); רמב"ם (מע"ש ונט"ר פ"י ה"ח); הגר"א (סי' רצד ס"ק סד) כתב שהירושלמי הוא ראייה לשיטת הרמב"ם. ר"ש (חלה פ"ב מ"ב) מדברי הר"ש בערלה (פ"א מ"ב) משמע כדעת הרמב"ם שהאילן מפעפע כל חומר, אולם מדברי הר"ש בחלה (פ"ב מ"ב) מבואר שרק לגבי חרס אילן מפעפע, והרא"ש ערלה (פ"א מ"ב אות ה) גרס גם בדעת הר"ש בערלה (פ"א מ"ב) שאילנות מפעפעים רק כלי חרס שאינם נקובים. וכן כתבו רש"י (מנחות פד ע"ב, לפי שיטת המשל"מ ביכורים פ"ב ה"ט ד"ה עוד ראיתם) בית דוד (ח"ב סי' א דף ג ד"ה עוד); הר צבי (ח"ב סי' טו); רמב"ן (גיטין ז ע"ב, כא ע"ב ד"ה כתבו); עיין התורה והארץ (ח"א עמ' 203).

חוקות הארץ

נקוב, ויש להסתפק במרכיב אילן בירק או ירק באילן בעציץ שאינו נקוב, לדעה זו, אם הולכים אחר האילן או אחר הירק. ומסתבר הדבר שהולכים אחר התחתון שהוא המכה את השרשים. ובמרכיב ירק באילן, גם בשאינו נקוב יש בו איסור תורה. אבל במרכיב אילן בירק, כיון שהתחתון המשלה את השרשים הוא ירק שאין בו כוח לפעפע את דופני העציץ - אין בו איסור תורה בשאינו נקוב. ויש להתיישב בדבר.

וי"א שאפילו באילן דוקא של חרס לא בעי נקיבה, ודינו כנוטע בקרקע גם בעציץ שאינו נקוב, אבל של עץ בעי נקיבה³⁵.

ויראה לי³⁶ שלדעת האומרים שבאילן אין הפרש בין עציץ נקוב לשאינו נקוב, וגם בשאינו נקוב דינו כקרקע - כשנטע אילן בעציץ שאינו נקוב, אם אחר כך נטע בו זרעים, דין אותן הזרעים הוא ג"כ כקרקע, שכיון שאותו העציץ חשוב הוא כנקוב לגבי האילן מועיל ג"כ שלגבי זרעים יהיה חשוב כנקוב. שאנו רואים כאילו האילנות כבר פעפעו ונקבו את העציץ לקבל יניקת הקרקע, וכיון שהוא כנקוב לגבי אילן הרי הוא ג"כ כנקוב לגבי הזרעים, והזרעם כלאים עובר באיסור של תורה.

ט. בעציץ ובקרקע

יש מי שאומר שאם זרע אחד בעציץ נקוב זרע אחד בארץ - אין בו משום כלאים,

35. [יג] רא"ש (הלכות קטנות ערלה סי' ג); תוס' הרא"ש (גיטין ז ע"ב ד"ה עציץ); פי' הרא"ש (ערלה פ"א מ"ב, ועי' חלה פ"ב מ"ב). לביאור דעת הרא"ש בזרעים עי' "התורה והארץ" א (עמ' 202 הע' 14); שם מובאת מחלוקת אחרונים. מדברי הרב זצ"ל משמע שנוקט כסוברים שאין הבדל בין זרעים לאילנות. וכן כתבו רבינו ירוחם (ספר אדם נתיב כא ח"ב); טור (יו"ד סי' רצד); רע"ב (ערלה פ"א מ"ב).

36. [יד] עפ"י ירושלמי (ערלה פ"א ה"ב) בפירוש בעיא דר' ירמיה מרן הרב זצ"ל למד שהחיבור איננו משום שהשרשים עוברים את הכלי בפועל, אלא כאילו ניקבו השרשים את העציץ לקבל יניקת הקרקע ועיין בדברי הר"ש (חלה פ"ב מ"ב); וכן הסביר בהר צבי (זרעים ח"ב ססי' טו); ועיין לעיל הערה 32.

פרק ראשון - הלכה ב

ולא נאסרה צורת זריעה זו אלא בכלאי הכרם.³⁷ ויש מי שאומר שגם בכלאי זרעים יש בכך משום כלאי זרעים.³⁸

י. הזרע בעציץ שאינו נקוב

יש מי שאומר, שאם זרע בעציץ שאינו נקוב, ורק נוף העציץ יצא ממנו החוצה – אין בו משום כלאים מן התורה, למרות שנחשב כנקוב.³⁹

37. הר צבי (זרעים ח"ב סי' כד אות ג).

38. חזו"א (סי' יג ס"ק טז ד"ה מנחות).

39. חזו"א (סי' יג ס"ק טז ד"ה נראה). עי' שו"ת הרדב"ז (סי' א'תקסו).

חוקות הארץ

חידושים

- א. זריעה אחר זריעה
ב. שורש קטן בנזרע או שווה לכל
ג. זריעה בעציץ שאינו נקוב
- * * *

א. זריעה אחר זריעה

רמב"ם ואחד הזורע או המנכש או המחפה...

ראי"ה לכאורה יש להקשות דמהאי דינא דמחמץ אחר מחמץ¹, ומבשל אחר

מבשל² ידעינן דאי לאו ריבויא יתירה לא הוי אסרינן בכהאי גונא, וא"כ קשה: אמאי חייב מנכש? הא הויא דומיא דזורע אחרי זורע, וכמו דאמרינן במטיל מום בבעל מום³ ואמאי חייב?

ואפשר לומר דהיינו טעמא דמסוגיא דמכות⁴ נראה דהוי איסוריה בגדר מקיים כלאיים ולא בגדר זורע. ובקיום, כל קיום הוא קיום אחר. ודוגמא לדבר זה יש בצל"ח⁵ שכתב דבטלטול אין לומר דבר שיש לו מתירים, ודוקא באכילה אמרינן דבר שיש לו מתירים משום דאינה אלא פעם אחת. אבל טלטול אפשר לטלטל היום וגם למחר⁶.

1. שבת (קיא ע"א); מנחות (נו ע"ב); בכורות (לג ע"ב).
  2. בישול אחר בישול מותר (רמב"ם הלכות שבת פ"ט ה"ג); נחלקו הראשונים האם לאחר בישול כמאכל בן דרוסאי שייך בישול אחר בישול (טור ב"י סי' שיח).
  3. מכאן אנו לומדים שרק במחמץ אחר מחמץ, וסרוס אחר סרוס שבהם חז"ל למדו ריבוי שאפילו חזרה על אותה פעולה אסורה, אבל בשאר הדברים שאין ריבוי אין איסור לחזור על פעולה שנעשתה בעבר.
  4. מנחות (נו ע"ב); אסורי מזבח (פ"א ה"ח).
  5. מכות (כא ע"ב).
  6. ביצה (ג ע"ב ד"ה ואם נתערבה באלף, ד ע"א ד"ה אך ראיתי); פסחים (ט ע"ב ברש"י ד"ה תשע ציבורין).
  7. לכן אין דין דבר שיש לו מתירין באיסורי טלטול. מרן הרב זצ"ל מסביר שזריעה זו פעולה אחת, ואילו קיום היא פעולה חדשה כל פעם, כשם שאכילה הוי פעולה חד פעמית ואילו טלטול הוי פעולה חדשה כל פעם.
- 42 עלינו להסביר בדעת הרב קוק זצ"ל שחיוב מנכש הוא מכיון שכל מקום שיש קיום

ב. שורש קטן בנזרע או שווה לכל

רמב"ם ואחד הזורע בארץ או בעציץ נקוב.

ראי"ה עי' כסף משנה שכתב: "ושיעור הנקב כדי שיצא בו שורש קטן כדאיתא בפ"ק דעוקצין". וצ"ע אם סגי בשורש קטן דעלמא או בעינן שורשו של אותו המין הזרוע.

ג. זריעה בעציץ שאינו נקוב

רמב"ם אבל הזורע בעציץ שאינו נקוב - מכין אותו מכת מרדות.

ראי"ה בעיקר דינא דמכת מרדות היה נראה לחדש ולומר, דכיון דכל דתקון דרבנן כעין דאורייתא תיקון - א"כ דוקא בדבר שגזרו בייחוד על זה לוקין עליו. אבל אם גם האיסור דרבנן הוא משום לא פלוג חכמים בתקנתם - אז אינו לוקה, משום דדמיא ללאו שבכללות דאין לוקין עליו. ובוזה יבואו על נכון דברי הגמרא (מנחות ע"א):

"אמר רב טביומי בר קיסנא אמר שמואל: הזורע כלאים בעציץ שאינו נקוב - אסור. אמר אבוי: בשלמא אי אשמועינן לוקה מכת מרדות מדרבנן - שפיר. אלא אסור, מאי קמ"ל? דמדרבנן הוי זריעה? תנינא: תרם משאינו נקוב על הנקוב, תרומה היא ויחזור ויתרום".

בעשייה בגוף הכלאים הרי זה חייב לכו"ע מדיני קיום (עיין לקמן פ"א ה"ג אותיות ה, ו).

בישועות מלכו (פ"א ה"ג) וארצות החיים (ארץ יהודה סי' יג ס"ק ג ד"ה והנה הרמב"ם) כתבו שיש לחלק בין מעשה בגוף האדם, כנזיר השותה שוב ושוב או נטמא פעם אחר פעם, שבמקרים אלו אנו אומרים שחייב על כל אחת ואחת, ובין איסורים שאינם בגוף האדם, כגון מחמץ עיסה בערב פסח שאינו חייב אלא אחת למרות שהתרו בו מספר פעמים, וכן כלאים אינו חייב מלקות אלא הזורע הראשון, והשני המקיים עובר על איסור קיום ללא מלקות.

חוקות הארץ

ולכאורה קושיית אביי תמוהה: דהא מדקאמר אסור, שפיר ידעינן מיניה דלוקה מ"מ [מכת מרדות] מדרבנן. ולפי דברינן ניהא דהכי מקשה אביי: אילו הוא אמר דלוקה שפיר, כלומר: היה משמיענו דלוקה, דגזרו רבנן ביחוד על עציץ שאינו נקוב. אלא אסור מאי קמ"ל? דהא מ'אסור' אין אנו יודעים אם ילקה, דנאמר דהוי משום לא פלוג, ובכהאי גוונא אין לוקין. וס"ל להרמב"ם דאביי קים ליה בדשמואל דסבר דלוקין. ולהכי קמתמה, היה לו לשמואל לפרש דלוקין, כדי שלא נטעה.

הלכה ג

- א. כלאים בשדה גוי
ב. לעדור עם הגוי
ג. אמירה לגוי בכלאי זרעים
ד. כלאים בשדה שותפים
ה. קיום בכלאים
ו. קיום בשותפות עם גוי
1. אמירה לגוי בשדה ישראל
2. אמירה לגוי בשדה גוי

רמב"ם

אסור לזרוע כלאים לגוי. ומותר לומר לגוי לזרוע לו כלאי זרעים.² ואסור לאדם לקיים כלאי זרעים בשדהו, אלא עוקר אותן, ואם קיים אינו לוקה.³ ומותר לישראל לזרוע כלאי זרעים בידו בחוצה לארץ. ואפילו לערב הזרעים לכתחילה ולזרעם בחוצה לארץ – מותר. ודברים אלו דברי קבלה.⁴

א. כלאים בשדה גוי

יש אומרים⁵ שאיסור כלאים שייך גם בקרקע גוי, ואפילו לדעות שיש קנין לעכו"ם להפקיע מקדושת הארץ היינו רק לתרו"מ ולא לענין כלאים. ויש אומרים⁶ שכלאים אסורים באדמת גוי רק למ"ד אין קנין לנכרי להפקיע מקדושת

1. תוספתא (פ"ב הי"ז); ירושלמי (ערלה פ"ג ה"ז). וכן משמע מע"ז (סג ע"ב – סד ע"א).
2. עפ"י ב"מ (צ ע"א) ולקולא מספק.
3. משנה (פ"ח מ"א) וכהסבר הירושלמי (פ"ח ה"א). מו"ק (ב ע"ב); מכות (כא ע"ב); ע"ז (סד ע"א); כת"ק שם.
4. קידושין (לט ע"א). וכ"כ בספר החינוך (מצוה רמה).
5. המנ"ח (רמה אות יד) הסביר בדעת הרמב"ם שגם למ"ד יש קנין לגוי להפקיע מקדושת הארץ הרי שיש להחמיר בכלאים. ר"ת (בתוס' קידושין לו ע"ב ד"ה כל, ע"ז לה ע"ב ד"ה מפני); רא"ש (כלל ב אות א); עיין שו"ת הרי"ם (יו"ד סי' יט); שו"ת שאג"א החדשות (סי' ג); שו"ת בית שלמה (יו"ד ח"ב סי' קעו); תורת הארץ (ח"ב פ"ג אות טז); ציץ הקודש (סי' יז אות ג); פסקי הלכות (ה"א ח"ב פ"ה אות ג, ד) שאילת דוד (חידושים לעניני שביעית).
6. ירושלמי (כלאים פ"ז ה"ג); תוס' (ע"ז סג ע"ב ד"ה אין); מהר"י קורקוס (פ"א ה"ג); חזו"א (שביעית סי' א ס"ק ג, סי' ו ס"ק ה, כלאים סי' ד ס"ק כג).

חוקות הארץ

הארץ, אבל למ"ד יש קנין לגוי בארץ ישראל האיסור הוא מדרבנן.⁷

ב. לעדור עם הגוי

רמב"ם **אסור לזרוע בכלאים לגוי...**

לדעה זו נראה שלעדור בכלאים עם הגוי בשדהו מותר.⁸ וי"א שאפילו לעדור בכלאים עם הנכרי בשדהו אסור.⁹

ג. אמירה לגוי בכלאי זרעים

רמב"ם **ומותר לומר לגוי לזרוע לו כלאי זרעים.**

1. אמירה לגוי בשדה ישראל

ראי"ה יש מי שהביין¹⁰ שלדעה זו המתירה לומר לנכרי לזרוע לו כלאי זרעים, היינו אפילו בשדה של ישראל, מותר ישראל לומר לנכרי שיזרע לו כלאים אפילו לצורכו של ישראל.

ויש מי שאומר¹¹ שלדעה זו התירו אמירה לנכרי רק כאשר יש לגוי חלק בפירות או כאשר הגוי זרע את הזרעים זה אחר זה בלא מפולת יד.¹²

7. רדב"ז (ללשונויות הרמב"ם אלף תקסד); מנחת חינוך (רצח ס"ק ח); מנחת ביכורים (תוספתא פ"ב הי"ז); תלמי שדה (אות יא). ועיין בארץ חמדה (ספר א שער ה סי' ו, ספר ב מדור א פ"ט).

8. מהר"י קורקוס (פ"א ה"ג) בבאור דעת הרמב"ם שהתוספתא (פ"ב הי"ז) נאמרה לענין כלאי הכרם אבל כלאי זרעים מותר לעדור עם הגוי, עיין בדברי מרן הרב זצ"ל בחדושים שכאשר אין איסור בזריעה כגון על ידי גוי, אין איסור לעדור קודם זריעה.

9. תוס' (ע"ז סג ע"ב ד"ה אין) העמידו את התוספתא (פ"ב הי"ז) בכלאי זרעים ומכאן שאסור אפילו לעדור עם העכו"ם.

10. [טו] ראב"ד (פ"א ה"ג) בדעת הרמב"ם, מעשה רוקח (פ"א ה"ג) בדעת הרמב"ם והסמ"ג (לאוין רעט); טור (סוף סי' רצו בדעת הרמב"ם); ב"ח (סו"ס רצו ד"ה ומ"ש רבינו). בחדושויו באר הרב זצ"ל שלרמב"ם כשעושה לצורך ישראל יש איסור של שבות אלא שהתירו שבות של אמירה לגוי בכלאים או שאירי שהגוי עושה לצורכו ואין איסור של שבות.

11. הרב זצ"ל (משפט כהן סי' כ, סי' כד אות ה עמ' נ) הוסיף שאין להורות קולא זאת ברבים.

12. מראה הפנים (ערלה סוף פ"ג ד"ה תני אין); עיין לעיל פ"א ה"א אות ג.

פרק ראשון - הלכה ג

יש מי שאומר שמותר לישראל לתת לנכרי לזרוע שדה ישראל לצורכו של הנכרי¹³.
ראייה יש מי שאומר¹⁴ שאין היתר בדבר לומר לנכרי לזרוע כלאים בקרקע של ישראל כ"א בחוצה לארץ, בכלאים האסורין בה שהם כלאי הכרם, וכמו שיתבאר להלן בדברינו שאין איסור זה אלא מדרבנן - לא גזרו איסור על אמירה לנכרי. וגם זה דוקא בנכרי קטן ולא בגדול, שלא יתחלף בישראל גדול, וכאשר יבואר¹⁵. אבל לומר לנכרי שייזרע כלאים לישראל בקרקעו של ישראל בארץ ישראל - אסור.

2. אמירה לגוי בשדה גוי

ראייה ויש מי שפירשו¹⁶, שגם המתיר לומר לנכרי שייזרע לו כלאי זרעים - לא התיר כ"א בקרקע של נכרי, ובזה מותר אפילו לצרכו של ישראל, כיון שהזרוע הוא נכרי והקרקע היא של נכרי, אין קפידא מה שהזריעה היא לצרכו של ישראל ובשליחותו.

ואפילו שהזרעים הם של ישראל¹⁷.

ויש מי שאומר שאף לדעה זו לא התירו אלא לצרכו של הנכרי¹⁸.

13. מרכבת המשנה (פ"א ה"ג, ה"ו); עיין לקמן (הערה 18).

14. ראב"ד (שם).

15. לקמן פ"ח הי"ג.

16. [טז] רדב"ז (פ"א ה"ג); כס"מ בשם מהר"י קורקוס (שם). עיין בחידושים בבאור דעת הכס"מ. גירסת הגר"א (רצז ס"ק ז) בדעת הכס"מ היתה שהתירו בקרקע של גוי לצרכו של גוי בלבד, והגר"א דחה פירוש זה והוכיח שאפילו לצורך ישראל מותר לגוי לזרוע בקרקעו.

17. רדב"ז (פ"א ה"ג, ללשונו הרמב"ם אלף תקסד); וכן מוכח מדברי הגר"א (רצז א) ס"ק ז) שהביא את דברי התוס' (ב"מ צ ע"א ד"ה חסום) שאיסור אמירה לנכרי הוא כאשר אומר לגוי לחסום פרת ישראל ודש תבואת ישראל, דהיינו כאשר התבואה של גוי אין איסור אמירה לגוי אפילו בפרת ישראל, ומכאן שאפילו הזרעים של ישראל אם הקרקע של גוי אין איסור באמירה לנכרי לזרוע כלאים. עיין דרך אמונה (פ"א ה"ג ס"ק טו).

18. ט"ז (יו"ד סי' רצז ס"ק א); ועיין השגת נתיבות עולם (סמ"ג לאוין רעט); מרכבת המשנה (פ"א ה"ו, עיין לעיל הערה 13 שבכל מקרה לצורך גוי הזריעה מותרת). ועיין חזו"א (כלאים סי' ב ס"ק יא ד"ה והגר"א).

ד. כלאים בשדה שותפים

יש מי שאומר שאיסור כלאים בשדה שותפים הוא מדרבנן¹⁹.
יש מי שאומר²⁰ ששדה שגוי ויהודי שותפים בה מותר לראות שהגוי זורע, ולא נחשב כאומר לגוי לזרוע, ויש אוסרים²¹.

ה. קיום בכלאים

רמב"ם ואסור ואדם לקיים כלאי זרעים
בשדהו, אלא עוקרן. ואם קיימן –
אינו לוקה.

ראי"ה ויש מי שנראה מדבריו²², שבמה דברים אמורים שהמקיים
כלאים אינו

19. עיין לקמן (פ"ג הט"ז); מנ"ח (מצוה רמה אות יג); תוה"א (פ"ז אותיות ד-ח) בדעת הרדב"ז.
20. שו"ת הרדב"ז (ללשונות הרמב"ם סי' אלף תקסד) הובא בברכ"י (סי' רצז ס"ק ב). במשפט כהן (סי' כ) כתב שאפילו מותר לומר לנכרי השותף בפירות שיזרע, אלא שלא רצה שתתפרסם הוראה זו, אבל בודאי בראיה בעלמא בלא אמירה לא אסר.
21. מהרש"ם (ח"א סי' קעט); חזו"א (כלאים ב ס"ק יא); ועיין תלמי שדה (ס"ק יא).
22. [יז] כס"מ (פ"א ה"ג) עפ"י ירושלמי (פ"ח ה"א) "דברי הכל היא, הכל מודים באסור שהוא אסור בשלא קיים על ידי מעשה, אבל אם קיים ע"י מעשה לוקה – כהדא דתני המחפה בכלאים לוקה" על פי הסבר זה ר"ע מחייב מלקות בקיום שאין בו מעשה וחכמים אומרים שיש בזה איסור תורה ולא מלקות, אבל לכו"ע כשיש מעשה הרי זה לוקה. ריבמ"ץ; ר"ש; רא"ש (פ"ח מ"א); ראב"ד (ספרא קדושים פ"ב פרק ד אות טז, שהעמיד את הדרשה לכו"ע). השגת הראב"ד (פ"א ה"ג); רש"ס (פ"ח ה"א ד"ה בשלא קיים); גר"א (שנות אליהו ובביאור פ"ח ה"א); מראה הפנים (פ"ח ה"א ד"ה הכל); וכן מבואר באגלי טל (חורש סי' ז ס"ק יז); שער המלך (הלכות כלאים פ"א ה"ג).
- כך נראה מדברי הראשונים שהעמידו את מחלוקת ר"ע וחכמים בקיום ללא מעשה, לפי מה שפוסקים להלכה כחכמים: רגמ"ה (מו"ק ב ע"ב ד"ה ת"ל); רש"י (מו"ק ב ע"ב ד"ה אף); ערוך (ערוך קס ב', מובא בתוס' מכות ד ע"ב ד"ה הא, ע"ז סד ע"א ד"ה רבי); ר"ש בן היתום (מו"ק ב ע"ב ד"ה איתמר); כ"כ מהר"י קורקוס (פ"א ה"ג, בהסברו השני) בדעת הראב"ד (השגה פ"א ה"ב).
- יש שהסבירו דקי"ל להלכה כדעת ר"ע שהמקיים בלא מעשה אסור, ובמקיים במעשה הרי זה לוקה. מהר"י קורקוס (פ"א ה"ג תירוץ ראשון בדעת הראב"ד); מנחת חינוך (מצוה רמה אות ב); שו"ת כנסת יחזקאל (סי' צט); חת"ס (סי' רפח); רעק"א (הל' כלאים).

לוקה? דוקא כשלא עשה בהם מעשה בקיומם, שאז אינו לוקה מטעם לאו שאין בו מעשה שאין לוקין עליו. ונראה שלדעה זו אינו לוקה על הקיום שאינו על ידי מעשה, אע"פ שהוא בעצמו זרע את הכלאים, שעל הזריעה הוא לוקה, אבל לא על הקיום. אע"פ שהמעשה שעשה בזריעה היא הגורמת לו את הקיום, מ"מ אין לוקין על זה לדעה זו. אבל אם קיים הכלאיים על ידי מעשה שעשה לקיומם - לוקה.

ויש מי שדבריו נראים²³, שלעולם אין המקיים כלאים לוקה. אפילו קיימם ע"י מעשה, כגון שגדר גדר סביבם לשומרם כדי שיתקיימו - אין בו מלקות.

אבל המחפה או המנכש הרי זה לוקה²⁴.

ראייה ויש מי שמטין דבריו לומר שאין איסור כלל בקיום כלאים, ומותר

23. [יה] דעה זו מסבירה שמחלוקת ר"ע וחכמים היתה במקיים גדר, וקי"ל כחכמים שאין לוקים על כך. תוס' רא"ש (מו"ק ב ע"ב ד"ה אף המקיים) מביא גי' בירושלמי (פ"ח ה"א) "א"ר יוסי הכל מודים שהוא אסור כשקיים שלא ע"י מעשה, אבל כשקיים ע"י מעשה פליגי רבנן אמרי אינו לוקה ור"ע אומר לוקה" משמע שהמחלוקת היא כשקיים על ידי מעשה ומכיון שקי"ל כחכמים אינו לוקה אלא יש בזה איסור. כהסבר זה נקטו: מהר"י קורקוס ורדב"ז (בבאור דעת הרמב"ם פ"א ה"ג); דברי חיים (ח"א יו"ד סי' ס); והט"ז (יו"ד סי' רצו ס"ק ד).

כן משמע משיטות הראשונים שהעמידו את דברי ר"ע בעושה מעשה דאל"כ אין לוקים על כך; רש"י (ע"ז סד ע"א ד"ה אפילו). תוס' (מכות ד ע"ב ד"ה הא, ע"ז סד ע"א ד"ה רבי עקיבא); ר"ש משאנץ (ספרא קדושים פ"ב אות טז); שיטה על מו"ק לתלמידי ר"י מפריש (מו"ק ב ע"ב ד"ה אף המקיים). ריטב"א (מו"ק ב ע"ב ד"ה רבי עקיבא, ע"ז סד ע"ב ד"ה המקיים); מאירי (מו"ק ב ע"ב ד"ה הזורע, ע"ז סג ע"ב ד"ה כלאים, מכות כא ע"א ד"ה כבר).

מון הרב קוק זצ"ל הבין שלשיטה זו למרות שאינו לוקה אבל עובר על איסור תורה של מקיים כלאים. אמנם כל מי שמקור דבריו הוא ירושלמי בגי' זו הרי שיש איסור תורה, אולם לדעות הראשונים שהעמידו את מחלוקת ר"ע וחכמים בעושה מעשה מכיון שאין לוקים על לאו שאין בו מעשה, אין ראייה מהי שיטתם בדעת חכמים לענין האיסור האם הוא מד"ת או לא (עיין לקמן הערה 30); ובתוספתא (מכות פ"ד ה"ה) איתא "המקיים כלאים עובר בלא תעשה, אבל אין לוקה עליהם את הארבעים לפי שאין בהם מעשה".

24. רמב"ם לעיל ה"ב המחייב מנכש ומחפה מדין זורע, ועיין לקמן הערה 30.

חוקות הארץ

לכתחילה²⁵. ונראה שגם לדעה זו, היינו דוקא בכלאים של נכרי שזרעם הנכרי בשדהו²⁶, שישראל מותר לקיימם לפי דעה זו אפילו על ידי מעשה, כגון לגדור גדר סביבם, כשהנכרי שוכרו על זה.

אבל לקיים מה שזרעה ישראל עצמו, נראה²⁷ שגם לדעה זו אסורא איכא. שאפילו אם נאמר שאין אותה הסברא שהקיום בא על ידי מעשה שלו שזרע באיסור מועילה לענין מלקות, אבל מ"מ נראה שמועילה היא לענין איסור.

ובשדהו של ישראל, אפילו כשזרע הנכרי בה כלאים - ג"כ נראה שיש איסור קיום אליבא דכו"ע משום מראית עין²⁸. ודי להקל לדעה זו רק בקיום כלאים של נכרי שזרע נכרי בשדהו כשהקיום נעשה על ידי ישראל, ולדעות האמורות לעיל שיש איסור בקיום כלאים - גם זה אסור.

יש אומרים שהעושה מעשה בגוף הכלאים כגון מנכש ומחפה הרי זה לוקה (מדין זורע), אבל כשאינו עושה מעשה בצמח עצמו הרי הוא מקיים שחייב מדרבנן²⁹.

25. [יט] משל"מ (פ"א ה"ג) עפ"י הגמ' ע"ז (סד ע"א) לרבנן דר' עקיבא.
26. הגמרא בע"ז דנה האם מותר לאדם להשכיר עצמו לעקור כלאים, והגמ' מעלה סברא שלדעת חכמים היא מותר לקיים, וכתב הריטב"א (ע"ז סד ע"א ד"ה לר"ע נמי) שעל כרחנו שאיירי בשדה נכרי וישראל מקיים בו, וכן כתבו: מרכבת המשנה (הל' שבת פ"ח ה"א); יד אברהם (י"ד רצז סעי' ב); שער המלך (כלאים פ"א ה"ג); דברי חיים (ח"א י"ד סי' ס); צפנת פענח (פ"א ה"ג); ברכי יוסף (י"ד סי' רצה סעי' ז ד"ה גם); גר"א (סי' רצז ס"ק ח).
- הריטב"א הוסיף "דאילו בשל ישראל אי אפשר דשרו ולא אסירי מדרבנן מיהת" ומשמע שקיום בשדה ישראל לכל הפחות אסור מדרבנן (עיין הערה 30).
- מדברי מרן הרב קוק זצ"ל עולה שהבין שקיום בשל ישראל אסור מדאורייתא, וכדעת הדברי חיים (י"ד סי' ס) "שורב הפוסקים דכלאים בקיום אסור מה"ת", וכן בצפנת פענח (פ"א ה"ג); ושו"ת מהרש"ם (ח"א סי' קעט); ישועות מלכו (פ"א ה"ג ד"ה ואסור); חסדי דוד (מכות פ"ד ה"ה ד"ה אבל).
27. על פי תוס' (ב"ק פא ע"א ד"ה אין) כתב "ונראה לר"י דאין מחייבין אותו לעקור דליכא איסורא שהרי מאליהן באר", משמע שאם הוא עצמו זרע חייב לעקרו מעיקר הדין. ועיין שו"ת ישועות מלכו (פ"א ה"ג ד"ה ואסור) שבזרעו ישראל יש איסור קיום מדאורייתא.
28. על פי תוס' (ב"ק פא ע"א ד"ה אין).
29. הגר"ח מוולוז'ין (שו"ת חוט המשולש סי' כד).

יש אומרים שאין איסור קיום בכלאי זרעים ואף מחפה ומנכש אסור רק מדרבנן³⁰.

ו. קיום בשותפות עם גוי

יש אומרים³¹ שמותר לקיים כלאים כשיש לגוי שותפות בפירות באופן שיכול לעכב מלעקור, ויש אוסרים³².

30. ראשון לציון (מו"ק ב ע"ב ד"ה אתמר); פירוש מס' משקין לא' מרבתינו הראשונים (ד"ה אף המקיים, מקיים, ועי' מה שהעיר הרב זק"ש, שם הע' 25 שלחכמים המקיים שלא ע"י מעשה פטור אף מאיסור לאו בעלמא). עיין גר"א (סי' רצז ס"ק ג בבאור דעת הירושלמי) שהסביר בדעת חכמים שקיום שלא במעשה אסור מדרבנן לדעת הירושלמי. וכן משמע מדברי התוס' (ע"ז סד ע"א ד"ה רבי עקיבא); ועיין השגת רע"א על תוס', ובחת"ס (יו"ד סי' רפח). וכן בדברי התוס' (ב"ב ב ע"ב); עיין קובץ שיעורים (ב"ב אות יב). ריטב"א (קידושין לט ע"א ד"ה מה, ועיי"ש בהערות המהדיר הערה 187 בשם שאלת דוד סי' יא אות ד, ע"ז סד ע"א ד"ה אי); בבית הלוי (ח"א סי' לה אות י). טורי אבן (מגילה יג ע"ב ד"ה ועל הכלאים); חזו"א (כלאים סי' ב ס"ק ח ד"ה יו"ד); תורת זרעים (עמ' מז).

31. שו"ת חתם סופר (יו"ד סי' רפח, מובא בפת"ש סי' רצה ס"ק ד); שו"ת בית שלמה (יו"ד ח"ב סי' קעו); שו"ת משפט כהן (סי' כ עמ' לג).

32. חזו"א (סי' ב ס"ק יא); תלמי שדה (אות יא).

חידושים

רמב"ם ומותר לומר לנכרי לזרוע לו כלאי זרעים.

ראי"ה בכונת דברי הרמב"ם אלו יש לפרש שני פירושים: או דכוונתו דמותר לומר לנכרי שיזרע לישראל, ולפ"ז נצטרך לומר דס"ל דאמירה לנכרי באיסור לאו, מותר. או שנפרש שלעולם הזריעה היא בשביל העכו"ם¹, ואפילו הכי הוי חידושא. דהנה הכס"מ הביא בשם מהר"י קורקוס ז"ל דס"ל להרמב"ם דאין קנין לנכרי להפקיע בא"י, והיה אפשר לטעות דהאיסור הוא על הקרקע, ואסור לומר לנכרי שיזרע לו לעצמו. קמ"ל דשרי, משום דאיסורא דכלאים אקרקפתא דגברי רמיא, ומותר לומר לעכו"ם שיזרע כלאים².

והנה הראב"ד ז"ל השיג עליו וכתב:

"ואם אמרו בחר"ל יאמרו בארץ והלא אף המקיים לוקה, ואיך אפשר שלא ינכש אותה ולא ישקה אותה? והלא הוא מקיים בידיו! ועוד, אמירה לנכרי באיסור לאו - בעיא ולא איפשיטא, ולחומרא בבא מציעא³".

והנראה בזה הוא משום דבעיקר איסור מקיים יש לחקור אם הוא איסור נמשך מאיסור הזריעה, דדבר הנזרע באיסור אי אתה רשאי לקיימו, או שאיסור קיום הוא איסור בפני עצמו, ואינו נמשך מאיסור הזריעה. ונפקא מינה בזה הוא אם הזריעה היתה בהיתר, כגון: שזרע נכרי לעצמו. דלסברא ראשונה - מותר עכ"פ לקיימו מדאורייתא. אבל אם נאמר שאיסור קיום הוא איסור בפני עצמו ואינו נמשך מאיסור הזריעה - אסור לקיים כלאים אפילו שנזרעו בהיתר.

ולפי זה יכולים אנו ליישב קושיתו הראשונה של הראב"ד, דעכ"פ לא גרע

1. כאשר הגוי עושה לדעתו הרי שאין כאן איסור שבות, שהרי עושה להנאת עצמו, עיין משפט כהן (סי' כ ד"ה והנה, סי' כד אות ה עמ' נ) שמרן הוסיף שאין כדאי להורות קולא זו ברבים.
2. נראה מדברי הרב זצ"ל שמבאר את דברי הרמב"ם כבאור הכס"מ (פ"א ה"ג) שהגוי זורע בשדהו.
3. בב"מ (צ ע"א).

פרק ראשון - הלכה ג

ממקיים. ונאמר, דהרמב"ם ס"ל כסברא ראשונה, דאיסור קיום הוא איסור נמשך מאיסור הזריעה, ושוב מותר לסייע לעכו"ם בזריעת הכלאים. ומה שהקשה הראב"ד דלאחרי כן יצטרך לקיימם - ובאמת באופן כזה שהזריעה נעשית בהיתר מותר לו לקיימם אח"כ.⁴

אלא דלכאורה אפשר להקשות על חידושנו, דאם נאמר שאיסור הקיום נמשך מאיסור הזריעה אסור לקיים כלאים שנזרעו בהיתרא: דהא לקיים את הנזרע באיסור ידעינן מסברא דאסור, וע"כ הא דילפינן איסור קיום מקראי⁵ הוא אף באופן שנזרע בהיתר?! אבל לא קשיא, דהא בהאי ענינא כתיבא הרבעה ומקשינן להו אהדדי. ולכן אילולי הריבוי היינו למדין מהיקשא, דכמו דבהרבעה מותר לקיים כלאים כמפורש במשנה - הכי נמי מותר לקיים כלאים, לכך איצטריך קרא לאסור. אבל בנזרע בהיתר לעולם מותר.

ועל דבר קושייתו השניה של הראב"ד, כתב הכס"מ דאפשר לתרץ כיון דשבות הוא דרבנן - פסק לקולא.

אלא דקשיא ליה להכס"מ ז"ל מסירוס (הל' איסורי ביאה פט"ז הי"ג), דפסק הרמב"ם לחומרא? ונראה דלא קשיא מסירוס, דבאמת פסק באיסור שבות לקולא, וגבי סירוס דאסור הוא משום גרמא (ועי' שבת ק"כ ע"ב).

אבל לכאורה קשה לומר כן, דמדכתיב גבי סירוס "ובארצכם לא תעשו כן" (ויקרא כב, כד) - נראה דדוקא עשייה אסור, אבל גרמא שרי. וכדדרשינן גבי שבת (שבת קכ ע"ב): "כל מלאכה לא תעשה" - הא גרמא שרי. ואפ"ל דכמו דמצינו בבכורות (לג ע"ב) גבי הטלת מום "לא יהיה" [בחיריק ושווא] ודרשינן לא יהיה [בשווא וקמץ] ומשמע דמיקרי גרמא, וכן גבי סירוס פירש רש"י (שבת קי ע"ב ד"ה לא תעשו) "לא

4. בספר החינוך (מצוה רמה) כתב: "מותר לומר לגוי לזרוע לו כלאים, ומ"מ אסור לקיימן לכשיגדלו בשדהו".

53
מין הרב זצ"ל חזר על סברתו שקיום תלוי בשאלת הזריעה במשפט כהן (סי' יג ד"ה וגם, סי' כד אות ה, עמ' מט ד"ה ועפ"ז); וכן נראת סברת מראה הפנים (ערלה ספ"ג ד"ה תני אין); עיין יד אברהם (סי' רצז (א) ד"ה ואסור).

5. מכות כא ע"ב.

חוקות הארץ

[בקמץ] - לא תעשו [בצירה], שאסור לשתות בעצמו כוס עיקרין, דגם לעצמו אסור לגרום. ומשמע מכל הני דהוי גרמא, וממילא הדרינן לקיימתא [אולי צ"ל לקמייתא] דאפ"ל כתירוצו של הכס"מ דגבי שבות פסק לקולא, והתם גבי סירוס דאסור היינו טעמא משום גרמא ולא משום שבות. אלא דא"כ הדרא קושיא לדוכתא ונאמר דיהא בכלאים ג"כ משום גרמא? וצריכים אנו לומר, דהא כבר הוכחנו לעיל דהיקשא דכלאים להרבעה הוא לכל מילי, ולהכי איצטריך קראי לאיסור קיום. וגבי הרבעה קי"ל דמותר להכניס לדיר משום דגרמא מותר, וילפינן מינה לכלאים דמותר גרמא. ואף אם מלשון "לא תזרע" היה אפשר להסתפק - מ"מ מהיקשא ילפינן להיתרא⁶.

ועם דברינו לעיל בביאור שיטת הרמב"ם בגדר איסור קיום, יבואר לנו יפה עוד דבר אחד. דהרמב"ם כתב אסור לזרוע כלאים לנכרי. ועי' רדב"ז וכו"מ שמקורו הוא מע"ז (סג ע"ב-סד ע"א) דאין עודרין עם הנכרי. והדבר צריך ביאור, למה שינה הרמב"ם מלשון הגמרא. ולפ"ז ניחא, דמלשון אין עודרין היה אפשר לומר שאף עידור שקודם זריעה אסור. והרמב"ם ס"ל בהא להיתר. דכיון שהזריעה תהיה בהיתר ע"י הנכרי - מותר לסייע לו. ולכן שינה וכתב דאסור לזרוע.

6. במשפט כהן (סי' כד אות ה ד"ה ויש ליתן) הסביר מרן הרב זצ"ל מדוע גזרו שבות בחסימה ובסירוס ולא גזרו על שבות בכלאים.

הלכה ד

א. כלאים במאכל בהמה ושאר צרכי אדם
ב. אין כלאים במאכל בהמה
ג. זריעה לשימושים שונים

רמב"ם

אין אסור משום כלאי זרעים, אלא
זרעים הראויין למאכל אדם.¹ אבל
עשבים המרים וכיוצא בהן מן
העיקרין שאינן ראויין אלא
לרפואה² וכיוצא בהן - אין בהן
משום כלאי זרעים.

א. כלאים במאכל בהמה ושאר צרכי אדם

רמב"ם אין אסור משום כלאי זרעים, אלא
זרעים הראויין למאכל אדם.

ראייה ויש מי שמוכיח שמאכל אדם לאו דוקא, והוא הדין אם הם
ראויים למאכל בהמה, שהוא רוצה בקיומם למאכל בהמה -
הם גם כן אסורים משום כלאי זרעים.³
יש אומרים שכל דבר הנזרע שדות יש בו איסור כלאים.⁴ ואם אחד המינים אינו נזרע
שדות⁵ או שאין מקיימין מין זה⁶ אין בו איסור כלאים.
יש מי שאומר שרק מאכל אדם ובהמה אסורים משום כלאי זרעים, אבל שאר דברים

1. עפ"י משנה (פ"ה מ"ח); תוספתא (פ"ג הי"ג) וירושלמי (פ"ה ה"ז). וכ"כ בספר החינוך (מצוה רמה).
2. רש"ס (פ"ה מ"ח).
3. [כ] מהר"י קורקוס וכס"מ (פ"א ה"ד); רע"ב; תוס' רעק"א; מלאכת שלמה (פ"א מ"א), ט"ז (סי' רצו ס"ק ב); לבוש (סי' רצו סעי' ג); באר הגולה (סי' רצז אות י); גר"א (רצ"ז ס"ק י); חכ"א (שערי צדק, משפט הארץ פ"א ה"ד); ערוך השלחן (סי' רצז סעי' ח); חזו"א (כלאים סי' א ס"ק יד ד"ה כלאי); שו"ת אמרי בינה (ח"א סי' י); תורת הארץ (פ"י אות יב-יג). עיין פסקים וכתבים (הגרא"ה הרצוג סי' כא, כב); ומקורם בירושלמי (פ"א ה"א) האוסר כלאים בזונים למרות שהוא מאכל בהמה.
4. קרית ספר (למב"ט, פ"ה לענין עשב, ופ"א לענין עשבים המרים); לבוש (הל' כלאים ס"ג רצו); אמרי בינה (ח"א שו"ת סי' י).
5. תורת הארץ (פ"י אות יב-יג).
6. חזו"א (סי' א ס"ק יד ד"ה כלאי).

אפילו שנזרעים שדות הרי אלו מותרים.⁷

ב. אין כלאים במאכל בהמה

ראייה ויש מי שאומר שבכלאי זרעים אין איסור כ"א דוקא מה שהוא ראוי למאכל אדם.⁸ אבל מאכל בהמה, אע"פ שמקיימים כמותן - הרי הוא דומה לעשבים המרים שמקיימין אותן לרפואה, שאין בהן משום כלאי זרעים. אע"פ שהרפואה היא לאדם, מ"מ, כיון שאינן ראויין לאכילת אדם - אין בהם משום כלאי זרעים. רק בכלאי הכרם יש איסור בכל אופן שמקיימין אותם, בין לבהמה בין לרפואה, וכמו שיתבאר במקומו.⁹

יש אומרים שאמנם אין לוקים על זריעת כלאי מאכל בהמה אבל ישנו איסור דרבנן.¹⁰ ויש מי שאומר שזרעים העומדים למאכל בהמה, אין בהם משום כלאים א"כ ראויים לאדם ע"י תיקון.¹¹ ויש מי שנראה מדבריו שאפילו אם ראויים למאכל אדם, כל שעומדים למאכל בהמה דינם כמאכל בהמה ומותר.¹² יש אומרים שכאשר שני המינים אינם ראויים למאכל אדם לכו"ע אין בהם איסור כלאים, והדיון הוא כאשר אחד ראוי והאחד אינו ראוי.¹³

7. לבוש (רצו סעי' ג) עפ"י ארץ חמדה (ח"ב מדור א פ"ז עמ' קנח). באמרי בינה באר בדעת הלבוש שכל הנזרע שדות הרי זה אסור.
8. [כא] רדב"ז (פ"ב ה"ט); מראה הפנים (פ"א ה"א ד"ה טעמא); מהר"א פולדא (פ"א ה"א). עמק הלכה (חדושי הגר"י אורנשטיין סי' ח); משפט כהן (סי' כו) נוטה גם הוא לדעה זו בהסבר הרמב"ם, אך בעמק הלכה (סי' יח אות ו) ובמשפט כהן (סי' כו) כתבו לחוש לדעה המחמירה, והתיר במשפט כהן לזרוע מאכל בהמה ע"י גוי. ועי' אמונת יוסף (דף ה); ועי' מאמר הגרא"ז מלצר (כרם ציון ח).
9. פ"ה הי"ח.
10. משנה ראשונה (פ"א מ"א, פ"ה מ"ח ד"ה המקיים); בתי כלאים (כלאי זרעים, אות ב), מרכבת המשנה (ח"ג פ"א ה"ד). עיין פסקים וכתבים (סי' כא-כב).
11. מרכבת המשנה (פ"א ה"ד); משנה ראשונה (פ"א מ"א ד"ה והזונין); חזו"א (סי' א ס"ק יב ד"ה ומיהו); זרע הארץ (ה"ב).
12. חזו"א (כלאים סי' א ס"ק יד ד"ה כלאי).
13. ישועות מלכו (קרית ארבע פ"א ה"ד); צפנת פענח (פ"א ה"ד); חזו"א (סי' א ס"ק יב, ס"ק יד ד"ה כלאי); ארץ חמדה (ספר ב מדור א פ"ז עמ' קנט).

ג. זריעה לשמושים שונים

דברים הראויים להנאת ראייה מותר לזרוע כלאים רק כשאינם ראויים למאכל אדם¹⁴. יש שהסתפקו¹⁵ האם גם להנאת ריח אפשר להקל. ויש שהקלו בצמחים לריח, לנוי, להדלקה¹⁶ או לעשות קופות ומחצלאות¹⁷. ויש מי שאומר שזרוע על מנת שלא לקצור לעולם, חשוב כמין שאין מקיימים אותו, ואין בו כלאים מדין תורה¹⁸. יש מי שאומר שיש איסור כלאים בטבק, שכן זורעים ממנו שדות שלמות¹⁹.

14. רדב"ז (ח"ה סי' ב"א רנג).

15. אמרי בינה (ח"א סי' י).

16. חזו"א (סי' א ס"ק יד ד"ה כלאי).

17. רש"ס (פ"ה ה"ח).

18. חזו"א (כלאים סי' ה ס"ק טו ד"ה ומיהו) תלמי שדה (ס"ק ה).

19. עמק הלכה (סי' יח אות ו).

חוקות הארץ

חידושים

- א. עשבים מרים בכלאי הכרם
ב. מאכל בהמה בכלאי זרעים

* * *

רמב"ם	אין	אסור	משום	כלאי	זרעים,	אלא
	הזרעים	הראויין	למאכל	אדם.	אבל	
	עשבים	המרים	וכיוצא	בהן	מן	
	העיקרין	שאינן	ראויין		אלא	
	לרפואהו	וכיוצא	בהן	-	אין	בהן

משום כלאי זרעים.

א. עשבים מרים בכלאי הכרם

ראי"ה יש לעיין אם דין זה נוהג דוקא בכלאי זרעים אבל בכלאי הכרם אסור, או דילמא אף כלאי הכרם מותר. והנה, גבי הרכבת אילנות אמרינן²:
"אילן סרק על אילן מאכל, אילן מאכל על אילן סרק - אסור, אילן סרק על אילן סרק - מותר".
ויש לנו ללמוד כלאי זרעים מכלאי אילנות, דהוא הדין הכא, עשבים מרים עם ירקות אסירי, ודוקא שני מיני עשבים מרים מותרין³. ולפ"ז יהא מדויקים דברי הרמב"ם שנקט בלשונו כלאי זרעים דבכלאי הכרם לעולם אסור.
אלא דאפשר לדחות. דהר"ש⁴ כתב לבאר דברי הירושלמי דאילן סרק על גבי אילן סרק מותר, משום דהוי מין אחד⁵ וביאור דבריו הוא, דלא רצה לפרש דהטעם דמותר הוא משום דאין בהם תורת כלאים, דא"כ אילן סרק על גבי אילן מאכל יהא מותר. ולכן פירש, דתורת כלאים אית בהו, והא

1. רש"ס (פ"ה מ"ח).
2. ירושלמי (פ"א ה"ז); מובא בר"ש (מ"ז ד"ה ירושלמי).
3. סברא נמצאת בישועות מלכו (פ"א ה"ד) וצפנת פענח (פ"א ה"ד). ועיין מה שענה על כך באמרי בינה (ח"א שו"ת סי' י).
4. פ"א מ"ז (ד"ה ירושלמי).
5. וכן דעת הרא"ש (פ"א מ"ז אות יא); והרע"ב (ד"ה אין)..

דאילן סרק על גבי אילן סרק מותר, הוא משום דאילני סרק הם מין אחד. ושוב נאמר דעשבים מרים עם ירקות יהא מותרין⁶, וכלאי זרעים דנקט לאו דוקא, והוא הדין בכלאי הכרם⁷. ואין הכרח לדבר זה.

ב. מאכל בהמה בכלאי זרעים

והנה דברי הרמב"ם בהלכה זו סותרין עצמם מרישא לסיפא. דברישא משמע דדוקא מאכל אדם אסור, אבל מאכל בהמות מותר. ובסיפא קאמר דדוקא מרים שאינם ראויים לשום דבר מותרים, ומשמע דמאכל בהמות אסור. וקשיא רישא אסיפא. ואפ"ל דרבינו לא מצא אלא את הקצוות: שמאכל אדם אסור ודבר שאינו ראוי מותר, אבל מאכל בהמה לא מצא מפורש. והא דהקשה הכס"מ מזוונים, אפשר לומר דהא פשיטא ליה להרמב"ם, דמאחר דמתקרי חטים ושפיר חזו למאכל בהמות - אסור ודאי, אבל דבר המיוחד למאכל בהמות - מספקא ליה.

ג. זרעי מאכל אדם שהתקלקלו

ובאמת יש לנו לחקור כעין זה במאכל אדם שנתקלקל הרבה, אם אנו הולכין אחרי המין ואסור לזורעו כלאים או הולכין אחרי הפרט, וכיון שפרט זה הוא מקולקל ואינו ראוי לכלום - מותר לזורעו כלאים. ומצינו כעין זה במסכת חולין פרק גיד הנשה⁸ גבי איבעיא דעוף שיש לו כף כתב הרשב"א⁹ שיש הרבה ענינים בתורה דמספקא לן אי ניזיל בהון בתר מינא או בתר פרטא, כגון גבי חליצה באטר דמספקא לן אי ניזיל בתר דידיה או בתר מיניה.

6. לפי הבנה זו עשבים המרים אין בהם דין כלאים ואינם מוגדרים כמין בהלכות כלאים.
7. עיין גר"א (סי' רצו ס"ק לב); וחזו"א (כלאים סי' א ס"ק יב) שהכריעו שאין במיני דשאים דין כלאי הכרם וכלאי זרעים.
8. צב ע"ב.
9. ד"ה אית ליה.

חוקות הארץ

ומדברי הירושלמי דריש כלאים¹⁰ נראה דספק זה הוא פלוגתיה דר' אליעזר וחכמים, דחכמים אזלי בתר [הפרט - מקום ה]אוכל ור' אליעזר אזל בתר המין. יעו"ש ובמראה הפנים¹¹.

הנה מהירושלמי שם נראה דמדמי כלאי זרעים וכלאי הכרם להדדי, מדרמי מקוצים לזונים. ואפשר לדחות, דעד כאן לא מדמה להו הירושלמי אלא להו"א, אבל למסקנא, דסבר דזונים מין חיטין - לא קמדמי להו. והדבר צריך בירור.

10. פ"א ה"א.

11. ד"ה טעמא. טעמם של חכמים, מכיון שאנו הולכים לפי המקום עצמו לכן כל מקום שאין מקיימים קוצים אין בו דין כלאים, ואילו ר"א סובר כיון שיש מקום שמקיימים כמותו הרי כל המין נאסר.

הלכה ה

א. הרכבת ירק בירק בארץ ישראל	ה. סרק בסרק
ב. הרכבת ירק בירק בחו"ל	ו. הגדרת סרק
ג. הרכבת נכרי ירק בירק	ז. ירק באילן
ד. הרכבת אילן סרק באילן מאכל או אילן מאכל באילן סרק.	ח. הרכבת שורש
	ט. הרכבות מיוחדות

רמב"ם

כלאי האילנות הרי הם בכלל מה שנאמר שדך לא תזרע כלאים¹. כיצד – המרכיב אילן באילן, כגון שהרכיב יחור² של תפוח באתרוג או אתרוג בתפוח – הרי זה לוקה מן התורה³ בכל מקום, בין בארץ בין בחוזה לארץ⁴. וכן המרכיב ירק באילן או אילן בירק – לוקה בכל מקום⁵.

א. הרכבת ירק בירק בארץ ישראל

יש אומרים שהרכבת ירק בירק בארץ ישראל על ידי ישראל אסורה מדין תורה⁶, ויש מי שאומר שאינה אסורה אלא מדרבנן⁷.

1. קידושין (לט ע"א). וכן פסק בשו"ע (סי' רצה סעי' א).
2. בגי' הרב קוק "אילן" של תפוח.
3. משנה (פ"א מ"ז).
4. קידושין (שם). וכן כתב בספר החינוך (מצוה רמה). וכן פסק בשו"ע (סי' רצה סעי' א).
5. משנה (פ"א מ"ז) וכת"ק. וכ"כ בספר החינוך (מצוה רמה). וכן פסק בשו"ע (סי' רצה סעי' א). באזהרות רס"ג לא הובא איסור הרכבת אילן וירק, ובבית הלל (יו"ד סי' רצה ס"ק א) כתב שכלול בכלאי אילן.
6. תוס' (חולין ס ע"א ד"ה הרכיב); ר"ש (פ"א מ"ז ד"ה ירק); רא"ש (הלכות קטנות הל' כלאים סי' ב); רדב"ז (פ"א ה"ה); טור (סי' רצה); ערוך השלחן (סי' רצה סעי' ו); חזו"א (סי' א ס"ק טו).
7. גר"א (יו"ד סי' רצה ס"ק ב) בדעת הרמב"ם, וכן העלה סברא זו המהר"ם שי"ף (חולין ס ע"א ד"ה הרכיב).

ב. הרכבת ירק בירק בחו"ל

ראי"ה ולענין הרכבת ירק בירק בחוץ לארץ נחלקו הדעות:
יש מי שמוכיחים שדוקא אילן באילן או בירק אסור הוא בכל מקום. שרק כלאים של הרכבת אילן הוא שאנו למדים מסמיכות של שדך לא תזרע כלאים, בהמתך לא תרביע כלאים שכמו שאיסור כלאי בהמה, שחובת הגוף היא, היא נוהגת בין בארץ בין בחוצה לארץ, כמו כן הרכבת אילן היא דומה לה ואסורה בין בארץ בין בחוצה לארץ, אבל דוקא כשיש צד אילן, אבל ירק בירק שאין שום צד אילן - אין הבדל בהם בין הרכבה לזריעה, וכשם שאין זריעת ירק בירק נוהגת כ"א בארץ, כך אין הרכבת ירק בירק נוהגת כ"א בארץ ישראל ולא בחוץ לארץ.⁸
ויש מי שנוטים לומר שירק בירק בחוצה לארץ גם כן אסור בהרכבה, אלא שאין לוקים עליו מפני שהוא ספק אם הוא דומה לכלאי אילן או לא.⁹
יש מי שנראה מדבריהם שישראל שהרכיב ירק בירק בחו"ל - לוקה¹⁰.

8. [כב] רש"ס (פ"א ה"ז); רדב"ז וכס"מ (פ"א ה"ה) בדעת הרמב"ם; ערוך השלחן (יו"ד סי' רצה סעי' ו); מראה פנים (פ"א ה"ז); חת"ס (יו"ד סי' רפז ד"ה ונראה שגם); ישועות מלכו (קריית ארבע פ"א ה"ה ד"ה ולענין); שו"ת אמרי בינה (סי' י ד"ה ומ"ש מעכ"ת במכתבו השנית); חזו"א (סי' א ס"ק טו ד"ה אמנם).
9. [כג] תוס' (חולין ס ע"א ד"ה הרכיב, בתירוץ הראשון); ר"ש (פ"א מ"ז ד"ה וירק בתירוץ הראשון); רא"ש (הלכות קטנות כלאים סי' ב); כפ"פ (פנ"ח); מהרש"א (חולין ס ע"א ד"ה הרכיב); ביאור הגר"א (יו"ד רצה ס"ק ב) בדעת הרמב"ם; שע"צ (משפטי הארץ פ"א ה"ו), עמק הלכה (סי' י).
10. בתי כלאים (פ"א אות יז). וכן משמע בטור (סי' רצה); גר"א (רצה ס"ק ב). לשיטה זו עולה שיש מקום לחלק בין הרכבת ירק בירק על ידי ישראל בחו"ל האסורה מדאורייתא, והרכבת עובד כוכבים, וכפי שכתב הגר"א (ס"ק ב); אולם מדברי המנ"ח (רמד ס"ק יז) עולה ששתי הלכות אלו תלויות זו בזו, עיין חזו"א (א ס"ק טו ד"ה ומש"כ הגר"א) שהקשה הרי הלימוד של חו"ל וב"נ נלמד מאותו לימוד. וכן נראה מדברי מרן הרב קוק זצ"ל שלא הביא כלל שיטה המחייבת מלקות על הרכבה בחו"ל אלא שתי דעות האם הרכבה אסורה או מותרת, וכנראה ס"ל שאין דעה הסוברת שלוקים על הרכבה בחו"ל, אולם בבתי כלאים כתב מפורש שלוקים על הרכבת ירק בירק בחו"ל.

ג. הרכבת נכרי ירק בירק

יש מי שאומר שמותר לגוי להרכיב ירק בירק¹¹, ויש מסתפקים אם מותר לגוי להרכיב ירק בירק¹², ויש אוסרים¹³.

ד. הרכבת אילן סרק באילן מאכל או אילן מאכל באילן סרק

ראייה ועץ סרק על עץ מאכל ועץ מאכל על עץ סרק - אסורים בהרכבה¹⁴.

יש מי שמסתפק לומר שאסור להרכיב אילן מאכל ע"ג סרק אפי' מין במינו¹⁵. ויש מי שמתיר מין במינו¹⁶. יש מי שאומר שגוי מותר להרכיב אילן מאכל על גבי אילן סרק¹⁷.

11. מנ"ח (מצוה רמה ס"ק טז) בדעת הרמב"ם (על פי הכס"מ ה"ה). ועי' פנ"י (קידושין, קונ"א, בפסק חדש, סוף הדרך הראשון, ד"ה ואפ"ה); שו"ת משכנות יעקב (יו"ד סי' סט ד"ה ולפי); ישועות מלכו (קרית ארבע פ"א ה"ה ד"ה ולענין); שו"ת אמרי בינה (סי' י ד"ה ומ"ש מעכ"ת במכתבו השנית); חזו"א (סי' א ס"ק טו ד"ה אמנם).
12. תוס' (חולין ס ע"א ד"ה הרכיב, בתירוץ הרביעי); ר"ש (פ"א מ"ז בתירוץ הרביעי); מאירי (חולין ס ע"א פרוש ראשון); גר"א (יו"ד רצה ס"ק ב).
13. בתי כלאים (פ"א אות יז).
14. [כד] ירושלמי (פ"א ה"ז); תורת כהנים (קדושים פרשתא ב פ"ד יז). וכ"כ הראשונים: רמב"ם וכ"מ (מע"ש ונט"ר פ"י ה"י); ר"ש (פ"א מ"ז ד"ה ירושלמי); רא"ש (שם אות יא, הלכות קטנות כלאים סי' ב); טור (יו"ד סי' רצה). וכן נפסק בערוך השלחן (סי' רצה סעי' ב); ישועות מלכו (פ"א ה"ד); תורת זרעים (פ"א מ"ז ד"ה בירושלמי). עי' מראה הפנים (ד"ה תני מנין) שכתב שלדעת הרמב"ם יתכן שאין איסור להרכיב אילן מאכל ע"ג סרק ולהיפך, ולכן השמיטו. ועיין במה שכתב מראה הפנים בערלה (פ"א ה"ב ד"ה תני); ועיין מה שהעיר על כך בעמק הלכה (סי' ט); ע"ע זרע הארץ (עמ' רל, רלח). המשנ"ר (מ"ז ד"ה אילן) כתב בדעת הרמב"ם שהרכבת סרק במאכל ולהיפך אסורה רק מדרבנן.
15. דרישה (סי' רצה ס"ק ג).
16. בית אפרים (סי' נז); הרב זצ"ל (משפט כהן סי' כד אות ד עמ' מו, עץ הדר פרקים ז, ל, מו); חזו"א (סי' ב ס"ק יח ד"ה והא בהסבר הראשון).
17. מראה הפנים (ערלה פ"א ה"ב ד"ה תני). תרועת מלך (סי' יב אות ה); הרב זצ"ל (עץ הדר פרק לז, משפט כהן סי' כד אות ד) נוטה לדעה זו, והסביר אותה עפ"י שיטתו המיוחדת בגדר חיוב כלאים בבני נח; ארץ חמדה (מהד"ק דף רסו אות ז).

ה. סרק בסרק

ראי"ה ועץ סרק ע"ג עץ סרק, אע"פ שהם שני מינים - מותרים זה בזה, דכל אילני סרק מין אחד חשובים הם לגבי הרכבה¹⁸.
ועצי ריח המשונים זה מזה בריחם - מותרים זה בזה בהרכבה, שגם הם בכלל אילני סרק הם, כיון שאינם עושים פירות¹⁹.

ויש מחמירים לאסור בהרכבה אילני סרק על גבי אילני סרק מין בשאינו במינו²⁰. וה"ה עצי ריח לדבריהם שאסורים בהרכבה כשהם משונים בריחם זה מזה.

ו. הגדרת סרק

עץ שאינו עושה פירות הרי הוא עץ סרק, אבל עץ שיש לו פירות למרות שאינם ראויים לאכילה כשהם חיים²¹, וכן עץ נקבה שנותן פריו רק לאחר הרכבה²², הרי אלו עצי פרי.

18. [כה] ר"ש (פ"א מ"ז ד"ה ירושלמי) עפ"י גירסא בירושלמי; רא"ש (הל' כלאים אות יא, ובפיה"מ פ"א מ"ז); רע"ב (ד"ה אין); ד"מ (סי' רצה ס"ק א) דרישה (ס"ק ג) ופרישה (ס"ק יב) בדעת הטור (שם). רמ"א (סי' רצה סעי' ו); ש"ך (ס"ק ג); ברכ"י; גר"א (ס"ק ז, יז). ארץ חמדה (ספר ב מדור ב, ו, דף קעד ע"ב).
באבני נזר (או"ח סי' תפה אות מב) הסביר שלמרות שבעצי סרק ישנם מינים שונים, בכל זאת סרק בסרק התורה לא אסרה בציווי "למינהו" אלא בעצי פרי, וכן בחת"ס (יו"ד רפז); ישועות מלכו (פ"א ה"ד).

19. [כו] שו"ת חתם סופר (סי' רפז); כך משמע מהאמרי בינה (שו"ת ח"א סי' י ד"ה והנה).
20. [כז] ירושלמי (שם) עפ"י גירסה אחרת (המובאת בר"ש, ולא הזכירה היתר אילן סרק); רש"ס (פ"א מ"ז, במשנה וגמרא). וכ"כ הב"י (סי' רצה ד"ה ומ"ש רבינו) בדעת הטור (שם), שו"ת חתם סופר (יו"ד סי' רפז); התעוררות לתשובה (סי' צו).

הרמ"א (סי' רצה סעי' ו) נקט שיש להחמיר בסרק וסרק כיון שאין אנו בקיאים במינים, וכן כתב בתפא"י (פ"א מ"ז, אות נו); שערי צדק (הלכות כלאים פ"א סעי' ה).
21. משכנות יעקב (יו"ד סי' ט); שו"ת אמרי בינה (סי' י); משפט כהן (כד אות ד); חוקות שדה (סעי' י) וכ"נ מדברי מור וקציעה (סוסי' תרמו) ושע"ת (תרמו ס"ק ח); ארץ חמדה (מהד"ק דף רסז אות ח).

22. חזו"א (סי' ב ס"ק יח ד"ה והא, בהסבר השני הסתפק בשאלה זו); זרע הארץ (עמ' רלד-רלו).

פרק ראשון - הלכה ה

יש מי שאומר שעץ סרק הוא כל עץ שאין פירותיו ראויים לאכילה חיים²³ (אפילו ראויים על ידי כבישה).

יש מי שאומר שעצי ריח נחשבים לעצי מאכל²⁴.

ז. ירק באילן

רמב"ם וכן המרכיב ירק באילן או אילן בירק – לוקה בכל מקום.

המרכיב ירק באילן סרק לוקה²⁵. יש מי שהסתפק לענין ירק סרק באילן סרק²⁶. ויש מי שמתיר הרכבת ירק באילן סרק²⁷.

יש אוסרים הרכבת אילן בירק אפילו לצורך השרשה, למרות שהירק עתיד להפסד²⁸, ויש שהסתפקו בשאלה זו²⁹.

יש מי שאומר שאין איסור הרכבת זרעים באילן³⁰, ויש מי שמתיר בבני נח³¹.

ח. הרכבת שורש

יש אומרים שאיסור ההרכבה הוא רק באילן וזמורותיו, ואין איסור הרכבה בשורשים³². יש מי שלמדו לשיטה זו שרק אם פעולת ההרכבה נעשית מאליה הדבר מותר, אולם אסור מדאורייתא להרכיב בידים³³.

יש שהתירו הרכבת שורשים בידים, מתחת למקום שממנו מתפצלים השרשים העליונים,

23. לבושי שרד (סי' רצה הובא במשכנות יעקב); נאות דשא (סי' יב).

24. התעוררות לתשובה (ח"א סי' צו).

25. השואל בחת"ס (יו"ד סי' רפז); חזו"א (סי' ב ס"ק יח ד"ה מ"ז ר"ש – לפי גי' שניה בר"ש).

26. כרם ציון (ח"ח עמ' קא).

27. זרע הארץ (עמ' רלז); ועיין רדב"ז (פ"ב ה"י ד"ה אין נוטעין).

28. משנת ר"נ (פ"ז מ"א); משפט כהן (סי' יד); חזו"א (סי' ב ס"ק יז ד"ה).

29. חת"ס (יו"ד סי' רפז).

30. מרכבת המשנה (פ"א ה"ו); ועיין מה שהעיר עליו בתלמי שדה (אות יד).

31. משפט כהן (סי' יג).

32. רא"ש (הלכות כלאים סי' ד); כפר"פ (ס"פ נז, עמ' תשנ"ד, ועיין בהערות ותיקונים,

הוצאת לונץ, עמ' תתלג). טור; שו"ע (סי' רצה סעי' ה).

33. חזו"א (סי' ב ס"ק ה ד"ה ושמעין, סי' יג ס"ק יא ד"ה והנה).

חוקות הארץ

למרות שבשעת ההרכבה השרשים עצמם גלויים³⁴.
ויש מי שאומר ששורשים גלויים אסורים בהרכבה אפילו התגלו באופן זמני³⁵, ולדעה זו מותרת הרכבה לבני נח מתחת לפני הקרקע³⁶.
יש אוסרים הרכבת שורשים³⁷.
יש מי שאומר שאף לשיטה זו שרשי אילן באילן מותרים, ולא נאסרו אלא זרעים או ירקות בשרשי אילן³⁸.
ויש מי שאומר שיש להזהר מלזרוע על גבי שרשים מחשש להרכבה, ומותר רק לאחר שהרחיק ג' טפחים מעיקר הגפן³⁹.
ויש מי שאומר שהרכבת שרשים בידים אסורה רק מדרבנן, ומותרת לבני נח⁴⁰.

34. הרב זצ"ל (משפט כהן סי' יז ד"ה אמלא, וכן סי' יח, יט, כ, כג, סי' כד אות ה) הביא שיטה זו כצירוף לעוד סברות. ועי' קונט' תקות אהרון (סי' טו) והערות הרב זצ"ל שם. ועי' עץ הדר (פרק ט, יב, מט).
35. חזו"א (סי' יג ס"ק יא ד"ה ואם); ועיין ארץ חמדה (מהד"ק עמ' קעו, מהדורת מוסה"ק עמ' לד).
36. ארץ חמדה (עמ' קעה, מהדורת מוסה"ק עמ' לג).
37. רשב"א (ב"ב יט ע"ב ד"ה אבל); רבינו יונה (ב"ב יט ע"ב); בית הבחירה (ב"ב יט ע"ב); ר"ן (לרי"ף קידושין טז ע"א ד"ה הלכך, ועיין ר"ן חידושי ב"ב יט ע"ב שבאר כדעת הרא"ש); ריבמ"ץ (כלאים פ"א מ"ח); ועי' (רמב"ן ב"ב יט ע"ב ד"ה והא); כס"מ (פ"א ה"ו בדעת הרמב"ם); ארץ חמדה (מדור ב פ"ט, מדור ד פרק טז ס"ק ג); ש"ך (סי' רצה ס"ק ה); זרע הארץ (עמ' רעד).
38. דגל מראובן (ח"ב סי' כח); חזון איש (סי' יט ס"ק י בסופו ע"פ הרמב"ן); עיין תקונים והערות (כפ"פ מהדו' לונץ עמ' תתלג); חוקות שדה (נתיב א סעיף ח בהגה).
39. תוס' (קידושין לט ע"א ד"ה לא); עיין ב"ח (סוסי רצה); הגר"א (סי' רצה ס"ק יא) התקשה בשיטת התוס' דממנ"פ אם דעתו כר"ן, שהרכבת שרשים שמה הרכבה, א"כ מה לי זרוע תוך ג"ט מעיקר האילן לזרוע ג"ט מחוץ לעיקר האילן, ואם דעת התוס' כרא"ש הרי שגם תוך ג' מותר לזרוע, שהרי אין הרכבה בשרשים.
40. ארץ חמדה (מהד"ק דף קעה ע"ב, מהדורת מוסה"ק עמ' לג, עיין מאמר הרב אברהם הלל גולדברג זצ"ל "תחומין" ה עמ' 157 הערה 8).

ט. הרכבות מיוחדות

רמב"ם כיצד – המרכיב אילן באילן, כגון
שהרכיב יחור של תפוח באתרוג או
אתרוג בתפוח.⁴¹

יש אומרים שהרכבת שני מינים אסורה אפילו אין מתאחים זה עם זה לגידול אחד, אלא שמין אחד נותן טעם או ריח בשני.⁴² והזרקת שרף הראוי להצמיח לאילן אחר, וגדל ענף מאותו שרף, הרי זה הרכבה גמורה, ואם לא מתהווה ענף משרף זה אין בכך איסור.⁴³ יש מי שהסתפקו באיסור הרכבה בהרכבת "עין", והתירו על ידי גוי, מפני שאינה הרכבת גוף גמור בגוף גמור, ובזה היא דומה לזריעה.⁴⁴ ויש אוסרים בכל ענין.⁴⁵ ויש מי שאומר⁴⁶ שהרכבה שאסרה התורה היא רק כששני המינים יכולים להיות מופרים זה מזה. הזרקת חומר שנבלע בעץ, על מנת למתקו ולחזקו אין בכך מעשה איסור.⁴⁷

41. הרכבת היחור יכולה להעשות לתוך פרי (כגון תאנה לחצב, גפן לאבטיח); וכן פרי ליחור (כגון ירקות בסדן השקמה, פיגם בקידה, פ"א מ"ז).
42. ירושלמי (פ"א מ"ז וה"ז) לענין ירקות בסדן השקמה וזמורה באבטיח, חזו"א (סי' ב ס"ק טו ד"ה ונראה); זרע הארץ (עמ' רלו בדעת הרמב"ם).
43. חזו"א (סי' ב ס"ק טז ד"ה והנה); תלמי שדה (אות יד).
44. הרב זצ"ל (משפט כהן סי' יג ד"ה גם, צירף זאת כסניף להיתר מרווח יותר); הרב ח"ל אויערבאך זצ"ל (אזכרה מחלקה ה עמ' לג).
45. חזו"א (סי' ב ס"ק ו ד"ה ושמעינן, ס"ק טז ד"ה נראה); זרע הארץ (עמ' רלד-רלו).
46. ארץ חמדה (רעב-רעה, מהדורת מוסד הרב קוק עמ' קכח).
47. ירושלמי (פ"א מ"ז) ר' ישמעאל הוה משקה יין מבושל לאפרסקים על מנת למתקם, פסחים (נו ע"א); עיין זרע הארץ (עמ' רלד).

חוקות הארץ

הלכה ו

א. הרכבה ע"י גוי בשביל ישראל   ב. זרעי אילן ושדה ביחד

רמב"ם

ואסור	לישראל	להניח	לנכרי
שירכיב	לו	כלאים.	ומותר
לזרוע	זרעים	אילן	כאחד ² ,
וכן	מותר	זרעי	אילנות
ולזרען	כאחד ³ ,	לך	כלאים

באילנות אלא הרכבה בלבד⁴.

א. הרכבה ע"י גוי בשביל ישראל

רמב"ם   ואסור   לישראל   להניח   הגוי   שירכיב
לו אילנו כלאים.

ראי"ה יש מי שאומר שאין איסור זה להניח לנכרי שירכיב לו אילנות כלאים נוהג, כי אם כשהנכרי הוא מרכיב אילנות של ישראל. אבל מותר לומר לנכרי שירכיב אילנותיו שלו כלאים בשדהו של נכרי. ואפילו לומר לו שיקנה אותם ממנו אח"כ, האילנות או פירותיה - ג"כ מותר⁵. אבל כל זה נמשך מדעת הסוברים שאין בני נח מוזהרים על הרכבת האילן⁶, ונמצא

1. גי' הר"ק שירכיב לו "אילנות".
  2. תוספתא (פ"א ה"י); ירושלמי (פאה פ"א ה"ד בסופה).
  3. בכורות (נד ע"א).
  4. על פי קידושין (לט ע"א); ירושלמי (פאה פ"א ה"ד); כלאים (פ"ח ה"א); תוספתא (כלאים פ"א ה"י).
  5. [כח] רדב"ז (פ"א ה"ו ד"ה ואסור). וכן משמע משיטת הכס"מ (פ"א ה"ו); ועיין כס"מ הלכות מלכים פ"י ה"ו, ודגול מרבבה (סי' רצז ס"ק א).
  6. תוס' (סנהדרין ס ע"א ד"ה חוקים, ועי' תוס' ב"ק נה ע"א ד"ה למינהו); תוס' שאנן (מובא בשטמ"ק ב"ק נה ע"א ד"ה אתיא); רא"ש (הלכות כלאים סי' ג); אגודה (כלאים פ"א ד"ה והוסיף); תוס' רא"ש (קידושין לט ע"א); ר"ן (לרי"ף קידושין טו ע"ב ד"ה לוקין); ריטב"א (קידושין לט ע"א ד"ה חקים, עיין חזו"א אבה"ע סי' קמח ד"ה לט ע"א). רדב"ז (לשוונות הרמב"ם סי' ר); לבוש (סי' רצז סעי' ג, ועיין רצו סעי' ג, רצה סעי' ב, או"ח סי' תרמט סעי' ד); שבות יעקב (ח"א סי' לו). ש"ך (סי' רצז ס"ק ג).
- הרב קוק צ"ל עצמו (משפט כהן סי' יג ד"ה גם); אף שדחה דעה זו מן ההלכה, צירף אותה לקולא בשאלה חמורה שעמדה לפניו.

שאינן כאן משום לפני עור לא תתן מכשול, וכל האיסור אינו כי אם משום שבות שלא יעשה הנכרי דבר האסור לישראל בשביל ישראל. על כן מותר לומר לנכרי שיעשה דבר זה בשביל עצמו. ואפילו אם אח"כ יהנה הישראל מזה ע"י מה שיקנה מן הנכרי - אין בכך כלום, כי הנכרי כי עביד אדעתא דנפשיה עביד.⁷

אבל העיקר הוא שבני נח גם הם מוזהרים על הרכבת האילן, אע"פ שאין זה נחשב מעיקר שבע מצות שלהם לענין חיוב מיתה - מ"מ אסורים הם בזה מדברי קבלה שקבלנו מרבתינו שנוהג בהם אסור זה מן התורה.⁸ ולפי זה אסור לומר לנכרי שירכיב לו אילנות כלאים אפילו בשדהו, שהרי הוא מכשילו לנכרי ע"י מה שמצוה אותו לעשות דבר האסור, ועובר על לפני עור לא תתן מכשול.⁹

7. יש שהסבירו שלדעה שהתורה לא אסרה לב"נ להרכיב, בכו"א אין להתיר לגוי שירכיב עבור ישראל - בגלל איסור קיום. (שו"ת דברי חיים ח"א יו"ד סי' ס, בבאור דעת הריטב"א קידושין לט ע"א); ועיין לעיל פ"א ה"ג בדין קיום כלאים.
8. רמב"ם (מלכים פ"י ה"ו). וכן דעת הפוסקים המובאים בהערה הבאה. וכן פסק הרב זצ"ל (משפט כהן סי' יג, כ; עץ הדר פרק לח, והסביר שם את מקורו של הרמב"ם).
וכן פסקו: בה"ג (הל' כלאים סי' ד); שאילתות (שאלתא צט); אשכול (אלבק ח"ב עמ' 32); מרדכי (הגהות גיטין פרק ו בתחילתו אות תסד); האורה (סי' מז); ריא"ז (קונטרס הראיות סנהדרין ס ע"א, הובא גם בש"ג לרי"ף קידושין דף טו ע"ב ד"ה המרכיב); תוס' (חולין ס ע"א ד"ה הרכיב, בתירוץ השלישי); ר"ש (כלאים פ"א מ"ז ד"ה וירק); ר"ש משאנץ (תו"כ קדושים ז פרשתא ב אות יד); תוס' ר"פ; ראב"ד (ב"ק נה ע"א), רשב"א (ב"ק נה ע"א ד"ה אמר, סנהדרין ס ע"א); ר"ן (סנהדרין נו ע"ב); מאירי (סנהדרין נו ע"ב ד"ה בני נח אסורים); שיטה לא נודע למי (קידושין לט ע"א ד"ה חקים); גינת ורדים (כלל נט); ע"ע שו"ת יחווה דעת (ח"ב עמ' רסו-רסז).
- עץ הדר (פרק ב, ד, ה, יח, כב, כז, מז); הרב בנימין רבינוביץ-תאומים ("התורה והמדינה" יא-יג עמ' רי-ריד).
9. לבוש (או"ח סי' תרמט סעי' ד); משל"מ (פ"א ה"ו); דרישה (סי' רצז ב"ק א); ברכ"י (רצה ס"ק א, רצז ס"ק ב, יוסף אומץ סי' פב); גר"א (סי' רצה ס"ק ד); דגול מרבבה (סי' רצז ס"ק ג); רע"א (הגהות לסי' רצז). ערוה"ש (רצה סעי' ז); שאילת דוד (יו"ד סי' יא אות ג ד"ה ודין); חוקות שדה (סי' ו, תלמי שדה ס"ק ט); ולפי"ז כתב הרב זצ"ל (משפט כהן סי' יג ד"ה גם) שאין היתר להשכיר את השדה לגוי כדי שיבצע בה את ההרכבה.

חוקות הארץ

אבל אם אינו מצוה אותו ורק מפרסם שברצונו לקנות ממי שיעשה בעצמו – יש מקום להתיר, דהוי כ"לפני דלפני"¹⁰.
יש אומרים שאפילו אם לבני נח יש איסור של הרכבה, אולם לישראל מותר לומר לבן נח לעשות בעבור ישראל, שאין כאן איסור לפני עוור¹¹.
יש מי שאומר שחילוק המינים בגוי אינו כמו בישראל, וכל שני מינים הדומים זה לזה – מותר לגוי להרכיב, ואף מותר לישראל להניח לו שירכיב בשבילו¹², ויש מי שחולק וסובר שב"נ מוזהר במה שישראל מוזהר¹³. יש מתירים לומר לגוי להרכיב ספק מינו¹⁴.

ב. זרעי אילן ושדה ביחד

רמב"ם ומותר לזרוע זרעים וזרע אילן כאחד...

לדעה זו מותר לזרוע זרעי אילן וזרעים גם בא"י וגם בחו"ל¹⁵.

10. כך הורה הרב זצ"ל (משפט כהן סי' יג, יד, טז). ואף שצירף לכך סניפים נוספים, נראה שנימוק זה הוא העיקרי. (ע"ע אבה"ע סי' ה סעי' יד בהגה); ובשד"ח (מערכת ו, כלל כו אות כד).
- הרב קוק זצ"ל (משפט כהן סי' יד ד"ה ומה) הסתפק האם אפשר לומר בפני הגוי עצמו שיקנו ממנו לאחר מכן את העצים המורכבים.
11. העמק שאלה (שאלות סי' צט אות ב) שאין לפני עוור בדבר שהגוי יכול לעשות מעצמו. וכן בבית זבול (ח"ב סי' יא אות ד) שכיון שבן נח לא נענש על כך – אין איסור לפני עוור ליהודי לומר לבן נח.
12. הרב זצ"ל (משפט כהן סי' יג, יד, כג, סי' כד אות ה; הערת הרצי"ה זצ"ל סי' יג; עץ הדר מהדורת מכון הרצי"ה, פרק א, לו-מ) אך לא רצה לסמוך על סברה זו למעשה ללא סניפים נוספים.
13. זרע הארץ (עמ' רמב-ד).
14. חזו"א (כלאים סי' א ס"ק א ד"ה ואפשר, וד"ה ובמש"כ כלאים, אה"ע סי' קמח ס"ק ז דף לט ע"א ד"ה ואפשר); תלמי שדה (ס"ק ט). זרע הארץ (עמ' רמד) כתב שספק אצל ב"נ הרי הוא לחומרא מדאורייתא, ואפילו לשיטות שספק דאורייתא לחומרא רק מדרבנן, בעכו"ם מודה שיש להחמיר כדן ספק תורה.
15. מכיון שאין איסור בזרעי אילן כלאי זרעים הרי שאין מקום לחלק בין הארץ ובין חוצה לארץ. וכן מורה פשטות התוספתא (כלאים פ"א ה"י); והירושלמי, והראשונים: רמב"ן (חולין ס ע"א, פב ע"ב); שיטה לא נודע למי (קידושין לט ע"א ד"ה לא קי"ל); תשב"ץ (ח"ג סי' שיד); וכ"כ הגר"א (סי' רצה ס"ק ה) בדעת הטור. וכן פסק הב"י (סי' רצה ד"ה

ראייה וי"א שזרעים עם זרעי אילן אסורים בזריעה¹⁶. ונראה שלדבריו הוא הדין זרעי אילנות זה בזה ג"כ אסורים משום זריעת כלאים כמו כלאי זרעים¹⁷.

יש חולקים ואומרים שרק זרעי אילן וזרעי שדה נאסרו, אולם מותר לזרוע זרעי סוגי אילנות שונים¹⁸.

נראה שלשיטה זו איסור זריעת זרעי אילן וזרעי שדה הוא רק בא"י ומותר בחו"ל ככל דיני כלאי זרעים¹⁹.

נראה שלשיטה זו איסור כלאי זרעים הוא מדאורייתא²⁰, ויש אומרים שהאיסור הוא מדרבנן²¹.

ולדעה זו יש מי שאומר שאין לוקים אלא על הרכבה ממש²².

ומ"ש רבינו; כס"מ (פ"א ה"ו ד"ה ומותר); ברכ"י (רצה ס"ק ב); עיין בארץ חמדה בבאור דעת הרא"ש (מדור ב פ"ז).

16. [כט] ראב"ד (השגה פ"א ה"ו) לשיטה זו גם זרעי אילן וירק כלולים באיסור כלאי זרעים. כן כתב בהשלמה (ברכות כב ע"א ד"ה כר' יאשיה) שלדעת הראב"ד באילן וירק חל איסור כלאי זרעים, וכן כתב במכתם, הובא במאירי (ברכות כב ע"ב); ב"ח (סי' רצה ד"ה ומ"ש ודוקא).

17. ד"ע. עפ"י דרישה (רצה ס"ק א); פרישה (שם ס"ק ד); ב"ח (רצה ד"ה ומ"ש דוקא).

18. ברכי יוסף (סי' רצה ס"ק ב ד"ה ונראה); הרב קוק זצ"ל (משפט כהן סי' כד אות י) בדעת הטור, הש"ך והט"ז, עפ"י תוספתא (פ"א ה"י). והחזו"א (כלאים סי' ג ס"ק יא ד"ה והגר"א) הביא חילוק זה לסברתו שאיסור זרעים באילנות הוא מדרבנן.

19. טור (סי' רצה) להבנת הב"י (ד"ה ומ"ש רבינו); הפרישה (ס"ק ד) והט"ז (ס"ק ב). וכן פסקו הב"ח (ד"ה ומ"ש ודוקא מרכיב) והש"ך (ס"ק ב); ערוה"ש (סי' רצה סעי' ח); חזו"א (כלאים סי' ג ס"ק יא ד"ה והגר"א).

20. מדברי ההשלמה והשאלות על הראב"ד מהגמ' בכורות (נד ע"א) מוכח שאיסור כלאי זרעים שייך גם בזרעי אילנות, וכן כתב במנחת שלמה (סי' לו ד"ה אולם).

21. חזו"א (כלאים סי' ג ס"ק יא). עיין מנ"ח (מצוה תקמח אות א).

22. רדב"ז (פ"א ה"ו ד"ה ומותר).

חוקות הארץ

ראי"ה ואפילו לדעה המתרת לזרוע זרעים זרע אילן כאחד זהו דוקא בשאר זרע אילן, אבל לזרוע זרעים עם חרצנים של ענבים - אסור, שזהו בכלל כלאי הכרם שהם אסורים עם הזרעים.²³

אפילו לדעה המתירה לזרוע מיני אילנות כאחד לא התירו הנחתם בגומא אחת, שיתחברו זה עם זה.²⁴

23. [ל] ספר החינוך (מצוה רמה, ע"ע מנ"ח מצוה תקמח); כפ"פ (פרק נו) עפ"י ירושלמי. [לא מצאנו בכפ"פ, ואדרבא הביא את ספר ההשלמה שלדעת הראב"ד חטה וחרצן אסורים, ומשמע שס"ל שלדעת הרמב"ם אין איסור, כמו כן אין בכפ"פ איזכור של הירושלמי, ונ"ל שצ"ל כס"מ (פ"א ה"ו ד"ה ומותר) עפ"י ירושלמי (פאה פ"א ה"ד)]. לענין זריעת זרעי שדה ליד כרם עיין לקמן פ"ה ה"ב וה"ז ובהערות שם.

24. ירושלמי (פ"א ה"ב, ה"ז); תוספתא (פ"א ה"י); רדב"ז (פ"א ה"ו); תוספתא כפשוטה (עמ' 604).

חידושים

רמב"ם ומותר לזרוע זרעים וזרע אילן כאחד.

ראי"ה וכתב הראב"ד בהשגות:

"דבר זה אינו מחוור, דבירושלמי פרק ראשון בפסקא דהטומן לפת וצנון תחת הגפן אם היו מקצת עליו מגולין אינו חושש משום כלאים, גרסינן מה אנן קיימין אי משום זרעים באילן למה לי גפן אפילו בשאר אילנות" ע"כ. ולכאורה יש לדחות הוכחת הראב"ד. נימא דהירושלמי קאמר משום איסור הרכבה¹.

ואפ"ל גבי דינא דהמבריך את הגפן בארץ כתב הרא"ש² דבמכוסה אין כלאים בהרכבה, ושאר פוסקים³ ס"ל דאפילו הכי אסירא.

ולפ"ז נאמר דפלוגתת הרמב"ם והראב"ד דהכא קאי בפלוגתא שבין הרא"ש ושאר פוסקים. דהראב"ד ס"ל כהרא"ש, וליכא לפרש דברי הירושלמי איסור הרכבה (ועל כרחק האיסור הוא משום כלאי זרעים גם באילנות). אולם הרמב"ם יסבור כשאר פוסקים, וממילא אין כל קושיא מהירושלמי (שהאיסור משום הרכבה ולא כלאי זרעים)⁴. ודו"ק⁵.

1. וכ"כ מהר"י קורקוס; הרדב"ז והכס"מ.
2. רא"ש (הלכות כלאים סי' ד); כפו"פ (ס"פ נז, ועיין בהערות ותיקונים, הוצאת לונץ, עמ' תתלג); טור; שו"ע (סי' רצה סעי' ה); ועיין לעיל פ"א ה"ה אות ח ובהערות.
3. רשב"א (ב"ב יט ע"ב ד"ה אבל); רבינו יונה (ב"ב יט ע"ב); בית הבחירה (ב"ב יט ע"ב), ר"ן (לרי"ף קידושין טז ע"א ד"ה לא); ריבמ"ץ (כלאים פ"א מ"ח); ועי' רמב"ן (ב"ב יט ע"ב ד"ה והא); ש"ך (סי' רצה ס"ק ה); זרע הארץ (עמ' רעד).
4. עיין בדברי מהר"י קורקוס (פ"א ה"ו ד"ה ואסור).
5. ולכאורה יש לעיין שהרי השו"ע (סי' רצה סעי' ה) הכריע שאין הרכבה בשרשים כדעת הרא"ש, ומאידך פסק (סי' רצה סעי' ג) כדעת הרמב"ם שמותר לזרוע זרעי אילן וזרעי שדה ביחד. לפי היסוד שנכתב כאן הרמב"ם איננו סובר כדעת הרא"ש, וא"כ דעת השו"ע היא שאין מחלוקת הרמב"ם והראב"ד בערבוב זרעים ואילן – כמחלוקת הרא"ש ושאר⁷³ הראשונים בענין הרכבה בשרשים. ודו"ק. ועיין בדברי מהר"י קורקוס (פ"א ה"ו ד"ה ואסור).

חוקות הארץ

הלכה ז

- א. דינם של הפירות
ב. נטיעת עץ וירק מורכב
ג. קיום אילן מורכב
ד. הרכבת ייחור מהורכב

רמב"ם

הזורע זרעים כלאים, וכן המרכיב אילנות כלאים, אע"פ שהוא לוקה – הרי אלו מותרין באכילה, ואפילו לזה שעבר וזרען, שלא נאסר אלא זריעתן בלבד. ומותר ליטע ייחור מן האילן שהורכב כלאים ולזרוע מזרע הירק שהורכב כלאים.⁵

א. דינם של הפירות

רמב"ם... הרי אלו מותרין באכילה, ואפילו לזה שעבר וזרען...

ראי"ה וכל זה הוא מן הדין שמותר גם לאותו שזרע כלאים ושהרכיב כלאים ליהנות ולאכול את הזרעים ואת פירות האילן של הכלאים שזרע והרכיב, אבל ב"ד היו מפקירין את השדה שזרעה כלאים מצד קנס⁶, והוא הדין שהיו מפקירין את (פירות⁷) האילן המורכב כלאים.⁸

1. כלדעיל (ה"א וה"ה).
2. משנה (פ"ח מ"א); חולין (קטו ע"א). וכן פסקו: סמ"ג (ל"ת רעט); רא"ש (הל' כלאים סי' ג); ספר החינוך (מצוה רמה); טור (סי' רצה); שו"ע (שם סעי' ז).
3. עפ"י ירושלמי (פ"ה ה"ה).
4. הנוסח הנדפס הוא "שנזרע" וכן היה בפני הרב קוק זצ"ל, אולם בכת"י הנוסח "שהורכב".
5. עפ"י ירושלמי (פ"א ה"ד). וכן פסקו: רא"ש (הלכות כלאים סי' ג); ספר החינוך (מצוה רמה); טור (סוס"י רצה); שו"ע (רצה סעי' ז).
6. עיין פ"ב הט"ז–יז.
7. בכתה"י משמע שהפקירו את האילנות המורכבים כלאים, אולם בדברי הרדב"ז מופיע שהפקירו את פירות האילן המורכב כלאים.
8. [לא] רדב"ז (פ"א ה"ז); עיין לקמן (פ"ב הט"ז אות ב הפקרת אילנות).

ב. נטיעת עץ וירק מורכב

רמב"ם	ומותר	ליטע	ייחור	מן	האילן
	שהורכב	כלאים	ולזרוע	מזרע	הירק
	שהורכב	מכלאים.			

ראי"ה ונראים הדברים, שמה שמותר ליטע היחור מן האילן שהורכב כלאים ולזרוע מזרע הירק שנזרע כלאים - מותר דוקא היחור, שאין בעצמו הרכבה של כלאים, אלא שנולד מכלאים¹⁰. וכן הזרע, אין בו כלאים אלא שע"י הרכבת הכלאים נולד. אבל אם עוקר את האילן המורכב כמו שהוא, אע"פ שכבר נתאחזה הרכבתו - אסור לנטוע את האילן אחר כך, שאע"פ שאיננו מרכיב עכשיו את הכלאים - מ"מ בכלל איסור הראשון הוא. וק"ו שאסור לחזור ולזרוע את הירק אפילו אחר שכבר עקרו, כיון שמ"מ שני המינים מתאחים בו - לא דרך חידוש ויצירת גוף שלישי מתולדותם, שזה מותר - אלא ממש נמצאים שם שני המינים, אע"פ שהם כבר מחוברים ע"י גידולם הראשון, מ"מ אסורים משום זריעתם כלאים¹¹. ובאילן - משום המשכת הרכבת הכלאים¹².

ויש מקום להסתפק בזה בהרכבת אילן, שיש לומר כיון שאין באילנות איסור זריעה כי אם איסור הרכבה - על כן אינו אסור כ"א בההרכבה הראשונה, אבל כאן שכבר נתאחזה, אע"פ שעקר את האילן המורכב - אין

9. הנוסח הנדפס הוא "שנזרעו" וכן היה בפני הרב קוק זצ"ל, אולם בכת"י הנוסח "שהורכבו".
10. טעם ההיתר: עי' לבוש (סי' רצה סעי' ז); מעדני יו"ט (הלכות קטנות סי' ג אות צ); משפט כהן (סי' כד אות יא-יב).
11. וכ"כ הרב זצ"ל להחמיר בדין כלאי זרעים במשפט כהן (סי' כא, כב, כג); והביא ראייה מן התוספתא והירושלמי בדין מי שהרכיב תרד ע"ג ירבח.
12. וכן כתבו: עמק הלכה (סי' יח פ"א אות יא); חזו"א (כלאים סי' ב ס"ק ט ד"ה מיהו, שהוא מרכיב ממש). ועי' משפט כהן (סי' יג, כב) שם הרב זצ"ל מסתפק בשאלה זו, ונוטה לאסור. ונראה שלפי הסבר זה אסורה העברת האילן אפילו עם גוש עפר, עיין בשבט הלוי (ח"ז סי' קפז) והגר"ש ישראלי זצ"ל העיר שחל על אילן זה חיוב עקירה.⁷⁵

שום איסור לחזור ולנטוע אותו אחר כך כמו שהוא¹³.

ג. קיום אילן מורכב

יש אומרים שאין איסור קיום באילן מורכב¹⁴, ויש אומרים שאסור לקיים כלאי הרכבה¹⁵.

13. [לב] דברי עצמו עפ"י גירסא ישנה בתוספתא (פ"ב הט"ו) גבי אילן: "נוטל הימנו וחוזר ונטוע במקום אחר", וכן איתא בר"י הזקן (קידושין לט ע"ב ד"ה מותרים). הרב זצ"ל עצמו, בתשובה (משפט כהן סי' יג ד"ה גם, וסי' טו); הביא את הסברה הזאת אך לא רצה לסמוך עליה למעשה, וכן כתב הרב קוק זצ"ל בתקות אהרון (עמ' טו) שאין לסמוך על סברא זו בלבד, וכן בדבריו כאן בהלכה כתב "ויש מקום להסתפק". בתשובה (סי' יד, טז) כתב שאין חיוב עקירה בכגון זה מכיון שהעץ כשהועבר הרי כבר נעקר ואין איסור קיום. וכן כתבו; כוכב יעקב (סי' יח); הגר"ח ל' אויערבאך זצ"ל (קובץ אזכרה ח"ה).

14. וכן דעת: כלבו (הל' כלאים סי' צא); אורחות חיים (ח"ב הל' כלאים); שו"ת הרדב"ז (ח"ו ללשונו הרמב"ם סי' ר) בדעת הרמב"ם; תוס' הרא"ש (סוטה מג ע"ב ד"ה כאן), הרב זרחיה גוטה (ברכ"י רצה אות ז); ר"א מטולידו (משנת ר"א ח"ב יו"ד סי' נא); שאילת דוד (סי' יא אות ד) בדעת הריטב"א (קידושין לט ע"א ד"ה מה). וכ"כ טורי אבן (ר"ה דף ט ע"ב ד"ה שוב); מהרש"א (סוטה מג ע"ב ד"ה גמ' ל"ק). גם הרב זצ"ל (משפט כהן סי' כ עמ' לג, סי' כד אות ה, וכן בחידושים כאן) כתב בדעת הריטב"א שאין איסור לקיים כלאי הרכבה, וכן דייק בהלכה זו בחידושים ובמשפט כהן (סי' כ עמ' לג, סי' כא עמ' לה, סי' כב עמ' לו, סי' כד אות ה) מדברי הרמב"ם (ה"ג, שכתב: "ואסור לקיים כלאי זרעים", ויש להוסיף דיוק מדבריו כאן, שכתב: "שלא נאסר אלא זריעתן בלבד"). אך בתשובות אחרות (משפט כהן סי' יג, וכן בסי' כא בסופו, וכן מסקנתו הסופית בסי' כג, ובסי' כד אות ה) הוא מסתפק בשאלה זו ונוטה לאסור, אם לא בצירוף של סניפים נוספים. ועי' מאמר הרה"ג דוב ליאור שליט"א ("אמונת עתיד" 2 עמ' 12).

15. רא"ש (הל' כלאים סי' ג); טור שו"ע (סי' רצה סעי' ז). יש אוסרים קיום מדאורייתא, כן משמע בפשטות מלשון הרא"ש (הלק"ט סי' ג); וכן כתב ר' דוד בר' לוי (הובא באורחות חיים ח"ב הלכות כלאים); לבוש (סי' רצה סעי' ז); כנסת יחזקאל (סי' צט); לבושי שרד (סי' קו אות ריט); צפנת פענח (פ"א ה"ז); מהרי"א (יו"ד סי' שג); זרע הארץ (תורת ההרכבה עמ' רפד). יש אוסרים קיום אילנות מדרבנן; דברי חיים (יו"ד סי' ס); ברכי יוסף (רצה אות ז); דברי יוסף (סי' כד); חזו"א (כלאים ב ס"ק ט ד"ה וכבר, שם ס"ק יא ד"ה ובירושלמי ולפיכך).

פרק ראשון - הלכה ז

יש אומרים שלאחר שהתאחה העץ אין איסור קיום¹⁶.
לשיטה שיש איסור לקיים הרי שאסור למכור לנכרי¹⁷, והמוכרו לנכרי צריך לפדותו ולעקרו¹⁸, ויש מקילין¹⁹.
ויש מי שחוכך להתיר קיום שלא ע"י מעשה, כגון על ידי קניה מנכרי²⁰. ויש אוסרים מדרבנן²¹.
גם לשיטות שיש איסור קיום - בספק מינו מקילים²², ויש מתירים בצרוף ספקות הלכתיים נוספים²³.
יש אוסרים²⁴ השקאת אילן מורכב, ויש מתירים²⁵.

16. חת"ס (ח"ו סי' כה); מהרש"ם (ח"א סי' קעט); ערוגות הבושם (יר"ד סי' רלג); ערוה"ש (סי' רצה סעי' יח); צפנת פענח (תשובת הרוג'ובי זצ"ל הר המלך ח"ד עמ' יא); ועיין שבט הלוי (ח"ז סי' קסה).
17. מהר"י אסאד (יר"ד סי' שג).
18. חזו"א (סי' ב ס"ק ט ד"ה המרכיב).
19. חת"ס (יר"ד סי' רפח); מהרש"ם (ח"א סי' קעט); במשפט כהן (סי' יז) התיר בשעת דחק ומשום תקנת השבים, בצרוף הספק האם יש איסור קיום באילן מורכב. ועי' מלמד להועיל (יר"ד סי' צג, שהתיר להפקיר בפני ג').
20. שו"ת חת"ס (יר"ד סי' רפח) ומובא להלכה בפת"ש (ס"ק ד).
21. חזו"א (סי' ב ס"ק ט ד"ה וכבר).
22. חזו"א (סי' ב ס"ק ט ד"ה והלכך).
23. כגון ספק הרכבת שרשים (משפט כהן סי' יג-כד); הרכבה שנעשית על ידי מי שאינו מוזהר על כך (שם); ועיין עוד בארץ חמדה (ח"ב פי"ג, עמ' פא).
24. במשנת ר"א (מטולדו ח"ב יר"ד סי' נא, עיין התורה והארץ ח"ב עמ' 388) התיר השקאה רק על ידי גוי. החזו"א (סי' ב ס"ק ט ד"ה נראה) התיר מכיון שאין מרכיב אחר מרכיב ואפשר להקל רק בספק מינו.
25. ארצ"ח (ח"ב דף רכג, הוצאת מוסד הרב קוק עמ' פא).

ד. הרכבת ייחור מהרוכב

יש אומרים, שכשם שמותר לקחת ייחור מהרוכב של האילן המורכב ולנטעו בפני עצמו, כך מותר להרכיב את אותו ייחור במינו, ואין לחשוש לתערובת שיש בו מן הכנה²⁶, ויש חולקים²⁷.

26. שו"ת בית אפרים (או"ח סי' נו); הרב זצ"ל (משפט כהן סי' כד אות י ד"ה והנה, אמנם), וכן משמע בעמק הלכה (סי' יח ספ"א אות יא); ועיין אבנ"ז (או"ח סי' תפה); תלמי שדה (אות טז).

27. מהר"ש אלפנדרי (או"ח סי' יג). וכן בחזו"א (סי' ג ס"ק ז ד"ה ולענין); אלא שכתב שאם יש ביניהם דמיון גדול הרי שאפילו שני מינים מותר להרכיב זה על זה (שם ד"ה ומיהו אם).

חידושים

- א. גדרי האיסור לקיים כלאי זרעים
ב. נטיעת ייחור מאילן שהורכב
ג. נטיעת אילן המורכב פעם שניה
* * *

א. גדרי האיסור לקיים כלאי זרעים

רמב"ם הזורע זרעים כלאים, וכן המרכיב אילנות כלאים, אע"פ שהוא לוקה¹ – הרי אלו מותרין באכילה², ואפילו לזה שעבר וזרען³, שלא נאסר אלא זריעתן בלבד.

ראי"ה מרהיטת לשונו מוכח כדברינו לעיל⁴ בשיטתו דאיסור קיום אינו איסור בפני עצמו אלא איסור נמשך מאיסור הזריעה, דקאמר הכא "שלא נאסר אלא זריעתן בלבד". והנה בדין קיום, שכתב הרמב"ם לעיל (ה"ג) דאינו לוקה – יש לעיין, אמאי אינו לוקה? הא הכס"מ⁵ [כתב] דבאיסור נמשך לוקה עליו אף שאינו בקום ועשה, כיון דהתחלת האיסור בא בקום ועשה. והכא נמי, אמאי אינו לוקה על הקיום? הא איסורו מתחיל משעת הזריעה, והזריעה הוי בקום ועשה. אלא דאפשר לחלק בין איסור שבגופו ובין איסור שעל דבר אחר. דאיסור לבישת כלאים דקאי עליה הכס"מ – אמרינן שהמשך הזמן שהוא לבוש בכלאים נחשב למעשה סתם, ומכיון שתחלת הלבישה היה בקום ועשה – חשבינן גם השתא לאיסור שיש בו קום עשה. אבל איסור שחוץ לגופו אינו מעשה כלל⁶, דהא מלקות ילפינן מלאו דחסימה. ולכן במעשה

1. כלדעיל (ה"א וה"ה).
2. משנה (פ"ח מ"א); חולין (קטו ע"א). וכן פסקו: סמ"ג (ל"ת רעט); רא"ש (הל' כלאים סי' ג); ספר החינוך (מצוה רמה); טור (סי' רצה); שו"ע (שם סעי' ז).
3. עפ"י ירושלמי (פ"ה ה"ה).
4. ה"ג אות ה.
5. הל' כלאים (פ"י ה"ל ד"ה הוציא), תוס' שבועות (יז ע"א ד"ה או אין צריך), תוס' שאנן (מכות כא ע"א).
6. עיין ב"מ (צ ע"ב), מגיד משנה (הל' שכירות פי"ג ה"ב).

חוקות הארץ

דממילא אנו חושבין את הדבר על שם תחילת הפעולה, אבל באין מעשה אין הגורם מחשיבו למעשה. ולכן כתב דמקיים אינו לוקה, והיינו בלא מעשה.

אבל קיום במעשה - אפ"ל לכאורה דאינו לוקה, שאנו הולכין אחרי רוב הפעמים, ורוב הפעמים דרך הקיום הוא בלא מעשה. אבל הרי טבע הדברים להתחיל במעשה כלומר ע"י הזריעה.

ונראה לדינא דאם הוא זרע' בלא מעשה - פטור, ובמעשה - חייב. ואם אחר זרע - אפשר דאינו לוקה אף על קיום במעשה. וכדברי התוס' בנזיר⁸ גבי מי שפרח בשידה תיבה ומגדל וכו' ובא אחד ופרע את המעזיבה אם לא סייע הנזיר בפריעת המעזיבה אינו לוקה. וצ"ע.

ב. נטיעת ייחור מאילן שהורכב

רמב"ם	ומותר	ליטע	ייחור	מן	האילן
	שהורכב	בלאים	ולזרוע	מזרע	הארץ
	שהורכב כלאים.				

רמב"ם בעצם דין זה דהיתר נטיעת ייחור, אפשר לומר שתי סברות:

א. דכיון שנתאחדו - פקע איסוריה מיניה, משום דאין בו אלא איסור זריעה.

ב. או שנאמר דלהכי מותר, דנעשה מין שלישי. וכתוספות ע"ז¹⁰ גבי זה וזה גורם, וכהסברו של התשב"ץ¹¹ בהרכבה מזגית.

ונפק"מ בין שני טעמים אלו הוא: דלפי טעם ראשון מותר לעקור את האילן בעצמו ולנטעו שנית. ולטעמא בתרא אסור לנטוע שנית אותו אילן עצמו.

7. וכעת מקיימו.

8. דף מג (ע"א ד"ה כגון).

9. נראה שהספק הוא האם לדעה שאיסור קיום נמשך מאיסור הזריעה, האם רק זריעת נכרי מתירה שיהודי יקיים או אפילו זריעת יהודי אחר מתירה לקיים, ולכן נקט לשון "ואם אחר זרע".

10. מט (ע"א שאם נטע).

11. ח"ב (סי' ד ד"ה עוד דן).

פרק ראשון - הלכה ז

ואפ"ל דדבר זה יהא תלוי בפלוגתא שבין הריטב"א¹² ושאר פוסקים בדינא דאם יש איסור קיום גבי הרכבת אילנות או לא: דלהריטב"א, דסבר דמותר לקיימו, ועל כרחך דסבר דאין בו אלא איסור זריעה, וכיון שהוא לאחר הזריעה מותר - לפ"ז יהא מותר לזרוע את האילן פעם שנית. ולשאר פוסקים, דאסרי לקיים כלאים דהרכבה - מוכח דסברי שהוא איסור נמשך, ולכן אסור לזרוע אותו אילן פעם שנית.

היוצא מדברינו: דהייחור שהיה מקודם - מותר לזרוע, וענפים שנתווספו - ג"כ מותרים לזרוע. והאילן בעצמו, אם מותר לזרועו - תלוי בפלוגתא הנ"ל¹³.

ג. נטיעת אילן המורכב פעם שניה

אלא דאכתי יש לחלק בין הרכבת כלאים להרכבת אילנות ויהא תלוי בפלוגתא שבין הרמב"ם והראב"ד¹⁴ אם זריעת אילנות מותר אם לאו. דלהרמב"ם שמתיר נאמר דס"ל דהרכבה הוא איסור עובר¹⁵, ולכן יהא מותר לזרוע אותו האילן עצמו. אבל להראב"ד שיש איסור זריעה, אף אם נאמר דאיסור הרכבה אזדא ליה, אבל איסור זריעה נמשך - ולכן יהא אסור לזרוע אותו אילן עצמו¹⁶. ובזה נוכל לומר פרפרת נאה ביישוב גירסת התוספתא, דהנה בירושלמי¹⁷ איתא:

"תני: גוי שהרכיב אגוז על גבי פרסק, אעפ"י שאין ישראל רשאי לעשות כן - נוטל ממנו ייחור והולך ונוטע במקום אחר. הרכיב תרד על גבי דרכן,

12. קידושין (לט ע"א ד"ה מה).

13. ועי' משפט כהן (סי' טו), שם הכריע הרב זצ"ל לקולא בשאלה זו, לפחות במה שהורכב ע"י גוי. אך נראה שכוונתו להתיר גם בשהורכב באיסור ע"י ישראל.

14. לעיל פ"ב הלכה ו לגבי זריעת אילנות זה אצל זה.

15. ואין איסור זריעת אילנות.

16. כסברא זו איתא בדברי חיים (יו"ד סי' ס ד"ה היוצא).

17. פ"א ה"ד.

חוקות הארץ

אעפ"י שאין ישראל רשאי לעשות כן - נוטל ממנו זרע והולך וזורע במקום אחר".

ומשמע מיניה דייחור דקאמר היינו ענף שנתוסף דומיא דזרע בזרעים.

אולם בתוספתא פ"ב הט"ו:

"נכרי שהרכיב אפרסק על גבי עובש, אעפ"י שאין ישראל רשאי לעשות כן - נוטל הימנו וחוזר ונוטען במקום אחר. הרכיב תריד על גבי ירכח¹⁸, אע"פ שאין ישראל רשאי לעשות כן - נוטל הימנו זרע וזורע במקום אחר".

ובהגהות אור הגנוז¹⁹ הגיה ברישא דתוספתא יחור כמו שמצא בירושלמי²⁰. ופלא שהגר"א ז"ל לא הגיה כלום בדבר. אולם לפי דברינו ניחא, דהירושלמי ותוספתא יפלגו בפלוגתא דלעיל: דהתוספתא יסבור כריטב"א וכרמב"ם, ולכן מותר ליטע אותו אילן עצמו. אבל הירושלמי סבר כשארי פוסקים, ולכן נקט יחור, שהוא ענף נוסף, אבל אותו אילן - אסור. אבל בסיפא, גבי זרעים - נקט התוספתא כהירושלמי²¹.

18. בכת"י איתא ירבה.

19. אות ח.

20. וכן בכפ"פ (פנ"ח, מהדורת לונץ עמ' תרכד, מהדורת חן טוב עמ' קכג ע"ב) הגי' כבירושלמי.

21. וכ"כ הרב זצ"ל בתשובה להגרא"ז מלצר, משפט כהן (סי' כא), ועיין מה שהעיר על כך ארצ"ח (ח"ב מדור ה פי"א, עמ' רכב, מהדורת מוסה"ק עמ' פ).

הלכה ח

א. זרעים שאינם למאכל אדם   ב. הגדרת ירק

רמב"ם

הזרעונין נחלקין לשלשה חלקים:

האחד מהן הוא הנקרא תבואה, והיא
חמשה מינין: החיטים והכוסמין
והשעורין ושבולת שועל והשיפון.

והשני מהן הוא הנקרא קטניות,
והן כל זרעים הנאכל לאדם חוץ מן
התבואה, כגון: הפול והאפונים
והעדשים והדוחן והאורז
והשומשומין והפרגין והספיר
וכיוצא בהן.²

והשלישי מהן הוא הנקרא זרעוני
גנה, והן שאר הזרעונים שאינם
למאכל אדם, והפרי של אותו הזרע
מאכל אדם, כגון: זרע הבצלים,
והשומין, וזרע החציר והקצח וזרע
לפת וכיוצא בהן.³

וזרע פשתן הרי הוא בכלל זרעוני
גנה.⁴

1. בפיה"מ (פ"ב מ"ב) הביא דוגמאות נוספות.
2. דיון אודות הבוטנים עיין בספר התורה והארץ (ח"ג עמ' 107).
3. הרא"ש (פיה"מ פ"ב מ"ב) כתב: "ושאר כל מיני זרעים שאין דרך לאוכלן הם נקראים זרעונים, והדקים מאד נקרא זרעוני גינה".
בשנו"א (בפרוש הארוך, פאה פ"א מ"ד) כתב: "בארץ יש ג' מינים דהיינו ירקות וזרעים ואילנות, וירקות נקרא דשא, והכל נרמז בתורה, תדשא הארץ דשא – הוא ירקות. עשב מזריע זרע – הוא זרעים. עץ פרי – הוא אילנות, והכלל ירקות נקרא מה שזרעין ואינן אוכל הזרע בעצמו רק הדבר שיצא ממנו כמו לפת וצנונות ודומיהן. ותבואה הוא חמשת מינים, והשאר הוא נקרא קטניות, אבל תבואה אינו אוכל רק הזרע שנזרע דהיינו התבואה בעצמה, והשאר מה שנתגדל דהיינו התבן אינו אוכל, אבל בירקות הוא להפך הזרע אינו אוכל רק מה שנתגדל מהזרע". בר"ש ורא"ש (כלאים פ"ג מ"ב) משמע שזרעים הם גדולים וירקות אלו זרעים קטנים.
4. עפ"י משנה (פ"ב מ"ב). וכ"כ הרמב"ם בפיה"מ (שם). ועי' רדב"ז (פ"א ה"ח) שהקשה: הרי הירק של הפשתן אינו ראוי לאכילה, ומדוע יהיה דינו כזרעוני גינה ולא כקטניות שהגדרתו זרעו נאכל? ותרץ שמא כאשר ישקוהו יהא ירקו ג"כ ראוי לאכילה. ובתפא"י

חוקות הארץ

כשיזרעו כל מיני זרעונים אלו ויצמחו, נקרא הצמח כולו כל זמן שלא ניכר הזרע דשא, ונקרא ירק.

א. זרעים שאינם למאכל אדם

רמב"ם זרעוני גנה, והן שאר הזרעונים שאינן למאכל אדם, והפרי של אותו הזרע מאכל אדם.

יש מי שבאר שאין פרושו שכלל אינם ראויים למאכל אדם, אלא לא נזרעו לצורך מאכל אדם, ולכן פשתן הוגדר כזרעוני גינה, למרות שראוי לאכילה⁵.

(פ"ב מ"ב) כתב שהפשתן דינו כזרעוני גינה מכיון שאינו נאכל והוא דק מאד, וקשה מב"ב (צא ע"א); ושור"ע חו"מ (סי' רלב סעי' כא).
ואולי אפשר לומר לפי דברי הרמב"ם בפיה"מ (פ"ב מ"ב ד"ה ואמרו): "זרעוני גינה – ר"ל שאותם הזרעים עצמן אינן נאכלין כמו שנאכלין הפולין והאפונין וזולתם", משמע שהם נאכלים רק לא כמו הפולין ואפונין, ונראה שאפשר לבאר שבקטניות הם נאכלים כל אחד בפנ"ע ויש לו חשיבות מסוימת, לעומת זאת בזרעוני גינה יש מהם הנאכלים אבל לא בפנ"ע אלא כתערובת ובייחוד שהם קטנים יותר מזרעונים. ולכן חרדל ופשתן למרות שאוכלים את הזרעים בכר"א אינם נחשבים להיות קטניות, וכן הקצח (הל' תרומות פ"ב ה"ג) נחשב כמאכל אדם וחייב בתרו"מ ואילו כאן כתב הרמב"ם ש"קצח" אינו מאכל אדם, (עיין עדויות פ"ה מ"ג בפי' הראב"ד וראה לעיל ה"ד סעי' 1).

5. מקדש דוד (זרעים סי' ס אות ב ד"ה נקטינו, רכה ע"ב).

ב. הגדרת ירק

רמב"ם כשיזרעו כל מיני זרעונים אלו ויצמח, נקרא הצמח כולו כל זמן שלא ניכר הזרע דשא, ונקרא ירק.

יש אומרים שרק זרעוני גינה כל זמן שלא ניכר הזרע נקראים ירק, אבל קטניות אינם נקראים ירק.⁶

יש אומרים שכל הזרעונים, כולל תבואה וקטניות כלולים בשם ירק.⁷

6. חזו"א (סי' ח ס"ק ג); דעת יואל (סי' מד). בשו"ת דעת כהן (סי' רלד) דעת הראי"ה קוק שקטניות הם כזרעים.

7. ארצ"ח (עמ' רפח-ט) בדברי הרמב"ם כל מקום שנאמר "ירק" כולל כל מיני זרעים, ואילו מיני ירקות או מין ירק הפרוש רק זרעוני גינה. ועיין במקדש דוד (סי' ס אות ב סד"ה נקטינו) שנקט שיש ירק גם לאחר הכרת הזרעים.

הלכה ט

א. דינו של החרדל

רמב"ם

ויש מזרעוני גנה זרעונים שדרך לזרוע מהן שדות, ואלו הן הנקראים מיני זרעים, ויש מזרעוני גנה זרעים שאין דרך בני אדם לזרוע מהן אלא ערוגות ערוגות קטנות, כגון: הלפת והצנון והתרדים והבצלים והכסבר והכרפס והמרור וכיוצא בהן, ואלו הן הנקראים מיני ירקות.¹

א. דינו של החרדל

רמב"ם ויש מזרעוני גנה זרעונים שדרך לזרוע מהן שדות, כגון: ...החרדל, ואלו הן הנקראים מיני זרעים.

ראייה ויש מי נראה מדבריו שחרדל אין דרך לזרוע מהן שדות כ"א מעט מעט לתבלין בעלמא². ולפי זה אין החרדל מכלל מיני זרעים אלא מכלל מיני ירקות. ויש מי שאומר שחרדל דינו כקטנית שזרעו נאכל³.

1. כ"כ בפיה"מ (פ"ג מ"ב).
2. [לג] רש"י (גדה נא ע"א ד"ה מודים). בירושלמי (פאה פ"ג סוף ה"א) איתא שחרדל זורעין ערוגות ולא שדות, וכן פסק ברמב"ם (מתנו"ע פ"ג הי"א).
3. סמ"ג (לאוין רעט). ועיין כלאים (פ"ג מ"ב) שחרדל הוא מין זרעים, וזורעין ממנו שדות גדולות, ועיין תי"ט שאין חרדל נזרע בשדות גדולות.

פרק שני

הלכה א

- א. מלקות בזרע רובע הקב
ב. א' מכ"ד מצומצמים
- ג. מיעוט לאחר השרשה

רמב"ם

זרע שנתערב בו זרע אחר: אם היו אחד מעשרים וארבעה, כגון: סאה של חטים שנתערבה בשלש ועשרים סאה של שעורים – הרי זה אסור לזרוע את המעורב עד שימעט החטין או יוסיף על השעורים.² ואם זרע – לוקה.

א. מלקות בזרע אחד מכ"ד

רמב"ם ואם זרע – לוקה.³

יש חולקים וסוברים שאין חיוב מלקות מהתורה בזרע א' מכ"ד,⁴

1. משנה (פ"ב מ"א).
  2. ירושלמי (פ"ב ה"א). עיין במאירי (ב"ב צד ע"א ד"ה לענין) שהביא שיש מפקפקין על היתר הוספת השעורים, משום שמחזי כמבטל איסור לכתחילה.
  3. הרמב"ם; סמ"ג (לאוין רעט); שו"ע (סי' רצז סעי' ה); לבוש (סי' רצז) כתבו שלוקה. בישועות מלכו (קרית ארבע פ"ב ה"א) כתב שהדין מהתורה. בקרית ספר (מב"ט הל' כלאים פ"ב); בינת אדם (משפטי ארץ פ"ב אות א); תוס' אנשי שם; עמק הלכה (סי' יד) כתבו שהיא הלכה למשה מסיני; וכן מפורש בפרוש הרמב"ם (פ"ב מ"ב); וכן מפורש בירושלמי (פ"ב ה"א).
  4. בקול הרמ"ז (פ"ב מ"א) כתב שלוקה אפילו לא ניחא ליה שיהא הזרע מעורב, כדין כל האיסורים שבתורה, ואילו הבינת אדם הצריך שיהא ניחא ליה בזריעת הכלאים. האמרי בינה (פסח סי' י) כתב ששיעור א' מכ"ד הוא מדרבנן, אולם כיון שהוא איננו ממעט, הרי זה כמי שאינו מקיים דברי חכמים וחייב מדין תורה.
4. מנחת חינוך (מצוה רמה ס"ק ח); מראה הפנים (פ"ב ה"א ד"ה כל האיסורים); שושנים לדוד (כלאים פ"ב מ"א ד"ה ימעט); תוס' אנ"ש. רע"א (בתוספותיו אות ו, ובשו"ת ח"א סי' ריח), גר"א (יר"ד סי' רצז ס"ק יד) סוברים שאין דין א' מכ"ד מהתורה אלא מדרבנן.

חוקות הארץ

ויש מי שמחלק שרק ביותר בא' מכ"ד חייב מלקות⁵.

ב. א' מכ"ד מצומצמים

רמב"ם אם היו אחד מעשרים וארבעה... הרי זה אסור לזרוע את המעורב עד שימעט...

לדעה זו אפילו אם נתערב יותר מאחד מכ"ד ימעט או יוסיף⁶.

ראי"ה ויש מי שאומר שבמה דברים אמורים דסגי במה שימעט או יוסיף דוקא כשהוא רק חלק אחד מצומצם בעשרים וארבעה בדיוק. אבל אם הוא יותר מזה - אז לא סגי במיעוט, וצריך שיבור כולו⁷.

מיהו, גם לדעה זו יש מקום להסתפק ולומר שדוקא במה שממעט את האיסור לא מהני כשהוא יותר מאחד מעשרים וארבעה, אבל אם הוא מוסיף על ההיתר כדי לבטל את האיסור אולי מועיל בכל גווני⁸.

גם יש לומר, שגם אם נאמר שכשיש יותר מאחד מעשרים וארבעה חייב לבור, ומיעוט או הוספת ההיתר לא מהני - זהו דוקא כשהכל הוא ממין אחד, שכיון שהתחיל לבור מין זה ומשאיר מקצתו נראה כמקיים כלאים לכתחילה. אבל כשהם שני מינים⁹ - די כשיבור המין האחד, וממילא ישאר מן המין השני חלק פחות מאחד בעשרים וארבעה¹⁰. ויש מי שנראה

5. רע"א בהערותיו על הרמב"ם.

6. בגמ' ב"ב (צד ע"ב) הובא דיון לענין מקח וממכר, ושם מתברר שביותר מאחד מעשרים וארבע צריך לבור הכל ולא רק למעט, אולם מדברי הרמב"ם נראה שבכל ענין ימעט ואין צורך לבור הכל. הראשונים לא הביאו את הדיון בסוגית ב"ב (צד ע"א); עיין בדברי הריטב"א (מו"ק ו ע"א ד"ה כאותה); וכן ברבינו יונה (ב"ב צד ע"ב ד"ה ואם באנו), ובמהרש"א (ב"ב צד ע"א תוד"ה סאה).

7. [לד] תוס' רע"א (פ"ב מ"א אות ו) על פי דברי התוס' ב"ב צד ע"א, רבינו יונה (ב"ב צד ע"א ד"ה א"ה אמאי ממעט).

8. [לה] עפ"י משנה ראשונה (פ"ב מ"א ד"ה ר"י) שנסתפק בדעת רבי יוסי, ולדברי רעק"א חכמים מודים לר"י ביותר מרובע. התפא"י (אות ג) נוקט בפשיטות שלר' יוסי אפילו אם יוסיף יצטרך לבור הכל.

9. עיין להלן הלכה ב.

10. [לו] ירושלמי (פ"ב ה"א) על פי גי' הר"ש וכך אפשר לומר גם בדעת הבבלי (ב"ב צד ע"ב)

מדבריו שאין לחלק בזה, אלא כשהייב לבור הייב לבור את כל הכלאים, בין שהם ביחד כל היותר מאחד מעשרים וארבעה מין אחד, בין שהם שני מינים¹¹.

ג. מיעוט לאחר השרשה

ראייה ויש מי שנראה מדבריו¹² שבמה דברים אמורים שכשיש אחד מעשרים וארבעה ימעט, ואינו צריך לבור את כולו? דוקא כשממעט בעודם בתלוש, ואפילו אם נזרעו, כל זמן שלא נשרשו. אבל לאחר שכבר נשרשו, שאז הוא עיקר העברת איסור כלאים לדעה זו - אז לא מהני מיעוט, וצריך לעקור את הכל, כיון שכבר נקרא עליהם שם כלאים. ונחלקו עליו¹³, משום שאין איסור בעצם הכלאים כ"א בכלאי הכרם ולא בכלאי זרעים, על כן אין שייך לומר בכלאי זרעים שיאסרו בהשרשה. על כן, כשם שלפני הזריעה וההשרשה, כיון שממעט משיעור אחד מעשרים וארבעה פקע איסור כלאים מהמותר - הכי נמי מהני מיעוט זה ג"כ אחר ההשרשה.

ומדברי בעלי דעה זו נראה שאפילו כשהתערובות היא יותר מאחד מעשרים וארבעה, שאז יש אומרים שאין די במה שימעט, אלא צריך לבור את הכל, כמו שנתבאר - מ"מ זה אינו כי אם הוא בא למעט אחר שכבר

- עפ"י רא"ש (כלאים פ"ב ה"א אות ב). ויש נוסחאות שהירושלמי נשאר בצ"ע האם מספיק למעט מין אחד או שצריך למעט את שני המינים.
11. [לז' בבלי (כ"ב צד ע"ב) עפ"י ר"ש (כלאים פ"ב מ"א ד"ה ירושלמי) בדעת ר' יוסי, תוס' רע"א (אות ז) בבאור דברי רע"ב (פ"ב מ"א ד"ה יבור). דברי הרב זצ"ל אמורים אליבא דרעק"א שפסק כר' יוסי בכל מקרה שבו יש יותר מרובע.
12. [לח"א 1] רשב"ם (כ"ב צד ע"א ד"ה כל סאה); רא"ש; רע"ב (שקלים פ"א מ"א); תוס' (מו"ק ו ע"א ד"ה שיש, ועיין במהרש"א שבאר באופן אחר); תוס' רא"ש (מו"ק ו ע"א) באר שבמיעוט יראה כאילו התכוון להשאיר את הנותר, ועיין רא"ש כלאים (פ"ב מ"א).
13. [לח"א 2] תוס', שטמ"ק (כ"ב צד ע"א); ריטב"א (מו"ק ו ע"א); רש"י; ראב"ד (הובאו בתוס' רא"ש מו"ק ו ע"א); אגודה; מאירי (מו"ק ו ע"א) חזו"א (סי' ד ס"ק ז ד"ה ובתו').

חוקות הארץ

נזרעו, שאז נראה אם לא יבור את כל הכלאים כאילו מקיים אותם בכוונה בזריעת כלאים. אבל כל זמן שהם בתלוש - אין שייך לומר שנראה כמקיים כלאים, ולעולם די במיעוט, כיון שאחר המיעוט לא נשאר כ"א פחות מעשרים וארבעה, אין זה בכלל כלאים, ומותר לזרוע את המותר אחר המיעוט לכתחילה¹⁴.

14. [לט] תוס' (שם); ועיין בדברי רבינו יונה (שם ד"ה כל) שאין גלוי דעת בביררת הפסולת מחשיבו כזרע כלאים.

חידושים

רמב"ם הרי זה אסור לזרוע את המעורב עד שימעט החטיין או יוסיף על השעורים.

ראי"ה הנה בדין דביטול איסורים לכתחילה מצאנו די ש אופן דמותר, כגון הא דאמרינן¹ בעוקר בשכר, אע"פ שהוא רוצה בקיומו אפילו הכי כיון דקממעטי את התיפלה - מותר. ובזה הוה ניחא רישא שימעט את החטיין דמותר לכתחילה ואינו נחשב כמבטל איסור. אבל סיפא, דלהוסיף על השעורים - קשה, דהא הוי מבטל איסור לכתחלה. ואפשר לומר, דהנה הרמב"ם כתב בכמה דוכתי² דכל מה שאסרו בכלאים הוא מחמת איסור מראית עין, וא"כ נאמר דס"ל דבפחות מארבעה ועשרים אין בו משום מראית עין. ובזה מבוארין דברי הירושלמי³ על אתר שהביא בכס"מ⁴ שכתב:

"ועוד, דמאחר שטעם איסור כלאים אינו אלא מפני מראית העין - אזלינן בתר המיקל".⁵ ופירשו כל המפרשים⁵ בכונתו דאינו אלא מדרבנן, אבל דבריהם דחוקים⁶. אבל לפי דברינו הוי שפיר, דעצם איסור כלאים אינו אלא מפני מראית עין⁷.

1. ע"ז (סג ע"ב-סד ע"א); רמב"ם (כלאים פ"ה ה"ה).
2. פיה"מ (פ"ג מ"א), הלכות כלאים (פ"ג ה"ה, ה"ז, פ"ד הט"ז) ועוד.
3. פ"ב ה"א.
4. פ"ב ה"א-ה"ב ד"ה שהשעורים.
5. רש"ס (פ"ב מ"א); רע"ב (שקלים פ"א מ"א); ועיין עוד בפנ"מ (ד"ה ברס); ומרה"פ (ד"ה כל). ובתוי"ט (פ"ב מ"א ד"ה ימעט); ותפא"י (אות ב) הביאו נימוק נוסף שאין כוונתו לזרוע כלאים.
6. עיקר הדוחק הוא מדברי הרמב"ם שהזרוע תערובת שיש בה אחד מעשרים וארבע הרי זה לוקה, וכן כתב הסמ"ג (לאוין רעט); ואם האיסור הוא מדרבנן מדוע לוקה!? עיין רע"א בתוספותיו אות ו, ובשו"ת סי' ריח); גר"א יו"ד (סי' רצז ס"ק יד) שנשארו בצ"ע.
7. הסברת איסור כלאי זרעים מהתורה משום מראית עין הובאה בר"י מיגש (ב"ב פג ע"א), ר"ח; רש"י; תוס' (שבת פה בסוגיית ערוגה); תוס' רא"ש (מו"ק ו ע"א ד"ה ועד, בש"ט

חוקות הארץ

ועוד אפשר לומר דשאני הכא מסתם מבטל איסור. דשם הוא מבטל את מידת האיסור, אבל קמי שמיא גליא שחלקי האיסור נשארו. אבל הכא, אם אנו אומרים שיוסיף, נמצא שהאיסור מתאפס והולך⁸, דאין כבר מראית עין כלל. ולפ"ז קשה לכאורה להבין דברי הרמב"ם שכתב (פ"ב) בהלכה ו':

"במה דברים אמורים - בשלא נתכון לערב ובשלא נתכוין לזרוע השני מינין שנתערבו. אבל אם נתכוין לערב זרע בזרע אחר או לזרוע השני מינין, אפילו היתה חיטה אחת בתוך כרי של שעורים - אסורה לזרעה, וכן כל כיוצא בזה".

לפ"ז למה אסור לערב?

וצ"ל דביאור דבריו הוא על פי דברי המבי"ט שכתב בקרית ספר⁹ דטעמא (דאסור) דנתכוון לערב הוא מטעמא דאחשביה. וביאור דבריו עולה יפה עם דברינו, דכל עצם איסור כלאים הוא מטעמא דמראית עין, ולכן באחשביה, שחשב לערב אותם ביחד ועם זה חשב לזרוע אותם ביחד ולכן להזרוע לעולם יש משום מראית עין, כיון שנתכוין לזרוע בתערובות

ולכאורה, מלשון הרמב"ם שכתב "או לזרוע השני מינין" - משמע דלא בעי שיכוין לערבם וגם לזרעם בעירוב.

הראב"ד ורש"י; ישועות מלכו (פ"ב ה"א); מעשה רוקח (פ"ב ה"א); עמק הלכה (סי' יד), הגרא"ז מלצר (כרם ציון ח"ח); חזו"א (כלאים סי' ב ס"ק י, סי' ד ס"ק יא); ובתורת זרעים (פ"א מ"א עמ' מ-מב).

בתורת זרעים הוסיף שכיון שיסוד הדין הוא מראית עין, א"כ לפי מסקנת הסוגיא (ב"ב צד ע"א) בכלאים כשיש יותר מרובע לבית סאה, ימעט או יוסיף שכיון שאין מראית עין בפחות מא' לכ"ד, א"כ אין חייבים לבור את הכל לענין כלאים אלא לדעת רבי יוסי. אולם הרב קוק זצ"ל סבר כדברי רע"א שדוקא בא' מכ"ד ימעט או יוסיף, אבל ביותר מא' מכ"ד גם לדעת חכמים צריך לבור.

8. עיין חזו"א סי' ד ס"ק יא.

9. כלאים פ"ב.

פרק שני - הלכה א

יש לומר דלעולם סתם עירוב, אע"פ שאינו מפרש - הוא על דעת לזרוע אותם יחד. וקמ"ל, דאף אם היו מעורבים, כיון שמחשב לזרעם כשהם כך - אסור. והשגת הראב"ד¹⁰ אפשר לומר דשאני בין מתכוין לזרוע את התערובות (שאיין רצונו בכל חלק מהתערובת), לבין מתכוין לזרעם מפני שהם תערובות. (ורצונו שיגדל בתערובת, והרי זה כרוצה בכל זרע וזרע שאסור). (עי' לקמן ה"ב אות א הע' 2, לקמן ה"ז בחידושים, פ"ד ה"ט בחידושים, פ"ה ה"ח אות א בחידושים, ה"ג אות ג בחידושים).

10. השגה פ"ב ה"ו.

הלכה ב

א. זמן שיעור א' מכ"ד   ב. צירוף מינים במבטל ובמתבטל

רמב"ם

וכל שהוא כלאים עם הזרע מצטרף לאחד מעשרים וארבעה. כיצד? שלש ועשרים סאה של חטים שנתערב בה שני קבין שעורים, ושני קבין עדשים, ושני קבין פולים – הרי זה לא יזרע הכל עד שימעט סאה של תערובת ויבור מקצתה או יוסיף על החטים, שהשעורים והעדשים והפול כולם כלאים עם החטים.

א. זמן מדידת א' מכ"ד

ראייה ויש מי שדבריו נראין, שלעולם משערים זה השיעור של אחד מעשרים וארבעה, בין במין אחד בין בהרבה מינים שהם כלאים בסאה – דוקא לאחר שצמחו, ואז אם נראים הם שהכלאים יש בהם אחד מעשרים וארבעה – ימעט; אבל לפני הזריעה אין מקום לשער, מפני שיוכל להיות שאחר הצמיחה יהיה השיעור הפחות מעשרים וארבעה – יותר, והיותר ("מעשרים וארבע") – פחות, שאין הצמיחה שווה תדיר לפי הערך של הזרעים הנזרעים, ועיקר הכלאים תלוי במראית העין של אחר הצמיחה², על כן עיקר השיעור הוא אחר הצמיחה.

1. משנה (פ"ב מ"א) וכחכמים.
  2. [מ] רדב"ז (פ"ב ה"ב). הרדב"ז דן על ציור שבשעת הזריעה היה פחות מא' מכ"ד ובשעת הצמיחה יהיה יותר מא' מכ"ד, אולם לא באר את דבריו במקרה שבשעת הזריעה יהא א' מכ"ד ולאחר הצמיחה יהא פחות מא' מכ"ד.
- מ"ד זצ"ל הבין בדעת הרדב"ז שהולכים לפי שעת הצמיחה, ואפילו אם היה יותר מא' מכ"ד בשעת הזריעה, אם בשעת הצמיחה לא היה א' מכ"ד, אינו צריך למעט. אפשר לבאר את דברי הרדב"ז שאם היה פחות מא' מכ"ד בשעת הזריעה ואין איסור בזריעתו, אפ"ה אם יהיה בשעת הצמיחה יותר הרי זה יעקור, כדן מוצא בשדה, אבל כשיש יותר מא' מכ"ד בשעת הזריעה, יש איסור בזריעה ולא יזרע עד שימעט או יוסיף. ועיין בזרע הארץ (צמח ציון עמ' עז) שלמד כן בדברי הרדב"ז.

פרק שני - הלכה ב

ואין דבריו נראים³ כי אם באופן שנתערבו ואין שיעורם ידוע, שאז מסתבר לומר שמותר לזרעם ומשערים אותם אחר הצמיחה, ואם ימצאו אחד מעשרים וארבעה אחר הצמיחה - ימעט, ואם יהיה יותר מזה - יבור, לדעה הסוברת שביותר משיעור אחד מעשרים וארבעה אין די במיעוט כי אם צריך לבור את הכל⁴, ואם הוא לאחר הצמיחה פחות מאחד מכ"ד יקיים. אבל כל זמן שיודע הוא בבירור שהוא כשיעור אחד מכ"ד, ודאי אסור לזרוע על סמך שמא לא יצמחו הכלאים לפי הערך.

ומסתבר לומר שאפילו בדיעבד, כשזרע ולא צמח הכלאים לפי הערך, עד שעכשיו אחר הצמיחה הוא פחות מאחד מעשרים וארבעה - מ"מ צריך הוא למעט את הזרע הנזרע באיסור, כדי שלא ישאר השיעור של האחד מעשרים וארבעה שהיה בשעת הזריעה⁵.

וכן להיפוך, אם זרע בהיתר, דהיינו: שהיה פחות מהשיעור האמור, אפילו אם אחר כך צמחו הכלאים יותר ועתה נמצא בהם שיעור אחד מעשרים וארבעה ויותר - אין בכך כלום, ולא חשו בכלאים משום מראית עין כי אם במקום שנזרע ג"כ באיסור; אבל כיון שנזרע בהיתר - לא מצינו שחשו אחר כך משום מראית עין.

אלא שבסתם, כשאין ידוע לנו כמה היתה התערובת - אז משערנין כפי מה שאנו רואים אחר הצמיחה, באופן שאם הוא אחד מעשרים וארבעה ממעטים, ואם הוא פחות מקיימים; ואנו תולים לומר מן הסתם, שכפי אותו הערך שהיא עכשיו אחר הצמיחה, כן היתה בשעת הזריעה.

3. ד"ע.

4. דעת רעק"א (לעיל ה"א אות א).

5. ד"ע. שיטת מרן הרב קוק זצ"ל היא שעצם הזריעה בתערובת של אחד מכ"ד היא האסורה ולכן הצימוח בשדה איננו מתיר. וכן משמע מלשון הרמב"ם (לקמן ה"ז): "שמא יאמרו כלאים זרע בכוונה" משמע שעיקר האיסור הוא זריעת הכלאים, ובהלכה ז הרמב"ם הרחיב וכתב "הזרוע שדהו מין מן המינין, וכשצמח ראה בו כלאים", משמע שבמקרה נתגלה לו שיש אחד מכ"ד, דהיינו לאחר צימוח, אבל כשיודע שיש כאן תערובת הרי יש איסור מיוחד לגדלו.

ב. צירוף מינים במבטל ובמתבטל

ראי"ה וכל מה שאינו כלאים עם הזרע - לא די שאינו מצטרף לשיעור של אחד מאחד מעשרים וארבעה לאסור, אלא שגם כן מצטרף הוא להתיר⁶, כגון כשיש כאן עשרים ושתיים ומחצה סאה של שעורים, וחצי סאה של שבולת שועל שאינו כלאים עם השעורים⁷, מתבטל בהם חצי סאה⁸ של כוסמין או של מין אחד [אצ"ל: אחר], מפני שחצי סאה של שבולת שועל שאינו כלאים עם עיקר הזרע מצטרף עם הזרע להקל ולהתיר את המעורב חצי הסאה של כוסמין, וכיוצא בו, שמתבטל בתוך הזרע עם חצי סאה שאינו כלאים עם שעמו.

ויש אומרים שאפילו אינו כלאים עם הזרע, אין מצטרף לזרע להקל לבטל את המעורב אבל אינו אוסר, ואינו מצטרף לאיסור⁹.

יש מי שאומר שסאה המורכבת משני מינים, ואין באחד רוב, אלא מחצה על מחצה, הרי שכל תערובת נוספת אוסרת¹⁰, אפילו אין בה א' מכ"ד, ולכן אם שעורים ושבולת שועל מעורבים יחד, מחצה על מחצה ונפלו לתוכם כוסמין, שאפילו אם נסלק את שבולת השועל, לא יהיו בכמות האוסרת, בכו"א הרי אלו אסורים מכיון שאין רוב ממין אחד. אפילו אם נפל רובע האוסר בשתי נפילות לקרקע, אין אנו אומרים שאין מצטרפות נפילה ראשונה ושניה, אלא הרי זה אסור¹¹.

6. [מא] משנ"ר (פ"ב מ"א ד"ה כל) עפ"י ירושלמי; רש"ס (סוף ה"ב ד"ה ולענין הלכה) בדעת הרמב"ם; וכן משמע מפה"מ לרמב"ם (פ"ב מ"ב ד"ה ודברי ר' שמעון) שרק לדעת ר' שמעון אין מצטרפים להקל, אבל לדעת רבנן מצטרפים להקל.
7. רמב"ם (הל' כלאים פ"ג ה"ג).
8. יש להסביר מדוע הרב קוק זצ"ל הזכיר דוקא חצי סאה הרי כל שהוא פחות מסאה הדין שהוא מתבטל ומותרת זריעתו.
9. עיין רש"ס (סוף ה"ב ד"ה ולענין הלכה) שכתב דאפשר שהלכה כר"ש שאין מצטרפין להקל. ועיין בדברי החזו"א (סי' ד ס"ק כא ד"ה וכן).
10. חזו"א (סי' ד ס"ק כא ד"ה ובסאה).
11. למרות שהרמב"ם (מאכ"א פט"ז הי"ז); והשו"ע (סי' צח סעי' ז); פסקו שאין איסורים מצטרפים, בכו"א לענין כלאים הרי יראה הצומח כאחד, ולכן יש לאסור, עיין זרע הארץ (צמח ציון כלאי זרעים עמ' עז); דרך אמונה (פ"ב ה"ב באו"ה ד"ה שני).

הלכה ג

- א. תבואה וקטניות**
1. בכל מיני תבואות וקטניות שיעור המתבטל ברובע הקב
  2. תבואה וקטנית הנזרעים פחות מסאה לפי המתבטל
  3. תבואה בזרעונים בא' מכ"ד
  - ג. דעת הגר"א
  1. תבואה הנזרעת סאה בבית סאה שנתערבה בתבואה הנזרעת יותר מקביים לבית סאה
- 2. תבואה בזרעוני גינה**
- ד. כשהמין המבטל נזרע יותר מסאה בב"ס
  - ה. בין קביים לשלשה
  - ו. תערובת מינים הנזרעים בגדלים שונים
  - ז. תערובת כששני המינים מעל תשעה קבין
  - ח. תבואה וקטניות בכל כמות - ברובע

רמב"ם

במה דברים אמורים? כשנתערבו מיני תבואה זה בזה או מיני קטניות זה בזה או שנתערבה תבואה בקטניות או קטניות בתבואה. אבל זרעוני גינה שנתערב אחד מהן בתבואה או בקטניות - שיעורן אחד מעשרים וארבעה ממה שזורעין בבית סאה מאותו המין. אם נתערב בסאה של תבואה או קטנית - לא יזרע עד שימעט או יוסף על התבואה.

א. תבואה וקטניות

1. בכל מיני תבואות וקטניות שיעור המתבטל ברובע הקב
- ראי"ה ונראין הדברים, שכל מיני תבואה וקטניות שיעורם אחד הוא בערך של בית סאה, שהקרקע שהיא כמות חמישים על חמישים, או לפי הערך של מידה זו בתשבורת באיזה צורה שתהיה נחשב, שזורעין בשטחה סאה של כל מיני תבואה וכל מיני קטניות, באופן שאינו נאסר כ"א כשיתערב מכל המינים של תבואה ושל קטנית שהם כלאים בעיקר הזרע⁹⁷ דוקא רובע

1. משנה (פ"ב מ"ב).

חוקות הארץ

הקב לבית סאה, שזהו השיעור של אחד מעשרים וארבעה.²

2. תבואה וקטניות הנזרעים פחות מסאה לפי המתבטל

ראייה אבל יש אומרים שאין כל מיני תבואה ולא כל מיני קטניות שוים לענין המידה כמה שנזרע מהם בשטח של שיעור הבית סאה הרגילה, שהיא חמישים על חמישים אמה וכיוצא בזה לפי הערך; אלא שישנם מיני תבואה כאלה ומיני קטניות כאלה שהם נזרעים ארבעה קבין לשיעור של שטח הבית סאה הרגילה במדתה הנזכרת, וישנם גם כן מיני תבואה וקטניות כאלה שבשטח של בית סאה של זריעת חטים אינם נזרעים מהם כ"א ערך ארבע קבין או גם שלש ושתי קבין.³ ולפי זה יהיה השיעור מאלה התבואות והקטניות אחד מעשרים וארבעה מהנזרע מהם בשטח של בית סאה, לאסור על ידו בית סאה שלמה של מינים אחרים. ולפי זה, כל מיני תבואה וקטניות שאין ידוע לנו שסאה שלמה היא נזרעת בשטח בית סאה הרגילה - צריכה היא לבירור כמה תעלה במדת בית סאה כדי שנוכל לברר כמה הוא השיעור של מדתה שתתבטל בבית סאה של אותה התבואה שאנו יודעים בה שנזרעת מדת סאה בשטח של חמישים על חמישים אמה.⁴

ב. תבואה בזרעונים בא' מכ"ד

ראייה ואע"פ שהזרעונים הנזרעים פחות מכשיעור של סאה בשטח בית סאה הרגילה, אוסרים בסאה של הדברים הנזרעים סאה בשטח של בית סאה, כפי ערך שיעור זריעתן להחמיר⁵, מ"מ אם נתערבה מהתבואה הנזרעת סאה שלמה בשטח של בית סאה, בתוך מין כזה שהוא נזרע פחות מסאה

2. משנ"ר (פ"ב מ"ב ד"ה בד"א) בדעת הרמב"ם על פי פשוטות המשנה. עיין לקמן אות ג.

3. [מכ] ר"ש (פ"ב מ"ב ד"ה ירושלמי) עפ"י ירושלמי (פ"ב ה"א).

4. הר"ש כתב בסוף דבריו "וקמ"ל דיש דברים צריך רובע סאה לאסור בג' קבין, כגון אם צריך ו' סאין לבית סאה, דאחד מכ"ד שבו הוא רובע סאה, ואם נתערב באותו מין שג' קבין לבית סאה - ימעט", ומשמע שכל דבר נבדק לפי א' מכ"ד מהנזרע המתבטל עצמו.

5. אם זרעים זרעוני גינה הדקים ד' קבים בבית סאה הרי שא' לכ"ד הוא ששית קב, שהיא כמות קטנה מרובע הקב, ואעפ"כ אוסרת בכלאים.

בשטח של בית סאה - אינה אוסרת כ"א כפי מדתה, דהיינו: שיתערב רובע הקב ממנה בתוך המין הממלא שטח של בית סאה, אע"פ שהוא פחות מסאה עפ"י מדת התבואה והקטניות וכיוצא בהן.⁶

ג. דעת הגר"א

1. תבואה הנזרעת סאה בב"ס שנתערבה בתבואה הנזרעת יותר מקביים לב"ס

ראי"ה ויש מי שאומר שאם נתערב מין תבואה שנזרע ממנו סאה בשטח של בית סאה, שהיא חמישים על חמישים אמה, בתוך מין תבואה כזה שנזרע ממנו בתוך בית סאה רק שיעור שהוא יותר מקביים - משערים הכל כפי מדתה של התבואה הנזרעת סאה שלמה בשטח של בית סאה, ואינה אוסרת כי אם ברובע הקב, שהוא מעשרים וארבעה לבית סאה. אע"פ שערך המין שנתערב בו זה המין הנזרע סאה בשטח של בית [סאה], אפילו פחות הרבה מרובע יש בו ג"כ יותר מאחד מעשרים וארבעה, מ"מ - לא חלקו בזה חכמים את מדותיהם כל זמן שנזרע מן המין שנתערב בו יותר מקביים לבית סאה.⁷ אבל אם אינו נזרע בתוך בית סאה כ"א קביים - אז משערים לאסור באחד מעשרים וארבעה במה שנזרע בשטח של בית סאה, שהוא אחד משנים עשר בקב, שהוא כשיעור שני ביצים.

2. תבואה בזרעוני גינה

ראי"ה כמה דברים אמורים שכשהמין שבו נתערב נזרע הוא קביים בתוך בית

6. [מג/1] משנ"ר (פ"ב מ"ב ד"ה תבואה); ועיין חזו"א (כלאים סי' ד ס"ק א).

7. [מג/2] הגר"א (פ"ב ה"א ד"ה הכא את) עפ"י ירושלמי.

יסוד זה מופיע גם בדברי הרש"ס ומלאכת שלמה בשם הרא"ש, והוסברו הדברים שאם זרעים הגסים נתרסקו מגבולם עד שהגיעו לכך דבקביים מהם זורעים ב"ס יצאו מכללם ונכנסו לכלל זרעוני גינה, אבל זרעוני גינה שהן דקים ובדבר מועט זורעים ב"ס אם נתרסקו מגבולן עד שהגיעו לכך שצריך מהן קביים לב"ס יצאו מכללן ונכנסו לכלל תבואה וקטניות, והוסיף המלאכת שלמה שזה על פי הר"ש המוגה (הרא"ש המופיע במהדורות כת"י⁹⁹ ולא בנדפס בש"ס).

חוקות הארץ

סאה מעשרים באחד מעשרים וארבעה כפי מדתו - בתבואה. אבל בזרעוני גינה, אפילו כשהם נזרעים רק שני קבין בשטח של סאה - אין המין המעורב בהם אוסר אותם אם המין ההוא נזרע הוא סאה בשטח של בית סאה, רק אם נתערב בו רובע הקב שהוא אחד מעשרים וארבעה לסאה. רק אם זרעוני גינה אלו נזרעים קב ומחצה לבית סאה - אז אין מעשרים עוד בערך של סאה, אלא לפי ערך הדבר הנזרע של המין שנתערב בו, שהוא אחד מכ"ד בנופל הזרע לבית סאה, דהיינו: אחד מכ"ד קב ומחצה.

ד. כשהמין המבטל נזרע יותר מסאה בב"ס

ואם היה המין שנתערב בתוכו נזרע בתוך שטח של בית סאה יותר משיעור של סאה, והמין הנופל בתוכו, שהוא כלאים בו, נזרע הוא בשיעור מכוון של סאה בבית סאה. אז אם המין המבטל נזרע יותר מתשעה קבין לבית סאה - משערין לפי הערך של אחד מעשרים וארבעה מאותו המין, שהוא יותר מרובע לסאה, אבל אם הוא נזרע רק תשעה קבין לבית סאה - אין הולכים אחר מדתו, אלא שיעורו ברובע שהוא כמידת אחד מעשרים וארבעה בתבואה בינונית הנזרעת סאה בבית סאה⁸.

וי"א שרק עד שמונה קבין משערין ברובע. ואם הוא נזרע יותר משמונה קבין בבית סאה - משערין להקל בשיעור של אחד מעשרים וארבעה לפי מידת הזרע הנזרע, שהוא המין המרובה שעל ידו מבטלים את הכלאים המעורבים⁹. יש אומרים שכל יותר מח' דינו כט' וכל יותר מט' דינו כיו¹⁰.

ה. בין קביים לשלשה

ראי"ה ויש להסתפק¹¹ אם דוקא מין תבואה הנזרע קביים - דינו הוא נחשב שהוא

8. הגר"א (פ"ב ה"א ד"ה עד תשעה קבין, בירושלמי ד"ה "תשעה ושלשה מצטרפין", "רובע אסור").

9. [מד] פלוגתא בירושלמי (פ"ב ה"א על פי באור הגר"א ד"ה וחורנה אמר, ד"ה רובע אסור).

10. חזו"א (סי' ד ס"ק א ד"ה היה).

11. ספקו של מרן הרב קוק זצ"ל, בבאור דעת הירושלמי.

לפי שיעור הנופל ממנו בבית סאה כשמתערב במין הנזרע סאה לבית סאה, אבל כל שהוא יותר מקביים הרי זה אוסר דוקא ברובע לבית סאה¹²; או שמא כל שהוא פחות משיעור של שלשה קבים דינו כקביים, ואוסר לפי הערך, ורק אם הוא נזרע שלשה קבין לבית סאה, אז הוא אוסר דוקא ברובע. יש אומרים שכל תבואה שנזרעת פחות מג' קבים דינה כקביים ואוסרת לפי א' מכ"ד לב"ס¹³.

ו. תערובת מינים הנזרעים בגדלים שונים

ובמה דברים אמורים; שאם נפל ממין שנזרע שלשה קבין לבית סאה למין הנזרע סאה לבית סאה, שהוא אוסר ברובע, וכן להיפוך, וכן אם נפל ממין הנזרע תשעה קבין או שמונה קבין לסאה, למר כדאית ליה ולמר כדאית ליה, בתוך מין הנזרע סאה לבית סאה שאוסר ברובע לדברי הכל - דוקא כשהמין השני הוא נזרע סאה לבית סאה. אבל אם נפל ממין הנזרע שלשה קבין לבית סאה למין הנזרע תשעה או שמונה קבין לסאה, ואפילו למין הנזרע שבעה קבין לסאה, ואפילו אם נפל ממין הנזרע ארבעה או חמישה קבין לסאה למין הנזרע שבעה קבין לבית סאה, כל זמן שמין אחד נזרע פחות משיעור סאה לבית סאה והמין השני נזרע יותר מסאה לבית סאה, אע"פ שכשהם מתערבין במין שהוא נזרע סאה לבית סאה שיעור איסורם הוא ברובע כשיעור של סאה לבית סאה - מ"מ, כשהם מתערבין זה בזה המין שהוא נזרע פחות מסאה לבית סאה עם המין הנזרע יותר מסאה לבית סאה, אין שיעורם ברובע אלא לפי הערך¹⁴.

וי"א שכיון שכל אחד מהם שיעורו ברובע עם המין של סאה לבית סאה, הוא הדין כשהם מתערבים זה בזה ג"כ שיעורם ברובע¹⁵.

12. כמבואר לעיל א, 2.

13. חזו"א (סי' ד ס"ק ד ד"ה מ"ב).

14. דעת רבי אבין ורבי חנינה בירושלמי, על פי באור הגר"א (ירושלמי פ"ב ה"ב ד"ה רובע¹⁰¹ אסור).

15. [מה] דעה אחת בירושלמי (שם).

ז. תערובת כששני המינים מעל תשעה קבין

ראי"ה ואם נפל ממין שנזרע עשרה קבין לבית סאה למין שנזרע תשעה קבין לסאה או להיפוך - מסופק הדבר אם שיעור איסורם הוא ברובע, כיון שהם קרובים זה לזה בשיעורם; או שהוא לפי הערך של אחד מכ"ד מהנופל, כיון שמה שהוא יותר מתשעה לבית סאה אוסר לפי הערך כשנפל למה שנזרע סאה לבית סאה¹⁶.

ח. תבואה וקטניות בכל כמות – ברובע

ראי"ה ויש מי שאומר, שגם מין הנזרע שני קבים לבית סאה איננו אוסר במין שנזרע סאה לבית סאה כ"א בשיעור של רובע, ולא לפי חשבון. וכן מין שנזרע עשרה קבין לבית סאה ג"כ אוסר הוא ברובע, ואין משערין בו לפי חשבון¹⁷.

16. ספק בירושלמי (על פי באור הגר"א).

17. [מו] פנ"מ (שם ד"ה ר' זעירא); וכן היא משמעות דברי הרמב"ם שלא חילק בגודל הנזרע, אלא בין תבואה וקטניות לזרעוני גינה.

הלכה ד

רמב"ם

כיצד? חרדל שנתערב בתבואה, והרי החרדל זורעין ממנו קב בכל בית סאה, אם נתערב ממנו אחד מעשרים וארבעה מן הקב בסאה של תבואה או של קטניות - חייב למעט. וכן אם היה מין זה מזרעוני גינה זורעים ממנו סאתים בכל בית סאה, אם נתערב ממנו חצי קב בכל סאה של תבואה או של קטניות - ימעט.

ראייה ויש מי שאומר שישנם מיני זרעוני גינה כאלה שהם נזרעים חצי קב בשטח של בית סאה, והם אוסרים ג"כ בשיעור של אחד מעשרים וארבעה מחצי קב בבית סאה.² ויש מי שדבריו נראים שאין במציאות זרעוני גינה שהם נזרעים פחות מקב בבית סאה. ע"כ לעולם אין לחוש על עירוב של פחות מאחד מכ"ד בקב לבית סאה.³

1. עפ"י ירושלמי (פ"ב ה"א).
2. [מז] ר"ש (פ"ב מ"ב ד"ה תבואה); ריבמ"ץ (פ"ב מ"ב ד"ה זרעוני); פנ"מ (ד"ה ותני עלה).
3. [מח] רדב"ז (פ"ב ה"ד) ע"פ רמב"ם; וכ"מ ברע"ב (פ"ב מ"ב ד"ה א' מעשרים וארבע בנופל).

הלכה ה

רמב"ם

לפיכך, תבואה שנתערב בה זרע פשתן, אם היה שלשת רבעים בכל סאה – הרי זה ימעט, ואם לאו – אינו צריך למעט, לפי שבית סאה זורעין בו שלש סאים זרע פשתן. ועל דרך זה משערים בכל הזרעים האחרים.

ראי"ה ויש מי שאומר שאין השיעורים הללו אלא בסתם, אבל בעצם הדבר תלוי לפי המקומות. שיש מין אחד, שבמקום אחד הוא נזרע בפזור ועולה לשיעור קטן על שטח גדול, ובמקום אחר הרי הוא נזרע בכינס ועולה כמות של מדה גדולה על שטח קטן. וכל מקום ומקום נדון כפי ענינו, שמשערים בכל מקום שיעור אחד מכ"ד מכפי ערך המדה שנזרע בשטח של בית סאה באותו המקום כדי להצריך מיעוט².

1. ירושלמי (פ"ב ה"א).

2. [מט] רדב"ז (פ"ב ה"ה).

חידושים

רמב"ם לפיכך תבואה שנתערב בזה זרע פשתן...
לפי שבית סאה זורעין בו שלש סאים
זרע פשתן.

ראי"ה עי' בכס"מ¹ שכתב דרבינו סובר שמשנה זו² אתיא כחכמים³.
אבל הר"ש בפירוש המשנה⁴ סובר דאינו אלא לר' שמעון.
וביאור שיטותיהם נראה, דהר"ש סבר דחכמים ור' שמעון
פליגי בהכי אם מראית עין הוא דוקא בשעת גידול או אף
בשעת זריעה. דחכמים סברו שהוא אף בשעת זריעה, ולכן
אף דבשעת גידול אין משום מראית עין, אבל כשמביאים
לזרוע הרי יש מראית עין. ור' שמעון יסבור דאין משום
מראית עין אלא בשעת גידול. והרמב"ם סובר דכו"ע מודי
דאין משום מראית עין אלא בשעת גידול, ולכן סובר
דמתניתין אתיא אפילו לחכמים, ודו"ק.

1. פ"ב ה"ה.
2. בפסקא האחרונה של המשנה (פ"ב מ"ב) נאמר "ר"ש אומר כשם שאמרו להחמיר כך אמרו להקל, הפשתן בתבואה מצטרפת אחד מעשרים וארבעה בנופל לבית סאה", הרמב"ם סבר שחלקה האחרון איננו המשך לדברי ר"ש, אלא דברי חכמים.
3. וכ"כ הרמב"ם בפיה"מ (ד"ה הפשתן); רבינו יוסף (הובא במלאכת שלמה פ"ב מ"ב ד"ה בפירוש ר"ש); וכן איתא בתפא"י (יכין אות יא).
4. פ"ב מ"ב (ד"ה כשם); וכ"נ מלשון הרע"ב; ועיין תוס' אנשי שם (פ"ב מ"ב ד"ה מצטרפת).

חוקות הארץ

הלכה ו

ב. ערוב בשעת הזריעה

א. ערוב בשעת הכינוס

רמב"ם

במה	דברים	אמורים	בשלא	נתכוין
לערב	ובשלא	נתכוין	לזרוע	השני
מינין	שנתערבו.	אבל	אם	נתכוין
לערב	זרע	בזרע	אחר	או לזרוע
השני	מינין	-	אפילו	חיתה
אחת	בתוך	כרי	של	שעורים
לזרועה. וכן כל כיוצא בזה.				

א. ערוב בשעת הכינוס

ראי"ה יש מי שאומר² שהכל תלוי בכוונתו של האדם בשעת כינוס התבואה שעל ידי זה נתערבו המינים. שאם נתכוין לערב אותם כדי לזרעם ביחד - אז אפילו חיתה אחת אוסרת את כל הכרי. ואם נתכוין אז לערבם לצורך אכילה ואח"כ נמלך עליהם לזרעם - אז הדין הוא שהם בטלים עפ"י השיעורים שנתבארו.

ב. ערוב בשעת הזריעה

ראי"ה ויש אומרים³ שאפילו אם נתערבו בלא כונה בשעה שכינס את התבואה, אם אח"כ בעת הזריעה הוא מכוין להנות מן הכלאים ורוצה בזריעתם של שני המינים - אסור. אבל אם איננו חפץ כ"א לזרע את המין האחד של המרובה, ובמין המועט של הכלאים לא ניחא ליה כלל, אלא שאינו חושש לטרוח ולברור אותם מתוך התערובות - אז הם בטלים עפ"י השיעורים המבוארים.

1. ירושלמי (פ"ב ה"א).

106 [ג] ראב"ד (השגה פ"ב ה"ו). לדעת הרב זצ"ל הראב"ד אכן חולק על הרמב"ם. וכך באר בחידושים (ה"א אות ב). וכן משמע בר"ש וברא"ש (פ"ב מ"א); בפנ"מ (פ"ב ה"א ד"ה אלא שנתערבו).

3. [נא] רדב"ז; מהר"י קורקוס וכס"מ (פ"ב ה"ו); יכין (פ"ב מ"א אות ב) בדעת הרמב"ם. הרדב"ז הוסיף שהראב"ד מודה לדין זה. ולדעת הרב קוק זצ"ל הראב"ד חולק, עי' הע' 2.

פרק שני - הלכה ו

יש מי שאומר שלדעה זו אפילו אם ערב ב' מינים לאכילה, ונמלך לזורעם, אפילו חיטה אחת אוסרת, ואסור לזורעם - חייב.⁴ ולדעות החולקות (ר"ש, רא"ש) אם נתכוון לאכילה הרי זה בטל אע"ג שאח"כ נמלך לזורעם, ולא אסרו אלא אם נתכוון למכור.
יש מי שאומר שאם ערב גרעין אחד בכוונה וכעת איננו יכול להכירו מחוייב למוצאו, ואין בו דין ביטול.⁵
יש מי שאומר שאם יש לו תבואה אחרת לזרוע, וזרוע זו בשביל התערובת שיש בה, הרי"ז כמי שמתכוון לזרוע שני מינים, ואסור, כיון שמוכח שניחא ליה בתערובת.⁶

4. חזו"א (סי' ד ס"ק כב ד"ה ומדברי).

5. ערוך השלחן (סי' רצז סעי' טז).

6. הגרא"ז מלצר זצ"ל (כרם ציון ח"ח).

חוקות הארץ

חידושים

רמב"ם אפילו היתה חיטה אחת בתוך כרי של שעורים – אסורה לזרעה.

ראי"ה המבי"ט¹ מסתפק אם איסור זה הוא מה"ת או מדרבנן. ולפי מה שהבאנו לעיל² בשם המבי"ט עצמו שכתב שהטעם הוא משום אחשביה, וסיוע לדבריו הוא הירושלמי, כמו שבארנו לעיל³. והנה כבר בארנו דלפי דבריו, כיון דאחשביה - הוי כלאים גמורים, ולפ"ז ודאי דאסור מן התורה⁴. עוד אפ"ל לפי דברי התוספות בנדה⁵ שכתבו דבכל היתר בהיתר שמהרכבת שניהם יוצא איסור אין שיעור. ולפ"ז גבי כלאים דיש שיעור הוי חידושא, וכיון דלפי מה שבארנו יש מראית עין ושוב אין שיעור.

1. קרית ספר פ"ב ה"ו.
  2. חידושים ה"א אות ב.
  3. חידושים שם.
  4. הדעה שאפילו חיטה אחת אסור לזרעה מדאורייתא הובאה גם בדברי הרא"ש והר"ש, למרות שבזרעים יש דין ביטול ברוב, אולם כשמתכוון לזרוע אפילו חיטה אחת אסורה מדאורייתא, צרור המור (סי' מ); רדב"ז (ה"ב); תוי"ט; עמק הלכה (סי' יד); ועיין במעשה רוקח (פ"ב ה"א).
  5. ועיין קול הרמ"ז (פ"ב מ"א) שאפילו כשמתכוון לזרוע בחיטה אחת האיסור הוא מדרבנן, וכן כתבו תוס' אנשי שם (פ"ב מ"א); חכמת אדם (משפטי הארץ, בינת אדם פ"ב אות א); יכין (פ"ב מ"א אות ג). ועיין בדברי הרע"ב (שקלים פ"א מ"א) שיש כאן דין ביטול ברוב בכל אופן, ולכן האיסור הוא מדרבנן.
5. סא ע"ב ד"ה בגד.

הלכה ז

ג. קנס

א. כמות האוסרת

ב. ימעט או יעקור

רמב"ם

הזורע שדהו מין מן המינין, וכשצמח ראה בו כלאים: אם היה המין האחר מעשרים וארבע בשדה - הרי זה ילקט עד שימעטנו מפני מראית העין, שמא יאמרו כלאים זרע בכוונה; בין שהיה המין האחר שצמח תבואה וקטנית בתבואה וקטנית או זרעוני גינה בתבואה וקטנית ובזרעוני גינה. ואם היה הצומח פחות מכאן - אינו צריך למעטו.²

א. כמות האוסרת

רמב"ם בין שהיה המין האחר שצמח תבואה וקטנית בתבואה או זרעוני גינה בתבואה וקטנית ובזרעוני גינה.

יש מי שאומר שהשיעור הוא א' לכ"ד בשדה, בלא הבדל במינים הנזרעים³, ויש מי שאומר שהשיעור בשדה שצמח בו כלאים הוא כשיעור הנזרע, המבואר בהלכות הקודמות, ולפי חלוקי המינים השונים⁴.

ב. ימעט או יעקור

רמב"ם ואם היה הצומח פחות מכאן - אינו צריך למעטו.

1. יש נוסחאות שכתוב בהן "אחד".
2. מ"ק (ו ע"א-ע"ב). ירושלמי (פ"ב ה"א עפ"י ביאור הגר"א והפנ"מ).
3. מאירי (מ"ק ו ע"ב); גר"א (רצז ס"ק יט, הוכיח זאת מלשון המשניות); בינת אדם (משפטי ארץ פ"ב אות ב); צפנת פענח (פ"ב ה"ו).
4. רש"י (מ"ק ו ע"א); תוס'; ריטב"א (ב"ב צד ע"א ד"ה סאה); חזו"א (סי' ד ס"ק ז ד"ה ואפשר) בבאור דעת רש"י ותוס'.

חוקות הארץ

יש מי שאומר שכאשר גדל בשדה שיעור של יותר מאחד לכ"ד כל השדה נאסר.⁵
יש מי שאומר שכאשר גדל בשדה אפילו שיעור של אחד לאלף, יש לעקור את הכל, ולא
ישיר אלא אחד מהמינים.⁶

ג. קנס

ראי"ה ויש מי שאומר⁷ שאם זרע באיסור - קונסין אותו ומפקירין
כל השדה כולה. כגון שהיה בו אחד מעשרים וארבעה או
שכיון לערב ולזרע כלאים. ונראין הדברים שלא נאמר דין
הקנס של הפקר השדה אלא כששלוחי בית דין מוצאים את
הכלאים כשיוצאים על זה. אבל כשבעל השדה עצמו מנקה את
שדהו - לעולם אינו צריך כי אם למעט ולהעמיד על שיעור
פחות מכ"ד. ואם נתכוין לזרע כלאים יש לומר שצריך לבור
את כל הכלאים. אבל בכל אופן, כיון שהוא מתקן מעצמו -
אין כאן קנס של הפקר השדה.⁸

5. רשב"ם (ב"ב צד ע"א ד"ה כל סאה); ועיי' תוס' (ב"ב שם) שחלקו. ועיי' תוי"ט (שקלים פ"א מ"א).
6. רע"ב (שקלים פ"א מ"א בשם רבותיו); ועיי' יכין (שקלים פ"א מ"א אות ב).
7. [נב] רדב"ז (פ"ב ה"ז).
8. ד"ע.

חידושים

רמב"ם **עד שימעטנו מפני מראית העין שמא יאמרו כלאים זרע בכונה.**

ראי"ה נראה לומר שמראית עין זה אינו עצם איסור כלאים שהוא מדאורייתא אלא שהוא מדרבנן. דכיון שלא היתה כונה, לא בזריעה ולא בקיום - מותר מדאורייתא. ומדרבנן הוא דאסור משום מראית עין, כמו שהוסיף הרמב"ם: "שמא יאמרו כלאים זרע בכונה"¹.

רמב"ם **ואם היה צומח פחות מכאן - אינו צריך למעט.**

ראי"ה בענין מיעוט אפשר לומר שני עניינים: א. דחשיב כמבטל איסור לכתחילה, והא דשרי הוא משום דהוי כעין ממעט את התפלה². ב. עוד אפ"ל דמותר, שנראין מעשיו שאינו מרוצה מקיומו, כי הא דגרופה וקטומה גבי שבת³, אע"פ שעדיין נשאר - כיון דמוכח שאינו רוצה בקיומו - מותר. ואם נאמר דחשיב כגרופה וקטומה, נראה דהיכי דבעי מיעוט - סגי במקצתו ולא בעי כולו, ואין לומר אדרבה מדממעט מקצתו נראה דבאיך ניחא ליה, דילפינן מגרופה וקטום בשבת.

1. ט"ז (רצז ס"ק ד); מקדש דוד (זרעים סי' ס"א א ד"ה כתב); חזו"א (סי' ג ס"ק יד ד"ה והנה, סי' א ס"ק טז ד"ה והר"מ); תורת זרעים (פ"א מ"ט ד"ה ואין). בישועות מלכו (פ"ב ה"ז, פ"א ה"ג); כתב שהשדה נזרעה על ידי גוי, ולכן אין איסור קיום (עיין לעיל בחידושים פ"א ה"א).
2. ע"ז (סד ע"א); ועיין בחידושים לעיל פ"ב ה"א שהקשה על הסבר זה.
3. שבת (לז ע"א); עיין כס"מ (הל' שבת פ"ג ה"ד).

חוקות הארץ

הלכה ח

רמב"ם

במה דברים אמורים? בזמן שיש
מקום לחשד, אבל בזמן שהדברים
מראין שאין זה מדעתו של בעל
השדה אלא מאליהן עלו – אין
מחייבין אותו למעט.

ראי"ה ויש מי שאומרים? שאין הדבר תלוי ביש מקום לחשד או אין
מקום לחשד, אלא שבכל מקום שהכלאים מפסידין את הזרעים
האחרים שנזרעו עמו, שאז סופם להעקר ע"י בעל הבית
לתיקון שדהו – אז אין בי"ד מחייבים אותו לעקרם,
דמעצמו יעקרום. אבל כשאין היזק בזרעים ע"י הכלאים,
שאז יוכל להיות שיקיים אותן – ב"ד מחייבים אותו
לעקור.

1. משנה (פ"ב מ"ה). וכ"כ בפיה"מ (ד"ה וכסוח); תוס' (ב"ק פא ע"א ד"ה אין); שטמ"ק בשם הרמ"ה ומאירי (ב"ק פא ע"א).
2. [נג] רש"י (ב"ק פא ע"א ד"ה אין); רשב"א (ב"ק פ"א ע"א); או"ז (כלאים סי' רסז); ר"ש, רא"ש ורע"ב (כלאים פ"ב מ"ה ד"ה אין); ערוך השלחן (רצז סעי' יח).

הלכה ט

ב. חלקי התלתן

א. חלקי האסטיס

רמב"ם

כיצד? כגון תבואה שעלו בה ספיחי אסטיס, ותלתן שזרעה למאכל אדם שעלו בה מיני עשבים, שזה מפסיד הוא. וכן כל כיוצא בזה.

א. חלקי האסטיס

ראי"ה וספיחי איסטיס האמורים כאן, שאין מחייבין אותו למעט דוקא כשעלו מאליהן, אבל אם נזרעו בכונה יש בהם משום כלאים.

יש מי שאומר שהוא כשהירק של האסטיס ראוי לאכילה, ולפי הדעות אשר נתבארו למעלה² - אם לענין כלאי זרעים אסורים דוקא הזרעים שהם למאכל אדם או שגם מה שהוא עומד למאכל בהמה ג"כ הוא בכלל איסור כלאים - צריכים אנו לומר גם כאן שיהיה הירק של האסטיס - אע"פ שבכללו איננו עומד כ"א לצבע - ראוי למאכל אדם או למאכל בהמה. והעשבים שעלו בתלתן שזרעה למאכל אדם - גם כן הדברים אמורים במיני עשבים כאלה שהם עומדים למאכל אדם או למאכל בהמה³.

ב. חלקי התלתן

רמב"ם ותלתן שזרעה למאכל אדם

לשיטה זו כל תלתן העומד למאכל אדם ועלו בו עשבים - אין צריך למעט, אבל תלתן העומד למאכל בהמה ועלו בו עשבים - צריך למעט⁴.

1. ב"ק (פא ע"א).

2. פ"א ה"ד.

3. [נד] רדב"ז (פ"ב ה"ט). הגרא"ז מלצר זצ"ל (כרם ציון ח"ח) הביא דברי רש"י (בראשית א כט) שעשב ראוי למאכל אדם ובהמה, ואילו הראב"ע (שם) חולק וסובר שעשב הוא רק מאכל בהמה.

4. מהר"י קורקוס (בתחילתו); גר"א (רצז ס"ק כ); מרה"פ (פ"ב ה"ג ד"ה כשהעלה); לח"מ

חוקות הארץ

ויש מי שאומר שרק תלתן הנזרע לזרעים ועלו בו עשבים – אין צורך למעט, אבל תלתן הנזרע לאכילת העלים והקשים ועלו בו עשבים – צריך למעט⁵.

(הל' נזקי ממון פ"ה ה"ג ד"ה חוץ); יש"ש (ב"ק פ"ז סי' מ, בבאור דעת הרמב"ם, ועיין שם כיצד באר את שיטת הרא"ש).

5. רא"ש (ב"ק פ"ז סי' טז); רמ"ה (שטמ"ק ב"ק פא ע"א); מאירי (ב"ק פא ע"א, בשם יש מי שאומר); תלמידי ר"פ (ב"ק פא ע"א); טור (חו"מ רעד); מהר"י קורקוס העלה שהרמב"ם ג"כ מסכים לסברא זו וכלל זאת באמרו "וכל כיוצא בזה".

הלכה י

- א. סימני זרוע למאכל אדם
ב. ממעט הכל
ג. הסיר לצורך עבודה
ד. עקירת הכל במקום הגרנות

רמב"ם

ובמה יודע שהתלתן זרועה למאכל אדם? כשהיתה זרועה ערוגות ערוגות, ועשהו לה גבול סביב². וכן מקום הגרנות שעלו בה מינין הרבה - אין מחייבין אותו לעקור, שהרי הדבר ידוע שאינו רוצה שיצמח צמח במקום הגרנות³. ואם הסיר מקצתן - אומרין לו עקור (את) הכל חוץ ממין אחד, שהרי גילה דעתו שהוא רוצה בקיום השאר⁴.

א. סימני זרוע למאכל אדם

רמב"ם ובמה יודע שהתלתן זרועה למאכל אדם? כשהיתה זרועה ערוגות ערוגות, ולה גבול סביב⁵.

יש מי שאומר שאין צורך דוקא בערוגות אלא הכל כמנהג המדינה, וכל סימן רגיל מועיל⁶.

1. יש שגרסו "ועשה לה" ויש שגורסים "ולה", וכן היתה הגי' לפני הרב קוק. ונחלקו האם צריך לעשות גבול או שאפילו גבול הנעשה מאליו ג"כ נחשב כהוכחה על מאכל אדם.
2. ב"ק (פא ע"א). לשון הגמ' "משאריה משארי" (ערוגות ערוגות) הרמב"ם הוסיף שיש לערוגות גבול, וברש"י והמאירי לא הוזכר, ושמא אין הביאור של גדר כפשוטו אלא קצה הערוגה.
3. משנה (פ"ב מ"ה).
4. משנה (פ"ב מ"ה).
5. עיין לחם משנה (הל' נזקי ממון פ"ה ה"ג) שיש לעשות ערוגות, ואין הולכים לפי מנהג המדינה.
6. מגיד משנה (הל' נזקי ממון פ"ה ה"ג ד"ה חוץ).

ב. ממעט הכל

רמב"ם ואם הסיר מקצתן – אומרין לו עקור הכל חוץ ממין אחד, שהרי גילה דעתו שהוא רוצה בקיום השאר.

ראי"ה יש מי שנראה מדבריו שכאן, שאנו אומרים לו עקור את הכל חוץ ממין אחד - אין די במה שימעט את הכלאים עד שיהיה פחות מעשרים וארבעה נגד הזרע האחר, שהמיעוט מועיל דוקא כשהוא ממעט מצד הדין, שאז, כיון שהדין מכריחו למעט - אין הוכחה מהמיעוט שהמותר מה שהניח הוא מניח משום שניחא ליה בקיום הכלאים, שיש לומר שאילו לא היה מוכרח למעט מצד הדין לא היה עסוק כלל במיעוט, ולא משום שרוצה בקיום הכלאים אלא משום שאינו רוצה לטרוח בעקירתן או טעם אחר כיוצא בזה, על כן סגי ליה במיעוט. אבל כאן שמצד הדין אינו צריך למעט כלל, אפילו אם יש בכלאים הללו הרבה יותר משיעור אחד ועשרים וארבעה, ומה שהוא ממעט הוא בלא שום הכרח - נראה הדבר שמה שהוא מקיים הוא משום דניחא ליה בקיום השאר. על כן אפילו כשנשאר אחר כך פחות מאחד מעשרים וארבעה יש כאן מראית עין של קיום הכלאים וצריך לעקור הכל ממש. אבל נראין הדברים שאין כן דעת כל המפרשים.⁸ ויש מי שסובר⁹ שמה

7. [נה] תוי"ט (פ"ב מ"ה ד"ה ואם); תפא"י (יכין אות לד); מקדש דוד (סי' סא ד"ה כתב), תורת זרעים (פ"א מ"ט ד"ה ואין).

8. תיר"ט (פ"ב מ"ה ד"ה ואם) כתב שרק לדעות (לעיל פ"ב ה"ח בדעת הרמב"ם); שאין חיוב עקירה כשגדלו מינים המזיקים בשדה, והסיבה לחיוב העקירה הוא רק כשהתחיל לעקור מין אחד מעצמו, למרות שאינו מחוייב בכך, מובן מדוע אם התחיל לעקור אינו יכול למעט, ולעומת זאת כשגדל בשדה א' מכ"ד, שחייב למעט על פי דין - יכול למעט. אולם לשיטות שישנה חובת עקירה גם כשגדלו מספר מינים המזיקים בשדה, אלא שלא חייבוהו לעקור מיידית, מכיון שיעקור בכל אופן בעתיד, א"כ מהו החילוק בין המקרה שגדלו מספר מינים המזיקים בשדה, שחייב לעקור הכל, ואילו כשגדל א' מכ"ד, יכול למעט.¹¹⁶

9. [נו] עפ"י ר"ש (פ"ב מ"ה); וכל השיטות המובאות לעיל (פ"ב ה"ח הערה 2). מהרי"ח (פ"ב מ"ה); ערוך השלחן (סי' רצז סעי' יח בסופו).

שאנו אומרים לו עקור את הכל - היינו שהוא צריך לעקור את כל המינים, אע"פ שהתחיל לעקור רק מין אחד. אבל גוף העקירה הוא כפי הדין האמור כבר בשדה שנמצא בה כלאים, דהיינו: שימעט עד שיעמוד עד פחות מאחד ועשרים וארבעה, ואין כאן חומרא יתירה משאר עניני כלאים הנמצאים בזרע או בשדה.

יש מי שאומר¹⁰ שאפילו לקצור אסור, אלא צריך לעקור שלא ישאר שורש כלל.

ג. הסיר לצורך עבודה

רמב"ם ואם הסיר מקצתן... שהרי גילה דעתו שהוא רוצה בקיום השאר.

אם כיסח עשבים לצורך פועלים שלא יעכב את המחרישה, אינו צריך לעקור הכל¹¹.

ד. עקירת הכל במקום הגרנות

רמב"ם ואם הסיר מקצתן - אומרין לו עקור הכל חוץ ממין אחד.

יש מי שאומר שדין עקירת הכל הוא רק במקום הגרנות¹².

ויש מי שאומר שדין עקירת הכל עולה גם על הנאמר בהלכות הקודמות, תבואה שעלה בה איסטיס, תלתן שעלו בו עשבים¹³.

10. מלאכת שלמה (פ"ב מ"ה ד"ה עקור).

11. תוספתא (כלאים ספ"א).

12. ר"ש; רא"ש; מלאכת שלמה בדעת הרמב"ם (פ"ב מ"ה); הגרא"ז מלצר זצ"ל (כרם ציון ח"ח). מרן הרב קוק זצ"ל בחידושיו כתב שהר"ש דייק דבריו שבמשנה בכל המקרים לא מוזכר הגדרת "מינים", מחוץ לעולה בבית הגרנות, ולכך דייקה המשנה לכתוב "ואם נכש או כסח, אומרים לו: עקור את הכל חוץ ממין אחד", ומשמע שחייב עקירת הכל חל רק על בית הגרנות בלבד.

13. מלאכת שלמה (פ"ב מ"ה בביאור פיה"מ) בבאור דעת התו"ט; רדב"ז (פ"ב ה"י).

חוקות הארץ

חידושים

א. סילוק מראית העין   ב. גילה דעתו שרוצה בקיום הכלאים

* * *

א. סילוק מראית העין

רמב"ם ובמה יודע שהתלתן זרועה למאכל אדם.

ראי"ה בגמרא¹ מקשינן: "ומנא ידעינן"². והנה הרמב"ם (פ"ב ה"ח) מפרש שהוא מטעם חשד. והנה המג"א הלכות שבת³ כתב דהיכא שיש להגוי חלק - מסלק את המראית עין⁴. ואפ"ל דשם במלאכת גוי אין איסור בעצם, אלא כשהיא נעשית בשביל ישראל - אסורה. ולכן, כיון שהאיסור תלוי בתנאים אח"כ, אם נתוודע שיש להגוי שותפות - אין כאן איסור. אבל משא"כ בקיום כלאים הוה איסור המתהפך להיתר⁵.

ב. גילה דעתו שרוצה בקיום כלאים

רמב"ם ואם הסיר מקצתן - אומרים לו עקור הכל חוץ ממין אחד, שהרי גילה דעתו שרוצה בקיום השאר.

1. בב"ק פא ע"א.
2. הגמ' אומרת שעשבים שנזרעו למאכל בהמה אסור לתולשם, ואילו אם נזרעו לבני אדם מותר מתנאי יהושע ללקטם כשיבשו. על כך הגמ' שאלה מניין אנו יודעים אם הזריעה היא לבני אדם או לבעלי חיים, והגמ' הסבירה שזריעת ערוגות מהווה סימן שזה מאכל אדם, ואילו כאשר אין ערוגות הרי זה מאכל בהמה. אנו לומדים שצריך שיהא שינוי בפעולת הזריעה על מנת להתיר.
3. רמג ס"ק ב, רמה ס"ק ב.
4. השאלה היא מדוע בשדה שיש בו שותפות לגוי - בשבת, אין צורך בשינוי ואין חשד, ואילו לעניין כלאים ולקיטת עשבים משדה אחר הזקיקו שיהא שינוי בדרך הזריעה.
5. מתרץ שאצל נכרי האיסור אינו עצמי וע"כ כשנתברר למפרע שיד נכרי משותפת - אין חשד. אבל איסור כלאים הוא איסור עצמי וע"כ צריך לדעת לפני כן לפי הזריעה.

ראי"ה הרמב"ם⁶ מפרש דקאי על הכל. והר"ש⁷ מפרש דקאי על מקום גרנות. ואפשר לומר שהר"ש דייק דבכולהו [נ"ל שצ"ל "דבהכי""] כתיב מינים, ובהכי כתיב: ואם נכש או כסה אומרים לו עקור את הכל חוץ ממין אחד. משמע דקאי אהא לחודיה⁸.

במאי דאמרינן דצריך לעקור את הכל חוץ ממין אחד, ולעיל בה"ז אמרינן דאינו צריך למעט⁹? נראה לבאר, דהנה שני צדדים יש בדבר: הממעט נראה שאינו רוצה בקיום הכלאים, אלא דממה שהוא משאיר את הנשאר - נראה דרוצה בקיומו. אולם בהרבה מינים אין כלל מהא דליקט הוכחה שאינו רוצה בקיום כלאים, דאפשר שהוא רוצה בקיום שארי המינים, ולכן צריך למעט.

6. פיה"מ (פ"ב מ"ה).

7. פ"ב מ"ה.

8. עיין ברדב"ז (פ"ב ה"י דיוק) נוסף.

9. נראה שצ"ל "לעקור".

חוקות הארץ

הלכה יא

- א. אגודה ועלים מגולים
ב. הטמין והשריש
ג. האיסור בטומן שהשריש

רמב"ם

אין נוטעין ירקות בתוך סדן של שקמה וכיוצא בהו. הטומן אגודת לפת וצנון² וכיוצא בהן תחת האילן, אפילו תחת הגפן, אם היו מקצת העלין מגולין – אינו הושש, שהרי אינו רוצה בהשרשתן. ואם אין אגודה או שלא היו העלין מגולין – הושש משום כלאים³.

א. אגודה ועלים מגולים

רמב"ם הטומן אגודת לפת וצנון... אם היו מקצת העלין מגולים – אינו הושש, שהרי אינו רוצה בהשרשתן. ואם אין אגודה או שלא היו העלין מגולין – הושש משום כלאים.

לדעה זו נדרשים שני תנאים על מנת להתיר הטמנה תחת הגפן: שהעלים יהיו מגולים ושיטמון באגודה⁴.
יש מי שאומר⁵ שאם אין העלים מגולים, אפילו אם בכוונתו לעקרם קודם ג' ימים, שאי אפשר שישתמשו, ג"כ אסור להניחם מדבריהם.

1. משנה (פ"א מ"ח); ועיין לעיל רמב"ם (פ"א ה"ה).
2. דינם של לפת וצנון, אם הם כלאים זה בזה, ראה לקמן (פ"ג ה"ו) מחלוקת הרמב"ם והראב"ד.
3. משנה (פ"א מ"ט).
4. וכן הוכיח הרש"ס (פ"א ה"ט); הרמב"ם בשביעית (הל' שמו"י פ"א ה"ט"ו) לא הזכיר אגודה כלל. ועיי' מהר"י קורקוס (שם) שדייק כך בדבריו. מ"מ יש ראשונים רבים שמצריכים את שני התנאים: עיי' "שבת הארץ" (פ"א ה"ט"ו אות ב' הע' 14) בשם: ר"ש; ריבמ"ץ; רע"ב, רמב"ן; ר"ן; אר"ז; שנו"א; משנ"ר; תפא"י; פנ"מ; מהר"א פולדא; "הלכות שביעית". והחזו"א (סי' ג ס"ק יג ד"ה ר"מ) הסביר שבכלאים יש דין מראית עין ולכן הצריך הרמב"ם בהלכות כלאים אגודה, ולא בשביעית.
5. חזו"א (סי' ג ס"ק יג ד"ה מיהו).

ראי"ה וי"א שכיון שכוונתו היא להטמין את הלפת או את הצנון ולא לזרוע אותם תחת הגפן - אין צריך שיהיו באגודה וגם שיהיו מקצת עלין מגולין להתיר הטמנתם משום כלאים, אלא די באחד מאלו התנאים: או שיהיו מקצת העלין מגולין, ואז מותר אפילו כשטומן לפת אחת או צנון אחד; או שתהיה ההטמנה באגודה, שאז מותר אפילו כשלא יהיו מקצת עלין מגולין.⁶

ויש מי שאומר שמקצת עלין מגולין אינו מציל כלל מדין כלאים. ואדרבא, עוד הוא יותר דרך זריעה בירקות מאילו היו העלין כולן מכוסין. ועד כאן לא הותר מה שטומן משום כלאים אלא כשהיו מקצתן של גוף קלחי הירקות הללו מגולין, ולא העלין לבדן.⁷

לפירוש זה אין צורך להטמין אגודה.⁸
יש מי שאומר שהטמנת האגודה היא הפוטרת, ואין גילוי העלים או הקלח מועיל לפטור מכלאים.⁹

יש מי שאומר שרק אגודת לפת וצנונות יחד היא הפוטרת.¹⁰
יש מי שאומר שלפת אחת ואגודת צנון ג"כ מוכיחות שאינו מתכוין לזריעה.¹¹

6. [נז] ראב"ד (השגה פ"ב הי"א); ועיין שושנים לדוד (הובא בתוס' אנ"ש להוכיח כדעת הראב"ד. ועי' "שבת הארץ" (פ"א הט"ו אות ב הע' 15-17). הרב זצ"ל מסביר את המחלוקת לקמן (הי"ב, בחידושים).
7. [נח] ערוך (ערוך לפת) בשם רב האי גאון (מובא גם בתוס' שבת נ ע"ב ד"ה מקצת, רמב"ן שם ד"ה אם, ריטב"א חדשים ד"ה אם, ר"ן שם ד"ה אם, אר"ז ח"א סי' רסב). וכן דעת הרי"ד והר"ח, ועיין בר"ח (שבת קיז ע"א, עירובין עז ע"א) שגרס כגרסת הראשונים "מקצת עלין מגולין". עי' "שבת הארץ" (פ"א הט"ו אות ב הע' 13). וראה מש"כ על כך הרב זצ"ל (חידושים כאן).
8. ר"ן (שבת נ ע"ב ד"ה אם).
9. רש"י; תוס' (שבת נ ע"ב ד"ה ומקצת); רמב"ן; רשב"א; ר"ן (שבת נ ע"ב ד"ה אם); ר"ש; רא"ש (פ"א מ"ט).
10. רע"ב (פ"א מ"ט ד"ה הטומן); ועיין בהשגת המלאכת שלמה (ד"ה בפ"י הרע"ב).
11. קול הרמ"ז (פ"א מ"ט).

ב. הטמין והשריש

יש מי שאומר שאפילו אם השרישו אין איסור כלאים, שהרי לא התכוין לזריעת כלאים¹².
ויש סוברים שאם השרישו הרי זה אסור, כיון שנוצרו כלאים¹³.

ג. האיסור בטומן שהשריש

יש אומרים שאם ישרישו הצנון והלפת יחול איסור משום זרעי צנון ולפת עם שרשי האילן, והרי זה כלאי זרעים¹⁴, מפני שלדעתם יש איסור כלאי זרעים בזריעת אילן וירק יחדיו¹⁵.

ויש אומרים¹⁶ שאיסור הכלאים כאן הוא כלאי הרכבה של אילן בירק, מפני שלדעתם יש איסור בהשרשת הזרעים לתוך שרשי האילן¹⁷ אך אין איסור בזריעת ירק ואילן כאחד¹⁸.

12. רמב"ם (פ"ב הי"א); תוס' (שבת נ ע"ב ד"ה הטומן עלפי באור החזו"א כלאים סי' ג ס"ק יג ד"ה ובתרו'); ר"ן (ד"ה ואם); רשב"א (שבת נ ע"ב ד"ה יש).
13. רמב"ן (שבת נ ע"ב ד"ה אם); רשב"א (עירובין עז ע"ב ד"ה אם, בשם התוס'). ריטב"א (עירובין עז ע"ב); מאירי (עירובין עז ע"ב, שבת נ ע"ב).
14. ראב"ד (השגה פ"א ה"ו); ועיין לעיל פ"א ה"ו אות ב.
15. ראב"ד (השגה פ"א ה"ו). ויש אומרים בדעתו שהאיסור הוא מדרבנן: רדב"ז (פ"א ה"ו); חזו"א (סי' ג ס"ק יא).
16. מהר"י קורקוס (פ"א ה"ו) ומוסיף שכן דעת התוס' (קידושין לט ע"א ד"ה לא); כס"מ (שם); רדב"ז (שם) והוסיף שכן דעת הסמ"ג (ל"ת רעט) והטור (יר"ד סי' רצה).
17. משמעות הריבמ"ץ (פ"א מ"ח ד"ה אין נוטעין); ר"ן (על הרי"ף קידושין טז ע"א ד"ה רב יוסף). וכן הבין הש"ך (סי' רצה ס"ק ה) בדעתו, שאינו מחלק בין גפן לשאר אילנות. לדעת רבינו שמואל מאיוורא (מובא בתוס' קידושין לט ע"א סד"ה לא) יש להמנע מזריעה בסמוך לאילן, מחשש הרכבה. הבי"י (יר"ד סי' רצה סד"ה ויש איסור) כתב בדעתו שכל הנושא אינו אלא מדת חסידות. ואילו הש"ך (ס"ק ה) כתב בדעתו שאם זרע ג"ט מעל שרשי האילן – אסור מן הדין.
- הרב זצ"ל (חידושים פ"א ה"ו) מסביר בדעת הראב"ד שהוא חולק על שיטה זו, וסובר שאין איסור הרכבה בשרשים. וכן כתבו: רא"ש (כלאים סי' ד בסופו); שו"ע (יר"ד סי' רצה סעי' ה); ולכן חייב משום כלאי זרעים.
18. רמב"ם (פ"א ה"ו) עפ"י תוספתא (פ"א ה"י) וירושלמי (פאה פ"א ה"ד); שו"ע (יר"ד סי' רצה סעי' ג). וראה לעיל (פ"א ה"ו אות ב). ושם מובאת מחלוקת אם מותר גם בא"י.

פרק שני - הלכה יא

יש אומרים שהאיסור רק בגפן, משום שלדעתם זרעים יכולים להשתרש רק בגפן ששורשיה רכים, ולא בשרשי שאר אילנות¹⁹. יש אומרים שאין איסור זה אלא בהשרשה בתוך זמורה מוברכת של גפן ולא בשורש²⁰.

19. ר"י (מובא בתוס' ב"ב יט ע"א ד"ה המבריך).

20. רא"ש (הל' כלאים סי' ד בסופו); שו"ע (יר"ד סי' רצה סעי' ה).

חוקות הארץ

חידושים

- א. נטיעה בסדן של שקמה
ב. הטומן אגודת לפת וצנן

* * *

א. נטיעה בסדן של שקמה

רמב"ם אין נוטעין ירקות בתוך סדן של שקמה וכיוצא בה.

ראי"ה עיין רדב"ז שתמה, מאי קמ"ל? והא קתני רישא² ולא ירק באילן! ותירץ, דסד"א דדוקא בתולת השקמה שעושה פירות אין מרכיבין בה, אבל סדן של שקמה הוי כאילן סרק - קמ"ל. ע"כ. ומדברי הרמב"ם בפירוש המשנה³ נראה דסדן נמי עושה פירות.

לכן הנראה לומר, דהנה ירק בסרק אינו כלאים⁴. והלבושי שרד⁵ רוצה לומר דאילן יערי יהיה לו דין אילן סרק. ואפשר היה לטעות הכא, דסדן, שהוא יערי, יהיה לו דין אילן סרק - קמ"ל דאסור, כיון דעושה פירות. ושמעין מינה תרתי⁶:

א. דירק באילן סרק מותר.

ב. דירק באילן יערי אסור, כיון שהוא עושה פירות.

ב. הטומן אגודת לפת וצנן

ראי"ה ובעיקר איסור זה, הנה מדברי הר"ש במשניות שכתב אע"פ שאינו מכויז⁷,

1. פ"ב הי"א.
2. כלאים (פ"א מ"ז).
3. כלאים (פ"ו מ"ד); דמאי (פ"א מ"א).
4. עיין לעיל פ"א ה"ה אות ז, שהבאנו ג' דעות בשאלת ירק באילן סרק. כאן הרב זצ"ל נוקט כשיטה שאין איסור בירק באילן סרק.
5. שו"ת נאות דשא (סי' יב); לבושי שרד (חדושי דינים אות קו).
6. וכן כתב במשנה ראשונה (פ"א מ"ח ד"ה בתוך).
7. הר"ש כתב (מ"ט ד"ה הטומן) שמטרת ההטמנה היא "להשתמר בקרקע שכן דרכן", ומשמע שעל מנת להאסר צריך כוונה חיובית.

נראה דס"ל דבעינן כוונה בכלאים⁸. ומהרמב"ם נראה דאינו שייך לכוונה⁹, ונראה דאזלי לשיטתייהו לפי מה שביארנו לעיל בפתיחה¹⁰ דבמשנה¹¹ דמוכרי כסות מוכרין כדרך ובלבד שלא יתכוונו - פירש שם הר"ש¹² דמותרים בלבישה, והרמב"ם מפרש דבלבישה לעולם אסור. וביארנו דאזלי לשיטתייהו: דהרמב"ם סבר דלא בעינן הנאת חימום ועיקר האיסור הוא הלבישה, ולכן אין חילוק בין מתכוין ללא מתכוין [ש]הרי לבש. אבל הר"ש סובר דבעינן הנאת לבישה, ולכן שאני בין מתכוין לשאינו מתכוין. והכא נמי אזלי לטעמייהו.

עוד אפשר לומר דבאיסור הרכבה אפשר לומר שהוא בשביל הפירות או שהוא איסור מצד עצמו. ולכן הרמב"ם סובר שהוא איסור בפני עצמו ואין כאן צורך לכוונה, אבל הר"ש מפרש שהוא אסור בשביל הפירות שיצמחו אח"כ מהרכבה זו, ולכן יש כאן שייכות לכוונה.

ג. עלים מגולים או אגודות

רמב"ם אם היו מקצת העלין מגולים - אינו חושש, שהרי אינו רוצה בהשרשתן. ואם אינן אגודה או שלא היו העלין מגולין - חושש משום כלאים.

ראי"ה שפתי רבנו ברור מללו דבעינן תרתי לטיבותא להתיר: שתהא אגודה והעלין יהיו מגולין. אבל חד מהני תרי לא מהני להתיר. והראב"ד בהשגות משיג בפירוש דאפילו חד מהני תרתי מהני להתירם.

והנה רב האי גאון¹³ הקשה על משנה זו, דהא אנו רואים שהטמנה לזריעה היא מקצתה מגולה וכשמטמינין להטמנה סתם אין דרך להיות מקצתה

8. על מנת להיאסר צריך כוונה חיובית.

9. הרמב"ם לא הזכיר מדוע הוא טומן את הלפת והצנונות.

10. לחדושי מסכת כלאים, בפנינו נמצא רק חלק מהלכה זו.

11. פ"ט מ"ה.

12. ד"ה המוכר.

13. מובא בערוך (ערך לפת); ובראשונים לשבת (נ ע"ב).

חוקות הארץ

מגולה. ואיך אנו אומרים ההיפך, דמגולין מותרין ומכוסין אסורים? ונראה לתרץ קושינו החמורה בפשטות, דכיון שהוא טומן אותם ע"מ לקחת מהם אח"כ לאכילה, אז אם מקצת העלין מגולין אנו אומרים שהוא מכוסין ליטלם בזמן קרוב, כיון שהשאיר מקצתם בחוץ. אבל אם אין מקצת העלין מגולין - אז אף אם נאמר שהטמינם ע"מ לקחת אותם ולא לזריעה אבל עכ"פ ישתהא מלקחת אותם ובין כך וכך ישתרשו, ונמצא דהוי כעין רוצה בהשרשתם, ולכך אסור. והנה מהכס"מ משמע דס"ל דהא דכתב הראב"ד דלא נקט ליה אלא משום שבת - קאי אמתניתין (פ"א מ"ט). ולענ"ד נראה שאינו בדיוק, ומברייתא¹⁴ כתב לה הראב"ד ז"ל.

14. כוונתו לברייתא המופיעה בירושלמי (פ"א ה"ט) ובבלי (שבת קכג ע"א): "פגה שטמנה בתבן... אם היו מקצתן מגולין ניטלין בשבת". והיא מדגישה שאם מגולים מותר לטלטל, ואם אינם מגולים אסור, ובמשנה אין זה מפורש.

הלכה יב

ג. קנבוס - קרבוס

א. זריעה ע"ג קנבוס או לוף

ב. זריעה ע"ג זרע

רמב"ם

שדה שהיתה זרועה וקצר הזרע ונשארו העיקרין בארץ, אע"פ שאינן מוציאים צמח אלא אחר כמה שנים - לא יהיה זרע באותה שדה מין אחר עד שיעקור העיקרין.

א. זריעה ע"ג קנבוס או לוף

נראה שבשנתיים הראשונות שאין זה רגיל שיגדלו העיקרין, ג"כ אסור לזרוע על גביהם², ויש מי שאומר³ שהאיסור הוא משום מראית עין, ועל כרחק שניכרים קצת העיקרים על פני השדה למרות שעדיין לא גדלו⁴.

ב. זריעה ע"ג זרע

ראייה וי"א שאם קצר את הזרע לא נאמר דין זה, ואין הדברים אמורים אלא כשזרע ולא צמחו הזרעים, שאז אסור לזרוע על גבן, ואסור לזרוע על מקומן אלא א"כ עקר את העיקרין⁵.

1. משנה (פ"ב מ"ה). וכ"כ בפיה"מ.

2. גי' הרמב"ם במשנה היא "אע"פ שאינן עושות אלא לג' שנים", וכן הסבירו את דעת הרמב"ם - מהר"י קורקוס (פ"ב הי"ב) ורש"ס (פ"ב ה"ג); וכן היא גי' ר"נ אב הישיבה; רבינו אפרים (אר"ז ח"א סי' רסו). ועיין רמב"ן (חולין פב ע"ב ד"ה הא).

3. חזו"א (כלאים סי' ד ס"ק כח). וכן דברי הרדב"ז "ורבינו סובר כיון דמלתא דשכיח שהשדות מעלין ספיחין, הוי כאילו זרוע כלאים לכתחילה, ואסור עד שיעקור השרשים".

4. דרך אמונה (ב"ה ד"ה שדה).

5. [נט] ראב"ד (השגה פ"ב הי"ב). ריבמ"ן; רדב"ז (שם) בדעת הר"ש (פ"ב מ"ה ד"ה קנבוס), הגר"א (פ"ב מ"ה); רע"ב (פ"ב מ"ה ד"ה קנבוס).

נראה שלדעות אלו גי' המשנה היא "שאינן עושות אלא לשלש שנים", ופרושו שהזרעים מצמיחים במשך ג' שנים, וגיר' הגמ' (מנחות טו ע"ב) "שהן עושין לג' שנים", וכן גי' השלמה (ברכות כב ע"א); הרש"ס; והגר"א (שנות אליהו, פרוש הארוך פ"ב מ"ה).

חוקות הארץ

יש מי שאומר שלדעה זו חרישה קודם הצמחה מועלת⁶, ויש חולקים⁷.
ראייה ונראין הדברים שלא נאמרה הלכה זו לדעת זו אלא בקנבוס ולוף, שדרכן לצמוח לאחר כמה שנים. אבל בשאר זרעים, שדרכן שהן צומחין בזמנן וכשאינן צומחין אין דרכן לצמוח עוד - נראה שמותר לזרוע על גביהן מין אחר מאחר שלא צמחו, שאנו תולין שנתקלקלו הזרעים בקרקע ולא יצמחו עוד מפני שהתליעו. ואפילו אם יצמחו מהם איזה צמחים שיעלו ויצמחו בין הזרעים החדשים שאינם ממינם, שמא לא יהיה בהם כדי שיעור האוסר, שהוא אחד מעשרים וארבעה, כמו שבארנו למעלה. ואם יהיה בהם כשיעור האוסר יוכל לעקרן אז. ואין לאסור עכשיו את הזריעה על גביהן בשביל זה הספק⁸.

ג. קנבוס - קרבוס

ראייה ויש מי שאומר שהקנבוס אינו בכלל הדין הזה אלא מין זרע ששמו קרבוס⁹, שהוא שוה לדין הלוף, שאין מועיל להם התלעה שמועיל בזרעים אחרים, כמו שיבואר להלן בדברינו¹⁰, ולא חרישה להתיר לזרוע על גבי קרקע שזרע אותם תחילה, אלא שצריך שיעקור את העיקרין ואח"כ יזרע במקומן.

6. חזו"א (סי' ד ס"ק כח) בבאור דעת הראב"ד (להלן הי"ג); ועיין דרך אמונה (ב"ה ד"ה שדה).
7. גר"א (פירוש הארוך פ"ב מ"ה); זרע הארץ (עמ' צו).
8. [ס] רדב"ז (פ"ב הי"ב) הרדב"ז כתב את סברתו לשיטת הראב"ד, ולשיטת הרמב"ם הבין שאסור לזרוע אלא אם כן יעקור את הזרעים, ובארץ חמדה (קסג ע"א) כתב שגם לשיטת הרמב"ם מותר לזרוע בשדה שקצרו בה חטים ובמהלך הקציר נפלו גרעיני חיטה בשדה, אע"פ שבדרך כלל יהיו ספיחין יש להתיר כיון שלא היתה כאן דרך זריעה.
9. [סא] ריבמ"ץ (פ"ב מ"ה ד"ה היתה). תיו"ט; פי' ר"א מלונדריש (עמ' קלד) הגי' "קרכוס". באו"ז (ח"א סי' רסו בשם יש ספרים) הגי' "כרכוס". ברש"ס הגי' "קאנאמו". עיין עוד בתוס' ישנים; ריטב"א; או"ז (יומא עא ע"ב); משנה עם שנויי נוסחאות (הערה 27).

חידושים

רמב"ם שדה שהיתה זרועה וקצר הזרע ונשארו העיקרין בארץ, אע"פ שאין מוציאים צמח אלא אחר כמה שנים - לא יהיה זרע באותה השדה מין אחר עד שיעקור העיקרין.

ראי"ה ומשמע מלשונו דאפילו היכא שהדבר ידוע בודאי שלא יצמחו ביחד - אסור. אולם הראב"ד השיג וכתב דלא מיירי בשקצר אלא בשזרען ולא צמחו, וקמ"ל דלעולם חיישינן שמא יגדלו למחר. ואפשר לומר דאזלי לשיטתייהו בהלכה י"ג שכתבו גבי דין נמלך לזרעה מין אחר: דהרמב"ם פוסק דצריכי התלעה והפיכה, והראב"ד השיג וכתב דבחד סגי להו. ומשמע מהרמב"ם דס"ל דאע"פ שבדבר אחד נאבדו כבר הזרעים הקודמים - אנו צריכים לעוד פעולה. ולכן קאמר הכא דבלי פעולת עיקור העיקרין אסור לזרעה אפילו בידוע שלא תצמיח (ביחד). אבל הראב"ד, דכתב דבחד מהני סגי ליה: או התלעה או הפיכה - לפ"ז, בידוע שלא יצמחו (ביחד)¹ - מותר לזרוע גם בלי עיקור העיקרין.

והא גופא נראה דאזלי לשיטתייהו לעיל² גבי הטומן אגודת לפת וצנון. דהרמב"ם סבר דבעינן תרתי: אגודות ועלין מגולין בחוץ. ואולם הראב"ד כתב דבחד מהני סגי. ולכן הרמב"ם, לשיטתיה - בעי התלעה והפיכה כאחד. והראב"ד, לשיטתיה - סגי ליה בחד מהני, ודו"ק.

1. הרב זצ"ל בפירושו הביא דעת הרדב"ז, שלדעת הראב"ד אפשר לזרוע אפילו אם ספק יחזור ויגדל, מכיון שיש בכך ספק ספיקא, וכאן כתב את דעת הראב"ד כפשטותה, ללא היתרי ספק ספיקא.
2. הי"א אות ב.

חוקות הארץ

הלכה יג

ד. שיעור המתנה
ה. צורת החריש

א. התלעה והיפוך
ב. התלעה או היפוך
ג. שלשה ימים

רמב"ם

היתה שדהו זרועה חטים ונמלך
לזרעה שעורים קודם שיצמחו
החטים – ימתין לה עד שיפסדו
החטים ויתליעו בארץ כמו שלשה
ימים, אם היתה שדהו רווה, ואחר כך
יהפך אותה במחרישה ויזרע המין
האחר. ואינו צריך להפך את כולה
עד שלא תשאר חטה שלא נעקרה, אלא
חורש את השדה כדרך שחורשין
אותה קודם המטר כדי שתרוה.¹

א. התלעה והיפוך

רמב"ם ימתין לה עד שיפסדו החטים
ויתליעו בארץ... ואחר כך יהפך אותה
במחרישה ויזרע.

לפי שיטה זו על מנת לזרוע שעורים בשדה חטה, יש להניח לזרעי החטה להתליע ג' ימים

1. משנה (פ"ב מ"ג).

הרמב"ם (כאן ובפיה"מ) מפרש ש"יתליעו" היינו שייפסדו. וכ"כ מהר"י קורקוס (פ"ב הי"ג) בדעת הראב"ד, ובערוך ערך "תלע". אך מהר"י קורקוס עצמו כתב עפ"י הירושלמי (פ"ב ה"ב) ש"יתליעו" היינו שיתחילו לצמוח. וכ"כ: רא"ש (פ"ב מ"ג ד"ה היתה); תפא"י (אות יג); משנ"ר (ד"ה עד); פרופ' פליקס ("כלאי זרעים והרכבה" עמ' 202–205). ועיין ברש"ס (ד"ה עד כמה) המאחד את השיטות.

2. משנה (פ"ב מ"ג) וכת"ק.

הרמב"ם באר שהחריש אליו התכוונה המשנה הוא חריש קודם רדת הרביעה, ואילו 130 הר"ש; רא"ש; תוספתא חזון יחזקאל בארו שהחריש שאליו התכוונה המשנה הוא אחר רדת הרביעה.

חריש זה הוא חריש שטחי ולא צפוף: רמב"ם (בפיה"מ פ"ב מ"ג ד"ה וכמה); ר"ש; רא"ש, ועיין פרופ' פליקס ("כלאי זרעים והרכבה" עמ' 202). ומבואר בירושלמי שדי בחריש כזה, למרות שהוא משאיר הרבה ספיחין, "כיון שנתן דעתו לחרוש – אפי' לא רצף".

פרק שני - הלכה יג

ורק אחר הפיכת הקרקע יכול לזרוע שעורים³.
ויש מי שאומר שגם לדעה זו, אם הפך את הקרקע תוך ג' ימים ולא צמחו החיטים אחר
ג' ימים יכול לזרוע מיד, שהרי לא יצמחו עוד⁴.

ב. התלעה או היפוך

ראייה ויש אומרים שאינו צריך לעשות את שני הענינים,
דהיינו: להמתין עד שיפסדו החטים ויתלעו, שהוא כמו
שלשה ימים, ויחד עם זה להפך בחרישה קודם זריעת המין
השני. אלא די לו באחד משני האופנים: ואם הוא רוצה
להפוך את הזרע במחרישה - אז אינו צריך להמתין כלל,
ותיכף לאחר הפיכת הזרע מותר לו לזרוע מין אחר. ואם
רוצה להמתין כדי התלעה, שהוא שלשה ימים במקום הטינא,
דהיינו שדה רווה - אז אינו צריך להפך כלל, אלא ממתין
את שיעור ההמתנה ואח"כ זורע⁵.

יש מי שאומר שלדעה זו ההיתר לזרוע קודם ג' ימים הוא כשמהפך את הזרע עצמו ולא
חרישת קרקע בלבד⁶.

יש מי שאומר שלדעה זו אפילו אחר ג' ימים אין לזרוע אלא א"כ יהפוך את הקרקע קודם
צימוח⁷.

ג. שלשה ימים

אין צורך ששלשת הימים יהיו מלאים אלא אפילו מקצת היום השלישי הוא ככולו, ולכן

3. הרמב"ם על פי המשנה (פ"ב מ"ג); תוספתא (פ"א הי"ב לפי גי' רבינו יונה, הגר"א); רש"ס
(פ"ב ה"ב); וכן פסק השו"ע (סי' רצו סעי' יג); לבוש (רצו סעי' יג); ערוך השלחן (רצו
סעי' כד); חכמת אדם (שערי צדק פ"ב הי"ג).
4. חזו"א (סי' ד ס"ק כו).
5. [סב] ראב"ד (השגה פ"ב הי"ג) עפ"י גירסתו בתוספתא (פ"א הי"ב). ועי' מהר"י קורקוס,
רדב"ז וכס"מ (שם) שהקשו על הראב"ד. ובחסדי דוד (פ"א הי"ב) כתב שהראב"ד איננו
חולק על הרמב"ם.
- יש להעיר שגם לדעת הראב"ד אם צמח אין לזרוע אלא א"כ הפך את הקרקע כמבואר
לקמן הי"ד, חזו"א (סי' ד ס"ק כו); תורת זרעים (פ"ב מ"ג).
6. בחסדי דוד (תוספתא פ"א הי"ב) כתב שצריך דוקא נענוע של הזרע עצמו עד שיפסד,
ולא נענוע קרקע.
7. צפנת פענח; חסדי דוד (פ"א הי"ב); לקמן הי"ד בדעת הגר"א (הערה 6).

חוקות הארץ

כתב הרמב"ם "כמו שלשה ימים"⁸. ויש מי שאומר שהן ביום הראשון והן ביום השלישי
אנו אומרים מקצת היום ככולו⁹.

ד. שיעור המתנה

ראי"ה ושיעור ההמתנה במקום היבש הגריד, לכל אחת משתי
הדעות, תלוי הוא עפ"י אומדן הבקיאיים אם בשיעור זמן כזה
דרך מקום כזה להתליע ולהפסיד את הזרעים¹⁰. ופשוט הוא
שצריך זמן יותר גדול במקום היבש מבמקום הרווה¹¹.

ויש מי שאומר שלדעה הראשונה יש להמתין ג' ימים ולהפוך רק במקום שאינו ידוע האם
השדה היא רוויה¹², אבל במקום רוויה ממש לכו"ע מספיק ג' ימים ואין צורך להפך.
ויש מי שאומר שלא אמרו שיעור זה, של שלושה ימים, אלא בחיטים, שהם קשים, אבל
בשעורים, שהם רכים יותר ומתליעים במהרה – די ביום או יומיים¹³, ורבו החולקים על
כך¹⁴.

ה. צורת החריש

רמב"ם אלא חורש את השדה כדרך שחורשין
אותה קודם המטר כדי שתרוה.

לפי שיטה זו משמע שהחריש יכול להיות רחב וללא הקפדה.
יש מי שאומר שהחריש צריך להיות חריש בינוני כפי שעושים קודם לעונת הגשמים¹⁵.

8. חסדי דוד (פ"א הי"ב); גר"א (רצו ס"ק כו).
9. רש"ס (פ"ב ה"ג ד"ה מקצת).
10. [סג] רדב"ז (פ"ב הי"ג).
11. [סד] ריבמ"ץ (פ"ב מ"ג ד"ה היתה); כס"מ (פ"ב הי"ג); רע"ב (ד"ה עד); גר"א (שנו"א, פי' הארוך ד"ה היתה). וכך מפורש בירושלמי (פ"ב ה"ב).
12. מרכבת המשנה פ"ב הי"ב.
13. מלאכת שלמה (פ"ב מ"ג ד"ה ויופק).
14. זרע הארץ (עמ' צט).
15. מדברי הר"ש סירילאו עולה שישנם שלשה סוגי חריש, בקיץ – תלמים רחבים מאד, קודם רביעה שנייה – תלמים קטנים יותר, מוכנים לזריעה. אחר זריעה – תלמים קטנים ביותר.

פרק שני - הלכה יג

ויש מי שאומר שהחריש צריך שיהא בעומק הקרקע, ולא כחריש אחר זריעה שעיקרו לכסות, ובכך יוכח שאינו רוצה בזרעים¹⁶.
אם הכמות שבין התלמים תהא יותר מרובע לב"ס - חייב לעקור, ויש מסתפקים בכך¹⁷.

16. אבן האזל (כרם ציון ח"ח).

17. ארץ חמדה (קסג ע"א).

חוקות הארץ

הלכה יד

- א. היפוך ואח"כ זריעה
ב. זריעה ואח"כ היפוך אם לא צמח או קורסם
- ג. זריעה אחר קרסום או קצירה ללא צורך בהיפוך

רמב"ם

צמחו החטים ואחר כך נמלך לזרעה שעורים - יהפך ואח"כ יזרע. ואם הוריד בהמתו לתוכה וקרסמה את הצומח - הרי זה מותר לזרוע שם מין אחר.²

א. היפוך ואח"כ זריעה

ראייה ואפילו אם רוצה לקצור תחילה את החטים שצמחו ולגממם מעם הארץ - מ"מ, כיון שהעיקרין נשארים בארץ, אסור לזרוע מין אחר שם, אפילו כשמתכוין להפוך אח"כ, אלא הופך בתחילה ואחר כך זורע.³

יש מי שאומרים שקל וחומר הדברים כשלא צמחה עדיין, שודאי אסור לזרוע קודם ההיפוך. אלא אפילו כשצמחה - ג"כ אסור לזרוע כ"א אחר ההיפוך. אע"פ שהצמחים ניכרים ויוכל להפך את כולם גם אחר כך - מ"מ אסור לזרוע אפילו על מנת להפך. וכש"כ כשלא צמחה, שיש לומר שלא ימצא אח"כ את מקום החטים וישארו הכלאים זרועים יחד.⁴

יש מי שהסתפק האם האיסור הוא מדין תורה או מדרבנן.⁵

ב. זריעה ואח"כ היפוך אם לא צמח או קורסם

ראייה ויש מי שאומר שדוקא אם צמחה הוא שאסור לזרוע לפני ההיפוך,

1. משנה (פ"ב מ"ג).
2. תוספתא (פ"א הי"ב); ירושלמי (פ"ב ה"ב).
3. [סה] משנ"ר (פ"ב מ"ג ד"ה אם).
4. [סו] רדב"ז (פ"ב הי"ד); תוי"ט (פ"ב מ"ג ד"ה אם, עיין תפא"י אות טו); הון עשיר. ועיין לעיל הי"ג אות א הערה 3.
5. חזו"א (סי' ב' ס"ק ד).

שיש היכר של כלאים בשעת הזריעה. אבל אם לא צמחה - מותר לכתחילה לזרוע על מנת להפכה אח"כ.⁶

ונראה מדבריו שמה שאמרנו שאם קרסמה בהמה את הצמח מותר לזרוע - היינו שמותר לזרוע על מנת להפך אח"כ, והופך אחר שזורע, ופשוט הוא שקרסום הבהמה היינו כשגממה בשיניה את הצמח ולא עקרה אותו משורשיו, שאז צריך לעקור את השרשים ע"י ההיפוך אחר הזריעה, אלא שמותר לכתחילה לסמוך על מה שיהפוך אח"כ ולזרוע לפני ההיפוך.

יש מי שאומר⁷ שאף לדעה זו אם קרסמה הבהמה את החטים אין צריך להפוך אחר זריעת השעורים.

ג. זריעה אחר קרסום או קצירה ללא צורך בהיפוך

יש מי שאומר שהקרסום עוקר גם את השורשים, ולכן אין צריך להפוך את הקרקע. אבל קצירה אינה מועילה⁸.

יש אומרים שקרסום השור מאבד את הצמחים, וכיון שמתייאשים מהם מפקירים את הצמחים, לכן יכול לזרוע שעורים⁹.

6. [סז] הגר"א (שנו"א, פי' הארוך ד"ה היתה). הסבר הרב יצחק פרענקיל הוא שדברי הגר"א הם על פי גירסת הראב"ד, בתוספתא פ"א הי"ב, עיין לעיל הי"ג אות ב הערה 7. ועיין בגי' התוספתא ובהגהות הגר"א שהכריע כגי' הרמב"ם. (עיין חזו"א סי' ד ס"ק כא). הסבר זה בדעת הראב"ד (לעיל הי"ג אות ב) הובא גם בצפנת פענח, ובחסדי דוד (פ"א הי"ב). וכן כתב בתפא"י (פ"ב מ"ג אות טו, בועז אות ה).

7. הגר"א הביא את לשון המשנה: "אם צמחה לא יאמר אזרע ואח"כ אופך אלא הופך ואח"כ זורע" ובאר: "דוקא צמחה, אבל אם לא צמחה מותר לזרוע קודם ההיפוך, וכן איתא בירושלמי: אם צמחה והוריד בהמה וקרטמה הרי זה מותרת". הרב קוק זצ"ל למד מתוך השוואת הגר"א דין הקרטום לדין הזריעה השניה, שגם במקרה שבהמה יורדת ואוכלת יש צורך להפך.

8. זרע הארץ (עמ' קא) למד בדעת הגר"א שהקרסום הוא מצב שלפני צימוח ולכן אין צורך בהיפוך, והצורך בהיפוך הוא רק כאשר היה צימוח. וכן בארץ חמדה (קסג ע"א).

9. חסדי דוד (פ"א הי"ב).

10. חזו"א (סי' ד ס"ק כח ד"ה והר"מ).

11. רש"ס (פ"ב ה"ב); חסדי דוד (בשם יש אומרים).

חוקות הארץ

הלכה טו

רמב"ם

באחד באדר משמעין על הכלאים,
וכל אדם יוצא לננתו ולשדהו
ומנקין אותן מן הכלאים.²
ובחמישה עשר בו יוצאים שלוחי
בית דין ומסבבים לבדוק.³

ראי"ה ובשנת העיבור משמעין ויוצאים על הכלאים באדר השני.⁴
יש מי שנראה מדבריו שבכרכין שקוראין את המגילה בט"ו באדר יוצאים השלוחים מט"ז
אדר.⁵
יש מי שאומר שבשנת השמיטה אין שלוחי בי"ד יוצאים על כלאים.⁶

1. משנה (שקלים פ"א מ"א).
2. וכ"כ הרמב"ם בפיה"מ (שקלים שם).
3. משנה (שקלים פ"א מ"א בסופה). וכ"כ בפיה"מ (שם).
4. [סח] ירושלמי (שקלים פ"א ה"א).
5. תוס' רא"ש; מאירי (מו"ק ו ע"א ד"ה באחד) כתבו שהיציאה בחמשה עשר באדר היא מכיון שקראו את המגילה בי"ד אדר, משמע שבכרכין העושין את יום ט"ו אדר כפורים, אינם יוצאים בחמשה עשר. ועיין ברבינו משולם, בירושלמי שקלים.
6. הלכות א"י לטור (כלאים סעי' ב).

חידושים

רמב"ם **באחד באדר משמיעין על הכלאים.**

ראי"ה יש לחקור אם חיוב זה המוטל על בי"ד הוא מדין ערבות ומצות תוכחה או שנאמר דחיוב זה הוא חיוב המוטל על בית דין בעצמ¹, כמו שמצינו גבי מילה² דאמרינן שאם לא מל אותו אביו - בי"ד חייבין לממהיליה, וגבי ספירת יובל³ דהחיוב הוא רק על בי"ד.

ונראה דתליא בהא: אם נאמר כמו ששמע מדברי הירושלמי⁴ דדריש "שדך", דבשדה חבירו אינו מחוייב משום כלאים - לפ"ז אין לומר שחיוב זה הוא בעצם, דהא אין חייבין על שדה חבירו. וע"כ נאמר שהחיוב הוא ממצות תוכחה. אולם למאי דמשמע מפירוש הר"ש⁵ דלא סבר ליה הכי, ואף בשל חבירו, אם נתכוון לזורעם מפני שהם תערובות - אסור, אפשר לומר דחיוב זה הוא חיוב בעצם. והא דהם לא נתכוונו אינו מקיל, דכבר מצינו נתחייב זה בכוונתו של זה.

אלא דהא שכתבנו לעיל דאם אין כלאים בשדה חבירו אין החיוב מוטל

1. אפשר להסביר את חובת יציאת בי"ד לעקירת כלאים מדין ערבות ותוכחה למנוע אדם מישראל מעשיית איסור. או שמוטל חיוב על כל ישראל שלא יהיה שדה כלאים בתוכם (כמו מילת ערלים מישראל שלא מלו) ובי"ד שלוחי הציבור לכך. על יציאת בי"ד עיין במלאכת שלמה (מו"ק פ"א מ"ב ד"ה ויוצאין אף) ובשו"ת שואל ומשיב (מהד"ק ח"א סי' צד) שישנה חובת יציאה של בי"ד, אולם בעמק ברכה (חול המועד אות ב, עמ' קיט) כתב שאין חובה על ב"ד להוציא שליחים לבדוק את הכלאים, אלא שכך הוא סדר הנהגת בי"ד.
2. קידושין (כט ע"א); רמב"ם (מילה פ"א ה"א).
3. ספר המצות (עשה קמ, קסא); חינוך (מצ' של); רמב"ם (הל' שמטו"י פ"ט ה"א).
4. דרשה זו לא הובאה בלשונה כן בירושלמי במפורש, אלא שיש שלמדוה מדברי הירושלמי (פ"ז ה"ד) הממעט מכרמך את כרמם של אחרים, והרדב"ז (פ"ג הט"ז) והפנ"מ (פ"ב ה"ז) כתבו שכל שכן שהמלה "שדך" ממעטת את שדה חבירו. ויש שהביאו ראייה לדרשה זו מתנ"כ קדושים (פ"ד פיסקה יד). ועיין ברמב"ם (פ"ג הט"ז) ובמקורותיו. 137
5. ר"ש (פ"ז מ"ד, מ"ה, ד"ה אין אדם). שהרי הביא את הירושלמי רק בבאור דעת ת"ק, ולא בדעת ר"ש ור"י. וע"ע בר"ש פ"ב מ"ז.

חוקות הארץ

עליהם בעצם - אפשר לומר איפכא לפי שיטת הרמב"ם בפירוש המשנה⁶ דהפקר אינו הוצאה מרשות גרידא, אלא דהדבר נכנס לרשות הרבים - נמצא שכיון שהפקירו נכנס לרשות הרבים, ושוב מוטל החיוב על הבי"ד בעצם.

ואם נאמר דאין חיוב על הבי"ד לעקור את הכלאים משדה שהפקירו - יש לעיין אם מוטל על בעה"ב לעוקרם או לא. אפשר לומר דתליא בהא: אם נאמר דבכלאי זרעים סגי בתרתי, משום דקרקע בלא זרעים איקרי שדה⁷ - לפ"ז יש עליו חיוב. דאף אם הפקירו את התבואה - הא קרקע בלא זרעים מיקרי "שדה". ואם נאמר דבעינן תלתא מינים נראה דהבעה"ב פטור.

6. שביעית (פ"ד מ"י); פירות שביעית שהם הפקר שייכים לכל ישראל.

7. רמב"ם (פ"א ה"א); ר"ש (פ"א מ"ט ד"ה בשתי).

הלכה טז

א. הפקרה בפחות מאחד מעשרים
ב. הפקרת אילנות
ג. הפקרת כרם
וארבעה

רמב"ם

בראשונה היו עוקרין ומשליכין, והיו בעלי בתים שמחים שמנקין להן שדותיהן - התקינו שיהיו מפקירין את כל השדה שמצאו בה כלאים. והוא שימצאו בה מין אחר אחד מארבעה ועשרים. אבל פחות מכאן לא יגעו בה.

א. הפקרה בפחות מאחד מעשרים וארבעה

רמב"ם והוא שימצאו בה מין אחר אחד מארבעה ועשרים. אבל פחות מכאן לא יגעו בה.

ראי"ה ונראין הדברים שאפילו אם נודע לבי"ד שזרע באיסור בכוונה - שמצד הדין לענין איסור הזריעה אין ביטול מועיל, ואפילו חטה אחת בתוך כור של שעורים אסור לזרעה, כמבואר לעיל³ - מ"מ כשעבר וזרע ואין בו אחד מארבעה ועשרים, לא יגעו בו שלוחי בי"ד.⁴

ויש מי שאומרים לאחר שגדלו הכלאים צריך לעקור את הכל אע"פ שאין במין האחר אחד מעשרים וארבעה. ואין בכלאים שלאחר שגדלו דין ביטול כלל לדבריהם, ואפילו באחד מאלף ויותר לא בטל⁵. ונראה שלדעתם אם בעל השדה בעצמו עוקר את הכלאים קודם שיכואו שלוחי

1. משנה (שקלים פ"א מ"ב); גמ' (מו"ק ו ע"ב).

2. גמ' (מו"ק ו ע"ב).

3. פ"ב ה"ו.

4. ד"ע בדעת הרמב"ם, וכ"נ במאירי (מו"ק ו ע"ב ד"ה בראשונה).

5. [סט] רע"ב (שקלים פ"א מ"א ד"ה ועל הכלאים) עפ"י תוס' (גדה סא ע"ב ד"ה בגד); עיין לעיל (פ"ב ה"א) שהאריך מרן בביאור השיטות בחיוב עקירת כלאים, וכאן הדין הוא רק בדיני עקירה על ידי בי"ד ושלוחיו.

חוקות הארץ

בי"ד - עוקר את המין האחר לבדו כולו ודיו'. אבל כשבאו שלוחי בי"ד ומצאו את הכלאים לאחר שגדלו, אפילו בשיעור מועט - מפקירין את כל השדה כולה. ומדברי בעלי סברא זו נראה, שאפילו כשזרעו בלא כוונה ג"כ הדין כן, שלאחר שגדלו אין בהם דין ביטול. ובזה נראה דלא קיימא לן כוותייהו', אבל כשזרע בכוונה באיסור, שאז אין בו שיעור להבטל - יש לומר שהכל מודים לדבריהם, שאפילו בשיעור כלשהו יש בו דין כלאים, וכשרוצה לתקן בעצמו צריך לבור את כל הכלאים. ואם היה יותר משיעור אחד מעשרים וארבעה אינו מועיל בו מיעוט, וגם אם היה שיעור מועט צריך לעקרו כולו. ואם עבר ולא עקר עד שבאו שלוחי בי"ד ומצאו את הכלאים - יש לומר שאפילו בשיעור מועט קונסין אותו ומפקירין את כל השדה כולה.

ב. הפקרת אילנות

יש מי שאומר⁶ שבי"ד היו מפקירים גם פירות אילנות מורכבים. ויש שהסתפקו⁷ האם באילנות חלה התקנה של הפקר או שמא נשארה התקנה הראשונה של קציצת ההרכבה, שהרי בעלי האילנות נפסדים מקציצת האילנות. כמו כן יש להסתפק שמא גם מעיקרא, שלוחי ב"ד לא היו מפקחים על הרכבת אילנות, מכיון שכל הרכבה נעשית במזיד, וב"ד מלקין ועונשין על זה, ואין הדבר שכיח כלל.

ג. הפקרת כרם

יש אומרים¹⁰ שיוצאים אף על כלאי הכרם, ויש חולקים¹¹ על כך.

6. תפא"י (שקלים פ"א מ"א, אות ב).
7. [ע] רמב"ם, כתב שבפחות מאחד לכ"ד אין נוגעין.
8. רדב"ז (פ"א ה"ז).
9. חזו"א (סי' א ס"ק טז ד"ה ויש לעיין, סי' ב ס"ק יא ד"ה ומיהו); זרע הארץ (עמ' רעח).
10. רמב"ם (פיה"מ שקלים פ"א מ"א); תשובות הרמב"ם (סי' קל); בחזו"א (סי' א ס"ק טז ד"ה ויש לעיין).
11. משכנ"י (יו"ד סי' סז ד"ה וראיתי). בזרע הארץ (הלכה מה) דייק שרק היו יוצאים לבקר את השדות והכרמים, אבל לא היו מפקירין את הכרמים למרות שנמצא בהם כלאי כרם, חוקות שדה (עמ' לט הערה קל).

חידושים

רמב"ם בראשונה היו עוקרין ומשליכין...
והוא שימצאו בה מין אחר אחר
מארבעה ועשרים. אבל פחות מכאן לא
יגעו בה.

ראי"ה יש לחקור אם נתברר לבי"ד שערב לכתחילה, אם אסור בפחות
אם לאו. ואפשר לומר דתליא בהא: דאם נאמר כדברי
המבי"ט¹ דשיעורי כלאים הם הל"מ - נראה דפחות מכשיעור
מותר מדאורייתא. אבל אם נאמר, כמו שביארנו לעיל²
דאיסור דמראית עין הוא עצם גדר איסור כלאים, וכדכתב
המבי"ט³ בעצמו³ שהוא מטעמא דאחשבה, וביארנו לעיל⁴ את
הדבר בסברה נכונה, דבאופן זה חזר המראית עין למקומו
- נראה דאסור מדאורייתא⁵.

החזו"א (סי' א ס"ק טז ד"ה שם) כתב שהתקנה לא היתה עבור מי שעבר במזיד, אלא
בשווג והתרבו בשדהו המינים השונים.

1. קרית ספר (פ"ב).
2. ה"א.
3. קרית ספר (פ"ב ה"ו).
4. ה"א, ה"ו, בחדושים.
5. צ"ע האם חידוש זה עוסק באיסור קיום או בחיוב ב"ד לעקור, שהרי לענין חיוב עקירה
הובאה בתחילת ההלכה סברת הרע"ב לאיסור ודעת החולקים עליו.
עוד צ"ב מה שייך מראית עין בדבר שתלוי בכוונתו לאיסור, שהרי העיקר הוא הכוונה
ואין מראית עין בפחות מאחד מכ"ד.

חוקות הארץ

הלכה יז

- א. עקירה לפני אדר
ב. שדות כלאים הפקר
ג. שדות כלאים בזמן הזה
1. בי"ד מכריז ומפקיר כל שדה
2. בי"ד מכריז ולא מפקיר כל שדה
3. השדות הפקר ללא הכרזה

רמב"ם

וחוזרין שלוחי בי"ד בחולו של מועד הפסח לראות האפיל שיצא. וכלאים שהנצו – אין ממתנינים להן, אלא יוצאין עליהן מיד, ומפקירין את כל השדה אם יש בה אחד מעשרים וארבעה.¹

א. עקירה לפני אדר

ראי"ה ויש מי שנראה מדבריו² שאם ניצן ניכר יוצאין עליהן אפילו לפני אדר.

ב. שדות כלאים הפקר

1. בי"ד מכריז ומפקיר כל שדה

ראי"ה ומסתברא שצריך בתחילה להשמיע עליהן ולהזהיר לבעל השדה שיעקור את הכלאים שלו שהקדימו להנץ, ואח"כ, כששלוחי בי"ד יוצאין ומוצאין את הכלאים שלא נעקרו – מפקירין את כל השדה כולה כדין כלאים שנמצאו אחר שכבר השמיעו עליהן באחד באדר. אבל אם לא השמיעו לבעל השדה, אם יצאו שלוחי בי"ד ומצאו כלאים – נראה שעוקרין רק את הכלאים לבדם וממעטים אותם משיעור אחד מארבעה ועשרים. אבל אין קונסין להפקיר את כל השדה כולה, כיון שלא השמיעו ואין עונשין אלא אם כן מזהירין.³

1. מו"ק (ו ע"א).

142 [עא] רש"י (מו"ק ו ע"א ד"ה לא שנו); מאירי (מו"ק ו ע"א ד"ה לא); שיטה לתלמידי רבינו יחיאל מפריש (מו"ק ו ע"א ד"ה לא שנו); ב"ח (ח"מ סוסי רעג).

3. ד"ע, לעניין זרעים שקדם הנץ.

יש מי שאומר שאין הפקר השדות אלא א"כ עמד בית דין והפקיר את השדה עצמה שמצאו בה כלאים⁴.

2. ב"ד מכריז ולא מפקיר כל שדה

יש אומרים שאין צורך שב"ד יפקיר באופן מיוחד את השדות, אלא זו תקנה כללית לאחר שהשמיעו בי"ד על הכלאים כל שדה שיגלו בה שלוחי בי"ד כלאים היא מופקרת, אולם ללא הכרזת בי"ד בבתי כנסיות איננו הפקר שאין עונשים אלא א"כ מזהירים⁵.

3. השדות הפקר ללא הכרזה

יש אומרים⁶ שכאשר רבו עוברי עבירה לא יצאו יותר שלוחי ב"ד אלא הכריזו על חיוב העקירה בר"ח ומי שלא יעקור שדהו מופקרת, וכשאין ישראל בעריהם אפילו בלא הכרזה⁷ כל שדה שיש בה כלאים הרי הזרעים הם הפקר.

ג. שדות כלאים בזמן הזה

לפי השיטות⁸ שללא הכרזה או הפקר מפורש אין השדות הפקר, א"כ בזמן הזה שאין מכריזין אין השדות הפקר, אבל חלה חובת עקירה⁹, אולם אין לקחת את הנעקר שלא הפקירו בי"ד¹⁰, וכמו כן לפי שיטות אלו ברור ששדות כלאי זרעים חייבים בתרו"מ¹¹.

4. כך משמע מלשון הרמב"ם, ב"י (ח"מ סוס"י רעג) שו"ע (ח"מ סי' רעג סעי' יח); וכן נראה מדברי הרב קוק כאן.
5. ריטב"א (מו"ק ו ע"א ד"ה כאותה); ב"ח (ח"מ סוס"י רעג); ט"ז (ח"מ סי' רעג סעי' יח).
6. דרישה (ח"מ סוס"י רעג).
7. טור (סוס"י רעג). וכן משמע מדברי הרא"ש (ב"ק פ"ז סי' טז); ועיין בדברי תוס' (ב"ק פ"א ע"א ד"ה כאן לזירין).
8. לעיל ב/1 ו-ב/2.
9. מדין כפיה על האיסור, וכשם שמצוה לקרוע בגד כלאים בלא לביישו.
10. כלאי הארץ, חזו"א (סי' ב ס"ק יא ד"ה מיהו).
11. תוספתא (פ"ה ה"א) שיש חיוב תרו"מ בכלאי זרעים.

חוקות הארץ

לשיטה¹² שהשדות הם הפקר גם ללא הכרזה, בזמן הזה, שדות כלאי זרעים הם הפקר ופטורים מתרו"מ¹³.
ונראה שאם יש עיר ישראל בפני עצמה חלה חובה על בי"ד שבאותה העיר להכריז ולצאת ולבדוק כלאים בשדות ולהפקירם אם יש צורך¹⁴.

12. לעיל ב/3.

13. זרע הארץ (הלכה מה); לפי שיטה זו צריך להעמיד את התוספתא פ"ה ה"א, שקלים רפ"א, המחייבת כלאי זרעים במעשרות לפני התקנה להפקיר את השדות או קודם ביאת שלוחי ב"ד.

14. הלכות א"י לטור (כלאים סעי' ב).

פרק שלישי

הלכות א ו-ב

- א. הבחנה עפ"י המין והצורה
ב. ההבחנה בימינו

ג. משמעות המין והצורה בדיני כלאים

רמב"ם

יש	מינין	בזרעים	שיהיה	המין
האחד	נפרד	לצורות	הרבה	מפני
שינוי		המקומות	והעבודה	
שעוברין	הארץ	עד	שיראה	כשני
מינין	ואע"פ	שאין	דומין	זה לזה
הואיל	והן	מין	אחד	אינן כלאים

זה בזה.¹

ויש	בזרעים	שני	מינין	שהן
דומין	זה	לזה	וצורת	שניהן
קרובה	להיות	צורה	אחת	ואע"פ כן
הואיל	והן	שני	מינין	הרי אלו

אסורים זה עם זה.²

א. הבחנה עפ"י המין והצורה

ראי"ה למדנו מזה שאין הולכים באיסור כלאים אחר הצורה החיצונה אלא אחר המין.³

לכן במין אחד, גם אם הצמחים או הפירות שונים, כגון פירות מאותו מין בעלי צבע שונה⁴ או בגודל שונה⁵, אינם כלאים זה בזה. ויש אומרים שגם אם יש לאחד הצמחים מאותו המין שם לוואי המבדילו מהאחר⁶ נחשב לאותו המין לענין כלאים.

1. וכן העתיק בשו"ע (יו"ד סי' רצז סעי' יד).
2. וכן העתיק בשו"ע (יו"ד סי' רצז סעי' יד).
3. [עב] רדב"ז (לרמב"ם פ"ג ה"א ד"ה יש מינין); וראה הערה הבאה.
4. ירושלמי פ"א ה"א: "...מעתי אסור להרכיב תאנה שחורה על גבי תאנה לבנה (בתמיה)... ויעי' כרם ציון (ח"ח הלכות כלאים, תש"ב, עמ' עו-עז).
5. המקורות להלן הערה 6.
6. תשובות רב נטרונאי גאון (ברודי, יו"ד סי' רעב); תשובות הגאונים החדשות (עמנואל סי' קפד); אוצר הגאונים (קידושין תשובות סי' רכז); ספר האורה (חלק א, הלכות כלאי

חוקות הארץ

ראייה מיהו, כל זה הוא רק כשאין הדמיון דמיון גמור אלא שהצורה קרובה להיות צורה אחת. אבל כשהוא דמיון גמור - אז יש הולכין אחר הצורה ג"כ ואין משגיחין על שינוי המין, כמו שיתבאר להלן.⁷

ב. ההבחנה בימינו

יש אומרים שבימינו שרוב העולם אינם יודעים להבחין בין המינים נכון להיזהר מהשוואת צמחים וסיווגם למין אחד⁸, ויש מי שאומר, לדעה זו, שיש להיזהר רק במינים המנויים במשנה⁹.
יש מי שאומר שקביעת המין מסורה לחכמים¹⁰.

הכרם אות מח); ספר האשכול (אלבק, הל' כלאים דף קטז ע"ב); בית יוסף (יו"ד סי' רצה בבדק הבית) בשם אורחות חיים (הל' כלאים סי' כ אות א); דרכי משה (יו"ד סי' רצה) בשם כלבו (סי' צא ד"ה כלאי אילנות); רמ"א (סי' רצה סעי' ו); ברכי יוסף (סי' רצה אות ה); ערוך השלחן (יו"ד סי' רצה סעי' י"א, ט"ו); חכמת אדם (שערי צדק משפטי ארץ פ"א ה"ה). ועי' רמב"ן (ע"ז סו ע"א ד"ה הא דתנן).

7. [עג] ד"ע; וראה להלן ה"ו אות ב / 1.

8. סמ"ג (ל"ת רעט); ב"י (סי' רצה) בשם הסמ"ק, אך אינו בסמ"ק אלא בסמ"ג; רמ"א (סי' רצה סעי' ו); דרישה (סי' רצה ד"ה ואע"פ שדומין); מלאכת שלמה (פ"א מ"ה ד"ה הצנן); חכמת אדם (שערי צדק משפטי ארץ, פ"א ה"ה, ה"ט"ו). בערוך השלחן (יו"ד סי' רצה סעי' יב) כתב שאין אנו מכירים את השמות והזיהויים המובאים בראשונים ובמפרשי המשנה.

9. ביאור הגר"א (יו"ד סי' רצה ס"ק יח); ועי' ציץ אליעזר (ח"א סי' טז אות ה, שם ח"ב סי' יב אות ה). ועי' כפתור ופרח (פרק נו, עמ' רסג) מעיד שרוב המינים המנויים במשנה היו מצויים בזמנו בארץ ישראל, ושם מוכר.

10. חזו"א (כלאים סי' ג ס"ק ו ד"ה נראה, ועי"ש ד"ה והנה); ועי' תפארת ישראל (כלאים תחילת פ"א).

ג. משמעות המין והצורה בדיני כלאים

המין והצורה קובעים אם יש איסור כלאים. משמעות הדבר לגבי איסור זריעה וחובת ההרחקה בכלאי זרעים¹¹, ולגבי איסור הרכבה בכלאי אילן¹².

11. רמב"ם (הל' כלאים פ"א ה"א).

12. רמב"ם (הל' כלאים פ"א ה"ה). ולגבי הפרשת תרומות ומעשרות משני מינים: עי' תרומות (פ"ב מ"ו); רמב"ם (הל' תרומות פ"ה ה"ב-ה"ג). יש אומרים שתרו"מ תלוי לגמרי בהגדרת המין בכלאים: גר"א (שנות אליהו תרומות שם); חזו"א (כלאים סי' ג ס"ק ג). ויש אומרים שההגדרות אינן חופפות לגמרי: משנה ראשונה (תרומות שם); זרע הארץ (עמ' רנח); עשר תעשר (הל' קיג); שו"ת ציץ אליעזר (ח"ג סי' כב אות ב); ועי' הר צבי (זרעים ח"א סי' עח ד"ה ולכאורה).

חידושים

ראי"ה בכללות הדבר, ההבדלים מתחלקים לשני מינים: הבדל המין, כלומר: בעצם ובטבע הדבר¹. והבדל האישי, כלומר: חילוקים בסימנים חיצוניים. ובכלאים, זה שאנו מבדילין בין מין זה למין אחר - הוא ההבדל המיני² ולא ההבדל האישי. כדרשת התורה כהנים³, שאילו היה כתוב סתם "לא תחרוש כלאים"⁴ היינו אומרים שור שחור עם שור לבן נמי אסור. ולכן סיים הפסוק "שור וחמור יחדיו"⁵. ונראה דבכלאי זרעים הוא הדין, מדילפינן היקשא מהרבעה. והנה הרמב"ם ז"ל דייק בלשונו למינקט שינוי העבודה. ומשמע דשינוי הבא מחילוק האקלים נחשב כודאי לשינוי גמור, וקמ"ל ששינוי הבא מהצטרפות שניהם: האקלים והעבודה יחד - נחשב גם הוא לשינוי. אבל הבא מעבודה לחוד - נראה דאינו נחשב לשינוי.

1. עי' להלן ה"ו אות ב/1.
2. עי' הערה 4.
3. אין דרשה כזו בתורת כהנים, ולפי הנראה כוונת הרב זצ"ל לדרשת הירושלמי (כלאים פ"א ה"א): "לא תרביע כלאים - אפילו שור שחור ע"ג שור לבן..", לכן נאמר צמר ופשתים יחדיו - מה כלאי בגדים שאסרתי לך - שני מינין.
4. צ"ל "לא תרביע כלאים".
5. צ"ל "צמר ופשתים יחדיו".

הלכה ג

- א. השם כקריטריון למין
ב. שני צמחים ממין אחד כשאינם דומים
ג. הקשות והמלפפון - מין אחד או דומים
ד. המין נקבע עפ"י היסוד הגזעי
ה. קביעת המין בתוצר של תערובת
ו. קביעת המין של ענף מהעץ המורכב
ז. צנון ונפוס
ח. חרדל ולפסן
ט. מיני דלעת זע"ז

רמב"ם

כיצד. החזרת עם חזרת גלים,
והעולשין עם עולשי שדה,
והכרישין עם כרישי שדה, והכסבר
עם כסבר הרים, והחרדל עם חרדל
מצרי, ודלעת המצרית עם הדלעת
הרמוצה, אינן כלאים זה בזה. וכן
החטים עם הזונין, והשעורים עם
שבולת שועל,

1. בהקשר לזיהוי שיבולת שועל:

(א) רבינו נתן אב הישיבה (כלאים פ"א מ"א ד"ה פירוש אחר) כתב: "השעורים ושיבולת שועל "אלשעיר" "וסנבלה אלתעלב" מותר לזרעם יחד שכולם שעורים אלא שזה מחודד משני צדדים וזה מארבעה צדדין"; ובפירוש המשנה לרמב"ם (פ"א מ"א): "שעורים מדבריים ובהוצ' הרב קאפח: "סנבל אלתעלב והיא השעורה המדברית"; וכן כתב רע"ב (כלאים פ"א מ"א).

(ב) המאירי (חלה פ"א מ"א); ערוך (ערך שבל) כתבו שהוא שיגלי או סיגאלא [ועי' בחוב' הליכות שדה 57 עמ' 12, שהוא השיפון המקובל היום].

(ג) הריב"מ"ץ כתב: איספיק' בולפי.

(ד) יש ראשונים המזהים את השיבולת שועל כ"אוינ"א" ובצרפתית avoine. ר' גרשום (מנחות ע"ב); רש"י מנחות (שם); רש"י (פסחים לה ע"א); רא"ש (כלאים פ"א מ"א); מאירי (פסחים לה ע"א); וסותר למה שפירש לעיל בפירושו לחלה; ערוך (ערך שבל) בשם יש אומרים; וכ"כ רע"ב (פ"א מ"א); תוי"ט בשם רש"י (פסחים לה ע"א). המהרי"ל (ריש הל' מצות) כתב "האבר"ן בלשון אשכנז"; לקט יושר (ח"א או"ח עמ' עד); בתפארת ישראל (יכין אות ג) כתב שהוא האפער; [וראה בדברי המתרגם שהאפער הוא אוינא].

(ה) ר' עמנואל לעף זיהה את הדורה (סורגום) כשיבולת שועל (עיין ספר כלאי זרעים והרכבה עמ' 26 הערה 27) והתיר לאפות מצות מגרגרי דורה, אך פרופ' פליקס (שם) וכן פרופ' מרדכי כסלו (במאמרו שם) דחו דעה זו; ועי' ברכות הנהנים על הצומח¹⁴⁹ ומוצריה בהלכה ובמנהג (עמ' 100-102).

בדורנו נחלקו ביחס לזיהוי השיבולת שועל: פרופ' פליקס (ס' כלאי זרעים והרכבה, הוצ'

חוקות הארץ

והכוסמין² עם השיפון³, והפול⁴ עם
הספיר, והפורקדן עם הטופה,

דביר, תשכ"ז עמ' 24–29) מזהה את השיבולת שועל עם השעורה הדו-טורית וכן במאמר הרב שרגא קריזלר (קובץ שערי ציון שי"ל ע"י כולל אמרי יושר תורת כהנים); ולעומתם הרב יונה מרצבך "הלכות פסוקות וזיהוי מדע בכפיפה אחת" (פורסם בס' עלה יונה עמ' תמו); הרב יוסף אפרתי (הליכות שדה 57 עמ' 11–15) מצדדים במסורת שנמסרה ע"י רש"י ועוד ראשונים שהשיבולת שועל הכתובה במשנה היא האווינא, והיא השיבולת שועל הידועה בכינוי המסחרי "קוואקר" שיש בימינו; ועי' במאמרו של פרופ' מרדכי כסלו "לזיהוי שיבולת שועל" (בתוך ס' מנחה לאי"ש, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 155–168) שתומך בזיהוי זה. וע"ע תגובת פרופ' פליקס (הליכות שדה 59 עמ' 19–22); וע"ע בס' גידולי ארץ ישראל בימי הביניים (זהר עמר עמ' 79).

2. משנה (כלאים פ"א מ"א). ועי' מנחות (ע ע"א) שהכוסמין מין חיטין, אך עי' שם ברש"י (ד"ה כוסמין); בתוס' (ד"ה תנא); ובראשונים לפסחים (לה ע"א) והר"ש והרא"ש (כלאים פ"א מ"א) שכאן איירי לגבי חלה, אך לעניין כלאים אין הכוסמין ממין החיטין שכן המשנה בכלאים פ"א נשנתה "כולהון זוגות זוגות" כמבואר בירושלמי (כלאים פ"א ה"א). ראה גם ריבמ"ץ (כלאים פ"א מ"א) שכוסמין מין חיטין נאמר לעניין לצאת בהם ידי חובתו בפסח. ואמנם עי' רש"י (פסחים שם ד"ה מין חיטין) שכתב שלעניין תרומה איירי שאין תורמין ממין על שאינו מינו, ותורמין חיטין על כוסמין, ולפי"ז ה"ה לכלאים כמבואר במשנה (תרומות פ"ב מ"ו) דכל שהוא כלאים זה עם זה – אין תורמין מזה על זה; ועי' ר"ן (פסחים דף י ע"א מדפי הרי"ף) שהקשה על רש"י ממשנת כלאים שמשמע שהכוסמין אינה מין חיטים; ועי' ברכות הנהנים על הצומח ומוצריו בהלכה ובמנהג, עמ' 96–98.

3. עי' ברכות הנהנים על הצומח ומוצריו בהלכה ובמנהג (עמ' 98–99).

4. עי' ברכות הנהנים על הצומח ומוצריו בהלכה ובמנהג (עמ' 143–144).

ופול הלבן עם השעועית, והקישות
עם המלפפון⁵, והכרוב⁶ עם
התרובתור, והתרדין עם הלעונין
אינן כלאים זה בזה. אבל הצנון עם
הנפוס, והחרדל עם הלפסן, ודלעת
יונית עם דלעת מצרית או עם דלעת
רמוצה אע"פ שדומים זה לזה הרי
אלו כלאים זה בזה.

א. השם כקריטריון למין

רמב"ם כיצד החזרת עם חזרת גלים... אינן
כלאים זה בזה.

יש אומרים שהשם המשותף לבד, אינו סימן לכך ששני צמחים נחשבים מין אחד⁸, ולדעה זו יש אומרים שחזרת וחזרת גלים דומים במראה הפרי – אינם כלאים זב"ז אף ששונים קצת בטעם⁹, ויש אומרים, לדעה זו, שהסיבה לכך היא מפני שהם מין אחד¹⁰. ויש אומרים ששם משותף מורה על כך שהם מין אחד¹¹.
יש אומרים שאין להתיר עפ"י הדמיון וקביעת המין אא"כ יש להם שם משותף (אף אם

5. עיי' ריבמ"ץ (כלאים פ"א מ"ב) שהמלפפון הוא עגול כתפוח, והרש"ס כתב בשמו שהם המילוני"ש (מילונים) עגולים קטנים כמו תפוחים, ועיי' בהערות הרב ניסן זק"ש (לריבמ"ץ שם, הוצ' מכון התלמוד הישראלי השלם, הערה 36) שמביא שכן פירשו רבינו נתן אב הישיבה שהמלפפון הוא מין ממיני האבטיחים שריחו טוב, וכן בפירושי המילים לרב שרירא גאון (תשובות הגאונים אסף, עמ' 179) שה"מלפפון מין מיני האבטיח", ורש"י (ע"ז ל ע"ב ד"ה אבטיח) מפרש שהאבטיח הוא מלפפון והוא מלון בלע"ז. בפיה"מ לרמב"ם (כלאים פ"א מ"ב) ובכפתור ופרח (פרק נו, עמ' רסא) כתבו שהמלפפון הוא בערבי אלכיאיר [והוא המלפפון שלנו: ראה פיה"מ לרמב"ם, מהד' הרב קאפח, כלאים שם הערה 15]; ובכפתור ופרח (שם, עמ' רסג) כתב בפירושו השני שהוא מין אבטיח; ועיי' ברכות הנהנים על הצומח ומוצריו בהלכה ובמנהג (עמ' 236–237).
6. עיי' ברכות הנהנים על הצומח ומוצריו בהלכה ובמנהג (עמ' 231–233).
7. וכן העתיק בשו"ע (יו"ד סי' רצז סעי' יד).
8. ערוך השלחן (סי' רצה סעי' יא, יד); חזו"א (כלאים סי' ג סוף ס"ק ג ד"ה שאלת); ושם בס"ק ו כתב שהשם הוא סניף להתיר.
9. משנ"ר (פ"א מ"ב ד"ה חזרת).
10. חזו"א (כלאים סי' ג ס"ק א ד"ה הסדר השני, ס"ק ב ד"ה והתחיל).
11. משכנות יעקב (יו"ד סי' סט ד"ה תשובה); ועיי' ס' זהב הארץ (עמ' נה).

יש לאחד מהם תוספת של שם לוואי) אך כשיש לשני צמחים שמות שונים – הרי הם כלאים זב"ז¹².

ב. שני צמחים ממין אחד כשאינם דומים

רמב"ם וכן החמ"ן עם הזונין... אינן כלאים
זה בזה.

ולדעה זו הזונין הן מין חיטים אלא שזנו והשתנו מאז ראשית הבריאה ועד היום¹³. ולפי"ז צמחים שהם בוודאי מין אחד אפילו שאינם דומים אינם כלאים זב"ז גם כאשר אחד מהצמחים אינו ראוי אלא למאכל בהמה והשני – ראוי למאכל אדם¹⁴.

ג. הקשות והמלפפון – מין אחד או דומים

רמב"ם והקישות עם המלפפון... אינן כלאים
זה בזה.

ולדעה זו הקשות והמלפפון הם מין אחד¹⁵; ויש מי שאומר שהם אינם כלאים כי הם דומים¹⁶. יש חולקים וסוברים שהם שני מינים¹⁷ והם כלאים זב"ז.

ד. המין נקבע עפ"י היסוד הגזעי

יש אומרים שאם פרי שונה במראה שלו או בתכונותיו מהפירות האחרים של צמח האם, מ"מ נחשב ממין הפירות האחרים כיון שהוריהם שווים¹⁸.

12. שו"ת חיים ביד (סי' פז); ועי' רש"י (פסחים לט ע"א ד"ה עולשי שדה).
13. ירושלמי (כלאים פ"א ה"א); ערוך (ערך זנין) ומביא מקורות נוספים; ויש המבארים שלפעמים החיטה משנה טבעה ויוצאים זונין, עי' אור זרוע (ח"א הל' כלאים סי' רנג, סי' רנב) וכן כתבו הר"ש והרא"ש (פ"א מ"ב), ועיין פירוש המשניות לרמב"ם (פ"א מ"א).
14. ירושלמי (פ"א ה"א), שהזונין ראויים למאכל יונים, ועי' תרומות (פ"ב מ"ו); אור זרוע (הל' כלאים ח"א סי' רנג); ועי' כסף משנה לרמב"ם (הל' כלאים פ"א ה"ד), ועי' לעיל פ"א ה"ד אות א, ב.
15. רמב"ם (הל' תרומות פ"ה ה"ג); וכדעת ת"ק במשנה (כלאים פ"א מ"ב, תרומות פ"ב מ"ו).
16. אמונת יוסף (פ"א ה"א ד"ה הקישות) שהלכו בכלאים אחר מראית העין.
17. אור זרוע (ח"א סי' רנג) וכדעת ר' יהודה במשנה שם, ועי' ירושלמי (כלאים פ"א ה"ב) שהמלפפון עיקרו כלאים ולכן הריהו כלאים עם הקישות.
18. חזו"א (כלאים סי' ב ס"ק יב ד"ה והא דמיבעי).

ה. קביעת המין בתוצר של תערובת

יש אומרים שבתערובת בין שני מינים (כגון הכלאה או הרכבה לדעות הסוברות שהרכבה היא תערובת בין שני מינים) התוצר אסור במולידיו בגלל התערובת של המין השני¹⁹, ואף שקי"ל שלא חיישינן לזרע האב²⁰ יש מי שאומר שזהו רק בבעלי חיים אך בצמחים חוששים²¹.

ויש אומרים שלפעמים התוצר מותר ולפעמים הריהו אסור במולידיו; ומ"מ גם אם נאמר שהתוצר הוא מין אחר ממולידיו, מותר להרכיבו על אחד ממולידיו אם הוא דומה לו (עפ"י הקריטריונים שיובאו להלן)²².

ו. קביעת המין של ענף מהעץ המורכב

אם הרכיבו מין בשאינו מינו, מותר לקחת ענף מהעץ המורכב ולנטוע אותו במקום אחר²³. ויש אומרים שמותר גם לקחת ענף שצמח מהרוכב ולהרכיב אותו על כנה שהיא ממין הרוכב הראשון כי הענף היוצא מהרוכב הוא כמינו של הרוכב, ואינו תוצר הכנה²⁴, ויש

19. רא"ש (פ"א מ"ב) אליבא דר' יהודה, ורבנן לא נחלקו בדבר זה; וכ"כ חזו"א (כלאים סי' ג ס"ק ז ד"ה ולענין איסור).

20. בכורות (יז ע"א); חולין (עט ע"א); רמב"ם (הל' כלאים פ"ט ה"ו).

21. עץ הדר (השלם, עמ' רנט); הר צבי (זרעים ח"א סי' עח, ד"ה וכן נשאלתי, הודפס גם בכרם ציון תרומות ומעשרות הלכות פסוקות גאון צבי פרק כא אות ג, ד"ה וכן נשאלתי); בשו"ת מהר"ש אלפנדרי (ח"א סי' יד) מביא בגדי ישע (סי' יד-טו). ועיי' ס' ברקאי (ח"ו עמ' 190) בהערות הגר"ש ישראלי; ועיי' ס' התורה והארץ (ח"ב עמ' 400).

22. חזו"א (כלאים סי' ב ס"ק טו ד"ה נראה, סי' ג ס"ק ז ד"ה ומיהו).

23. רמב"ם (פ"א ה"ז) עפ"י ירושלמי (פ"א ה"ד) ותוספתא (כלאים פ"ב ה"ו). רא"ש (הל' כלאים סי' ג); שו"ע (י"ד סי' רצה סעי' ז). ועיי' מעדני יו"ט (על הלכות קטנות הל' כלאים להרא"ש סי' ג אות צ) שמבאר את סיבת ההיתר לטעת את הענף המורכב במקום אחר "כיון שהאיסור אינו ניכר בו".

24. שו"ת בית אפרים (או"ח סי' נו ד"ה והנה עדיין יש פתחון פה, שם ד"ה אמנם בשו"ת שבו"י); וכן משמע בשו"ת חלקת יואב (או"ח סי' לב תחילת ענף ג, וכן סוף ענף ו) שאף שפוסל את האתרוג מספק, אך היוצא מהמורכב נחשב אתרוג. הרב חיים אלעזר וואקס (בעמח"ס נפש חיה, מובא בשו"ת בכורי שלמה, סי' כח אות ז). ועיי' צידה לדרך (מאמר שני כלל רביעי) שאסור לקיים את המורכב, ואסור לטעת את היוצא ממנו במקום אחר, וצ"ע.

חוקות הארץ

מסתפקים בכך²⁵, ויש אוסרים מפני שהענף המורכב הוא תערובת של הכנה והרכב²⁶. ויש מי שאומר שמותר לקחת ענף שצמח מהרוכב ולהרכיב אותו על מין הכנה²⁷.

ז. צנון ונפוס

רמב"ם אבל הצנון עם הנפוס... אע"פ שדומים זה לזה הרי אלו כלאים זה בזה.

יש אומרים שהנפוס הוא מין צנון²⁸, ולפי"ז נראה שאף במין אחד אם טעמם רחוק – הרי הם כלאים זב"ז²⁹. ויש אומרים שסימני הדמיון (בעלים במראה הפרי ובטעם) קובעים

25. מהר"ש אלפנדרי (ח"א סי' יג ד"ה וראיתי להרב"א); אך ראה בהמשך התשובה ד"ה אשר לפי האמור.

26. מפני שהענף המורכב הוא תערובת של הכנה והרכב: ר' חיים פלאגי (שו"ת לב חיים או"ח סי' קכא ד"ה איברא, סד"ה וזה ראיתי להרב) אף שמודה שאם יוצא חזיר מהכנה (היינו, ענף היוצא מהגזע), דינו ככנה ואינו כדין מורכב מין באינו מינו. הרב שלמה אברהם רזעכטע (שו"ת בכורי שלמה, סי' כה אות יט-כ, לב). הגרש"ז אויערבאך (מעדני ארץ, הל' כלאים, עמ' פג-פד); ועי' בשו"ת אבני נזר (או"ח סי' תפה אות א); וכן משמע באמונת יוסף (כלאים פ"א ד"ה נוטל ממנו יחור). ועי' חזו"א (כלאים סי' ב ס"ק ט ד"ה נראה, ס"ק יד ד"ה נראה דהא) שסובר שהיחור מהרוכב מוגדר כבריה חדשה; ועי' כרם ציון (תרומות, הלכות פסוקות, גאון צבי פרק כא אות ג ד"ה ולכאורה) בשם התשב"ץ.

27. אמונת יוסף (פ"א ה"ד ד"ה השיזפין) שאגוז המורכב ע"ג אפרסק, נחשב אפרסק ואינו כלאים עם האפרסק כיון שעיקר חיות הרוכב מן האפרסק; ולדעתו אם הפירות דומים לאגוז, נחשב היחור כמין שלישי – ואסור להרכיבו גם על האגוז וגם על האפרסק. ועי' חזו"א (כלאים סי' ג ס"ק ז ד"ה ולענין איסור) שכתב שאסור להרכיב ענף מהרוכב על מין הכנה.

28. רמב"ם (פיה"מ כלאים פ"א מ"ג, מ"ה) שהנפוס הוא הצנון שבארץ הצבי, ועי' בהערות הרב קאפח (פיה"מ לרמב"ם, הוצ' מוסה"ק, כלאים פ"א מ"ג הערה 25); ועי' רע"ב (כלאים פ"א מ"ג).

29. שושנים לדוד (כלאים פ"א מ"ג ד"ה הוסיף); ולפי"ז מסביר מדוע פסק הרמב"ם (בפיה"מ פ"א מ"ג) כת"ק דר"ע לגבי שום, שומנית וכו', שכן אף שהן מין אחד מ"מ טעמם רחוק זמ"ז ולכן הוי כלאים.

להקל בשני מינים, אך במין אחד בכל מקרה אין איסור כלאים³⁰, (וראה להלן הלכה ו הערות 10-15).

ח. חרדל ולפסן

רמב"ם והחרדל עם הלפסן... אע"פ שדומים זה לזה הרי אלו כלאים זה בזה.

יש אומרים שהחרדל והלפסן הם שני מינים שונים ולכן הם כלאים זה בזה³¹. ראי"ה יש מי שאומר שהחרדל הגני וחרדל המדברי הם כלאים זה בזה, ושזה הוא הלפסן האמור כאן, שהוא כלאים עם החרדל הסתמי שהוא החרדל הגני³².

ט. מיני דלעת זע"ז

רמב"ם ודלעת יונית עם דלעת מצרית או עם דלעת הרמוצה... אע"פ שדומים זה לזה הרי אלו כלאים זה בזה.

יש אומרים שדלעת הרמוצה היא מין מסוים של דלעת מרה ולכן ממתקים אותה ע"י

30. תוס' אנ"ש (מ"ג ד"ה והנפוץ) לדעת הרמב"ם בהלכה. ועי"ש שמבאר דעת רע"ב (לעיל) שאינו מתכוון שהנפוץ הוא ממש מין צנון אלא שהם כמין אחד מפני דמיון העלים והפרי. אך עי' בפי"ה מ"ל לרמב"ם (מ"ג, מ"ה) משמע שהם מין אחד ממש. ועי' בהערות הרב קאפח לפה"מ (לרמב"ם, הוצ' מוסה"ק, כלאים פ"א מ"ג הערה 25).

31. ערוך (ערך לפסן): בלשון ישמעאל לבסאן ובלע"ז מרוביו; ריבמ"ץ (פ"א מ"ה) בפירושו הראשון, וכותב שם, שאמנם דומה הוא לחרדל בצורת העלים והפרי, אך טעמם שונה. ובמוסף הערוך להרב בנימין מוספיא כתב שהוא מין כרוב מדברי, שעליו דומים לעלי הנפוס, והוא נאכל מבושל. ועי' פליקס (כלאי זרעים והרכבה, פ"א מ"ב שו' 61 בהערות) שהחרדל הוא הכרוב השחור והלפסן הוא חרדל השדה.

32. [עד] ריבמ"ץ (פ"א מ"ה ד"ה החרדל): "ויש אומרים חרדל ברא (=שדה; כך העיר הרב ניסן זק"ש, בריבמ"ץ שם הוצ' מכוון התלמוד הישראלי השלם, הערה 104); ודין כלאים במין תרבותי ומין מדברי מאותו השם, ראה לקמן ה"ד אות א וה"ו אות ג.

חוקות הארץ

שריפתה ברמץ³³. ויש אומרים שדלעת רמוצה היא דלעת ממקום מסוים הנקרא קרקוזאי³⁴.

33. כן משמע בערוך (ערוך רמץ); פיה"מ (לרמב"ם פ"א מ"ב ד"ה והרמוצה) עפ"י הירושלמי (כלאים פ"א ה"א) ועי' לח"מ (הל' נדרים פ"ט ה"ז); ועי' מעשה רוקח (הל' נדרים שם) שמפרש כתוי"ט (להלן) גם אליבא דהרמב"ם; מאירי (נדרים נא ע"א) בפי' ב' לדעת המפרש; רא"ש (נדרים נא ע"א ד"ה כלאים עם הרמוצה); רש"ס כלאים שם ד"ה והן ממתקין); תוי"ט (כלאים פ"א מ"ב) לדעת רע"ב (כלאים פ"א מ"ב).
34. המיוחס לרש"י (נדרים נא ע"א ד"ה כלאים עם הרמוצה) שמסקנת הבבלי כדעת שמואל וכן משמע בדברי הר"ן (נדרים שם); מאירי (נדרים נא ע"ב) פירוש א'; תוס' (נדרים שם ד"ה וכלאים); ר"ש (כלאים פ"א מ"ב ד"ה והרמוצה); רא"ש (כלאים שם ד"ה והרמוצה) וסותר למה שכתב בפירוש לנדרים (שם עי' בהערה הקודמת); ועי' רש"ס (שם שמבאר דעת הרא"ש); ועי' בס' פתח עיניים לחיד"א (כלאים פ"א מ"ב); אור זרוע (ח"א סי' רנד); עי' כפתור ופרח (ח"ג פנ"ו עמ' רסא); ועי' ח"ב פ"כ עמ' רפב); ועי' כלאי זרעים והרכבה (פרופ' פליקס עמ' 64 הערה 70) שמדובר בדלעת שמוצאה מקרקוזא, וכנראה הוא בקירקסיון שבבבל.

הלכה ד

א. תפוח יערי ופירות בר   ב. האפרסק והשקד

רמב"ם

וכן באילן שני מינין שדומין זה לזה בעליון או בפירות הואיל והן שני מינין הרי אלו כלאים. כיצד. התפוח עם החוזר, והפרסקין עם השקדים, והשזפין עם הרימין, אע"פ שדומין זה לזה הרי הן כלאים זה בזה. אבל האגסים עם הקרוסטמלין, והפרישים עם העוזרין אינן כלאים זה בזה.²

א. תפוח יערי ופירות בר

רמב"ם כיצד, התפוח עם החוזר... אע"פ שדומין זה לזה הרי הן כלאים זה בזה.

ראי"ה וחזרד - י"א שהוא תפוח יערי מהמין היותר מעולה מהם.³
ואעפ"י כן הוא כלאים עם התפוח כיון ששונים הם בטעם וכדלהלן (ה"ו).⁴

1. מתחילת ההלכה עד כאן העתיק בשו"ע (יו"ד סי' רצז סעי' יד).
2. כל ההלכה מועתקת בשו"ע (יו"ד סי' רצה סעי' ו).
3. [עה] לבושי שרד (יורה דעה סי' קו ס"ק רכ רכד); וכן כתב באריכות יתר בתשובותיו (שו"ת נאות דשא סי' יב-יג) שהתפוח היערי הוא מאכל אדם, והביא ראייה מרע"ב (פ"א מ"ד) שבאר עפ"י התרגום שה"חזרר" הוא תפוח יערי והוא מאכל בני אדם, בניגוד לר"ש (להלן) שכתב שהחזרר נאכל לחזירים. דברי הלבוש מובאים בפתחי תשובה (יו"ד סי' רצה ס"ק ב).
4. חידושי דינים (שם ס"ק רכב); ובשו"ת נאות דשא (סי' יב ד"ה ולפי"ז) כתב: "דעשאוים חכמים כשני מינים מחמת שינוי טעמיה". וכ"כ בשו"ת ציץ אליעזר (ח"ב סי' יב סוף אות ד' ד"ה ולפי"ז נסתרים). קיצור שולחן ערוך (סי' קעד סעי' א) ושו"ת חת"ס (ח"ו ליקוטים סי' כה) כתבו לאסור, אך לא בארו אם סיבת האיסור היא כי הם שני מינים ושונים בטעמיהם או שמא בגלל שהתפוח היערי נחשב אילן סרק. ועי' חזו"א (כלאים סי' ג ס"ק 57 ו) שהכריע כדעת המשכנות יעקב, שבמין אחד, שינוי הטעמים אינו משמעותי, אך לגבי התפוח היערי 'קוואסניצ'ס' (מין תפוח בר הגדל באירופה, עי' ברכות הנהנים על הצומח ומוצרו בהלכה ובמנהג, עמ' 305) והתפוח לא ברירא ליה שהם מין אחד.

ראי"ה כי התפוח היערי הגרוע בהרבה איננו בכלל אילן מאכל כלל, והוא אסור עם התפוח ועם כל אילן מאכל, מפני שאילן סרק ואילן מאכל אסורין זה עם זה.⁵ וי"א שהחזרד איננו ממש תפוח יערי אלא שהוא מין אחר שהוא דומה לתפוח יערי, אבל איננו תפוח היער, והוא מכונה בכינוי מין תפוח יערי, אבל לא גוף התפוח היערי. ותפוח יערי ממש מותר עם התפוח, והוא מין אחד, אלא שזה ביתי וזה יערי. ובעל דעה זו סובר ג"כ דהמין היותר גרוע שבתפוח היערי ג"כ איננו בכלל אילן סרק, אלא הוא בכלל אילן מאכל.⁷ ונראה מדבריו שהוא סובר שגם המין הגרוע של תפוחי היער ג"כ מותר הוא עם התפוח.⁸ והחזרד הוא מין אחר לגמרי, שהוא רק דומה למין

ועי' אמונת יוסף (פ"א הכ"ד ד"ה ובאילן) שמבחין בין כלאי זרעים לכלאי אילן: בכלאי זרעים פירות מדבריים נחשבים מין אחר, ובכלאי אילן נחשבים אותו מין. ועי' בשו"ת בגדי ישע (סי' טז אות ט) שהרכבת חרובים ע"ג חרובי צלמונה (סוג גרוע של חרובים) היא הרכבת מין באינו מינו.

5. עי"ש חידושי דינים (ס"ק רכ-רכא); ועי' בשו"ת נאות דשא (סי' יב ד"ה אמנם יצאתי) והוכיח מדברי הט"ז (או"ח סי' רג ס"ק א); שכיון שאנשים אינם נוטעים את התפוח היערי אדעתא דפירותיו - נחשב אילן סרק; וכ"כ כרם רידב"ז (זכרון שלמה [ורנר], ירושלים תשל"ב, עמ' לג-לז). ועי' מנחת שלמה (ח"א סי' עא אות ט) שנוטה להחשיב את החושש כעץ סרק, ובכל אופן יש לאסור את הרכבת התפוז עליו מחמת שינוי הטעם. ובס' ארץ חמדה (ספר ב מדור ג פרק ו-ז) כתב שאם הפירות ראויים לאחר תיקון כלשהו כגון בישול וכדו' לרוב בני אדם - נחשב אילן מאכל, אך ראוי רק למקצת בני אדם - נחשב אילן סרק.

6. [עו] משכנות יעקב (י"ד סי' ט). ודבריו מובאים בפתחי תשובה (שם).

7. משכנות יעקב (שם ד"ה הכלל שכל, ד"ה ומ"ש הלבושי שרד). ולפי זה אף זנים של פירות שאין נוטעים אותם אדעתא דפירותיהם והם גדלים ביערות וכדו' אינם נחשבים בשל כך לאילנות סרק. וכ"כ שו"ת מהרש"ם (ח"א סי' קעט ד"ה אבל בעיקר); והוכיח דבריו מפיה"מ לרמב"ם (אוהלות פי"ח מ"ג) שאילן סרק הוא רק עץ שאינו עושה פירות; ועי' תוס' אנ"ש (אהלות שם).

8. וכ"כ בתוס' אנ"ש (פ"א מ"ד ד"ה חזרד) בשם המשכנות יעקב; משפט כהן (סי' כד עמ' מז טור 1 ד"ה ובדברי הירושלמי); חזו"א (כלאים סי' ג ס"ק ו ד"ה והנה) ושם באר דעת המשכנ"י שלא אכפת לן שהטעם שונה כיון שהם מין אחד, ועי' להלן ה"ו אות ב/1 והערה 11. וכ"כ בשו"ת האלף לך שלמה (י"ד סי' רצב) וציין שכך סובר גם הר"ז מרגליות. ובס' ארץ חמדה (ספר ב מדור ג פרק ה) מסכים בעיקרון עם דעת הלבושי

תפוח יערי, והוא מאכל לחזירים⁹.

ולדעה זו מין שיש בו פירות תרבותיים ופירות בר נחשבים מין אחד¹⁰.

ב. האפרסק והשקד

רמב"ם והפרסקין עם השקדים... אע"פ שדומין זה לזה הרי הן כלאים זה בזה.

ראי"ה והפרסקין, י"א שהם דומין לשקדים בקטנותם, בתחילת צאתם¹¹; וי"א שהדמיון לשקדים שבפרסקין הוא שהגרעינים שלהם דומין לשקדים¹².

שרד שהטעם קובע את המין, אלא שהחמיצות והמתיקות אינם בהכרח קריטריונים לשוני בטעם, אלא מה שקובע הוא דמיון בטעם הבסיסי. ובדרך כלל במין מדברי ותרבותי אף שטעם האחד חמוץ וטעם האחר מתוק – מכל מקום נחשב טעם בסיסי שווה, ולכן אינם כלאים זב"ז.

9. [עז] ר"ש (פ"א מ"ד): "מעין תפוח ומשליכין פריו לחזירים", וברא"ש (מ"ד ד"ה חזרד, הלכות קטנות כלאים סי' ב) כתב: "מין תפוח וגדל ביער ומאכילין אותו לחזירים". אור זרוע (ח"א הל' כלאים סי' רנו ד"ה מתני' ובאילן); רבינו ירוחם (תולדות אדם וחיה, נתיב כא חלק א' דף קעה טור ג' ד"ה החלק הראשון); וכ"כ ריבמ"ץ (כלאים שם); פסקי ר' אליהו מלונדריש (לסדר זרעים, הוצ' מוסה"ק, ירושלים, תש"א עמ' א); וכן מובא בטור (יו"ד סי' רצה); ובמלאכת שלמה (כלאים שם ד"ה והחזר) באר שנקרא "חזרר" בשני רישיון, כי משליכים פריו לחזירים. ועי' ערוך (ערך חזרר) שכתב שהחזרר הוא מין תפוח, והביא תרגום יונתן (יואל א, יב) שתרגם "ותפוח" – "וחזרר" וכן רע"ב הביא תרגום, וייתכן שכוונתו לתרגום אונקלוס (שמות כה, לה).

10. משפט כהן (סי' כד עמ' מו טור 2, עמ' מז טור 1); ובס' חוקות שדה (לגרה"ז גרוסברג, תלמי שדה ס"ק יח עמ' כב) כתב שמשפט כהן נוטה לדברי הלב"ש, ואולי הכונה לדברי משפט כהן (סי' כד אות יא, עמ' סד טור 1) ושם מביא ראייה לדעת הלב"ש מירושלמי (ערלה פ"א ה"ב); אך לבסוף נראה שדוחה ראייה זו, וצ"ע. וראה הערת הרב קאפח (כלאים פ"א הערה 47) בהקשר לערוך תרגם את פיהמ"ש "חמור פרא" וציין שבנדפס תורגם "מדברי" וע"כ כתב: "ואינו אמת כי כל שיש בו מדברי וישובי אינן כלאים זב"ז כמ"ש רבינו בהלכות כלאים פ"ג ה"א-ה"ב".

11. [עח] רמב"ם (פהמ"ש פ"א מ"ד); וכיון שאין הם דומים זל"ז בשלב ההבשלה – הרי הם כלאים זב"ז. כפתור ופרח (פרק נח); רע"ב למשנה (שם). ועי' ארץ חמדה (הל' כלאים, מדור ג פ"ג, אות ד, עמ' מא) הסתפק אם הדמיון מתמשך עד זמן ההבשלה, ובהבשלה הפירות משתנים זמ"ז.

12. [עט] רא"ש (פ"א מ"ד ד"ה פרסקין, הלכות קטנות הל' כלאים סי' ב).

חוקות הארץ

לכן יש מי שאומר שדמיון בגרעינים אינו סימן לשיוון המינים, וגם אם יש להם גרעינים שווים יתכן שיהיו כלאים זב"ז¹³.

13. תפארת ישראל (יכין אות מו) בהקשר לשקדים ולפרסקים, ועי' ארץ חמדה (הלכות כלאים ספר ב מדור ג פ"ג אות ה) שייתכן ששאלה זו תלויה במחלוקת הרא"ש והרשב"א לעניין ברכת הפירות בגרעינים.

הלכה ה

א. רמת הדמיון במראה הפרי העלים
ב. דמיון בכל הסימנים לחומרא והטעם

רמב"ם

וכן יש שם זרעים ואילנות אחרות
אע"פ שהן שני מינין בטבען הואיל
ועלין של זה דומין לעלין של זה
או פרי של זה דומה לפרי של זה
דמיון גדול עד שיראו כשני
גוונים ממין אחד לא חששו להן
לכלאים זה עם זה שאין הולכין
בכלאים אלא אחר מראית העין.

א. רמת הדמיון במראה הפרי והעלים ובטעם

ולדעה זו צריך שיהיה דמיון גדול בעלים או במראה הפרי, אך אם חוששים שמא הדמיון

1. עד כאן העתיק בשו"ע (יו"ד סי' רצז סעי' טו); ולא הוסיף את המשפט: "שאינן הולכין בכלאים אלא אחר מראית העין"; וראה הערה הבאה.
2. הכס"מ (פ"ד הט"ז) תמה מדוע מכניס הרמב"ם את המושג מראית עין באיסורי דאורייתא. ובמעשה רוקח (פ"ב ה"א) מסביר באריכות את המושג מראית עין בהל' כלאים. ולדעתו המושג מראית עין האמור ברמב"ם אינו המושג המקובל שמוצאים אנו באיסורי דרבנן, אלא הוא מגדיר את איסור כלאים. ועי' רש"י (שבת פד ע"ב ד"ה ואחת באמצע); קרית ספר (לרמב"ם הל' כלאים פ"ג); שו"ת דברי מלכיאל (ח"ב סי' מא אות כ, כב); אמונת יוסף (כלאים פ"א ה"א ד"ה החיטים); ס' תורת ארץ צבי (סי' י עמ' קכט ד"ה והנראה ודבריו פורסמו בס' אידנו עמ' 50, ובחוברת הפרדס שנה יב חוברת ה עמ' 11); ס' שערי זיו (לר' וינוגרד, בקונטר' הר"ר טרופ סי' ב ד"ה אך, ד"ה לולא); חזו"א (סי' ד ס"ק יא); וכן נראה בדברי הגרש"ז אויערבאך (מעדני ארץ כלאים פ"ב ה"א אות ג); ס' חלקת יצחק (זייבלנד סי' ח ד"ה והנה בדעת הרמב"ם). ס' זהב הארץ (עמ' נז); ועי' בדברי הרב אליהו קלאצקין (חיבת הקודש סי' יג ד"ה והגם שבלשון הרמב"ם) שכתב שייתכן שיש להבחין בין שינוי גדול כמו השינוי שבין תפוח ואתרוג, שאז המרכיב חייב מלקות, לבין שינוי קטן כגון תפוח וחזר שאז אסור רק משום מראית העין (וייתכן שהבין שהוא רק מדרבנן); ועי' בדבריו (חוב' אהל תורה, תרפ"ו "בענין אתרוגים מורכבים", אות א ד"ה וקצת י"ל).

חוקות הארץ

אינו מספיק – יש להחמיר³. וכן יש אומרים שכאשר השוני בין הצמחים אינו גדול כ"כ אך הוא בכל שלושת הקריטריונים האמורים (מראה הפרי, מראה העלים וטעם הפרי) – הרי"ז כלאים זב"ז⁴. ויש מי שאומר שאין צריך שיהיה שווה ממש אלא די בדמיון קצת בעלים או בצורת הפרי כדי שלא יהיה כלאים⁵. ויש מי שאומר שאף אם אינם דומים כ"כ בפרי או בעלים, ייתכן שאינם כלאים כל זמן שאינם דומים לצמח אחר⁶. ויש מי שאומר שאם בשני קריטריונים יש קצת דמיון, מצטרפים הם להתיר כמו דמיון גדול בקריטריון אחד⁷.

ב. דמיון בכל הסימנים לחומרא

ראייה ויש אומרים שאין סומכין על סימן אחד של השוויית העלין או הפרי, אלא אנו צריכים שיהיה שווה זה לזה בכל דבר: בין בעלין, בין בפרי במראהו, בין בטעם, ורק אז מותרים הם זה בזה. אבל אם הוא אינו שווה באחד מהם בעלין או במראה הפרי או בטעם – אנו הולכים להחמיר, והם אסורים זה בזה⁸.

3. עץ הדר (השלם, עמ' קלח); ומ"מ לדעת הרמב"ם כתב (שם עמ' קמז–קמח) ששוני קטן אינו הופכם לשני מינים; וכן משמע בחזו"א (כלאים סי' ג ס"ק ה ד"ה ויש לעי') שתלה את הצורך ברמת דמיון גבוה או נמוך במחלוקת הרמב"ם והר"ש.
4. עץ הדר (השלם, עמ' קכ).
5. מהר"ש אלפנדרי (ח"א סי' יד ד"ה אבל) ושם מביא שזוהי גם דעתו של הר"ש קאזוני; ועי' להלן ה"ו הערה 35.
6. צפנת פענח (כלאים פ"ג ה"א); ועי' במאמר הרב שמואל דוד (חוברת ביכורים, הוצ' ישיבת הקיבוץ הדתי, עין צורים, חוב' ב, עמ' 29) שהסביר את דברי הצפנת פענח, שיש לחקור אם צריך אינו מינו כדי לאסור או שצריך שיהא מינו כדי להתיר.
7. ארץ חמדה (ספר ב חלק ב סי' ו אות י, עמ' קמג–קמד).
8. [פ] ר"ש (כלאים פ"א מ"ה); ריבמ"ץ (כלאים פ"א מ"ה). והקשו: מהר"י קורקוס (פ"ג ה"ו); תו"ט (פ"א מ"ה ד"ה הצנון) סתירה מדברי הריבמ"ץ והר"ש הנ"ל, שמשמע שדי בדמיון העלים בלבד, וצ"ע; ועי' כס"מ (פ"ג ה"א) ותו"ט (שם) שהקשו על שיטה זו מהירושלמי. מהר"י קורקוס (פ"ג ה"ו) ציין ששיטת הראב"ד כשיטת הר"ש; וכ"כ ס' עץ הדר (השלם, עמ' קלז, קמה, קמז); אך הרדב"ז (פ"א ה"ה) כתב שהראב"ד אינו כדעת הר"ש; והחזו"א הסתפק בכך, עי' חזו"א (סי' ג ס"ק ד ד"ה ואפשר ושם ס"ק ה ד"ה ואפשר); וע"ע משנה ראשונה (פ"א מ"ג).

פרק שלישי - הלכה ה

יש מי שאומר שיתכן שיש לחשוש לחומרא לדעה זו.⁹ ולדעה זו יש מי שאומר שאין די בדמיון בטעם ושלא יהיה רחוק זמ"ז ביותר, אלא צריך שהטעם יהיה שווה¹⁰. ויש אומרים שרק כאשר יש שוני גדול באחד משלושת הקריטריונים אזלינן לחומרא¹¹.

9. עץ הדר (השלם, עמ' קלו); אך במשפט כהן (סי' כה) לא חשש למעשה לשיטת הר"ש; וכן משמע בשו"ת חיים ביד (סי' פז).
10. שו"ת חיים ביד (שם).
11. תוס' אנ"ש (מ"ה ד"ה הצנון); ולפי"ז הר"ש אינו חולק על הרמב"ם; ועי' ס' זהב הארץ (עמ' נד ד"ה אך, אבל).

חוקות הארץ

חידושים

ראי"ה בעיקר הדבר במה שכתב הרמב"ם בהלכה ה': "וכן יש שם זרעים ואילנות אחרות: אע"פ שהן שני מינין בטבעם, הואיל ועלין של זה דומין לעלין של זה או פרי של זה דומה לפרי של זה דמיון גדול עד שיראו כשני גוונים ממין אחד - לא חששו להן לכלאים זה עם זה, שאין הולכין בכלאים אלא אחר מראית העין". יש להעיר דלפי זה יוכל להיות ששני מינים יהיו היום כלאים, ולאחר זמן, ע"י השתנות - ישיגו דמיון שוה ושוב לא יהיו כלאים¹. ודבר זה קשה לאומרו. וצ"ל דע"כ לא קאמר הרמב"ם אלא דוקא שהשיווי בא בתחילת הדבר, אבל כשהשיווי בא לאח"כ אינו פועל להתירם ביחד².

אלא דלפ"ז יש לחקור בסתם שמצאנו שני מינים שיש שוי [שיווי] ביניהם ואין אנו יודעים אם השוי [השיווי] הוא מתחילה או לא, איך נידין [נדון] בזה? ולכאורה הא מצינו בריש נידה ובשארי מקומות³ דהיכא דאין חזקה דמעיקרא אנו צריכים לדון כשעת מציאתן, ונידין [ונדון] ביה דדמיה לחד מינא. אלא שהתוספות שם בנידה⁴ כתבו דכשעת מציאתן הוא רק חומרא

1. הרב קוק זצ"ל לשיטתו הסובר שהדמיון קובע אף בשני מינים, שכן מראית העין הוא כלל גדול בכלאים, ולכן הדמיון בין המינים קובע במנותק מהגדרת המין; עי' להלן ה"ו אות ב/1.

2. ראה לעיל הערה 1. למרות שהרב קוק זצ"ל סובר שמראית העין קובע במנותק מהגדרת המין, מ"מ "קשה לאומרו" שאותם צמחים, שעה אחת יהיו כלאים זב"ז כיון שאינם דומים ובזמן אחר לא יהיו כלאים כי "ישיגו דמיון שוה ושוב לא יהיו כלאים". כלומר, גם אם אנו קובעים דין כלאים עפ"י הדמיון ומראית העין - לא ייתכן שיהיה זה דין בלתי קבוע הנתון לשינויים. לעומת זאת במקרה המובא בחזו"א (סי' ג ס"ק ג ד"ה יש לעי'); שיש שני צמחים דומים, ולאחד הצמחים יש פירות שמהם נוצר צמח חדש, אך צמח חדש זה, אינו דומה לראשון, במקרה זה - יודה הרב קוק לדעת החזו"א שמשנתנה הדין, והם כלאים זב"ז; ועי' להלן ה"ו הערה 15.

3. טהרות (פ"ג מ"ה; פ"ד מ"ב; פ"ט מ"ט).

4. נדה (ב ע"א ד"ה מעת לעת); וע"ע תוס' עירובין (לה ע"ב ד"ה כל הטמאות).

בקדשים, ושוב הוי ספק השקול.

ואפשר לרוב עוד דלא⁵ - מרוב התלוי במעשה שאין אנו הולכין אחרי הרוב⁶, כ"ש בספק השקול. אלא דלפי מה שכתבנו לעיל⁷ דשינוי הבא מחמת עבודה אינו נחשב לשינוי, והוא הדין לשינוי [לשיווי] ועיקר הדבר תלוי בחילוק האקלימים, שוב אין זה רוב התלוי במעשה, שהרי אנו רואים שעושים ומביאים תמיד צמחים וירקות ממדינה למדינה.

אלא שדבר זה, אם כעין זה נקרא תלוי במעשה או לא - תלוי בפלוגתא⁸ שבין הב"ח⁹ והמג"א באו"ח סי' ח¹⁰: שהב"ח כתב דציצית מקרי רוב התלוי במעשה. והמג"א השיג עליו בצדק, דכ"ז הוא - אם נחקור לעשיית הדבר, אבל כאן, הרי אנו רואים שכבר נעשה המעשה, ואיך שייך לומר דהוי רוב התלוי במעשה?

אלא שאפשר ליישב קצת שיטת הב"ח, ונאמר דהב"ח והמג"א פליגי אי רובא הוי סברא או רק גזה"כ: דאם נאמר דהוי סברא דרובא מהני, ולכן אף אם אנו אומרים שרוב התלוי במעשה אינו נחשב כרוב - מ"מ כיון שאנו רואים שנעשה הדבר הוי כרוב גמור. אבל הב"ח נראה דס"ל דרובא אינו סברא, אלא מגזה"כ לחודא. ולכן ברוב התלוי במעשה אין לנו גזה"כ, ושוב מה יועיל לנו מה שנדע שנעשה המעשה, דעל רוב כזה אין גזה"כ¹¹.

5. וייחשבו כמין אחד.
6. בכורות (יט ע"ב); רמב"ן (יבמות קיט ע"א); וראה רמב"ם (הל' יבום פ"ג הט"ז, הל' בכורות פ"ד ה"ז); תוס' יבמות (שם ד"ה ר' מאיר).
7. עי' לעיל חידושים לפ"ג ה"א.
8. הב"ח והמג"א נחלקו בשאלה אם בציצית יש להעמיד על החזקה שהציצית כשרה ולא נקרעה, או שאין חזקה. לדעת הב"ח אין בכגון דא חזקה כי אינה בטבע ותלויה במעשה האדם שתיקן את הציצית, ולדעת המג"א יש חזקה (אף שלמעשה כתב שאין לסמוך עליה לכתחילה כי "אפשר לבררו").
9. או"ח (סי' ח ד"ה ויעיין).
10. ס"ק יא.
11. עי' מהרי"ט אלגאזי (הל' בכורות פ"ג, אות כט, עמ' קיד) שלדעת התוס' והרא"ש רוב התלוי במעשה אינו רוב רק מדרבנן, ולדעת רש"י - אינו רוב מדאורייתא. ואמנם כתב הב"ח בסוף ד"ה ויעיין, ש"אם בדק טליתו והניחו במקום ידוע ומצאו כמו

חוקות הארץ

אלא דמה שכתבנו דלהב"ח הוי רובא דתלוי במעשה - אינו נכון. דהא הטעם הוא להב"ח משום דהוי גזה"כ, וכיון שכן, גבי ספק השקול, היכא דאין חזקה מעיקרא אין זה תלוי במעשה, ולפ"ז בין להב"ח ובין להמג"א נראה דאינו חשוב לתלוי במעשה¹².

שהניחו - אין צריך לבדוקו דזה ודאי בחזקת בדוק... ולכאורה אם ברוב וחזקה התלויים במעשה - אין לנו רוב, מדוע הוי בחזקת בדוק. ונראה שבמקרה זה אין צורך לסמוך על החזקה או על הרוב, שכן הניחו במקום ידוע ומצאו כמו שהניחו ואין לחשוש שנתקלקל. וע"ע זבחי ראיה (חולין ג ע"ב ד"ה והנה הבאתי לעיל) שהרב קוק זצ"ל נוקט כדעת המג"א שרוב התלוי במעשה לאחר שנעשה המעשה הוי רוב.
12. ולפי"ז גם אם אין יודעים שהדמיון של הצמחים היה מתחילת בריאתם - אינו כלאים זב"ז.

הלכה ו

- א. הלפת והצנון**
ב. הגדרת המין
1. דעת הסוברים שהדמיון הוא דין במראית העין, והגדרת המין נקבעת עפ"י כללים אחרים
  2. דעת הסוברים שהדמיון הוא סימן למין
  3. דעת הסוברים שהטעם הוא סימן למין
4. דעת הסובר שהמין נקבע עפ"י איחוי ההרכבה
5. דעת הסובר שהמין נקבע עפ"י כושר ההפריה ההדדי
- ג. אילן מאכל באילן סרק**
ד. מינים פרטיים

רמב"ם

כיצד הלפתי עם הצנון² אינן כלאים
זה בזה מפני שפרי של זה דומה
לפרי של זה³, והלפת עם הנפוס אינן
כלאים זה בזה מפני שהעלין
דומין לעלין. אבל צנון עם הנפוס
אע"פ שהעלין דומין זה לזה והפרי
דומה לפרי הרי אלו כלאים⁴ הואיל
וטעם פרי זה רחוק מטעם פרי זה
ביותר וכן כל כיוצא באלו⁵.

1. לזיהוי הלפת עי' ברכות הנהנים על הצומח ומוצריו בהלכה ובמנהג (עמ' 218).
2. לזיהוי הצנון עי' ברכות הנהנים על הצומח ומוצריו בהלכה ובמנהג (עמ' 220).
3. עפ"י מהד' הרמב"ם פרנקל, וכן הוא ברמב"ם מהד' קאפח. אך בדפוס וורשא: "כיצד הלפת עם הצנון אינן כלאים זה בזה מפני שפרייהן שוין, והלפת עם הנפוס אינן כלאים זה בזה מפני שהעלין שלהן שוין"; הרב קאפח (פיהמ"ש שם הערה ג) מעיר שבכל כתיב"י כתוב 'דומה' ו'בנדפס ערכו כרצונם'. וכן הראב"ד מצטט את הרמב"ם: "מפני שהפרי של זה דומה וכו'", וכן הוא בפיה"מ לרמב"ם (פ"א מ"ד) וכן בירושלמי מקשה על ר' יונתן: "הרי פרי דומה..."; ועי' ס' זהב הארץ (שם עמ' נג-נד); ועי"ש (עמ' נה ד"ה לזה) שיש שלוש מדרגות דמיון: דמיון קצת - אסור מדאורייתא, דמיון קרוב להיות שוה - אסור מדרבנן, ודמיון גדול - מותר.
4. וכן העתיק בשו"ע (יו"ד סי' רצז סעי' טו); אלא שגרס: "מפני שפרייהן שוין... מפני שהעלים שוים".
5. והראב"ד השיג: "כיצד הלפת עם הצנון אינן כלאים זה בזה מפני שהפרי של זה דומה לזה. א"א כבר כתבנו למעלה שזה שבוש" וכוונתו להשגתו לעיל פ"א ה"ו.

א. הלפת והצנון

רמב"ם כיצד הלפת עם הצנון אינן כלאים
זה בזה...

ראי"ה וי"א שהלפת והצנון הם כלאים זה בזה.⁶
ולדעה זו יש אומרים שהצנון והלפת דומים במראה העלים אך שונים במראה הפרי
ובטעם הפרי,⁷ ולכן הם כלאים זב"ז.⁸
ויש אומרים⁹ שהלפת והצנון אינם כלאים זב"ז רק כאשר בא לשתול לפת שיש עליו פירות
יחד עם צנון שיש עליו פירות, שכן פירותיהם דומים זל"ז; אך אם שותלם כאשר אינם
מניבים פירות הרי הם כלאים זב"ז כיון שהעלים שלהם אינם דומים זל"ז. וכן בלפת ונפוס
– אינם כלאים זב"ז רק כאשר שותלם לפני שמניבים פירות כי העלים שלהם דומים זל"ז,
אך אם שותלם כשכבר מניבים פירות הרי הם כלאים זב"ז כי אין פירותיהם דומים.

ב. הגדרת המין

1. דעת הסוברים שהדמיון הוא דין במראית העין, והגדרת המין נקבעת עפ"י כללים
אחרים

יש אומרים שהמין מוגדר עפ"י מכלול של תכונות וקריטריונים¹⁰ ובמקרה שהם מין אחד

6. [פא] ראב"ד (בהשגה כאן ובפ"א ה"ו); ועי' לעיל ה"ה הערה 8, אם דעת הראב"ד כדעת
הר"ש.
7. משנ"ר (פ"א מ"ג) וכתב שהלפת דומה לצנון בעלים כי הלפת דומה לנפוס בעלים
כמבואר בירושלמי (פ"א ה"ה); והנפוס דומה לצנון גם בעלים כמבואר בירושלמי – וא"כ
ברור שהצנון דומה ללפת בעלים. וכ"כ חזו"א (כלאים סי' ג ס"ק ה ד"ה ויש לעי') אליבא
דהר"ש.
8. כדעת הראב"ד (בהשגה כאן); תוי"ט (פ"א מ"ט ד"ה לפת) וכן משל"מ (כאן) אליבא דרש"י
(ערובין עז ע"ב); חזו"א (כלאים סי' ג ס"ק ד ד"ה אבל) אליבא דהר"ש. והרב קוק זצ"ל
עץ הדר (השלם, עמ' קמז) מסביר אליבא דהראב"ד שאף שהשוני במראה הפרי הוא קטן
– די בכך כדי לעשותם כלאים, ולדעת הרמב"ם אינו כלאים אף כשיש שוני קטן.
9. אמונת יוסף (פ"א ה"ה ד"ה אמר ר' יונתן).
10. משכנות יעקב (יו"ד סי' סט ד"ה והנה הרמב"ם וד"ה ומ"ש הלבושי שרד): "אדרבה
מעיקרו מין אחד הוא בשמו ובטבע צורתו"; חזו"א (כלאים סי' ג ס"ק א ד"ה כלאים);
וז"ל: "וסידור המינים הוא עפ"י קיבוץ הרגשות רבות... והכריעו חכמים ברוח קדשם
מה הן מין אחד..."; ועי' שם (ס"ק ב ד"ה ובה"ב) שמוכיח מדברי הרמב"ם שאף שבהלכות

– אינם כלאים זב"ז. ולדעה זו הדמיון של העלים, של הפרי וטעם הפרי אינם קובעים את המין, ואף בצמחים שמוגדרים כשני מינים – אם הם דומים אינם כלאים זב"ז¹¹ שכן "אין הולכין בכלאים אלא אחר מראית העין"; ולדעה זו, יש אומרים שהשינוי בטעם הפרי, אף שלא נראה לעיניים ממש, אף הוא דין במראית העין¹².
 לדעה זו במין אחד אין צורך בדמיון הפירות והעלים¹³. לדעה זו, יש אומרים ששני צמחים שאינם דומים זל"ז ובמשך הזמן אותם צמחים נהיו דומים זל"ז מחמת האקלים, העבודה וכדו' – הרי הם כתחילתם כלאים זב"ז¹⁴. כ"כ לדעה זו, יש אומרים, שבמקרה של שני צמחים הדומים שאין בהם כלאים מפני מראית העין, ולאחד מהצמחים פירות שמהם נוצר צמח שכבר אינו דומה לצמח הראשון – הרי זה האחרון כלאים בראשון¹⁵.

- א– מסביר מהו סדר המינים ומהם הקריטריונים הקובעים את המין בכלאים ואעפ"כ משתמש מתחילת ה"א במונח "מין" – מוכח שמושג זה הוא בנוסף לסידור המינים שנקבע עפ"י מראית העין; משפט כהן (סי' כה עמ' סח טור 1) שטבע הגידול קובע את המין מלבד שלושת הקריטריונים (מראה הפרי, מראה העלים וטעם) ובזה באר את המושג "שני מינים בטבען" האמור ברמב"ם ה"ה; ס' זהב הארץ (עמ' נד ד"ה אמנם).
 11. קרית ספר (הל' כלאים פ"ג) ולמד כן מהירושלמי (כלאים פ"א ה"א); משכנות יעקב (יר"ד סי' סט ד"ה והנה הרמב"ם בפ"ג); שו"ת ומצור דבש (או"ח סי' יג ד"ה והרב שבות יעקב); שו"ת בכורי שלמה (סי' כה אות כא); צפנת פענח (הל' כלאים פ"ג ה"א ד"ה והנה מלשון רבנו); משפט כהן (סי' כד אות ד עמ' מד טור 2); עץ הדר (השלם, אות כח, עמ' קלח); חזו"א (כלאים סי' ג ס"ק א ד"ה כלאים, שם ד"ה הסדר השלישי, ס"ק ד ד"ה ירו'); ושם (בס"ק ד ד"ה ואפשר) באר כן החזו"א גם אליבא דהראב"ד, ושם (ס"ק ה ד"ה ואפשר) כתב החזו"א שיתכן שהראב"ד ס"ל כדעת הר"ש כדלעיל ה"ה הערה 8). הגרי"א הרצוג (כתבים ופסקים ח"ג סי' יא עמ' סז). משפטי עוזיאל (כרך א או"ח סי' כד אות ד ד"ה ולפי זה ברור); אגרות משה (או"ח ח"ד סי' קכג); ועי' הרב אליהו קלאצקין, חוב' אהל תורה, תרפ"ו אות א, "בענין אתרוגים מורכבים"; ועי' אמונת יוסף (דינקלס פ"א ה"ד סד"ה השיזפין; פ"א ה"א ד"ה הקישות); ועי' מאירי (נדרים נא ע"ב ד"ה יש).
 12. קרית ספר (שם); אגרות משה (שם).
 13. קרית ספר (שם) עפ"י ירושלמי (כלאים פ"א ה"א); חזו"א (כלאים סי' ג ס"ק א ד"ה כלאים; שו"ת נאות דשא (סי' יג) בשם אחד מהרבנים; ס' זהב הארץ (עמ' נד ד"ה והנה).
 14. הרב קוק זצ"ל, ראה לעיל חידושים לפ"ג ה"ה. אך הרב קוק זצ"ל מציין במסקנתו, שבמקרה שיש שני צמחים דומים – אין צורך לחשוש שמא בתחילת ברייתם היו שונים זמ"ז, ראה חידושים להלכה ה והערה 12.
 15. חזו"א (סי' ג ס"ק ג ד"ה יש לעי').

2. דעת הסוברים שהדמיון הוא סימן למין

יש אומרים שהדמיון קובע את המין¹⁶; ולדעה זו יש אומרים שהדמיון אינו מועיל בשני מינים¹⁷.

3. דעת הסוברים שהטעם הוא סימן למין

יש אומרים שהטעם קובע את המין¹⁸. לדעה זו יש מי שאומר שאם הטעם שווה לגמרי גם אם אין דמיון בעלים ובפירות – נחשבים מין אחד ואין בהם כלאים¹⁹. אם הטעם אינו שווה לגמרי ויש דמיון בעלים או בפירות אינם כלאים זב"ז, אך אם יש דמיון בעלים או בפירות וטעם הפרי רחוק זמ"ז – כלאים זב"ז²⁰.

לדעה זו, יש אומרים שהתפוח הבר (קוואסניציש)²¹ והתפוח – טעמם רחוק זה מזה, שכן פרי התפוח הבר אינו נאכל חי אלא רק לאחר כבישה או בישול, לעומת התפוח שנאכל חי, לכן הם כלאים זב"ז²². ויש אומרים שטעם רחוק אינו נקבע עפ"י המתקנות, חריפות או החמיצות, אלא עפ"י הדמיון בטעם היסודי²³; לדוגמא, התפוז והאשכולית²⁴, שהתפוז

16. חזו"א (כלאים סי' ג ס"ק ד ד"ה אבל דעת הר"ש, אבל הר"ש) אליבא דהר"ש.
17. ערוך השלחן (סי' רצה סעי' יד); שו"ת משפטי עוזיאל (ח"א יו"ד סי' כד) וסותר למש"כ במקום אחר (ח"א או"ח סי' כד אות ד); ועי' תשובת רב נטרונאי גאון (ברודי, יו"ד סי' רעב).
18. תפארת ישראל (יכין אות לד, לו); משנ"ר (פ"א מ"א, מ"ד); מעדני ארץ (כלאים פ"ג ה"ה-ה"ו); ארץ חמדה (הל' כלאים, ספר ב מדור ג פ"ב אות ד, עמ' מ); כרם ציון (ח"ח הלכות כלאים, עמ' עז); ועי' תוי"ט (פ"א מ"ה ד"ה הצנן בסוגריים).
19. תפארת ישראל (שם אות לד) בהקשר לשום ולשומנית שאף שאינם דומים – מ"מ אינם כלאים כי טעמם שווה; משנה ראשונה (שם); כרם ציון (שם); וכן משמע בארץ חמדה (שם) אליבא דהרמב"ם, אך לדעת הר"ש והראב"ד שלושת הקריטריונים מגדירים את המין.
20. משנה ראשונה (פ"א מ"א ד"ה אינם, מ"ד ד"ה אילן).
21. עי' ברכות הנהנים על הצומח ומוצריו בהלכה ובמנהג, עמ' 305.
22. שו"ת נאות דשא (סי' יב ד"ה תשובה); ומוכיח דבריו מדברי רע"ב (כלאים פ"א מ"ד) שפירש חזרד: סתם תפוח יערי.
23. ארץ חמדה (הל' כלאים ספר ב מדור ג פרק ה). ועי' כרם ציון (ח"ח הלכות כלאים, עמ' עד) כתב שטעם מתוק וטעם מר אינם טעמים שונים אך טעם חריף וטעם מתוק – שונים הם.
24. ארץ חמדה (שם פרק ח, עמ' מה).

מתוק יותר מהאשכולית, מ"מ יש להם טעם יסודי אחד וטעמם שונה לגמרי מטעם האפרסק או האגס.

4. דעת הסובר שהמין נקבע עפ"י איחוי ההרכבה

יש מי שאומר שהמין נקבע, עפ"י כושר האיחוי של הכנה והרוכב; אם הם מתאחים יפה ונותנים פרי, והעץ אינו מתנוון סימן שהם מין אחד²⁵.

5. דעת הסובר שהמין נקבע עפ"י כושר ההפריה ההדדי

יש מי שאומר שהמין נקבע עפ"י אפשרות ההכלאה של שני הצמחים באופן טבעי²⁶.

ג. אילן מאכל באילן סרק

יש אומרים שאין איסור כלאים בהרכבת אילן מאכל באילן סרק כשהם מין אחד²⁷; ויש אומרים שזהו דוקא כאשר יש דמיון בעלים²⁸; ויש חולקים וסוברים שאילן מאכל באילן סרק²⁹ הם תמיד מין באינו מינו³⁰.

25. הרב משה שלמה שטרנברג (התורה והמדינה ח"י עמ' תרע-תרעד). ולדעתו כיון שהם מתאחים ונותנים פרי יפה ולא מנוון סימן שהם מין אחד.

26. הרב אלחנן בן-נון (תחומין ח"א עמ' 217-219); ולדעתו זהו פשט הפסוק (בראשית א, יב) "ותוצא הארץ דשא עשב מזריע זרע למינהו ועץ עושה פרי אשר זרעו בו למינהו...". אלא שיש להקשות שהאפרסק והשקד נחשבים כשני מינים (כלאים פ"א מ"ד) ואעפ"כ מסוגלים לפעמים להפרות אחד את השני, ראה ס' התורה והארץ (ח"ב עמ' 394).

27. משכנות יעקב (יו"ד סי' סט ד"ה הכלל שכל; שו"ת מהרש"ם (ח"א סי' קעט ד"ה אבל בעיקר).

28. משפט כהן (סי' כד עמ' מו) עפ"י ירושלמי (סוטה פ"ח ה"ה); ס' עץ הדר (השלם, עמ' קמד); ועי' שו"ת הר צבי (או"ח ח"ב סי' קח) בהקשר לדקל קנארי שאף שאינו נותן פרי אך מכל מקום נחשב מין דקל; ועי' במאמר פרופ' מרדכי כסלו "דרכי האבקה תמרים והסיבות להיתר שניתן לאנשי יריחו להאביק תמרים" (בתוך "קתדרה" לתולדות ארץ ישראל וישובה, תמוז, תשנ"ד, חוב' 72) שהדקל הקנארי מסוגל להפרות את הדקל המצוי, ועי' לעיל הערה 26.

29. להגדרת אילן סרק ראה לעיל ה"ד הערות 4-7.

30. ספר האשכול (אלבק, הלכות כלאים דף קטז ע"א); משפט כהן (סי' כד עמ' מו טור ו) עפ"י בבלי (סוטה מג ע"ב); ס' ארץ חמדה (ספר ב, מדור ג פרק ז, עמ' מה). וכן משמע בכרם רידב"ז (זכרון שלמה [ורנר], ירושלים תשל"ב, עמ' לה).

ד. מינים פרטיים

יש אומרים שהצנן והצנונית הם מין אחד³¹.
יש אומרים שהשקדים המרים והשקדים המתוקים אינם כלאים זב"ז³². ויש חולקים וסוברים שהשקדים המרים נחשבים עצי סרק, ולכן ההרכבה מותרת רק ע"י גוי³³.
יש אומרים שכל מיני הדר אינם כלאים זה בזה³⁴; ויש חולקים³⁵. יש אומרים שהלימון והתפוז או החושחש והאשכוליות הם ספק מינו³⁶, והתפוז עם החושחש אינם כלאים

31. חזו"א (דיני כלאים, כלאי זרעים אות כא).
32. חזו"א (כלאים סי' ג ס"ק ה ד"ה ולמ"ש, מעשרות סי' א ס"ק כח) עפ"י המשנה (מעשר פ"א מ"ד) ותוספתא (תרומות פ"ב ה"ו); הרב דוב בער אליעזרי (כרם ציון ח"ח הלכות כלאים, עמ' עד).
33. ארץ חמדה (ספר ב חלק ב סי' ב, עמ' קכח).
34. שו"ת משפטי עוזיאל (יו"ד סי' כד); וסובר שכל מיני ההדר הם מין אחד, וכתב שהלימון המתוק והחמוץ הם שני מינים מפני שוני טעמיהם. והגר"ש ישראלי (ארץ חמדה ספר ב מדור ג פרק ח, עמ' מו) כתב בהקשר לתפוז וה"ה קלמנטינה ומנדרינה על לימון שהם מין אחד כי העלים והפירות דומים, ואין טעמיהם שונים זה מזה. ולדעתו נראה שכן הוא גם בלימון מתוק וחמוץ.
35. שו"ת חיים ביד (סי' פז); בתשובה זו עוסק בהרכבת הנאראנג'אס ופורטוקאל שהם חושחש ותפוז מתוק (ראה ס' גידולי ארץ ישראל בימי הביניים, זהר עמר, הוצ' יד יצחק בן צבי, עמ' 252–255 וברכות הנהנים על הצומח ומוצריו בהלכה ובמנהג, עמ' 193). בשו"ת חיים ביד (שם) מביא את כנסת הגדולה (יו"ד סי' רצה אות ח) בשם ר"ש קאזני (תשו' כת"י הנאספות ח"א סי' יט) שהחושחש הוא כלאים עם הלימון. ועי' מנחת שלמה (ח"א סי' עא אות ט) שנוטה להחשיב את החושחש כאילן סרק, ולפי"ז אין להרכיב תפוז עליו.
36. הר"ש קאזאני (מובא בשו"ת מהר"ש אלפנדרי ח"א סי' יג, עמ' מט, ד"ה והנה יש תח"י) לגבי מראנץ (תפוז מתוק ביידיש, עי' ברכות הנהנים על הצומח ומוצריו בהלכה ובמנהג, עמ' 193) ולימון, אף שהם דומים בעלים, הסתפק אם הטעם רחוק אם לאו. ועי' משנת ר' אלעזר (ח"ב יו"ד סי' נא ד"ה ואיך שיהיה) שיש זנים של נאראנג'א (חושחש בערבית, עי' ברכות הנהנים על הצומח ומוצריו בהלכה ובמנהג, עמ' 193) שאינם כלאים על הלימון כי העלים והפירות דומים והטעם אינו רחוק זמ"ז; חזו"א (כלאים סי' ב ס"ק ט ד"ה והלכך; סי' ג ס"ק ז ד"ה ולימון) וכתב שיייתכן שהם נחשבים מין אחד כי טבעם דומה, ויש להם תכונות דומות, כגון שזקוקים להשקייה מלאכותית ואינם מסתפקים במי גשמים, וכן פירותיהם מתקיימים על העץ יותר משנה (כאתרוג שדר אילנו משנה

זב"ז³⁷, ויש חולקים בתפוז וחושחש³⁸.
 יש אומרים שהתפוז והאשכולית הם שני מינים והרי הם כלאים זב"ז, מפני שוני טעמם³⁹.
 יש אומרים שהלימון והתפוז הם כלאים זב"ז⁴⁰, ויש המסתפקים בכך⁴¹.
 יש אומרים שהאתרוג והלימון הם כלאים זב"ז⁴². ויש אומרים שאינם כלאים זה בזה⁴³,

- לשנה; וייתכן שהם גם דומים זל"ז עפ"י כללי הדמיון הקובעים גם בשני מינים כדלעיל
 ה"ו הערה 11.
37. חז"א (כלאים סי' ב ס"ק ט ד"ה ונראה); וכתב שהם מין אחד. ובס' זרע הארץ (עמ' רנח)
 שכתב שהדמיון ביניהם אינו רחוק, ואף בס' ארץ חמדה (ספר ב מדור ג פרק ח, עמ' מו)
 נוטה להקל.
38. מנחת שלמה (ח"א סי' עא סוף אות ט).
39. משפט כהן (סי' כה עמ' סז טור 2); ועי' פסקים וכתבים לגר"א הרצוג (ח"ג סי' טו עמ'
 עט).
40. זרע הארץ (עמ' רנח).
41. משפט כהן (סי' כה); ועי' ארץ חמדה (ספר ב, מדור ג פרק ח, עמ' מו).
42. לבוש החור (הלכות לולב סי' תרמט סעי' ד); בהרכבת אתרוג בלימון או מארנ"ץ (=תפוז,
 ראה לעיל הערה 35). כן משמע בתשובת הר' יהושע פלק מחבר הסמ"ע מובא בשו"ת
 הב"ח (ישנות סי' קלה; וראה בשו"ת שבות יעקב ח"א סי' לו, שאכן התשובה הנ"ל של
 בעל הסמ"ע). וכן משמע גם בשו"ת הב"ח (ישנות ס"ס קלו). לכך נוטה בשו"ת בית
 אפרים (או"ח סי' נו ד"ה ונחזור לראש) כיון שחושש לדעת הר"ש, ואמנם לדעת הרמב"ם
 מודה שאתרוג ולימון הוא מין במינו. וכן קצת משמע משו"ת חת"ס (ח"א סוס"י רז).
 הרב שלמה אברהם רזעכטע (שו"ת בכורי שלמה, סי' כה אות קכו) שכן הפרי והעלים
 אינם דומים דמיון גדול, וטעמם רחוק זמ"ז.
43. שו"ת שבות יעקב (ח"א סי' לו); ומסכים עמו בשו"ת חלקת יואב (או"ח סי' לב סוף ענף
 א); ולכך נוטה בשו"ת אבני נזר (או"ח סי' תפה אות לח). שו"ת מהרש"א (אלפנדרי
 ח"א סי' יג דף מח, ד"ה אלא דאכתי) כתב שהאתרוג והלימון דומים יותר מאשר הלפת
 והצנון; ומלפת וצנון נראה שאין צריך שיהיו שווים לגמרי. והתיר את האתרוג המורכב
 אף לגבי ארבעת המינים, ובדף מט (ד"ה ונראה דמאי) כתב שלדעתו הלימון הוא ג"כ
 אחד מזני האתרוג; שו"ת משפטי עוזיאל (כרך א או"ח סי' כד אות ד). וכן נוטים דברי
 הרב ישראל זאב מינצברג (שו"ת שארית ישראל ח"א או"ח סי' כט ד"ה אחר שבארתי),
 ועי"ש שמבחין בין שני סוגי הרכבות: סוג אחד של מינים שונים לגמרי, שאינו מוציא
 פרי או שאינו מוציא פרי כדוגמת הרוכב, לבין סוג של מינים קרובים שמוציא פרי
 כדוגמת הרוכב.

חוקות הארץ

אף שיש סוברים שאתרוג המורכב פסול לעניין ארבעת המינים. ויש אומרים שהם ספק מינו⁴⁴.

יש מי שאומר שהרכבת שזיף ע"ג אפרסק היא הרכבת ספק מינו⁴⁵; אך הרכבת שזיף ע"ג שקד מר, היא הרכבת כלאים והוי מין באינו מינו⁴⁶ ויש סוברים שהוי ספק מינו⁴⁷. ויש אומרים שהשזיף והמשמש אינם כלאים זב"ז⁴⁸ ויש חולקים⁴⁹.
יש מי שהתיר בשעת הדחק להרכיב ע"י גוי משמש על גבי שקד⁵⁰.
יש אומרים שהחבוש והאגס הם כלאים זב"ז וה"ה חבוש ושקד⁵¹.
יש אומרים שמותר להרכיב בטנה (פיסטוק חלבי) על אלה אטלנטית⁵².

44. עץ הדר (השלם, אות כח עמ' קלו, קלז ועי' עמ' קלח); ושם (אות לא עמ' קמט) מבאר שלדעת הרמב"ם כיון שהשוני בין האתרוג לבין הלימון הוא קטן לכן לא הוי כלאים ולדעת הראב"ד די בשוני קטן כדי לעשותו כלאים, וע"ע שם (אות מו עמ' ריט); חזו"א (סי' ג ס"ק ז ד"ה ולימון, ומיהו, ואם); ואמנם בסי' ב (ס"ק טו ד"ה ולפיכך) כתב שב"כלאים מראיתו עיקר ואתרוג – (לעניין מצווה) מינו עיקר; הרב אליהו קלאצקין (חיבת הקודש סי' יג ד"ה וא"כ ההכרח); ועי' הר צבי (זרעים ח"א סי' עח, הודפס גם בכרם ציון תרומות ומעשרות הלכות פסוקות גאון צבי פרק כא אות ג).

45. הגרי"א הרצוג (פסקים וכתבים ח"ג סי' יא עמ' סז); ועי' שם (סי' יד) שהתיר באופן שהנטיעה תיעשה ע"י גוי וכן התיר את הקיום של העצים, ואף זאת רק בשעת הדחק; ועי' בתזכיר הרב אליעזר שמשון רוזנטל והתזכיר של ד"ר אולמן לגרי"א הרצוג באותו עניין שפורסמו בתחומין (ה, עמ' 131–137).

46. פסקים וכתבים (שם סי' יב עמ' עג). וכ"כ שו"ת משפטי עוזיאל (יו"ד סי' כד, עמ' קצו). וכ"כ בס' ארץ חמדה (ספר ב, מדור ג פרק ח, עמ' מו); וכתב שם שהשזיף שונה מהשקד, שכן בשזיף הציפה החיצונית נאכלת, לעומת השקד שהחלק הנאכל הוא הגרעין.
47. הרב משה שלמה שטרנברג (התורה והמדינה ח"י עמ' תרע–תרעד); ולדעתו כיון שהם מתאחים ונותנים פרי יפה ולא מנוון סימן שהוא מין אחד; ומ"מ הכריע שהוא ספק מינו, ולכן התיר ע"י גוי; ועי' כלאי זרעים והרכבה (מסכת כלאים, לפרופ' פליקס, עמ' 112).

48. שו"ת משפטי עוזיאל (יו"ד סי' כד, עמ' קצו).

49. ולזה נוטה בס' ארץ חמדה (ספר ב, מדור ג פרק ח, עמ' מו).

50. משפט כהן (סי' יח) וזאת רק במילוי של שבעה תנאים, ועי' עוד שם סי' כ, שלפי הנראה החשיב הרכבה זו להרכבת כלאים, ואעפ"כ התיר ע"י גוי, שכן לגוי הוי מין במינו כפי שכתב בס' עץ הדר.

51. ארץ חמדה (ספר ב, מדור ג פרק ח, עמ' מו).

52. הרב שמואל דוד (תחומין ה עמ' 160–173).

פרק שלישי - הלכה ו

יש אומרים שהרכבת תפוז ורימון היא איסור תורה, וחייבים אף לעקור את העץ המורכב⁵³.

ויש אומרים שהמילון והאבטיח הריהם כלאים זב"ז ונחשב שיש בהם טעם שונה, ובפרט שמראה הפרי ומראה העלים שונה⁵⁴.

53. דעת כהן (סי' רלה אות ב).

54. שו"ת משפטי עוזיאל (ח"ב יו"ד סי' צה).

חידושים

ראי"ה "כיצד: הלפת עם הצנון אינם כלאים זה בזה, מפני שפרייהן שוה". והראב"ד השיג עליו. אלא שיש להסתפק בכונת הראב"ד אם סגי בשנים או דבעינן דוקא תלתא¹. ועיין בכס"מ שכתב דדברי הרמב"ם מפורשים בירושלמי. ובאמת הדבר תמוה: איך העלים הראב"ד עיניו מדברי הירושלמי המפורשים? ואפשר להצדיק דבריו ונאמר דבשינוי או שיווי גדול - מודה הראב"ד. אבל בדומין, כלומר שאפשר להשוותם - בזה פליג הראב"ד².

1. כדעת הר"ש שלמד את דברי ר' יונתן בירושלמי להחמיר. ולכאורה יש להביא ראייה שהראב"ד חולק על הרמב"ם וסובר שסגי בשנים ואינו מסכים לדעת הר"ש, שאם לא כן היה צריך להשיג בהלכה ה שאין די בסימן אחד אלא המין נקבע עפ"י שלושת הסימנים גם יחד (פרי, עלים וטעם).
2. ועי' בס' עץ הדר (השלם, הוצ' מכוון ע"ש הרצי"ה, עמ' קלז, קמה, קמז) שם פירש הרב קוק זצ"ל להיפך, ששיטת הראב"ד כשיטת הר"ש. ועוד כתב שם (עמ' קמז) שלדעת הראב"ד אם יש הבדלים קטנים, הוי כלאים זב"ז; ועי' ה"ה הערה 8.

הלכה ז

רמב"ם

כמה מרחיקין בין שני מיני זרעים שהן כלאים זה עם זה? כדי שיהיו נראין מובדלים זה מזה, אבל אם נראין שנזרעו בעירבוביא - הרי זה אסור.²

1. על חשיבות מראית עין בכלאים, וללא מראית עין אין איסור כתב רבינו פ"ד הט"ז, וכן כתבו: רבינו יונה (ב"ב ב ע"א ד"ה סברוה); ר"י מיגש (ב"ב פג ע"א ד"ה אמר רבא); יד רמ"ה (ב"ב פב ע"ב אות עח); רשב"א (ב"ב פג ע"א ד"ה ואמר, יט ע"ב ד"ה המבריד); ר"ח (שבת פה ע"ב ד"ה ומפרקינן); רש"י (שבת פד ע"ב ד"ה ואחת באמצע); רמב"ן (שבת פה ע"א גבוליה); ריטב"א (שבת פה ע"ב ד"ה שורה, שאני); מאירי (שבת פה ע"א ד"ה זהו ביאור המשנה); ראב"ד (הובא ברש"ס כלאים פ"ג ה"ד במשנה נוטע אדם, תוס' רא"ש מ"ק ו ע"א ד"ה ועד); חינוך (מצוה רמה).
עוד הרחיבו את הדיבור בענין מראית עין בכלאים בישועות מלכו (פ"ב ה"א); מעשה רוקח (פ"ב ה"א); עמק הלכה (סי' יד); הגרא"ז מלצר (כרם ציון ח"ח); הרב קוק זצ"ל (לעיל חדושים פ"ב ה"א, ה"ה); חזו"א (כלאים סי' ב ס"ק י, סי' ד ס"ו יא); תורת הארץ (פ"י אות ח); זרע הארץ (עמ' רטו); תורת זרעים (פ"א מ"א עמ' מ-מב).
2. על פי המשנה פ"ג מ"ה "שכל מה שאסרו חכמים לא גזרו אלא מפני מראית עין".

חוקות הארץ

הלכה ח

רמב"ם

ושיעורין רבים יש בהרחקה הזאת,
הכל לפי גודל השדה הנזרעת, ולפי
רוחב העלים ושלות היונקות.

יש הגורסים רוחב העלים³ ויש הגורסים רוב העלים⁴.
בדין זרע יחידי לענין הרחקה עי' באחרונים⁵.

1. בכתה"י כתוב "רוחב העלים", וכן בארו ר"ח (שבת פה ע"ב ד"ה ופריק); ערוך (ערך שדכן).
2. ברוב הדפוסים נכתב רוב.
3. חזו"א (סי' ח ס"ק טז ד"ה אינו זורע); ארץ חמדה (ספר ב מ"ו פ"ו). ועיי' פ"ד ה"ג לגבי דלעת יחידית.

הלכה ט

ה. גודל ההרחקה	א. הגדרת שדה
ו. מקום בית הרובע	ב. דין זרעונים
ז. חבוש	ג. הצורך בהרחקה
	ד. הרחקה ברובע

רמב"ם

כיצד שדהו שהיתה זרועה מין
 תבואה, ובקש לזרוע בצדה מין
 תבואה אחר בשדה אחרת, מרחיק
 ביניהם בית רובע, והוא כעשר
 אמות וחומש אמה על עשר אמות
 וחומש אמה מרובע, בין מן האמצע
 בין מן הצד. ואם לא היה ביניהן
 כשיעור הזה - אסור. ואינו לוקה
 עד שיהיו קרובין בתוך ששה
 טפחים.

א. הגדרת שדה

לגבי גודל השדה נאמרו מספר דעות:
 יש מי שאומר שהוא רוחב של שתי שורות, ח' אמות, פחות מכך דינו כמשר.²
 יש מי שאומר שגודל שדה הוא ט' קבין, ס' אמה ומעט יותר על ס' אמה ומעט יותר.³
 יש מי שאומר שהגודל הוא כשדה קטנה, שגודלה חמישים אמה על ב' אמה.⁴
 יש מי שאומר⁵ שגודל שדה הוא בית רובע. ויש מי שהוסיף⁶ שצריך שיהא אורכו יותר
 מרוחבו במעט, אולם תקנו שאפילו במרובע ששטחו עשר אמות וחומש על עשר אמות
 וחומש, ואפילו פחות מכך עד ששה טפחים והוא מרובע צריך להרחיק בית רובע.

1. על פי המשנה פ"ב מ"י.
2. תפא"י (בתי כלאים אות כב); רע"ב (פ"ג מ"ג); עיין תי"ט (פ"ג מ"ד ד"ה וחכמים אוסרים).
3. חכמ"א (משפטי ארץ פ"ג סעי' יג); ארץ חמדה (מהדורה קמא עמ' ש, מהדורת מוה"ק מדור ו פ"ד עמ' פז, ח"ב סי' ט עמ' קנח).
4. מתנו"ע (פ"ג ה"ד); חכמ"א (משפטי ארץ פ"ג סעי' יג).
5. רש"ס (פ"ב מ"י ד"ה עולה); גר"א (פ"ב מ"י בפירושו הארוך); זרע הארץ (הלכה מ עמ' רז).
6. עיין ר"ש (פאה פ"ג מ"ו).
7. חזו"א (סי' ו ס"ק א אות ב, ס"ק יט, סי' ה ס"ק טז ד"ה שם אר"א).

חוקות הארץ

יש מי שאומר⁷ שכל שצורתה מרובעת הרי היא שדה.

ב. דין זרעונים

יש אומרים שדין הזרעונים כירק⁸.

יש אומרים שדין הזרעונים כתבואה⁹.

יש מי שהוסיף שאפילו ירקות שדרכם לזרוע מהם שדות ג"כ דינם כתבואה¹⁰.

ג. הצורך בהרחקה

רמב"ם **מרחיק ביניהם בית רובע.**

יש מפרשים המבארים שהשיעורים הם של מקומות הזריעה, שאם יש שיעור זריעה של בית רובע הרי כל שדה בפני עצמה, ומותר לסמוך אליה שדה אחרת הזרועה מין אחר, שהרי ניכר לכל שאלו שתי שדות נפרדות¹¹.

ד. הרחקה ברבוע

רמב"ם **והוא כעשר אמות וחומש אמה על עשר אמות וחומש אמה מרובע.**

ראי"ה **ויש מי¹² שדבריו נוטים לומר שגם אם היה ארכו פי שנים ברחבו, כגון שהיה עשרים ואחת אמות אורך על רוחב חמש אמות ועוד לפי החשבון**

7. רע"ב (פ"ב מ"י); עיין חכ"א (משפטי ארץ פ"ג סע' יג); עיין ארץ חמדה (מהדורת מוסה"ק, ספר ב מדור ו, ד עמ' פז).
8. משנ"ר (פ"ב מ"י); הלכתא גבירא (פ"ג ה"ב); זרע הארץ (הלכה מ); ארץ חמדה (מהד"ק עמ' רצ, מהדורת מוסה"ק ספר ב ח"ב סי' ז אות י עמ' קמט); ועיין רדב"ז (פ"ה ה"ו).
9. גר"א (שנות אליהו פ"ג מ"ב); מקדש דוד (סי' סא ס"ק ה ד"ה אמרינו, דף רלא ע"ב), חזו"א (סי' ז ס"ק כג).
10. חזו"א (סי' ז ס"ק כה ד"ה תבואה).
11. רש"ס (פ"ב מ"י ד"ה תבואה); גר"א שנות אליהו הארוך (פ"ב מ"ו, פ"ב מ"י) "הכלל בזה שאין צריך שום הרחק כלל בזרעים רק משום ערבוב צריך שיהא שיעור כעין שדה מכל מין דהינו בתבואה בית רובע ובירק ו' טפחים וכל אחד הוא נחשב לשדה לפני עצמה ואז לא הוי ערבוב...".
12. [פב] רדב"ז (פ"ג ה"ט) לדברי ר"ש (פ"ב מ"י ד"ה דתניא).

המשלים לשיעור בית רובע, ג"כ מהני. ולסברא זו, נוטים הדברים¹³ שאפילו היה שיעור זה מתמלא בתשבורת ע"י קו ארוך וצר - ג"כ מועיל להפסיק, ומסתבר דהיינו שיהיה עכ"פ ההפסק ניכר.

ויותר נראין לעיקר דברי האומרים¹⁴ דבית רובע זה צריך שיהיה מרובע דוקא, שאז ניכר ההפסק בין המינים, אבל אם הוא פחות משיעור עשר אמות וחומש במקום אחד בין באורך בין ברוחב לא הוי הפסק המספיק להתיר תבואה בתבואה.

ה. גודל ההרחקה

רמב"ם והוא כעשר אמות וחומש אמה על עשר אמות וחומש אמה.

בית רובע הוא אחד חלקי עשרים וארבע מבית סאה, ובית סאה גודלו חמישים אמה על חמישים אמה. נאמרו צורות מדידה שונות של גדלי בית רובע, יש אומרים¹⁵ עשר וחומש אמה על עשר וחומש אמה בקירוב, יש אומרים¹⁶ עשר אמה על עשר ומחצה אמה, ויש אומרים¹⁷ עשר ומחצה אמה על עשר ומחצה אמה. ויש מי שאומר¹⁸ עשר אמות וטפח

13. [פג] רדב"ז במסקנא לדעת הר"ש, אבל העיר שפחות מהפסק עשרה טפחים נראה כערבוביא.

14. כס"מ; רדב"ז; מהר"י קורקוס (פ"ג ה"ט) בדעת הרמב"ם. הון עשיר (פ"ב מ"י).

15. הרמב"ם בפיה"מ (פ"ב מ"ט, מ"י). גי' הרמב"ם בהלכותיו לפי דפוסים אחרונים, הוגה על פי דברי הכס"מ. ועיין במהר"י קורקוס בביאור החישוב. עיין עוד חזו"א (סי' ו' ס"ק א אות א, סי' ו' ס"ק יז ד"ה ונראה).

16. ריבמ"ץ (פאה פ"ג מ"ו, כלאים פ"ב מ"ט); ר"ש (פאה פ"ג מ"ו); רע"ב (כלאים פ"ב מ"ט) מנחת ביכורים (תוספתא כלאים פ"ב ה"ז). הריבמ"ץ והר"ש כתבו שחצי אמה נמדדת לפי חשבון של ה' טפחים לאמה, והאמות לפי ו"ט באמה. לפי הסברים אלו אין צורך שיהא השטח ריבוע מדוייק.

17. תוספתא (פ"ב ה"ז); וכן בערוך (ערך בית רובע); הרש"ס (פ"ב ה"ז) הביא תוספתא זו בגי' הירושלמי, מלאכת שלמה (פ"ב מ"ט); וכן גי' רוב כת"י של הרמב"ם ביד החזקה, תשב"ץ (ח"א סי' קסה); גי' מעשה רוקח (פ"ג ה"ט); עיין תוספתא כפשוטה (עמ' 613) שבאר על פי דברי הר"ש, לדעות אלו האמה נמדדת בששה טפחים, ואילו חצי האמה נמדדת באמה בת חמשה טפחים.

18. רא"ש (פאה פ"ב מ"א).

חוקות הארץ

ופחות מעט מאצבע על עשר אמות וטפח ופחות מעט מאצבע.

ו. מקום בית הרובע

רמב"ם **בין מן האמצע בין מן הצד.**

בפשטות נראה שאין צריך אלא שיהא בית רובע ויכול לסמוך בשאר המקומות¹⁹. יש אומרים שאחר שהרחיק בית רובע מיצר והולך עד כל שהוא²⁰, וכן יכול להשאיר באמצע בית רובע ולהצר מהאמצע עד סופו לכאן ועד סופו לכאן. ויש מי שאומר²¹ שלאחר שהרחיק בית רובע יכול להתקרב מיד, וראוי להשאיר ו"ט, כדי שלא לבוא לחשש דאורייתא.

ז. חבוש

ראי"ה **ולא מהני הרחקה כשיעור להתיר זריעת שני מינים, רק אם הם זה בצד זה, או שהמין האחד מקיף את השני לא יותר משלשה רוחותיו אבל רוח אחד נשאר פתוח, אבל אם הוקף מין אחד ע"י מין אחר מכל ארבע רוחותיו עד שנעשה חבוש בתוכו, לא מהניא הרחקה השיעור של בית רובע²².**

יש מי שאומר שהחבוש צריך ג"כ שיהא בגודל שדה²³. יש מי שאומר שאם היה ד' אמות חרב בכל ההיקף סביב השדה החבוש בטל דין חבוש, ויש מי שאומר שאפילו לדעות שחבוש אסור היינו בלא הרחקה גדולה, אולם כשיש הרחקה גדולה מותר²⁴, ויש מי שהסתפק שמא הרחקה גדולה היא בית רובע²⁵.

19. תפא"י (פ"ב מ"ח אות נא-נב, פ"ב מ"י אות עג); בתי כלאים (כלאי זרעים אות כ).

20. חזו"א (סי' ו ס"ק א אות א, סי' ה ס"ק ט).

21. ארץ חמדה (מהדורת מוסה"ק ספר ב, מדור ו, פ"ב עמ' פו).

22. [פג] ר"ש; רא"ש; ריבמ"ץ (פ"ב מ"י); מהר"י קורקוס; רדב"ז; כס"מ, (פ"ג ה"ט) על פי הירושלמי (פ"ב ה"ח).

23. חזו"א (סי' ו ס"ק כ ד"ה בדלועין).

24. משנ"ר (פ"ב מ"י ד"ה תבואה).

25. חזו"א (סי' ו ס"ק כ ד"ה ירושלמי).

יש מי שאומר שההיקף צריך להיות מארבע רוחות²⁶, אולם אם הקיפו בזריעה כצורת ראש תור הרי זה מותר.

יש מי שאומר שאם הוקף מארבע רוחות ופתח רוח אחת הרי זה מותר²⁷.

יש מי שאומר שדין חבוש הוא בין במוקף על ידי מיני תבואה אחרים, ובין אם הקיפו שני מיני תבואה על ידי גדר²⁸.

יש מי שאומר שאין דין חבוש בשדה גדולה ט' קבין (ס' אמה ומשהו על ס' אמה ומשהו), רק בשדה שיש בה בית רובע יש דיני חבוש²⁹.

יש מי שאומר שדין חבוש מפקיע דיני הרחקה אבל לא מפקיע את ההיתר של ראש תור³⁰.

יש מי שאומר שדין חבוש הוא רק בתבואה בתבואה ולא בירק וירק ולא תבואה בירק ולא ירק בתבואה³¹.

יש מי שאומר שדין חבוש הוא אף בירקות³².

יש מי שאומר שחבוש לא נאסר כלל³³.

26. תפא"י (יכין פ"ב אות עג).

27. חדושי מהרי"ח (פ"ב מ"י).

28. רש"ס (פ"ב ה"ח שלא תהא חבושה); חזו"א (סי' ו' ס"ק א בסופו ד"ה בירושלמי פ"ב ה"ח), ארץ חמדה (מהדורת מוסה"ק ספר ב, מדור ו' פ"ג עמ' צד).

29. רש"ס (פ"ב מ"י במשנה ד"ה עולה למדת, דף ל ע"א).

30. תפארת ישראל (יכין פ"ב מ"י אות עג).

31. הגר"א (שנות אליהו הארוך, פ"ב מ"ח); חזו"א (סי' ו' ס"ק א בסופו ד"ה בירושלמי פ"ב ה"ח). ועיין לקמן פ"ג הי"ח.

32. משנה ראשונה (פ"ג מ"א); ארץ חמדה (ס"ב מ"ו פי"ג עמ' צד).

33. ערוה"ש (סי' רצז סעי' לב); ועיין חזו"א (סי' ו' ס"ק א בסופו ד"ה בירושלמי פ"ב ה"ח, סי' ו' ס"ק כ ד"ה ירושלמי).

חוקות הארץ

חידושים

רמב"ם ואם לא היה ביניהן כשיעור הזה
אסור ואינו לוקה עד שיהיו קרובים
בתוך ששה טפחים.

ראי"ה יש להסתפק אם מרובע של ששה טפחים מועיל להציל את השאר
ממלקות כדאמרינן דבית רובע מתיר לזרוע לכתחלה או
שהרחק ששה צריך להיות על פני כל אורך השדה¹.

1. עיין יכין (פ"ב אות עה) שבו' על ו' טפחים אין צריך הרחקה על פני כולה, אולם שם מדובר בהרחקות של ירק שמדין תורה צריך להרחיק טפח, ברם הכא השאלה היא לענין תבואה שצריך להרחיק מד"ת ששה טפחים.

הלכה י

- א. הגדרת שדה ירק
ב. שיעור ההרחקה בירק
ג. צורת ההרחקה בין שדות ירק
ד. זריעה בתוך ו' הטפחים
ה. חבוש בירק
ו. מרובע בירק

רמב"ם

היתה שדהו זרועה ירק, ובקש
לזרוע בצדה שדה ירק אחר, אפילו
דלעת, מרחיק בין שתי השדות ששה
טפחים על ששה טפחים מרובע, בין
מן האמצע בין מן הצד², ופחות
משיעור זה אסור ואינו לוקה עד
שיהיו קרובין בתוך טפה.

א. הגדרת שדה ירק

יש מי שאומר ששדה ירק הוא כל שיש בו ו' טפחים על ו' טפחים³.
ויש מי שאומר ששדה ירק הוא כהגדרת שדה תבואה דהיינו בית רובע⁴.
שדה שיש בין הנזרעים שטח חרב של שלושה טפחים אינו מצטרף לדין שדה ואם נתעבו
אח"כ השורשים הרי זה מצטרף לשדה, וכן אם הרגילות לזרוע מין⁵ זה במרחק ג"ט הרי
זה מצטרף לשדה⁶.
יש מי שאומר⁷ שרק שדה שזרוע בה מין אחד הוא מוגדר כשדה, אבל שדה שיש בה מספר

1. משנה (פ"ב מ"י, פ"ג מ"ז).
2. תוספתא (פ"ב ה"ח).
3. רש"ס (פ"ב מ"י ד"ה ירק בירק); הגר"א פירוש הארוך (פ"ב מ"ו ד"ה הרוצה). ובביאורו
למשנת ערוגה (פ"ג מ"א). וכן נראה מדברי רש"י (שבת פו ע"א); ר"י מיגאש (שו"ת סוס"י
כו ד"ה איתביה).
4. חזו"א (סי' ז ס"ק ג); תלמי שדה (אות לח).
5. לאו דוקא ירק ה"ה אף תבואה.
6. חזו"א (סי' ז ס"ק ג ובסוף סי' ו ס"ק א הובא במכתב ערלה סי' יב ס"ק א, דיני כלאים
סע' יז).
7. חזו"א (סי' ז ס"ק ג ד"ה תניא) הסתפק בשאלה זו, ובסי' יג ס"ק טז פשט לקולא, וכן
כתב בדיני כלאים סעיף טז.

חוקות הארץ

מיני ירקות⁸ הזרועים בהיתר אין דינם כשדה אחת.

ב. שיעור ההרחקה בירק

רמב"ם מרחיק בין שתי השדות ששה טפחים על ששה טפחים מרובע.

ראי"ה י"א⁹ ששדה ירק יש לה דין אחד עם שדה תבואה, וגם בה צריך להיות שיעור ההפסק בית רובע לענין איסור, ואינו לוקה כי אם כשהיו קרובין בתוך ששה טפחים, ולא נאמר שיעור טפח גם בירק.

וי"א¹⁰ שלדעה זו ששה טפחים הם השיעור לאיסור ולמלקות בירק. וי"א¹¹ שאין כאן מחלוקת ולכו"ע בירק יש לאסור בששה טפחים ולוקים בטפח אחד.

ג. צורת ההרחקה בין שדות ירק

רמב"ם מרחיק בין שתי השדות ששה טפחים על ששה טפחים מרובע.

לשיטה זו משמע שההרחקה צריכה להיות ברובע של ו' טפחים על ו' טפחים¹². יש מי שאומר שלאחר שהרחיק ו' על ו' טפחים יכול לסמוך לגמרי את שאר הגבול¹³. יש מי שאומר שלאחר שהרחיק ו' על ו' טפחים יכול להצר ולזרוע¹⁴. יש מי שאומר שלאחר שהרחיק ו' על ו' טפחים יכול לסמוך לגמרי את שאר הגבול¹⁵, אולם ראוי שלא להתקרב אלא עד טפח בין זה לזה כדי שלא להיכנס לחשש דאורייתא.

8. דיון זה שייך רק במיני ירקות שדי בהרחקה של טפח ומחצה לחלק מן הפוסקים אך במיני תבואה יש צורך בהרחקה של ו' טפחים לפחות וא"כ יש בעיה של שדה שנפסק באמצע שכל שהוא יותר מג' טפחים אינו מצטרף לשדה אחד. אכן לדעת הרדב"ז (פ"ג הי"ג) הסובר שאף בתבואה די בטפח ומחצה יש מקום לדון האם מינים רבים מצטרפים לשיעור שדה.

9. [פד] ראב"ד על פי ירושלמי (פ"א ה"ט).

10. ערוך השלחן (סי' רצז סעי' לד); חזו"א (סי' ה ס"ק א ד"ה והנה, תירוץ שני).

11. מהר"י קורקוס (פ"ג ה"י); עיין מראה הפנים (פ"א ה"ט ד"ה כמה דרבנן); מלאכת שלמה (פ"ב מ"ט בשם הרש"ס).

12. עיין מהר"י קורקוס; כס"מ.

13. בתי כלאים (כלאי זרעים אות כא).

14. חזו"א (סי' ה ס"ק ג ד"ה ומבואר).

15. ארץ חמדה (ספר ב, מדור ו, פ"ב עמ' פו, פ"ז עמ' פט).

ויש מי שמשמע מדבריו¹⁶ שצריך להרחיק ו' טפחים לכל אורך השטח הזרוע, ללא צורך ברובע. ונראה שלשטה זו הצורך במרובע הוא רק לענין ראש תור¹⁷.

ד. זריעה בתוך ו' הטפחים

בששת הטפחים שבין שתי שדות ירק אין לזרוע ירק אחר במרחק טפח ומחצה, ואף אם הרחיק בין השדות יותר מו' טפחים ואפשר להשאיר ג"ט בין הזרוע האמצעי להשדות, קשה להתיר¹⁸.

יש מי שאומר שבו' טפחים אלו אסור שיהא כל דבר שאינו ראוי לזריעה, כגון קבר או סלע¹⁹.

ה. חבוש בירק

יש אומרים שאין דין חבוש בירק המקיף ירק אלא תבואה בתבואה²⁰. כמו כן יש מי שאומר²¹ שבירק וירק אין איסור הקפת גדר. ויש מי שמשמע מדבריהם²² שיש דין חבוש אפילו בירק וירק.

ו. מרובע בירק

יש מי שאומר שאין דין מרובע בירק, וכל שאין דין שדה הרי הוא כירק יחידי ומספיקה הרחקת טפח וחצי²³.

16. סמ"ג מל"ת (רעט) בבאור דעת הר"ש (פ"ג מ"ג ד"ה כמלא); עיין תי"ט (פ"ג מ"ג ד"ה אורך ו טפחים); חזו"א (סי' ו ס"ק א אות כח ד"ה במש"כ); זרע הארץ (הלכה כא עמ' קכא); ארץ חמדה (ספר ב מדור ו פ"ג עמ' פט).

17. ר"ש (פ"ב מ"י); גר"א (סי' רצז ס"ק לא) על פי דברי הגמ' שבת (פה ע"א).

18. חזו"א (כלאים סי' ו סוס"ק א, מכתב ערלה סי' יב ס"ק א ד"ה בין).

19. ערוך השלחן (סי' רצז סעי' מה).

20. גר"א (באור הארוך פ"ב מ"ח); חזו"א (סי' ו ס"ק יח).

21. חזו"א (כלאים סי' ו סוס"ק א ד"ה נכון, הובא במכתב ערלה סי' יב ס"ק א).

22. ר"ש (פ"ג מ"ג); רע"ב (פ"ג מ"ב) משנה ראשונה (פ"ג מ"א) תפא"י (פ"ג מ"א אות ג); משפטי ארץ (פ"ג ה"ט); זרע הארץ (הכ"א עמ' קכא ד"ה רובע); תלמי שדה (ס"ק לט); ארץ חמדה (עמ' רכח ע"ב ד"ה ובחזון איש).

23. חזו"א (סי' ו ס"ק יט).

חוקות הארץ

חידושים

היתרה שדהו זרועה ירק ובקש לזורע רמב"ם
בצדה שדה ירק אחר אפילו דלעת
מרחיק בין שתי השדות ששה טפחים
על ששה טפחים מרובע בין מצד ובין
מן האמצע, ופחות משיעור זה אסור
ואינו לוקה עד שיהיו קרובים בתוך
טפח.

והראב"ד השיג: ראי"ה

שאין דברים אלו אמורים אלא לדעת ר' יהודה, אבל לדעת
חכמים - לאסור בבית רובע, וללקות - בששה טפחים.

והנה בכונת דברי הראב"ד יש לפרש אופנים אחדים:

אפ"ל דפליג גם ארישא, דהרמב"ם מפרש דדמיא רישא
לסיפא, וברישא עשרה מותר לכתחילה ובפחות מששה לוקה,
ובירק בירק ששה טפחים מותר לכתחילה ופחות מטפח לוקה,
והוא סובר דששה טפחים מציל את השאר אלא דאתיא כר'
יהודא, והוא פסק כחכמים.

עוד אפ"ל דבית רובע לכתחילה, ובירק בירק ריבוע מציל
ממלקות.

עיי' ברדב"ז שהשיג על הראב"ד דהא הוי סתם משנה וקיי"ל
דסתם במשנה ומחלוקת בברייתא קיי"ל כסתם משנה. ולפ"ז
אפ"ל דהרמב"ם והראב"ד יפלגו בפלוגתת בעלי הכללים אם
כלל זה הוא רק כשהחולקים בברייתא הוא יחיד לגבי יחיד
אבל אם הוי יחיד ורבים הלכה כרבים אף נגד הסתם. ואיכא
דס"ל דלא שאני ולעולם הלכה כסתם.

1. שדי חמד (מערכת היר"ד כלל ג); יעיר און (מערכת ה"ה אות מה ד"ה וכבר).

הלכה יא

רמב"ם

היתה אחת משתי השדות זרועה תבואה,
והשניה שבצדה ירקו או דלעת², מרחיק
ביניהן בית רובע.

יש מי שאומר שהמרחק המחייב מלקות הוא פחות מג' ומחצה טפחים, ג' טפחים עבור
יניקת התבואה ומחצית הטפח שיעור יניקת הירק³.
ויש מי שהסתפק אם המרחק המחייב מלקות הוא פחות מו' טפחים או פחות מטפח⁴.
יש מי שאומר שכאשר זרוע שדה דלועין ושדה תבואה יחד אין צריך להרחיק בית רובע⁵.

1. פ"ב מ"י.
2. פ"ג מ"ז ע"פ פירוש הרמב"ם למשניות. עיין לקמן הלכה יג ופ"ד ה"ג.
3. ערוה"ש (סי' רצז סעי' לג).
4. חזו"א (יו"ד סי' קפ דיני כלאי זרעים סעי' יח, חזו"א כלאים סוף סי' יג, דיני כלאים כלאי
זרעים סעי' יח).
5. מראה הפנים (פ"ג ה"ו ד"ה ואם); ועיין פ"ד ה"ג הערה 8.

חוקות הארץ

הלכה יב

א. שורה בתוך שדה	ו. הרחקה משורה שאורכה יותר מ' טפחים
ב. תלם וטפח ומחצה	ז. רוחב השורה
ג. רוחב תלם ועומקו	ח. תלם כשדה בפני עצמו
ד. רוחב התלם	
ה. הרחקה משורה קצרה מ' טפחים	

רמב"ם

במה דברים אמורים שצריך להרחקה בשיעורין הללו בין שתי שדות, אבל אם היתה שדהו זרועה ירק ורצה לזרוע בצידה שורה של ירק ממין אחר, דיו לעשות בין השדה ובין השורה תלם אחד, ארכו ששה טפחים בלבד ורחבו כעמקו.

א. שורה בתוך שדה

רמב"ם ורצה לזרוע בצדה...

ראי"ה ושיעור הרחקה זה² הוא לאו דוקא כשרוצה לזרוע שורה ירק אחר בצדה של שדה הזרועה איזה מין ירק, אלא הוא הדין נוהג גם כן כשרוצה לזרוע ירק אחר בתוכה של השדה הזרועה ירק, גם כן די לו בשיעור הרחקה זו של תלם אחד ארכו ששה ורחבו כעמקו, אלא שכשהוא זרוע בצד השדה די לו בהרחקה מצד אחד, וכיון שהוא זרוע באמצע השדה צריך הרחקה כזאת משני הצדדים, מכל צד שיעור מלא תלם כזה. אפילו אם השדה מקיפה את השורה מג' רוחותיה ג"כ אין בכך איסור כלאים, ואם חבוש הותר בירק מותר אפילו מוקף מד' רוחותיה³.

1. משנה (פ"ג מ"ג).
2. [פה] רדב"ז מל' המשנה.
3. חזו"א (סי' ח ס"ק ח). ועיין לעיל פ"ג ה"י בדין חבוש בירק.

ב. תלם וטפח ומחצה

רמב"ם דין לעשות בין השדה ובין השורה
תלם אחד.

יש אומרים ששיעור הרחקת תלם הוא כשאינו מרחיק טפח ומחצה, אבל אם רוצה להרחיק טפח ומחצה אינו צריך להרחיק תלם.⁴
ויש אומרים ששיעור הרחקת תלם הוא כשאינו מרחיק ששה טפחים, אבל אם מרחיק ששה טפחים אינו צריך להרחיק תלם.⁵
יש מי שאומר שבמקום תלם יכול לעשות גבול.⁶

ג. רוחב תלם ועומקו

רמב"ם ארכו ששה טפחים בלבד ורחבו
כעמקו.

במשנה נאמר "רוחבו כמלואו", יש שבארו שמלואו היינו עומקו.⁷ ואם העומק גדול יותר צריך לעשות רוחב גדול יותר.⁸
יש שהכריעו להלכה⁹ כדעה הסוברת שצריך תלם שאורכו ששה טפחים עומקו טפח ורוחבו כעומקו, מכיון שהשו"ע (יו"ד רצז סע' יט) העתיק דברי הרמב"ם.
יש מי שאומר¹⁰ שעומק התלם, הוא לפחות טפח, ורוחבו ג"כ לפחות טפח.¹¹

4. חזו"א (סי' ח ס"ק ה, ח ד"ה דיו).

5. ארץ חמדה (ח"ב מדור ו פ"ט עמ' צא).

6. חזו"א (סי' ח ס"ק ח ד"ה וכל, ס"ק יט ד"ה כשם).

7. פיה"מ (פ"ג מ"ג).

8. פשט המילים רוחבו כעומקו.

9. חזו"א (סי' ח ס"ק ט סוף ד"ה ולדעת הר"ש). ועיין דרך אמונה (פ"ג הלי"ב ציון הלכה אות קטו) שהעיר "שבדיני כלאים אות כב כתב שאין להשתמש בהיתר חריץ ואולי חשש לדעת הר"ש או משום שמא יתמעט... וצ"ע".

10. רמב"ם פירוש המשנה פ"ג מ"א "ואופן ההבדלה ביניהם הוא על אחד מג' דרכים, האחד שיחפור ביניהם חריץ **שעומקו טפח** ואורכו ששה טפחים אם היו שני המינים ירק כמו שיתבאר בפרק זה", חכ"א משפטי ארץ (פ"ג סעי' י); חזו"א (סי' ח ס"ק ה, סי' ח ס"ק ז ד"ה והא דאמר).

11. כדברי רבי יהודה במשנה (פ"ג מ"ג) ואין מי שחולק עליו, אלא שלדברי רבי יהודה אין צורך בעומק כלל, אלא רוחב טפח אהני לן, ולהלכה כדעת רבי עקיבא צריך שיהא גם עומק. עיין חזו"א (סי' ח ס"ק ז ובסי' ה ס"ק א ד"ה והנה).

חוקות הארץ

יש אומרים שאם העומק יותר מטפח ומחצה אין צורך להרחיב יותר.¹²
ויש אומרים שרוחבו כעומקו עד עומק אמה ורק ביותר מרוחב אמה אין צורך להרחיב יותר.¹³

ד. רוחב התלם

ראי"ה ויש מי שאומר¹⁴ ששיעור רוחב תלם זה איננו כעמקו, אלא כשיעור מלא העול שחורש בו התלם, כשתי אמות.¹⁵
וי"א¹⁶ ששיעור התלם ברחבו הוא כארכו, ויהיה מרובע ששה על ששה טפחים.
לדעה זו הצורך במרובע של ו' על ו' טפחים נובע מכיון שמיצר והולך.¹⁷

ה. הרחקה משורה קצרה מו' טפחים

ראי"ה ויש מי שפירש הרחקה זו של תלם זה שרחבו כארכו, ששה טפחים, לא נאמרה כי אם שגם לקלח אחד של ירק צריך הרחקה כזאת ממין ירק אחר.
יש מי שאומר שאם אורך השורה פחות מו' טפחים תספיק הרחקה לאורך השורה.¹⁸

12. חזו"א (סי' ח ס"ק ז ד"ה והא דאמר).
13. רמב"ם פירוש המשניות פ"ג מ"ג: "ואמר שצריך שיהיה רוחב אותו התלם כעומקו והוא אמרו כמלואו כלומר כמלוא התלם ואפילו היה עומקו אמה", ארץ חמדה (ח"ב מדור ו פ"ט עמ' צא) כתב ששה טפחים דהיינו אמה, ועיין חזו"א (סי' ח ס"ק ז ד"ה והא דאמר) שבאר ע"פ דעתו דברי הרמב"ם. ועיין לקמן הערה 26.
14. [פן] ראב"ד (פ"ג הי"ב).
15. מנחת ביכורים על תוספתא (פ"ב ה"א); משנה (פ"ב מ"ו) ירושלמי שם, ועיין (ב"ב כו ע"א) שנאמר בסתמא שעבודת הכרם והאילן בארץ ישראל ארבע אמות ובבבל שתי אמות. ועיין חזו"א (סי' ח ס"ק ט) שהקשה "ואינו מובן הלא בירק אפילו בין שדה לשדה די בששה טפחים על ששה טפחים ולמה צריך בין שורה לשדה מלא העול השרוני שהוא שתי אמות".
16. [פז] ר"ש (פ"ג מ"ג); הלכתא גבירתא (פ"ג מ"ג).
17. חזו"א (סי' ח ס"ק ט ד"ה ולדעת).
18. מהר"י קורקוס (פ"ג הי"ב בדעת הרמב"ם).

ויש אומרים שאם אורך השורה פחות מד' טפחים אין תלם מפסיק¹⁹ וצריך תלם של ו' טפחים.

ו. הרחקה משורה שאורכה יותר מו' טפחים

ראי"ה אבל אם השורה של ירק האחר ארוכה היא ומתפשטת נגד השדה של ירק השני, שלא ממינו, צריך שיהיה התלם המפסיק הולך ומתפלש נגד כל השורה כולה.

יש שפרשו בדעת הרמב"ם שאפילו השורות ארוכות יותר מו' אינו צריך אלא הרחקה אורך ו' טפחים²⁰, לאחר מכן מותרת התקרבות מוחלטת, ויש מסתפקים שמא לאחר אורך ו' טפחים אין צריך בחפירה אבל הפסק ברווח טפח צריך לכל האורך²¹.

ז. רוחב השורה

יש מי שאומר שרוחב השורה לפחות ו' טפחים, ואין לזרוע בתוכה אלא מין אחד²². ויש מי שאומר ששורה נקראת לעניין זה כל שהוא פחות משיעור שדה²³.

ח. תלם כשדה בפני עצמו

רמב"ם דין לעשות בין השדה ובין השורה תלם אחד.

לעומת המצריכים²⁴ תלם הרחקה בין השדה והשורה, יש המפרשים²⁵ שהתלם הוא מקום

19. ע"פ חזו"א (סי' ח ס"ק ו ד"ה ונראה).

20. מהר"י קורקוס (פ"ג הי"ב); מראה"פ (פ"ג ה"ב ד"ה סומכין).

21. ארץ חמדה (ח"ב מדור ו פ"ז, עמ' פט ע"א); חזו"א (סי' ח ס"ק ח ד"ה ארכו).

22. חזו"א (סי' ח ס"ק טז ד"ה אינו זורע). עיין מראה הפנים (פ"ג ה"ב ד"ה סומכין).

לדעת החזו"א הרחקה תלם מועילה רק בין שורה שרוחבה ששה טפחים ולא פחות מכן, והרחקה טפח וחצי מועילה לזרע יחידי ועד שיעור שדה.

לדעת ארץ חמדה (ח"ב מדור ו פ"ז עמ' פט ע"א) הרחקה תלם מועילה אפילו בזרע יחידי, אך הרחקה טפח וחצי מועילה בזריעה עד ששה טפחים (ערוגה) מקום הזרוע יותר מששה טפחים צריך להרחיק או ששה טפחים או תלם. ועיין לעיל הערה 11.

23. ארץ חמדה (ספר ב מ"ו פ"ז עמ' פט).

24. רמב"ם; ר"ש; וכן משמעות הסוגיא שבת (פה ע"א); שמביאה את המשנה לדין הרחקות.

25. ריבמ"ץ (פ"ג מ"ג ד"ה ר' עקיבה); רש"ס (פ"ג מ"ג); רא"ש (פ"ג מ"ג); מלאכת שלמה ד"ה עד

חוקות הארץ

זריעת המין השני ואין צורך בהרחקות כלל, וכאשר התלם זרוע באורך ו' טפחים, יחשב בכך לשדה בפני עצמו ויוכל להיות סמוך ומוקף על ידי השדה.
יש אומרים שרוחב התלם הזרוע צריך להיות ששה טפחים.²⁶
יש אומרים כל שהוא.²⁷
ויש מי שבאר לפי הסבר זה שרוחב התלם הוא כפי התפשטות העלים.²⁸

שיהא); רע"ב (פ"ג מ"ג) ועיין תוי"ט שהקשה על הרע"ב. תפא"י (כלאים פ"ג מ"ג אות כד); מהר"א פולדא (פ"ג ה"ב); שנו"א (פ"ג מ"ג).
26. ריבמ"ץ (פ"ג מ"ג ד"ה ר' עקיבה); רא"ש (פ"ג מ"ג); מלאכת שלמה (ד"ה עד שיהא); רע"ב (פ"ג מ"ג); תפא"י (כלאים פ"ג מ"ג אות כד פירוש ראשון); מהר"א פולדא (פ"ג ה"ב); שו"ת דעת כהן סי' רלד, א.
27. שנו"א פירוש הארוך (פ"ג מ"ג).
28. רש"ס (פ"ג מ"ג ד"ה ורוחב מלואו).

חדושים

רמב"ם	דיו תלם אחד, ורחבו כעמקו.	לעשות בין ארכו	בין השדה ששה	ובין השורה טפחים בלבד
ראי"ה	עיי' בראב"ד שמשגיג דלא מצא באף מקום שיעור עמקו, וביותר הדברים מפליאים לפי ביאורו של הכסף משנה דרוחב מילואו הוא רחבו כארכו ולפ"ז הדרא קושיא למה תלה בעומק.	מכרחים אנו מוכרחים	לומר דהרמב"ם גריס כגירסת הרדב"ז	כמלא השירטוט, וסובר דשירטוט פירושו עומק, ושעור העומק ידוע היה להם כמה הוא, ולכן לא רצה להוסיף ולפרש כמה הוא שיעורו.

1. וכן גרס מהר"י קורקוס בדברי התוספתא, ובתוספתא שלפנינו אין גי' זו.

חוקות הארץ

הלכה יג

- א. הרחקת ששה טפחים
ב. גדי שורה
ג. היחס בין שורת דלועין ודלעת יחידית
- ד. עלים שהסתבכו
ה. הרחקה בין שתי שורות

רמב"ם

היתה שדהו זרועה תבואה ורצה לזרוע בתוכה שורה של ירקן אפילו שורה של דלועין שעלין שלהן ארוכים ומסתבכין מרחיק ביניהן ששה טפחים, ואם נמשכו העלין של דלעת ונכנסו לתבואה ונסתבכו בה יעקור מן התבואה שלפני הדלעת עד שלא יתערבו העלין, ואין צריך לומר שאם זרע שורה ממין זה ושורה ממין אחר שדיו להיות ביניהן תלם אחד כמו שיתבאר.³

א. הרחקת ששה טפחים

רמב"ם היתה שדהו זרועה תבואה ורצה לזרוע בתוכה שורה של ירקן אפילו שורה של דלועין שעלין שלהן ארוכים ומסתבכין מרחיק ביניהן ששה טפחים.

ראי"ה ויש מי שאומר דהא דסגי בהרחקה של ששה טפחים בין שורה של ירק לשדה של תבואה, היינו ששה טפחים רוחב, אבל האורך צריך להיות עשר אמות ומחצה.

1. ירושלמי (פ"ב ה"ח, מ"י) "קל בשורה וחומר במרובע כהדא דתניא הרוצה לעשות שורה של ירק לתוך שדה תבואה עושה אורך השורה עשר אמות ומחצה על רוחב ששה". ר"ש (פ"ב מ"י ד"ה ירק בתבואה בית רובע). רא"ש (פ"ב מ"י ד"ה ירק בתבואה).¹⁹⁶
2. פ"ג מ"ז.
3. פ"ד ה"א.
4. [פח] ריבמ"ץ (פ"ג מ"ז ד"ה ובתבואה); ר"ש (פ"ב מ"י, פ"ג מ"ז ד"ה נותנים לה עבודתה), רא"ש (פ"ב מ"י פ"ג מ"ז ד"ה ועבודתה); רע"ב (פ"ב מ"י); משנה ראשונה פ"ב מ"י; מהר"י קורקוס (פ"ג ה"ג, הסבר ראשון); רדב"ז (פ"ג ה"ג ד"ה היתה); על פי תוספתא (פ"ב ה"ג); רע"ב (פ"ב מ"י ד"ה ירק); חזו"א (סי' ה' ס"ק טו ד"ה מותר).

ונראה⁵ מדבריו ששיעור זה של מחצה הוא לאו דוקא ולחומרא לא דק, ובאמת סגי בשיעור אורך של עשר אמות וחומש אמה, שהוא שיעור של אורך בית רובע כשהוא מרובע שהוא עשר אמות וחומש אמה על עשר אמות וחומש אמה⁶.

לדעה זו יש מי שאומר שלאחר עשר אמות ומחצה יכול להצר משה טפחים ולזרוע⁷. יש מי שאומר שאורך ההפרדה (ברוחב ששה טפחים) הוא כאורך השורה הנזרעת⁸. יש אומרים שדי בהרחקה של ו' טפחים על ו' טפחים כדין הרחקה בין שדה ירק לשה ירק⁹. יש אומרים שהרחקה היא באורך ששה טפחים ורוחבו כעומקו¹⁰.

ב. גדרי שורה

יש אומרים שרוחב השורה רק קלח אחד¹¹.

5. הרדב"ז אומר שהרמב"ם הסתמך על דבריו בהלכה יא, ששם הדיון הוא על בית רובע ששיעורו הוא עשר וחומש על עשר וחומש, מכאן שגם בהלכה יג השיעור הוא עשר וחומש ולא עשר וחצי אמה. ואע"פ שהרדב"ז כתב בהלכה י"ג עשר אמות ומחצה, מ"מ עיין בדבריו בהלכה ט שכתב בדעת הרמב"ם "לפי שאין החשבון מדוקדק כתב רבינו כעשר אמות וחומש".
6. דברי הרמב"ם (פ"ג ה"ט) הם "כעשר עשר וחומש", אולם בעץ חיים (פ"ב מ"י) כתב עשר אמות ומחצה על עשר אמות רוחב כדעת הר"ש, והרש"ס (פ"ב ה"ז) כתב שהשיעור הוא עשר וחצי אמה על עשר וחצי אמה, ובתוספתא כפשוטה (עמ' 613 שורה 27-28) תוספת הערות בדיון זה. עיין לעיל פ"ג ה"ט. מ"מ לשון הירושלמי (פ"ב ה"ח) "עשר אמות ומחצה על רוחב ששה טפחים" א"כ משמע שדוקא עשר אמות וחצי אמה וצ"ע.
7. חזו"א (סי' ו ס"ק כא ד"ה שם).
8. הגר"א שנות אליהו (פ"ג מ"ז ד"ה נותנים לה); ועיין זרע הארץ (הכ"ד עמ' קכז); הערת הגר"י קאפח (פ"ג הי"ג אות ט); הרב קוק בחדושיו על הלכה זו הסתפק בדבר.
9. מהר"י קורקוס בהסבר השני; תפארת ישראל (פ"ב מ"י אות עו); הלכתא גבירתא (פ"ג מ"ז).
10. מראה הפנים (פ"ב ה"ח ד"ה כהדא דתני, פ"ג ה"ו ד"ה ואם הגדילה); זרע הארץ (הלכה כד עמ' קכח); ועיין מהר"י קורקוס (פ"ג הי"ג) שדחה הסבר כזה.
11. רמב"ם פירוש המשנה (הוצאת הרב קאפח פ"ג מ"ז ד"ה דלעת בירק): "ואם רצה לזרוע בתוך שדה תבואה שורה אחת בלבד של דלועין הרי זה מרחיק מן התבואה ששה טפחים בלבד מפני שהיא שורה אחת ואין ברוחב השורה אלא קלח אחד". רדב"ז (פ"ג הי"ג).

חוקות הארץ

ויש אומרים רוחב ששה טפחים¹².
ויש מי שאומר רוחב פחות מח' אמות¹³.
יש אומרים שהשורה צריכה להיזרע במרחק רגיל בין זרע לזרע, וכולה ממין אחד, ללא מרווחים גדולים בין הזרעים¹⁴.

ג. היחס בין שורת דלועין ודלעת יחידית

רמב"ם אפילו שורה של דלועין שעלין שלהן ארוכים ומסתבכין מרחיק ביניהן ששה טפחים.

מין הדלעת שהצריכו בו הרחקה יתרה וכן חובת עקירה שמסתבכת בתבואה היא רק בדלעת יונית בלבד¹⁵, אולם דלעת מצרית או קשואין ופול המצרי למרות שהם מתפשטים דינם ככל ירק. וי"א שכל מיני הדלועין צריכים הרחקה יתרה¹⁶.
יש אומרים¹⁷ שהרחקת ששה טפחים היא רק בשורה, שהזריעה בשורה ניכרת יותר¹⁸, ולכן מספיק ששה טפחים, אולם בדלעת יחידית צריך להרחיק בית רובע.
יש מי יש שאומר¹⁹ שאין חילוק בין שורה ודלעת יחידית, אלא שחילקו בין אם זרע את הדלעת תחילה, והדלעת תופסת את מקומה, ובמקרה זה צריך להרחיק בית רובע. אולם

12. רמב"ם פירוש המשנה (מהדורה הנדפסת פ"ג מ"ז): "ואם ירצה לנטוע בשדה תבואה שורה אחת בלבד של דלועין ירחיק מן התבואה ששה טפחים בלבד לפי שהיא שורה יחידית ואין במרחק השורה אלא שורה אחת".
13. בתי כלאים (אות כב).
14. חזו"א (כלאים סי' ז ס"ק ג ד"ה תניא).
15. פ"ב מי"א ועיין פ"ג מ"ז; ירושלמי (פ"ב ה"ח, פ"ג ה"ו); ר"ש (פ"ג מ"ז ד"ה שזו); רא"ש (פ"ג מ"ז ד"ה המחמיר); רש"ס (פ"ב ה"ח ד"ה אין מסככין, פ"ג ה"ו ד"ה כאן); רדב"ז (פ"ד ה"ג); רמב"ם ומהר"י קורקוס (פ"ג ה"ד); חזו"א (סי' ט ס"ק ב ד"ה ואם) תולדות יצחק (פ"ג מ"ז ד"ה ואם הגדילה). ועיין כפתור ופרח (סוף פ"כ).
16. ערוה"ש (סי' רצז סעי' מה) בדעת הרמב"ם והשו"ע. ובירושלמי עם פירוש תולדות יצחק (תבונה פ"ג ה"ו ד"ה כל מקום) כתב שדין זה הוא בכל דלעת ולכן כתב הרמב"ם 'דלעת' סתם.
17. ריבמ"ע; ר"ש; רא"ש; רע"ב (פ"ג מ"ז). גרסת הכסף משנה ברמב"ם (כלאים פ"ד ה"ג); ועיין בשו"ע (יר"ד סי' רצז סעי' כח) שלא גרס כך, חזו"א (סי' ט ס"ק יב).
18. רא"ש; רע"ב (פ"ג מ"ז).
19. רדב"ז; מהר"י קורקוס (פ"ד ה"ג); פנ"מ ומראה הפנים (פ"ג ה"ו ד"ה ואם הגדילה).

פרק שלישי - הלכה יג

אם התבואה זרועה תחילה ולאחר מכן זרע דלעת (שורה או יחיד), או כשנזרעים יחד²⁰ שדה תבואה ודלעת, ואין הדלעת תופסת מקום תחילה יש להרחיק ששה טפחים.

ד. עלים שהסתבכו

רמב"ם ואם נמשכו העלין של דלעת ונכנסו לתבואה ונסתבכו בה יעקור מן התבואה שלפני הדלעת עד שלא יתערבו העלין

יש אומרים שאם הגדילה הדלעת ונתפשטו עליה על התבואה יעקור²¹. ויש אומרים שאם הגדילה הדלעת ונכנסו ענפי הדלעת לתוך ו' טפחים יעקור מלפניה כל הענפים שנתפשטו ונכנסו לתוך שיעור זה²². יש אומרים דוקא שמתבכין ונוגעים בתבואה ישנה חובת עקירה לצורך הרחקה²³, אבל המודלים מלמעלה אינם צריכים עקירה לצורך הרחקה.

ה. הרחקה בין שתי שורות

רמב"ם ואין צריך לומר שאם זרע שורה ממין זה ושורה ממין אחר שדי בתלם אחד. להיות ביניהן תלם אחד כמו שיתבאר.

ראי"ה וכל שזרע שורה ממין זה ושורה ממין אחר שדי בתלם אחד. יש מי שפירש²⁴ שהוא בין אם השורות זרועות שתיהן ירק, בין אם האחת זרועה תבואה ורוצה לסמוך לה מין אחר, כל זמן שאין כאן שדה של תבואה²⁵

20. כן נראה מסברא שסיבת הרחקת בית רובע הוא משום שהדלעת "גדלה וכבר נתפשטו העלין נראה כזרע כלאים" משמע שאם אין עדיין עלים שנתפשטו כ"ש שנזרע ביחד באותו זמן די בהרחקת ו' טפחים בלבד. וכן כתב מראה הפנים (פ"ג ה"ו ד"ה ואם).
21. רא"ש (פ"ג מ"ז); רש"ס (פ"ג מ"ז ד"ה ואם); פנ"מ (פ"ג מ"ז ד"ה יעקור).
22. רמב"ם פירוש המשנה (פ"ג מ"ז); רע"ב (פ"ג מ"ז ד"ה ואם); תפארת ישראל (פ"ג מ"ז אות מה).
23. ירושלמי (פ"ב ה"ח); חזו"א (כלאים סי' ט ס"ק ב) העלה זאת כסברא.
24. [פט] [שם] רדב"ז פ"ג הי"ג; ועיין משנה ראשונה (פ"ג מ"ג ד"ה שורה) שהסתפק אפילו בדין הרחקה בין שדה תבואה לשורת תבואה שאולי דינו כדין הרחקה בין שדה וצפ"ל לשורת ירק שהוא תלם.
25. מדברי הרב קוק זצ"ל נראה ששתי שורות של תבואה ג"כ מרחיקים ביניהם רק תלם, שהרי אין כאן שדה.

חוקות הארץ

אין צורך להרחיק יותר מתלם אחד, כשיעור האמור.
ויש מי שפירש שרק בין שתי שורות של מיני ירק דיו להיות ביניהם תלם²⁶, אך בין שני שורות של מיני תבואה צריך להרחיק ו' טפחים על ששה טפחים.
יש אומרים שההרחקה בין שתי שורות מיני תבואה הוא שתי אמות²⁷.
יש מי שאומר שבין שורה של תבואה וירק אחד או שורה של ירק ותבואה אחת מרחיקים ששה טפחים על פני כולה²⁸.

26. זרע הארץ (הכ"ד עמ' קכח) ע"פ בתי כלאים (כלאי זרעים אות כב-כג); ולכאורה אין להביא ראיה לדעת הרמב"ם שהרי בתי כלאים פסק בדין תלם כדעת הר"ש שאורכו ו' טפחים ורוחבו ו' טפחים (תפארת ישראל פ"ג מ"ג אות כה) והנה כאשר אין שיעור שדה אלא שורות הקל כדין תלם אזי ה"ה בדעת הרמב"ם כל שאין כלל שדות אלא שורות אפילו אחת היא של מין תבואה ואחת של מין ירק דינו בהרחקת תלם וצ"ע. חזו"א (סי' ח ס"ק יט ד"ה דין תלם).

27. זרע הארץ (סוף הכ"ד עמ' קכח).

28. חזו"א (סי' ט ס"ק ג, ח, ד"ה ויש) ועיין דרך אמונה (פ"ג הי"ג ס"ק ע ציון קכט-קל).

חידושים

רמב"ם היתה שדהו זרועה תבואה, ורצה לזרוע בתוכה שורה של ירק, אפילו שורה של דלועין, שעלין שלהן ארוכין ומסתבכין, מרחיק ביניהן ששה טפחים. ואם נמשכו העלין של דלעת ונכנסו לתבואה ונסתבכו בה יעקור מן התבואה שלפני הדלעת עד שלא יתערבו העלין, ואין צריך לומר שאם זרע שורה ממין זה, ושורה ממין אחר, שדיו להיות ביניהן תלם אחד כמו שיתבאר.

ראי"ה יש להסתפק בדבריו דאפשר לומר דאתי לאפוקי מלעיל דבעינן בית רובע והכא לא בעינן בית רובע אלא דבעינן לאורך כל השדה, ואפ"ל דאם ריחק בית רובע לא בעינן תו הרחקה לאורך כל השדה, וכמו דאמרינן בשדה לגבי שדה ק"ו לגבי שורה, והכי מסתברא דהוי מדין ק"ו, וצ"ע בדבר. ומתוספתא² משמע דריבוע של ששה על ששה מציל את כל הנשאר בלי כל הרחק והפסקה כל שהיא.

1. לעיל הערה 8 הובאה דעת הגר"א שיש צורך שהמרווח יהא על פני כל השורה. ועל כך הסתפק כאן הרב קוק זצ"ל.
2. בתוספתא (פ"ב הי"ג) שנינו: "שורה של דלועין בירק - כירק, אורך ששה טפחים ורוחב מלואו", משמע שהרוחב הוא כאורך, דהיינו ששה על ששה טפחים (עיין לעיל הערה 9).

חוקות הארץ

הלכה יד

רמב"ם

הרחיק בין שני המינין הרחקה הראויה להן והיה מין זה נוטה על גבי מין זה, בין שנטתה תבואה על התבואה או ירק על גבי ירק, או ירק על התבואה או תבואה על הירק הכל מותר, שהרי הרחיק בשיעור, חוץ מדלעת יונית³ שהיא נמשכת הרבה, לפיכך אם נטתה יעקר מלפניה כמו שבארנו.

ראי"ה ופשוט³ הוא שיכול לעקור אחד מהשני מינים או התבואה או הדלעת הנוטה, ומה שנאמר לעיל שיעקור את התבואה עצה טובה קמ"ל שאינו מפסיד כל כך בעקירת התבואה על פי רוב כבעקירת הדלעת.

ויש אומרים שאם הגדילה הדלעת ונתפשטו עליה על התבואה יעקור התבואה מלפניה⁴.
ויש אומרים שאם הגדילה הדלעת ונכנסו ענפי הדלעת לתוך ו' טפחים, יעקור את הנכנס לתוך שיעור זה⁵.

יש מי שהסתפק⁶ האם אף בדלעת יחידית שמרחיקים בית רובע⁷ ונתפשטה האם יש חובת עקירה.

1. פ"ב (מי"א).
2. פ"ב (מי"א); פ"ג (מ"ז).
3. [צ] רדב"ז (פ"ג הי"ג ד"ה ואם); וכן כתב בזרע הארץ (הלכה כ"ד עמ' קכח).
4. רא"ש (פ"ג מ"ז); רש"ס (פ"ג מ"ז ד"ה ואם); פנ"מ (פ"ג מ"ז ד"ה יעקור).
5. רמב"ם (פה"מ פ"ג מ"ז); רע"ב (פ"ג מ"ז ד"ה ואם); תפארת ישראל (פ"ג מ"ז אות מה) כתב ואם הגדילה עלי השורה ונכנסו לתוך הו' טפחים יעקור מלפניה.
6. משנה ראשונה (פ"ג מ"ז).
7. פ"ג (הי"א); פ"ד (ה"ג).

הלכה טו

א. בור	ז. אילן
ב. ניר	ח. סלע
ג. גפה	ט. שביל, נחל ושלולית
ד. דרך	י. צורת הפתח
ה. גדר	יא. זרע על דעת לעשות גדר
ו. חריץ	

רמב"ם

היה בין שני המינים בור, או ניר, או גפה, או דרך, או גדר שהוא גבוה עשרה טפחים, או חריץ שהוא עמוק עשרה טפחים ורחב ארבעה, או אילן שהוא מיסך על הארץ, או סלע שהוא גבוה עשרה טפחים ורחב ארבעה, הרי זה מותר לסמוך המין האחד לצד אחד מאלו, והמין האחר לצד השני, הואיל ואחד מכל אלו מברלן ביניהם, הרי הן נראים מוברלן זה מזה.

א. בור

יש מבארים בור – שדה שלא נחרשה ולא נזרעה², שגודלה בית רובע³. ונראה⁴ שאין שיעור זה מיוחד לשדה הבור או הניר, אלא כל מקום לפי מה שנקבע בהלכה, כגון בין שדה תבואה לשדה תבואה או שדה ירק בית רובע, ובין שדה ירק ושדה ירק ששה טפחים. יש אומרים שלאחר שיעור זה אפשר לסמוך את המינים⁵, ויש חולקים⁶.

1. על פי פ"ב מ"ח.
2. מהר"י קורקוס (פ"ג הט"ו).
3. ריבמ"ץ (פ"ב מ"ח); ר"ש (פ"ב מ"ח); או"ז (ח"א סי' רעג); רע"ב (פ"ב מ"ח); תפא"י (פ"ב מ"ח, אות נא); ועיין משנה ראשונה (פ"ב מ"ח ד"ה וסומך).
4. זרע הארץ (הכ"ו עמ' קלב).
5. תפא"י (פ"ב מ"ח אות נא-נב).
6. עיין פ"ג הט"ו.

חוקות הארץ

יש מי שאומר⁷ שאם המקום שסומך אליו מופסק על ידי השדה מראשו ועד סופו די בב' אמות.

ויש מי שמפרש⁸ בור – חפירה שעומקה עשרה טפחים ורחבה⁹ ארבעה טפחים.

ב. ניר

יש מי שאומר¹⁰ שצריך שיהא רוחבו ארבע אמות, ויש מי¹¹ שמצריך בית רובע.

ג. גפה

י"א שהיא גדר אבנים סדורות כחומה בלא טיט¹², וי"א שהיא מחיצת קוצים¹³.

גובהה

יש מי שאומר¹⁴ שגפה מכיון שהיא עבה יותר מגדר – איננה צריכה גובה י' טפחים, ויש המזקיקים¹⁵ גובה י' טפחים אפילו בגפה.

עוביה

יש אומרים¹⁶ שעובי הגפה הוא אפילו כל שהוא, ויש מי שסתם דבריו¹⁷ וכתב שרוחב

7. רש"ס (פ"ב מ"ז ד"ה ניר).
8. רדב"ז (פ"ג הט"ו); ועיין משנ"ר שכתב שכל ההפסקות המנויות צריכות שיהיו בגובה י' טפחים. ועיין הל' מתנו"ע (פ"ג ה"ד) שהרמב"ם כתב שבור היינו ארץ בורה, ולא כמושג של חפירה, והרדב"ז לא העיר על כך.
9. רדב"ז (פ"ג הט"ו) ולא מבואר אם כוונתו לרוחב הבור (לאורך השדה) או לעובי דהיינו למרווח המפריד בין שתי השדות.
10. רדב"ז (פ"ג הט"ו) משווה דין ניר לדרך ואין דרך פחות מארבע אמות.
11. רע"ב (פ"ב מ"ח); תפא"י (פ"ב מ"ח יכין אות נב).
12. ריבמ"ץ; רע"ב; תפארת ישראל (פ"ב מ"ח).
13. פי' רבינו נתן אב הישיבה (פ"ב מ"ח) עיין פ"ד ה"ג.
14. תפא"י (פ"ב מ"ח יכין אות נה, נח).
15. משנ"ר (פ"ב מ"ח ד"ה וסומך); רדב"ז (פ"ג הט"ו) "וגפה וגדר בעינן גבהו עשרה ורוחב ארבעה" ולא ברור אם כוונתו למרווח בין השדות או לאורך הגפה.
16. ר"ש (פ"ב מ"ח ד"ה ולסלע); תפארת ישראל (פ"ב מ"ח אות נח).
17. רדב"ז (פ"ג הט"ו) "וגפה וגדר בעינן גבהו עשרה ורוחב ארבעה", ולא ברור אם כוונתו למרווח בין השדות או להמשכה של הגפה. ועיין הערת הרב קאפח (פ"ג הט"ו אות יג) שמשמע מדבריו שהבין ברדב"ז שכוונתו להמשכה ולא לעובי.

פרק שלישי - הלכה טו

הגפה ארבעה טפחים, וצ"ע אם כוונתו לעובי הגפה או להמשכה.

אורכה

יש אומרים¹⁸ שאורך הגפה לפחות ארבעה טפחים בין שתי השדות. יש מי שאומר¹⁹ שכאשר אורך הגפה בין שתי שדות הוא עשר אמות וחומש מותר בהמשך לסמוך את המינים יחד, ויש מי שאומר²⁰ שאינו מפסיק אלא רק מה שכנגד ההפרדה, וכל שלא כנגד ההפרדה אסור לסמוך.

ד. דרך

ראי"ה ויש מי שאומר²¹ ששיעור (רוחב) הדרך הוא לא פחות מארבע אמות. ונראה²² שהוא כדרך היחיד המפסיק לענין פאה שהוא ארבע אמות.

יש מי שמשמע מדבריו²³ שצריך שהדרך תהא בגובה י' טפחים.

ה. גדר

רמב"ם גדר שהוא גבוה עשרה טפחים,

18. ר"ש (פ"ב מ"ח ד"ה ולסלע); אור זרוע (ח"א סי רעג).
19. תפארת ישראל (פ"ב מ"ח אות נח, נא-נב) ועיין פ"ג ה"ט שיש חולקים עליו וצריך לפחות להיות מיצר והולך או להשאיר לעולם מרווח מסויים.
20. זרע הארץ (הכ"ו עמ' קלה ד"ה ונראה) ואע"פ שכתב זאת לענין גדר נראה שה"ה לכל ההפרדות שהוזכרו במשנה; ארץ חמדה (ח"ב מ"ו פי"ד עמ' צד).
21. [צא] רדב"ז (פ"ג הט"ו). רא"ש (פ"ב מ"ח); פנ"מ (פ"ב ה"ו).
22. על פי פאה (פ"ב מ"א); תיור"ט (פ"ב מ"ח).
- בשנות אליהו (פאה פ"ב מ"א בפרוש הארוך) כתב שדרך היחיד היא שתיים וחצי אמות (כמבואר ב"ב ק ע"א); אולם המאירי (ב"ב ק ע"א) כתב שסתם דרך היחיד היא של ד"א, וכן פסק הרמב"ם (מתנו"ע פ"ג ה"ג).
23. משנה ראשונה (פ"ב מ"ח).

חוקות הארץ

עוביה

יש אומרים²⁴ שאין צורך בעובי לגדר, ויש מי שמזקיק²⁵ ד' טפחים. גדר זרוע אינו מפסיק²⁶ גדר גבוה עשרה טפחים וגבוה מן הארץ ג"ט לא חשובה מחיצה²⁷.

אורכה

אורך הגדר לפחות ארבעה טפחים²⁸.

ו. חריץ

רמב"ם חריץ שהוא עמוק עשרה טפחים ורחב ארבעה,

עוביו

המרווח משפה אחת לשניה צריך להיות לפחות ארבע טפחים²⁹.

אורכו

אורך החריץ לפחות ארבעה טפחים³⁰.

24. ר"ש (פ"ב מ"ח ד"ה ולסלע); רא"ש (פ"ב מ"ח ד"ה ולגדר); תפא"י (יכין אות נה, נח); ועיין לקמן לעניין סלע, ארץ חמדה (ח"ב מ"ו פי"ד עמ' צד).
25. ריבמ"ץ (פ"ב מ"ח ד"ה ולסלע) "וסלע כדין גדר וחריץ" הרי שמשווה דין גדר לחריץ ובחריץ לכו"ע צריך עובי מרווח בין שתי השדות בשיעור ארבעה טפחים. מהר"י קורקוס (פ"ג הט"ו); רדב"ז (פ"ג הט"ו) ג"כ כתב "וגפה וגדר בעינן גבהו עשרה ורוחב ארבעה" אך לא ברור אם כוונתו שעובי הגדר צריך להיות ארבעה טפחים או כוונתו שהמשכו של הגדר צריך להיות ארבעה טפחים. ועיין הערת הרב קאפח על דברי הרדב"ז (פ"ג הט"ו אות יג) "תימה לאיזה צורך הזקיק בגדר רוחב ארבעה, כי אפילו צורת הפתח מפסיק", משמע שהבין שרוחב ארבעה הוא עובי הגדר.
26. ירושלמי (פ"ב ה"ו); ועיין לקמן פ"ד ה"ג אות ו.
27. חזו"א (סי' ו ס"ק טז ד"ה ונראה) וכן כתב בדרך אמונה.
28. ר"ש (פ"ב מ"ח ד"ה ולסלע); רא"ש (פ"ב מ"ח ד"ה ולגדר); וכן משמע מלשון הרע"ב (פ"ב מ"ח ד"ה ולסלע) שאין מחיצה בפחות מארבע טפחים, עיין זרע הארץ (הכ"ו עמ' קלד ד"ה או גדר); ארץ חמדה (ח"ב מ"ו פי"ד עמ' צד).
29. ר"ש (פ"ג מ"ח ד"ה ולסלע); רש"ס פ"ב מ"ח ד"ה חריץ וכתב טעם לדבר "דבציר מהכי אזיל שפיר מהאי גיסא להאי גיסא", מהר"י קורקוס (פ"ג הט"ו ד"ה דרך); משנה ראשונה (פ"ב מ"ח ד"ה ולסלע).
30. דרך אמונה (פ"ג הט"ו ס"ק פג). ועיין לקמן פ"ז הט"ו שי"א שדי בשלושה טפחים.

ז. אילן

רמב"ם אילן שהוא מיסך על הארץ,

ראי"ה והאילן צריך³¹ שיהיו ענפיו יורדין עד פחות משלשה טפחים סמוך לקרקע כדין מחיצה לענין שבת. ולפ"ז צריך לומר³² דבעינן ג"כ שימלא את החלל שבין ענפי האילן בעצים או בקש או בכל דבר המעמיד, ויקשור הענפים שלא ינידם הרוח, כיון דגבי שבת מחיצה שאינה יכולה לעמוד ברוח מצויה אינה מחיצה - הוא הדין נמי לענין כלאים, דדמי לשבת בהלכות מחיצה בכמה עניינים. שיעור גובה המשך ועובי אילן המיסך נראה בפשטות שדינו כגדר³³. יש מי שאומר³⁴ שרק אם הענפים יבשים מפסיקים ויש מי שאומר³⁵ בין לחים ובין יבשים מפסיקים.

31. [צב] ר"ש (פ"ב מ"ח ד"ה מיסך ע"פ התוספתא (פ"ב ה"ה מהדורת ליברמן) ועל פי הגמ' עירובין (צט ע"ב); רא"ש (פ"ב מ"ח ד"ה ולאילן); רש"ס (פ"ב מ"ח ד"ה ולאילן); מהר"י קורקוס (פ"ג הט"ו), רדב"ז (פ"ג הט"ו). רע"ב (פ"ב מ"ח); תפארת ישראל (פ"ב מ"ח אות נז). אכן פשוט לשון הרמב"ם בפירוש המשנה (פ"ב מ"ח) "הוא שענפיו מגיעין לארץ ונעשה כמין אהל", משמע שצריך שהענפים יגיעו עד הקרקע, מ"מ הרב קאפח בהערה כתב שכוונת הרמב"ם לתוספתא וכל שאין נופו גבוה מעל שלושה טפחים נחשב מחיצה.
32. [צג] ד"ע, על פי הגמ' סוכה (כד ע"ב); שו"ע (או"ח סי' שסב סעי' א); וכן כתב בישועות מלכו (פ"ג הט"ו).
33. ר"ש ורא"ש (פ"ב מ"ח) ואור זרוע (ח"א סי' רעג) דימו אילן המיסך לגדר. ועיין תפארת ישראל (פ"ב מ"ח אות נח).
34. דרך אמונה (פ"ג הט"ו ס"ק פד), "ומיהו דוקא יבש אבל אילן לח י"ל דאינו מפסיק שלא ניכר ההפסק אך אפשר שהוא רק מדרבנן אבל מדאורייתא גם לח מפסיק", ועיין חזו"א (סי' ו ס"ק ד).
35. מנחת בכורים (תוספתא פ"ב ה"ו); חזון יחזקאל (תוספתא פ"ב ה"ו); וכן כתב זרע הארץ (הכ"ו עמ' קלה ד"ה או אילן); וכן עולה מההשוואה למחיצת סוכה. המנחת ביכורים וחזון יחזקאל כתבו שגדר חיה שאיננה מכל הצדדים אלא מצד אחד בלבד, מהווה מחיצה כלשון התוספתא (פ"ב ה"ה) "הסומך לשורשי אילן שיבשו שהן גבוהין מעשרה טפחים..." היינו, דוקא יבשים ולא לחים, וכן העיר זרע הארץ (הכ"ו עמ' קלד ד"ה או גדר). ועיין פ"ז הט"ו בד"ה מחיצה ע"י תבואה ובשנות אליהו הארוך (פ"ז מ"ב) ודרך אמונה (פ"ז הט"ו ס"ק עו).

ח. סלע

רמב"ם **סלע שהוא גבוה עשרה טפחים ורחב ארבעה,**

יש אומרים³⁶ שאין צריך עובי כלל, אלא הרוחב היינו אורכו, וכפי שהדין בגדר, ויש מי שמשמע מדבריהם³⁷ שהסלע צריך להיות בעובי ארבעה טפחים מכיון שלא הונח לגדר.

ט. שביל, נחל ושלולית

יש מי שאומר³⁸ ששביל הרבים והיחיד, הנחל והשלולית שמפסיקים בפאה (לחייב פאה לכל שדה) אינם מפסיקים לעניין כלאים, ויש חולקים³⁹ וסוברים שכשם שמפסיקים לעניין פאה כן מפסיקים לחיוב כלאים.

י. צורת הפתח

יש מי שנראה מדבריו⁴⁰ שצורת הפתח נחשבת מחיצה.

יא. זרע על דעת לעשות גדר

רמב"ם **הרי הן נראים מובדלין זה מזה,**

ראייה ואם הוא זרע שני מינים בלא הרחקה על דעת לעשות גדר
ביניהם

36. ר"ש (פ"ב מ"ח ד"ה ולסלע); רש"ס (פ"ב מ"ח ד"ה ולסלע); פשט לשון הרע"ב (פ"ב מ"ח ד"ה ולסלע) שבאר "דבפחות משעור ארבע אין שמה מחיצה" משמע ששיעור ארבעה טפחים הוא לצורך שיעור מחיצה דהינו אורך מינימלי; משנ"ר (פ"ב מ"ח ד"ה ולסלע); שנות אליהו (פ"ב מ"ח) "היינו שכל גדר שאין בו ארבע טפחים לאורכו אינו גדר ולפי גובהו נקרא רוחב שצד הקצר נקרא רוחב"; ארץ חמדה (ח"ב מ"ו פי"ד עמ' צד).

37. רע"ב (פ"ב ה"ח ד"ה ולסלע) על פי הבנת תי"ט, ועיין בתוס' רע"ק (אות יב) שכתב שאין דעת הרע"ב לחייב ד' טפחים בעובי. תפארת ישראל (פ"ב מ"ח אות נח) וכן כתב בבועז (פ"ב מ"ח אות י). ובאור הגדול (כלאים פ"ב מ"ח) הביא עוד דעות הסוברות שצריך לסלע עובי ד' טפחים.

38. תי"ט (פ"ב מ"ח ד"ה ולדרך); ועיין תפא"י (יכין אות נג); תורת זרעים (פ"ב מ"ח).

39. כן משמע במשנה ראשונה (פ"ב מ"ח ד"ה וסומך).

40. הערת הרב קאפח על דברי הרדב"ז (פ"ג ה"ט"ו אות יג). ועיין לקמן פ"ז ה"ט"ז דיון בנושא.

נראה⁴¹ שאסור, אבל אינו לוקה כיון שדעתו היתה בשעת הזריעה לחלקם בגדר. ולא עוד⁴², אלא אף אם זרע סתם ואחר כך חלקן בגדר נראה שאינו לוקה על הזריעה.

41. [צד] ירושלמי (פ"א ה"ט) "זרע שני מינים וחלקן גדר, ר' יוחנן אמר פטור, ר"ש בן לקיש אמר חייב... מודה ר"ש בן לקיש בזורע על מנת לחלקן גדר שהוא פטור".
42. [צה] ירושלמי (פ"א ה"ט) כדעת רבי יוחנן על פי כללי הפסיקה הרגילים שהלכה כר' יוחנן במחלוקתו עם ריש לקיש. ועיין לעיל פ"א ה"א אות ו.

חוקות הארץ

חידושים

רמב"ם היה בין שני המינים בור או ניר...

ראי"ה בענין הפסק בור נראה לומר דבענין ההרחקות יש שני מינים; א. הרחק שהוא לאורך כל השדה ב. שהוא רק להיכר. הרחק בית רובע הוא רק להיכרא. והנה בשיעור העובר דרך כל השדה ודאי שאין נפקא מינה איזה מין קרקע שהיא, אבל בית רובע שהוא להיכר היינו אומרים דבור שסוף כל סוף אינו נזרע, אין בו כל כך סימן להיכרא קמ"ל דאפילו הכי מהני.

ובפשטות¹ אפשר לומר דכונת הרמב"ם היא דדבר שיש לו שם מיוחד בור או ניר ה"ז חשוב היכרא, ולפ"ז נראה דהפסק זה הוא לאורך כל השדה.

רמב"ם או סלע שהוא גבוה עשרה טפחים ורחב ארבעה...

ראי"ה שיטת הגר"א² היא דהוי כמחיצה, ולכן אין שיעור לעובי המחיצה, ולפ"ז הוא בכל האורך, והרע"ב מברטנורא³ מפרש שהוא מצד היכר ולא מטעם מחיצה, ולכן יש שיעור לעובי הסלע.

1. מתוך שהרמב"ם לא הזכיר שיעור לשדה בור, א"כ משמע שכל שדה בור מפסיק, ובלבד שיהא על פני כל השטח הנזרע. אולם הראשונים כולם הזכירו שיעור בית רובע, עיין לעיל הערה 3. וברש"ס מובא שאם הניר על פני כל השדה אין צורך בית רובע, אלא רוחב ב' אמות, ועיין תפא"י (בועז אות י); ועיין זרע הארץ (עמ' קלו).
2. שיטת הגר"א שהנאמר ד' טפחים בסלע היינו אורך הסלע, והמשנה קראה לכך רוחב מכיון שכלפי גובה הסלע, הרי זה רוחב, וכן פירשו הר"ש (פ"ב מ"ח ד"ה מיסך) הרש"ס (פ"ב מ"ח ד"ה ולסלע); משנ"ר (פ"ב מ"ח ד"ה ולסלע).
3. לדעת הרע"ב הרוחב צריך להיות ד' טפחים, ועיין בתוס' רע"ק (אות יב) שכתב שאין דעת הרע"ב לחייב ד' טפחים רוחב. ועיין באור גדול (כלאים פ"ב מ"ח) שהביא עוד דעות כרע"ב שצריך עובי ד' טפחים.

הלכה טז

- א. סמיכת מין אחר לשדה חברו
ב. המשכת מין שדה חברו לתוך שדהו
ג. היתר זריעה בהמשכה
ד. איסור כלאים בשדהו אפילו כהמשך
לשדה חברו
ה. זריעת כלאים בשדה חברו

רמב"ם

במה דברים אמורים שצריך הרחקה או דבר המבדיל, בשזרע בתוך שדהו. אבל אם היתה שדהו זרועה חטים מותר לחברו לזרוע בצדה שעורים, שנאמר: שדך לא תזרע כלאים, אין האיסור אלא שיזרע שדהו כלאים, ולא נאמר הארץ לא תזרע כלאים. ולא עוד אלא אפילו זרע בתוך שדהו שעורים סמוך לחטים, ומשך זרע השעורים עד שסמכו לשדה חברו שהיא זרועה שעורים, הרי זה מותר מפני שנראו השעורים שבתוך שדהו שהן סוף שדה חברו.

א. סמיכת מין אחר לשדה חברו

רמב"ם אבל אם היתה שדהו זרועה חטים מותר לחברו לזרוע בצדה שעורים...

לדעה זו² מותר לכתחילה לזרוע מין אחר בסמוך לשדה חברו. ויש מי שאומר³ שאף לדעה זו אסור לכתחילה לזרוע שעורים בסמוך לשדה חטים של חברו. אף המתירים לזרוע בסמוך לשדה חברו הינו רק שדה אך יחידי או משר ומרובע לכו"ע אסור⁴.

1. על פי המשנה (פ"ב מ"ז); וכפירוש הרמב"ם למשנה.
2. מראה הפנים (פ"ב ה"ה ד"ה אין); ישועות מלכו (פ"ב הט"ז ד"ה בד"א); צפנת פענח (פ"ג הט"ז). ריבמ"ץ; ר"ש; רא"ש (פ"ב מ"ז, פירוש א). סמ"ג (ל"ת רעט) וחנוך (מצוה רמה) הביאו רק את הציור של סמיכת שתי שדות שלו בסמוך לשדה חברו, ולא הזכירו קלף כלאים בתוך אותה השדה.
3. עיין מראה הפנים (פ"ב ה"ה ד"ה אין) שהבין בדברי הכס"מ כי דעת הרמב"ם היא שאסור לזרוע ליד שדה חברו, ותמה עליו. וכן בישועות מלכו (פ"ב הט"ז ד"ה בד"א). ועיין תוס' רע"ק איגר (פ"ב מ"ז אות יא).
4. חזו"א (סי' ה ס"ק יד מכתב ד"ה ביחידי).

ב. המשכת מין שדה חבירו לתוך שדהו

רמב"ם ולא עוד אלא אפילו זרע בתוך שדהו
שעורים סמוך להטים, ומשך זרע
השעורים עד שסמכו לשרה חבירו
שהיא זרועה שעורים, הרי זה מותר...

יש מי שאומר שגם לדעה זו לא התירו לסמוך לכתחילה בשדהו כלאים⁵, אלא אם נזרעו שתי השדות כדון, מותר לזרוע בשדהו הזרועה חיטים זרע שעורים, ולהמשיכם לשדה חבירו הזרועה שעורים.

ויש אומרים שכיון שיש כאן שתי שדות מותר לכתחילה לסמוך מין לשאינו מינו למרות שיש בכך כלאים בשדהו⁶.

יש מי שאומר⁷ שגם לדעה זו אסור שיתכוון לזרוע בערבוביא, ויש חולקים⁸.

יש מי שאומר⁹ שלדעה זו שהתירו לסמוך שני מינים בשדהו, לא התירו אא"כ סמך לשדה חבירו קודם שישרישו ויראה כלאים בשדהו.

ויש מי שאומר¹⁰ שלא התירו בעלי דעה זו אלא לאחר הרחקה של ששה טפחים, שהאיסור הוא רק מדרבנן.

יש מי שאומר¹¹ שיש צורך שגודל השדה יהא לפחות י' וחומש אמה, ויהא שם הבעלים נקרא עליה, ולא יערימו להקנות אחד לשני זרע על מנת שיזרעו. ויש שחלקו¹².

5. פשט דברי הכס"מ (פ"ג הט"ז); ערוך השלחן (רצז א) סעיף לח); עיין תוס' רע"ק איגד (פ"ב מ"ז אות יא).
6. פשט פירוש המשניות לרמב"ם; רש"ס (פ"ב מ"ז); רדב"ז (פ"ג הט"ז); משנה ראשונה (פ"ב מ"ז ד"ה מותר); תפארת ישראל (פ"ב מ"ז בועז אות ו); מרכבת המשנה (פ"ג הט"ז).
7. בית זבול (ח"ג סי' לג) הוזכר בארץ חמדה (מהדורה קמא מדור א פי"ח עמ' קסה).
8. ארץ חמדה (מהדו"ק מדור א פי"ח עמ' קסה) אך במהדורה שניה עמ' כה הושמטו דברים אלו ועיין בהקדמה למהדורה שניה).
9. חזו"א (סי' ה ס"ק יג ד"ה ולדעת).
10. חזו"א (סי' ג ס"ק טז ד"ה והרא"ש, סי' ה ס"ק יד ד"ה ולענין).
11. חזו"א (סי' ה ס"ק יד ד"ה ולענין, ביחידי, והמערימים); ועיין בדברי הגר"א פשדמיסקי זצ"ל הובא בארץ חמדה (מהדו"ק עמ' שיב).
12. ארץ חמדה (מהדורה שניה מדור א פי"ח עמ' כה ועיין עוד ח"ב סי' ט עמ' קנו).

ג. היתר זריעה בהמשכה

ראי"ה ויש אומרים¹³ שאסור לכתחילה להתחיל בזריעת שעורים סמוך לחיטים אפילו כשממשיך אחר כך את השעורים סמוך לשדה שעורים של חברו, ולא עוד אלא שאסור לכתחילה להתחיל לזרוע שעורים סמוך לחיטים של חברו, אלא שאם הוא מתחיל בהיתר לסמוך שעורים סמוך לשעורים מותר להמשיך עד שדה חברו של חיטים, כיון שהשעורים הנסמכים להחיטים הם סוף שדהו של שעורים, וכשהתחיל לזרוע בהיתר התחיל ע"י הרחקה הראויה, אינו צריך להפסיק בהמשך זריעתו, ולא עוד אלא שמותר בכיוצא בזה אפילו כשמתחיל לזרוע שעורים סמוך לשעורים של חברו, להמשיך את השעורים הללו עד סמוך לחיטים שלו, מפני שנראים השעורים הסמוכים לחיטים שלו שהם סוף שדה שעורים של חברו.

ויש מי שחולק ואומר שלדעה זו מותר רק להמשיך לזרוע שעורים סמוך לשעורים עד סוף שדהו אע"פ שלבסוף סמוך הוא לשדה חברו הזרועה חיטים, אך אינו יכול להמשיך לזרוע שעורים בסמוך לשדה חברו הזרועה שעורים לתוך שדהו הזרועה חיטים¹⁴. יש מי שאומר שלדעה זו מותר לבעל שדה החיטים לזרוע בשדהו שעורים ליד החיטים, ובלבד שימשיכו עד שדה חברו הזרועה שעורים, אבל אסור לזרוע חיטים ליד שדה חברו הזרועה שעורים¹⁵.

יש מי שאומר לדעה זו, שהאיסור לזרוע חיטים ליד שדה שעורים של חברו הוא רק לכתחילה, אבל בדיעבד מותר¹⁶.

יש מי שאומר שגם לדעה זו אין לקרב שורה לשורה, אלא כאשר הם זרועים כראש תור,

13. [צו] ראב"ד (פ"ג הט"ז); ועיין במה שהקשה עליו במשנ"ר (פ"ב מ"ז ד"ה מותר); ובדברי הגרא"ז מלצר (כרם ציון ח"ח, פ"ג הט"ז). החזו"א (סי' ה' ס"ק יד ד"ה ולענין) הכריע להלכה כדעה זו.

14. עיין הגרא"ז מלצר (כרם ציון ח"ח פ"ג הט"ז) שלדעתו הראב"ד התיר רק המשכת זריעת שעורים משדהו הזרועה שעורים עד לשדה חברו הזרועה חיטים, אך הראב"ד לא התיר המשכת זריעת שעורים משדה חברו הזרועה שעורים עד לשדהו הזרועה חיטים משום שלמעשה זרוע בשדהו חיטים ושעורים.

15. כס"מ (פ"ג הט"ז) שהשווה דברי הרמב"ם לדעת הראב"ד; חכמ"א (משפטי הארץ פ"ג סעי' עמ' קלט).

16. זרע הארץ (הכ"ז עמ' קלט).

חוקות הארץ

כשזרוע תלם שעורים מקביל לשדה חיטים¹⁷, וכשסומך את התלם לתלם חבירו, הרי זה כתלם שעורים הנכנס לשדה חיטים בראש תור ומותר.

ד. איסור כלאים בשדהו אפילו כהמשך לשדה חבירו

ראי"ה ויש מי¹⁸ שנראה מדבריו, שלעולם אין היתר כי אם לסמוך מין אחד שלו סמוך לשל חבירו (וגם זה דוקא ע"י שהוא מסמיך את המין בהמשכה¹⁹) משדה שלו שהיא זרועה אותו המין, ומותר להמשיך חטים שלו משדה המרוחקת משעורים של חבירו עד סמוך לשעורים של חבירו בלא הרחקה, מפני שהוא נראה כסוף שדה חטים שלו, אע"פ שסמכה אחר כך כשכבר זרע חבירו השעורים, וכשכבר הפסיק מזריעת שדהו של חטים שזרע בריחוק מקום. אבל אסור לסמוך שעורים לחטים או להיפך בשלו, על סמך שנראה שהוא סוף שדה שעורים או חיטים של חבירו, וכבר בארנו דעת האומר²⁰ שכל עיקר ההיתר לסמוך מין [בשאינו מינו] משלו לשל חבירו אינו כי אם באופן שהוא מתחיל להמשיך דוקא מהמין המרוחק שנזרע בשלו, והוא הולך וממשיך את המין ההוא עד שהוא מסמיכו למין אחר של חבירו.

ולדעה זו, פשוט הוא שמי שהוא מחמיר ואומר שלסמוך בשלו מין לשאינו מינו לעולם אסור, אפילו כשמסמיכו למין במינו של חבירו, שהוא סובר שמה שמותר לסמוך מין שלו לשאינו מינו של חבירו, הוא דוקא ע"י מה שהולך וממשיך מתוך מין שלו המרוחק, עד שהוא מסמיך לשאינו מינו של חבירו, אבל אסור לדעתו להתחיל לזרוע מין אחד בשלו סמוך למין אחר של חבירו על סמך שאחר כך יקרבנו למין במינו שלו. וק"ו שאסור

17. חזו"א (סי' ה ס"ק יא ד"ה ומדברי).

18. [צז] ר"ש (פ"ב מ"ז, פירוש א). וקצ"ע שאין הוכחה שדעת הר"ש להתיר סמיכה לשדה חבירו דוקא ע"י המשכה.

19. דעת עצמו.

20. ונראה שכוונתו לדעת הראב"ד (אות ג).

לסמוך מין שלו סמוך לשאינו מינו של חברו, כשהוא אינו נמשך כלל מסוף השדה ולא נסמך אליה, אלא כשהוא רק תלם אחד, לדעה זו המחמרת בזה.

ה. זריעת כלאים בשדה חברו

רמב"ם שנאמר: שדך לא תזרע כלאים, אין האיסור אלא שיזרע שדהו כלאים, ולא נאמר הארץ לא תזרע כלאים.

יש אומרים שלדעה זו הזרע כלאים בשדה חברו עובר על איסור תורה, ולא התיר אלא בין שתי שדות²¹.

יש אומרים שלדעה זו איסור זריעת כלאים בשדה חברו איננה אלא מדרבנן²². יש מי שאומר שלדעה זו אין איסור לאחר הזרע מין אחר בתוך שדה חברו כשזרע לצורך עצמו²³, אך לא התיר לזרוע שתי מינים בשדה חברו. ביחס לאמירה לנכרי בשדה נכרי עי' פ"א ה"ג. ביחס לכלאים בשדה שותפים עי' פ"א ה"ג אות ד.

21. רשב"ם (ב"ב צד ע"א ד"ה נותן); עיין חזו"א (סי' ג ס"ק טז ד"ה והנה דין, סי' ה ס"ק יא, יד); זרע הארץ (עמ' קמא); שו"ת בית זבול (ח"ג סי' לג); תורת זרעים (פ"ב מ"ז).
22. תורת הארץ (ח"א פ"ז אות ז ד"ה וא"כ); ישועות מלכו (פ"ג הט"ז ד"ה מיהו); מנחת חינוך (מצוה רמה אות יג) הסתפק בדעת הרמב"ם ונשאר בצ"ע.
23. תי"ט (פ"ב מ"ח סד"ה אין סומכין) משמע שההיתר הוא משום שמ"מ שני המינים שייכים לשני בני אדם, אך התורה זרעים (פ"ב מ"ז) הבין שהתוי"ט התיר לאחר לזרוע כלאים דהיינו שני מינים שונים בשדה חברו. ועיין משנה ראשונה (פ"ב מ"ח) שהעיר על דברי התוי"ט וכתב "ודבריו תמוהים שאם זרע מדעת בעל השדה הרי הוא כמשאילו או משכיר לו המקום וקרינן ביה שדך".

חוקות הארץ

חידושים

רמב"ם בד"א שצריך הרחקה או דבר המבדיל שזרע בתוך שדהו, אבל אם היתה שדהו זרועה חטים מותר להבירו לזרוע בצדה שעורים שנאמר שדך לא תזרע כלאים אין האיסור אלא שיזרע שדהו כלאים שלא נאמר הארץ לא תזרע כלאים.

ראי"ה יש להסתפק אם מותר לאחד לזרוע כלאים בשדה הפקר או בשדה חבירו¹, ולכאורה היה אפשר לומר על דרך הפלפול דהא דלוקין בכלאים ואין מלקות בלא התראה, וכמו דמקשינן גבי שוחט על החמץ לוקה ומקשינן שמא ביטל, הכא נמי נימא שמא הפקיר.

אלא שיש להעיר ע"ז מדברי התוספות בכתובות², שכתבו דכיון שלא ידוע אם יעשה אסור או לא סגי ואין זה התראת ספק.

בשאלה האם צריך בזרעים שלשה מינים כמו גבי כלאי הכרם, כתב הירושלמי³ דלא בעינן, משום דשדה בלי זרעים נמי מיקרי שדה, ופירושו הוא דכרם הוא דוקא בנטוע, אבל שדה גם בלי זרע אפשר לקוראו שדה, וספק מסתבר הוא דארץ ודאי מקרי בלא זרעים.

היוצא שכשארץ יתור במלה שדה, אנו קוראים גם למקום לא זרוע -שדה, ואם היה יתור או שינוי לשון הוזה אמינא דלהכי נקטו שדה (שהוא פחות מבורר מארץ דמבורר שהוא בלתי זרוע) מכיון שצריך שדה דדמיא לכרם, שהוא זרוע.

עתה דכתיב שדך ודרשינן לאפוקי שדה חבירו, אמרינן דדרשה זו לא היינו יודעים מארצך ולהכי נקט שדה, אלא משום דארצך הוא מבורר לשדה בלתי זרועה.

¹ עיין לעיל פ"א ה"ג אות ה.

² טו ע"א (ד"ה וספק), גיטין (לג ע"א ד"ה אפקעינהו).

³ פ"ח ה"א.

אבל אם נאמר דשדה חבירו נמי אסור, תו אית לן למידק אמאי כתיב שדה ניכתוב ארץ, ועל כרחנו היינו אומרים דמדכתיב שדה ולא כתיב ארץ הוא לדיוקא דדוקא מקשינן שדה לכרם, וצריך שיהא זרוע.
ולכן כתב הרמב"ם דאי לאו הוי בעינן ליה לשדה לאפוקי שדה חבירו, היינו אומרים לשון ארץ כדי שלא נטעה לדמות שדה לכלאי הכרם.

חוקות הארץ

הלכה יז

- א. תלם פשתן בהרחקה בלבד
ב. המין שבשדהו בהשואה למין של
חבירו
ג. קצה שדהו
ד. תלם לבדיקה בלבד
ה. תלם מפולש
ו. זורע להשחתה

רמב"ם

היתה שדהו זרועה חטים, ושדה
חבירו בצדה זרועה חטים, מותר לו
לזרוע תלם אחד של פשתן בצד חטים
שלו, סמוך לשדה חבירו, שהרואה
יודע שאין דרך העם לזרוע תלם
אחד של פשתן, ולא נתכוין בזה אלא
לבדוק שדהו אם ראויה היא לזרוע
פשתן אם לא, ונמצא כזורע להשחתה.
לפיכך אסור לזרוע מין אחד בין
שתי שדות אלו, שהן ממין אחד עד
שירחיק בתוך שלו.

א. תלם פשתן בהרחקה בלבד

ראי"ה לדעת האומר² שאין היתר לסמוך אפילו משלו לשל חבירו כי
אם ע"י מה שממשיך מתוך שדה שלו מאותו המין הזרוע כבר
ע"י הרחקה - אסור באופן כזה שהוא זורע רק תלם אחד,
שאינן כאן המשכה מתוך שדה שלו, עד שירחיק גם משל
חבירו, כשם שהוא מרחיק משלו, כיון שהוא מין בשאינו
מינו.

ב. המין שבשדהו בהשואה למין של חבירו

יש מי שאומר שאפילו לדעה המתרת לסמוך מין לשאינו מינו בשתי שדות, אם שתי

1. על פי המשנה (פ"ב מ"ז).

218
2. [צח] רדב"ז על פי דברי הראב"ד לעיל הט"ז. דברי הרב נראה לעניות דעתי שאינם
מוכרחים, ואפשר לומר שאף הראב"ד מודה שההיתר של נראה זורע להשחתה מתיר
אפילו לסמוך לשדה חבירו, ונראה מדברי הרדב"ז בסוף ההלכה ד"ה "עד שירחיק בתוך
שלו" שהעיר רק בסיפא שהוא רק אליבא דהרמב"ם ולא הראב"ד משמע שתחילת
ההלכה שמוותר לסמוך לשדה חבירו אפילו שזרועה חטים תלם של פשתן הוי אליבא
דכ"ע.

השדות זרועות באותו המין, אסור לזרוע מין אחר סמוך לשדה חבירו, אפילו יכנוס לתוך שדהו וירחיק מהתלם שזרוע בקצה שדהו, מחשש שמא יאמרו הכל שדה של אחד³, אבל אם אין שתי השדות מאותו המין אפשר לסמוך מין אחר ליד שדה חבירו. ויש אומרים שאפילו במין אחד יכול לסמוך תלם מין אחר ליד שדה חבירו, אם הוא הרחיק כנדרש⁴.

ג. קצה שדהו

יש מי שאומר⁵ שההיתר לזרוע בקצה שדהו שייך אפילו בשדהו בלבד, ויש מי שאומר⁶ שלא התירו אלא בין שתי שדות אבל בקצה שדהו לא התירו.

ד. תלם לבדיקה בלבד

ראייה⁷ נראה שאין היתר לסמוך את התלם של פשתן באופן האמור, כי אם כשהוא מתכוין באמת רק לבדוק את שדהו על ידו אם היא ראויה לפשתן, אבל אם הוא אינו מתכוין לזה, כגון שהוא יודע כבר ששדהו ראויה לפשתן או באופן אחר שאינו מתכוין לבדוק, אסור לסמוך תלם של פשתן בצד שדהו, על סמך זה שאין בו משום מראית עין, מפני שהוא נראה כאילו הוא מתכוין רק לבדוק את שדהו.

ה. תלם מפולש

ראייה⁸ ותלם זה של פשתן⁹ שמותר לזרוע אותו בין שדה שלו לשל חבירו צריך שיהיה דוקא מפולש מראש השדה ועד סופו, ונראים הדברים שרק באופן כזה שאין בו משום ערבוביית כל כך מועיל מה שהוא מתכוין בתלם זה רק לבדוק את שדהו אם היא ראויה לפשתן, אבל אם אין התלם מפולש

3. בית דוד (פ"ב מ"ח ד"ה דע).

4. שושנים לדוד (פ"ב מ"ח, הובא בתוספות אנ"ש פ"ב מ"ז), הוכיח כן מפשטות לשון הרמב"ם, זרע הארץ (הלכה כח עמ' קמד).

5. רדב"ז (פ"ג הי"ז ד"ה היתה).

6. ערוך השלחן (סי' רצז סעי' לט); משנ"ר (פ"ב מ"ז ד"ה ושל חבירו).

7. [צט] ד"ע על פי הירושלמי (פ"ב ה"ה).

8. [ק] תוספתא (פ"ב ה"ד); הובא ברש"ס (פ"ב מ"ז); עיין חסדי דוד.

חוקות הארץ

מראש השדה ועד סופו, אע"פ שהוא מתכוין לבדוק והוי כזורע להשחתה, מכל מקום אסור הוא מפני מראית עין של ערכוביא.

ו. זורע להשחתה

יש מי שהסביר⁹ שההיתר הוא מכיון שלא יניח את הגידול לעשות פרי, והקנים¹⁰ אינם מאכל אדם או בהמה. ולפי זה יש מי שאומר¹¹ שגם הנוטע כלאים לסייג על מנת שלא ילקוט הרי זה כזורע להשחתה ואין חייב מדאורייתא. יש מי שבאר¹² הזורע להשחתה היינו שכוונתו רק לבדוק את השדה אם מצליח בו אותו המין, אך כל שזורע לצורך כל שימוש בצמח עצמו אפילו שאינו רוצה בו לאכילה אין זו זריעה להשחתה.

9. רא"ש (פ"ב מ"ז ד"ה מותר לסמוך).
10. חזו"א (סי' ה ס"ק טו ד"ה והנה) באר כן דעת הגר"א (ירושלמי פ"ב ה"ה ד"ה אם מתכוון לבדוק). ודעת הרא"ש (פ"ב מ"ז ד"ה מותר לסמוך).
11. חזו"א (סי' ה ס"ק טו ד"ה ומיהו).
12. ארץ חמדה (מהדורה שניה מ"א פי"ב עמ' כג) ועיין עוד אמונת עתיך גליון מס' 2 עמ' 13 תשובת הרה"ג יעקב אריאל שליט"א.

הלכה יח

א. שני מינים מקיפים	ו. ראש תור
ב. חרדל וחריע אינם מזיקים לתבואה	ז. ראש תור בירקות
ג. חרדל וחריע מזיקים לתבואה	ח. ראש תור מערוגה לערוגה
ד. דין חבוש בתבואה וירקות	ט. ראש תור בחורבה
ה. דין הקטניות	י. תלם

רמב"ם

היתה שדה ושדה חבירו שבצדה זרועין שני מיני תבואה לא יזרע ביניהם חרדל וחריע אפילו תלם אחד, מפני שהעם זורעים מאלו תלם אחד, אבל אם היו שתי השדות זרועין שני מיני ירקות מותר לזרוע ביניהן חרדל או חריע, שמותר להקיף חרדל או חריע לכל מין חוץ מן התבואה מפני שאינן מזיקין אותה⁵. וכן אם היתה זוית של זרע זה נוגעת בצלע של זרע האחר בתוך שדהו הרי זה מותר³, מפני שהן נראין מובדלין זה מזה, ואין צריך לומר אם היתה זוית של זרע זה נוגעת בזוית של זרע האחר, מפני שהן נראין כסוף שדה שנגע בסוף שדה, שהוא מותר בלא הרחקה ולא הבדלה, כמו שבארנו⁴.

א. שני מינים מקיפים

רמב"ם היתה שדה ושדה חבירו שבצדה זרועין שני מיני תבואה... אבל אם היו שתי השדות זרועין שני מיני ירקות...

221

לדעה זו נראה⁵ שנקט כאן שני מיני תבואה שונים וכן שני מיני ירקות שונים לחדש שחרדל וחריע אין מזיקים לכל מיני תבואה, ומזיקים לכל מיני ירקות.

1. לגבי זיהוי החרדל עיין פ"א ה"ט.
2. על פי המשנה (פ"ב מ"ח); ובפיה"מ באר באופן אחר.
3. פ"ב מ"ז.
4. לעיל ה"ז.
5. רדב"ז (פ"ג ה"ח); מהר"י קורקוס (פ"ג ה"ח); כסף משנה (פ"ג ה"ח).

חוקות הארץ

ויש מי שאומר שהלכה זו עוסקת בדין חבוש⁶, ומפרש ששני השדות זרועים מאותו המין, ולא בשני מיני תבואה שונים, להסבר זה גם בשני מיני ירק אין הכוונה במינים שונים אלא שתי השדות זרועים מין ירק אחד.

ב. חרדל וחריע אינם מזיקים לתבואה

רמב"ם שמותר להקיף חרדל או חריע לכל מין חוץ מן התבואה מפני שאינן מזיקין אותה.

לפי הסבר זה⁷ האיסור לסמוך חרדל וחריע לשדה תבואה נובע מכך שאין החרדל והחריע מזיקים לתבואה. יש מי שהוסיף⁸ שרגילים לזרעם שורה אחת. אך מותר לסמוך חרדל וחריע לשדה ירקות משום שמזיקים הם לירקות, ויש מי שהוסיף⁹ שאין דעתו לקיימם, ויש מי שהוסיף לבאר שהרואים יאמרו: 'לבדוק שדהו זרע שם' ועומד לעקירה¹⁰. ויש מי שאומר¹¹ שדעת הרמב"ם היא אפילו שזורע את החרדל והחריע בסמוך לשדה תבואה לבדיקה, אסור לסמוך אותה לשדה תבואה שלו.

ג. חרדל וחריע מזיקים לתבואה

ראי"ה ויש מי שאומר¹² שאפילו הרחיק משלו אסור לזרוע בלא הרחקה סמוך לשל חבירו חרדל וחריע אצל תבואה, אע"פ שמותר לזרוע שאר מינים סמוך למין אחר שבשדה חבירו כמבואר לעיל¹³, חרדל וחריע אצל תבואה אסור אפילו לסמוך אצל של חבירו, מפני שיאמרו שחבירו בעצמו זרע

6. חזו"א (סי' ה ס"ק יג ד"ה ר"מ פ"ג הי"ח); להלן אות ד. לדבריו הגי' ברמב"ם איננה "זרועין שני מיני תבואה" אלא זרועין שני' (שניהם) מיני תבואה. וכן לגבי ירקות הושמט מקף המחבר, ואין כאן שני מינים אלא שניהם מיני ירקות.
7. כן כתבו רא"ש; רש"ס (פ"ב מ"ח).
8. רא"ש (פ"ב מ"ח); מהר"י קורקוס (פ"ג הי"ח); פני משה (פ"ב ה"ו).
9. רא"ש; רש"ס (פ"ב מ"ח); מהר"י קורקוס (פ"ג הי"ח); הגר"א בשנות אליהו (פ"ב מ"ח) כתב "שהם רעים לירקות וכל הרואה יאמר שלא ניחא לו".
10. פני משה (פ"ב ה"ו); חזו"א (סי' ה ס"ק יד ד"ה אין סומכין).
11. חזו"א (סי' ה ס"ק יד ד"ה אין סומכין).
12. [קא] רדב"ז; בית דוד (פ"ב מ"ח ד"ה דע).
213 לעיל הט"ז.

אותן אצל תבואתו, מפני שחזקה היא ש[ל]אדם אחר לא יתן בעל השדה רשות לסמוך חרדל וחריע לתבואתו. אך כל זה הוא לדעת הסוברים¹⁴ שחרדל וחריע מזיקים לתבואה ושזהו טעם האיסור.

לפי הסבר זה מותר לסמוך חרדל וחריע לשדה ירקות של חבירו משום שאינם מזיקין אותם והרואה אומר של אחר הן ואינם אלא סוף שדה אחר.

ראייה אבל לדעת הסוברים דחרדל וחריע אינם מפסידים בתבואה, וכמבואר לעיל¹⁵, ושטעם האיסור הוא דוקא מפני שאינם מפסידים אותה, שמשום כך הוא זריעה מעלייתא דאסירא. אין לחלק לסברא זו בין חרדל וחריע אצל תבואה, לשאר מינים, ולעולם מותר לסמוך אצל חבירו¹⁶.

ויש מי שהסביר שכיון שאין איסור זריעה סמוך לשדה חבירו, מותר לזרוע גם חרדל וחריע ליד שדה תבואה של חבירו¹⁷, ומה שאסרו הוא לא מצד דיני כלאים אלא מצד דיני מזיק שחרדל וחריע מזיקים לתבואה.

ד. דין חבוש בתבואה וירקות¹⁸

יש שאמרו שאסור להקיף בחרדל וחריע מארבע רוחות את התבואה בלבד, והטעם משום דהוי חבוש, אך ירקות מותר להקיף¹⁹. אבל לסמוך שורה של חרדל וחריע מותר גם

14. [קב] רמב"ם (פיה"מ פ"ב מ"ח) רע"ב (פ"ב מ"ח); וכן הסבירו בדעת הרמב"ם בהלכה – קול הרמ"ז; בית דוד; שושנים לדוד; ושינו גרסה במקום "שאינן" גרסו "שהן מזיקים" או "שאלו מזיקים".

15. הרמב"ם בהלכה.

16. בשושנים לדוד (הובא בתוס' אנשי שם פ"ב מ"ח) הביא סברא זו אפילו למפרשים שחרדל וחריע מזיקים את התבואה, וטעמו הוא שאין חושדים אלא לאדם עצמו, א"כ כאשר הרחיק בתוך שדהו אין יותר חשד, ולכן יכול לסמוך לשל חבירו. בספר הניר (פ"ב ה"ו ד"ה כיני) הביא סברא זו בבאור דעת הרע"ב.

17. מהר"י קורקוס בסופו (פ"ג ה"ח); כפתור ופרח (ח"ג פרק נו, עמ' ע"ר מהדורת מכון ללימודי מצוות התלויות בארץ).

18. סיכום דין חבוש עיין לעיל פ"ג ה"ט.

19. רש"ס (פ"ב ה"ו); גר"א שנות אליהו הארוך (פ"ב מ"ח); ספר הניר (פ"ב ה"ו) על פי הירושלמי (פ"ב מ"ו). וכתב דרך אמונה (פ"ג ה"ז ציון הלכה אות קצ) שכן נראה דעת הר"ש (פ"ב מ"ח) שהזכיר דברי הירושלמי; חז"א (סי' ה ס"ק יג).

חוקות הארץ

לשדה תבואה, ובלבד שתהא השדה קטנה²⁰ והשורה של עשר אמות ומחצה, ויש המזקינים²¹ אף רוחב השורה עשר אמות ומחצה, ויש המזקינים²² רוחב כהתפשטות עלי החרדל והחריע, ויש אומרים²³ שהרוחב הוא ששה טפחים.

ה. דין קטניות

יש מי שאומר²⁴ שדין קטניות כדין שאר ירקות שמוותר לסמוך להם חרדל וחריע, ויש שמחלקים²⁵ בין דיני הרחקות בערוגה שבה דין הקטנית כתבואה, ואילו לענין הסמיכות בשדות דין הקטניות כירק.

ו. ראש תור²⁶

ראי"ה וכן אם היתה זוית של זרע זה נוגעת בצלע של זרע האחר בתוך שדהו הרי זה מותר, מפני שהן נראין מובדלין זה מזה, ואין צריך לומר אם היתה זוית של זרע זה נוגעת בזוית של זרע האחר, מפני שהן נראין כסוף שדה שנגע בסוף שדה שהוא מותר בלא הרחקה ולא הבדלה, כמו שבארנו²⁷.

יש אומרים שראש תור היינו שישנה רק נגיעה חצונית ולא כניסה של שדה אחת בתוך השניה²⁸.

20. הרש"ס (פ"ב ה"ו) הסביר קטנה – שיש בין ערוגה לערוגה פחות מבית רובע, ובפנ"מ (פ"ב ה"ו) כתב שכל השדה כולה היא פחותה מבית רובע.
21. רבינו יונה ב"ר גרשון על התוספתא (פ"ב ה"ה). מנחת ביכורים (פ"ב ה"ד) ד"ה ומחצה.
22. רש"ס (פ"ב ה"ו) ד"ה על רוחב מילואו.
23. חזו"א (סי' ה"ט"ק טו) ע"פ הר"ש (פ"ג מ"ז) "ואף שהרמב"ם לא פירש כן התם הכא יש לפרש כן".
24. רדב"ז (פ"ב הי"ח); חסדי דוד (פ"ב ה"ה); ארץ חמדה (עמ' צה מהדורה שניה).
25. חזו"א (סי' ה"ט"ק טו ד"ה והנה נקט).
26. סיבת ההיתר של ראש תור הוא מכיון שמדובר בכלאי זרעים שאינם במפולת יד, לכן איסורם מדברי סופרים, וכשיש מראית עין הקלו בכך חכמים (כ"מ פ"ד הט"ז, תי"ט פ"ב מ"ז ד"ה נכנס, תפארת ישראל פ"ב מ"ז אות מב). אך החזו"א (סי' ב"ט"ק י"ד"ה בכ"מ, וכן כתב דרך אמונה פ"ג הי"ח ס"ק קו) באר בדעת הרמב"ם שאף באיסור תורה מחלקים אם יש מראית עין או לאו ולכן היתר ראש תור מועיל אף בכלאים מדאורייתא.
27. לעיל הט"ז.
28. כך כתב הרמב"ם בפיה"מ (פ"ג ה"א) בדין ערוגה, וכך למדו בדעת הרמב"ם בהלכה זו

פרק שלישי - הלכה יח

ויש אומרים שראש תור משמעותו ששדה אחת נכנסת לשניה²⁹.
יש מי שאומר שאין להתיר ראש תור אלא אם כן בנוסף לזה העלים של כל מין מופנים לצד אחר³⁰.

ז. ראש תור בירקות

ראייה ואם היתה הזוית נוגעת לצלע בשני מינים, או זוית לזוית - מותר אפילו בירקות שעליהם ארוכים ואין חוששים משום ערבוביא³¹.

ח. ראש תור מערוגה לערוגה

מיהו³² כל זה הוא דוקא משדה לשדה או מערוגה לשדה, או משדה לערוגה, אבל מערוגה לערוגה אין מועיל ההיתר של הזוית, ובין כשזוית נוגעת לצלע, ובין זוית לזוית, צריך להרחיק את ההרחקה האמורה בכל מין כדינו, שכלל הוא שאין ראש תור בערוגה. וי"א³³ שאין הבדל בין שדה

- מראה הפנים (פ"ב ה"ד ד"ה ראש); ותוס' אנשי שם (פ"ב מ"ז). ובארו שאם ישנה כניסה ממשית הרי זה כערבוביא ואסור משום מראית עין, וכן כתב החזו"א (סי' ה ס"ק ה). [זרע הארץ (הלכה כט עמ' קנ ד"ה וכן) הבין בדעת התוס' אנשי שם שנגיעה שנקט הרמב"ם לרבותא וכ"ש ששדה אחת נכנסת בחברתה, וכן בארץ חמדה (מדור ו פ"י עמ' צא מהדורה שניה) הבין כך את התוס' אנשי שם אלא שכתב שאין דבריו מובנים].
29. כך משמע בלשון הרמב"ם בפיה"מ (פ"ב מ"ז); וכן כתב בדעת הרמב"ם התירו"ט (פ"ב מ"ז ד"ה מפני). וכן פרש ברש"ס (פ"ב ה"ד ד"ה מותר). הריב"מ; הר"ש (פ"ב מ"ז); או"ז (ח"א סי' רסט) כתבו ששורה אחת נכנסת בשדה השניה. ברא"ש (פ"ב מ"ז) איתא שנכנס תלם בשדה השניה. הרז"ה (שבת פד ע"ב ד"ה מנין) כתב שאפילו נכנס רוב שדה אחת בשניה, אם יש לו צורת ראש תור - מותר, עיין חזו"א (סי' ה ס"ק ה).
30. תוס' (שבת פה ע"ב) ד"ה והא; וכן כתב בשמו בארץ חמדה (מ"ו פ"י עמ' צא). ועיין חזו"א (סי' ח ס"ק א ד"ה פ"ד ה"ט).
31. [קג] רדב"ז (פ"ג הי"ח ד"ה וכן) בביאור המשנה (פ"ג מ"ג).
32. [קד] רדב"ז (פ"ג הי"ח ד"ה ואין) על פי הסוגיא דשבת (פה ע"א). רש"י שבת (פה ע"ב ד"ה אין ראש תור בערוגה וכן רש"י פו ע"א ד"ה התם) בהסבר השני בדעת ר' יוחנן. ההסבר לכך הוא כיון שהמקום קטן איננו ניכר ולכן אין בו משום ראש תור. וע"ע משנ"ר (פ"ג מ"ג ד"ה לתוך). ארץ חמדה (מ"ו פ"י עמ' צב) בדעת הרמב"ם וכן רצה לומר כן בדעת רש"י.
33. [קה] על פי תוס' (שבת פה ע"ב ד"ה ושמואל); וכן ברש"י (שבת פו ע"א ד"ה התם) בהסבר²²⁵

חוקות הארץ

לערוגות כלל, ולעולם כשהנגיעה היא רק ע"י זוית מותר, בין זוית לזוית, בין זוית לצלע, משום שסוברים דקיימא לן יש ראש תור בערוגה.³⁴

לערוגה יכולים להיות מספר ראשי תור, יש להסתפק³⁵ האם המרחק ביניהם צריך להיות לפחות ג"ט על מנת שלא יחשבו כשדה אחת או שמא כיון שהדיון בערוגה ובירקות א"כ אפילו טפח בין ראשי תור מספיק על מנת להחשיבם כראש תור. ראש תור בתוך ערוגה עיין לקמן פ"ד ה"ט³⁶.

ט. ראש תור בחורבה

ראי"ה וכן אם היתה זוית של זרע זה נוגעת בצלע של זרע האחר בתוך שדהו הרי זה מותר, מפני שהן נראין מובדלין זה מזה.

מדברי הרמב"ם³⁷ משמע שרק כאשר שתי השדות כבר זרועות יש דין של ראש תור, אבל אסור לזרוע ליד שדה חרבה שלא ניכר בכך ראש תור, ויש שהוסיפו³⁸ שאפילו אם תחילה נזרעו השדות ונחרבו ונשאר ראש תור הרי זה אסור, ולא התירו רק כאשר השדות עדיין שלמות וניכר בהם ראש תור.

הראשון בביאור דעת רבי יוחנן. רש"ס (פ"ג מ"א) ועיי' פ"ד ה"א הערה 4. ועיין רדב"ז (פ"ד ה"ט סד"ה והוא).

34. יש שגרסו בגמ' שבת (פה ע"א) "אין ראש תור בחורבה" וכן גרסו ר"ח (שבת פה ע"ב), שו"ת ר"י מיגש (סי' כו); ונראה שסוברים שלכ"ע יש ראש תור בערוגה ולא חלקו אמוראים בדבר. מ"מ אף לגרסה "אין ראש תור בערוגה" נראה לדעת רש"י, תוס' ורדב"ז שחלקו בדבר האמוראים כהוזכר לעיל.

35. חזו"א (סי' ה"ט ק"ו ד"ה היתה).

36. הרדב"ז (פ"ד ה"ט) בסופו מחלק שאף אם אומרים אין ראש תור מערוגה לערוגה מ"מ בתוך ערוגה עצמה יש ראש תור דניכר הוא יפה. אך בארץ חמדה (מ"ו פ"י עמ' צב) כתב: "ונראה שכשם שאסור מערוגה לערוגה על ידי ראש תור, לדעת האוסר כנ"ל, הכי נמי באותה ערוגה עצמה אין להתיר זריעת המינים על ידי ראש תור".

37. מראה הפנים (פ"ב ה"ד ד"ה ראש תור) באר כן בדעת הרמב"ם, וכן באר הרש"ס (פ"ב ה"ה, ד"ה ריש לקיש) "וקי"ל כר' יוחנן דרב סבירא ליה הכי בגמ' דילן (שבת פה ע"ב) דאין ראש תור בחורבה" דהיינו לפי גרסתו בגמ' שבת.

38. רידב"ז (פ"ב ה"ה ד"ה רשב"ל); מהר"א פולדא (פ"ב מ"ה ד"ה היה); ועיין מה שהעיר על כך בתולדות יצחק (תבונה פ"ב ה"ה ד"ה ר"ל).

יש מי שאומר שהלכה היא שיש ראש תור בחורבה³⁹.

י. תלם

תלמים הנכנסים לשדה הזרועה מין אחר, כל תלם דינו כראש תור⁴⁰, ויש להסתפק⁴¹ האם צריך בית רובע בין תלם לתלם על מנת להחשיב כל תלם בפנ"ע, או שמא אפילו ג' טפחים מבדילים בין תלם ותלם, יש לכל אחד גדר של ראש תור. וכשיש גדר בין התלמים יש להסתפק⁴² האם צריך גובה י' טפחים להחשיב כל תלם בפנ"ע, או שמא כל היכר מספיק כדי להחשיב כל תלם כראש תור.

תלם הנכנס לשדה הזרועה במין אחר, והזרעים בתלם זרועים שורות לרוחב התלם, כל שאין טפח בין זרע לזרע הרי דינו כתלם וכראש תור המותר. ויש מי שאומר שאפילו יש ג' טפחים בין שורה לשורה דינו כתלם, וכראש תור⁴³. אם בין השורות יש גדר י' טפחים, ודאי שאין דינו כתלם וכראש תור, אלא כשורה ושדה, ויש המסתפק⁴⁴ שמא בהיכר כל שהוא ג"כ יש לחלק את השורות, ולבטל ממנו שם תלם אחד.

39. חזו"א (סי' ה ס"ק ו ד"ה ולענין).

40. על פי הגמ' בשבת (פה ע"ב) שאם היתה זרועה שתי זרועה ערב, היתה זרועה ערב זרועה שתי.

41. חזו"א (סי' ה ס"ק ו ד"ה היתה).

42. חזו"א (סי' ה ס"ק ו ד"ה ובשדה עשויה).

43. חזו"א (סי' ה ס"ק ו ד"ה ואם תלם).

44. חזו"א (סי' ה ס"ק ו ד"ה ואם בתלם).

פרק רביעי

הלכה א

א. שתי השורות	שורה אחת
ב. ההרחקה בין המינים	ז. שורה אחת ממין אחד ליד שורה אחת
ג. בשני מינים	ממין שני
ד. ערוגות ושדה של שתי שורות מכל	ח. ההרחקה הדרושה בין שורות בודדות
מין	ט. במינים אחרים שעליהם ארוכים
ה. בעוקר וזורע	י. ההרחקה בין מינים אלו למינים
ו. כשחלק מהמינים שתי שורות וחלקם	אחרים

רמב"ם

מותר לזרוע שתי שורות זו בצד זו של קשואין ושתי שורות בצידן של דלועין ושתי שורות של פול² המצרי³, ותלם בין כל מין ומין. אבל לא יזרע שורה אחת של קשואין ושורה אחת של דלועין

1. כולל דלעת מצרית ודלעת יוונית – חזו"א (סי' ח ס"ק יח); דרך אמונה (פ"ד ס"ק ג); ועי' ארץ חמדה (מדור ו פ"ח) וחוקות שדה (הע' קעה).
  2. בדלעת יוונית אם נתערבו העלים צריך לעקור כמבואר לעיל פ"ג הי"ד, ובשאר המינים אין צריך לעקור – דרך אמונה (פ"ד ס"ק ח).
  3. על זיהוי המינים המוזכרים כאן עי' לעיל פ"ג ה"ג אות ט. משנה (פ"ג מ"ד); תוספתא (פ"ב הי"א); בבלי (שבת פה ע"ב).
- כשזורע שתי שורות מכל מין, כל מין נראה כשדה בפני עצמו – רש"י שבת (שם ד"ה מותר, פד ע"ב ד"ה ואחת, פה ע"א ד"ה תוציא); רמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"ד); ר"ש; רע"ב (פ"ג מ"ד) רש"י; מהר"א פולדא (פ"ג ה"ד) ועוד.
- ויש שבארו באופן שונה על פי הירושלמי (פ"ג ה"ד); שמינים אלו חובשים את הנזרע ביניהם, ואפי' שהחיצוניים משני מינים, וכשזורע את המין האמצעי ברוחב שתי שורות אין הוא נחבש – ראה חזו"א (סי' ח ס"ק יז–יט) ועי' בביאורי הגר"א (פ"ג ה"ד) ובשנו"א (פ"ג מ"ד) ובניר (פ"ג ה"ד); וראה עוד על הירושלמי לפי החזו"א בהערות 4, 14, 34, 37 ולהלן בהל' ב (הע' 12 והע' 30).
- עוד על טעם הדין ראה בראשונים שבהע' 10 ובהע' 18 ובהע' 39.
- רוחב כל שורה ארבע אמות – עי' הע' 14. ועי' בחזו"א (סי' ח ס"ק יט ד"ה ודוקא ועי"ש ס"ק יז וס"ק יח) שכתב שכאשר השורות החיצוניות פחות מארבע אמות רוחב ושתיים

ושורה אחת של פול המצרי⁵ אע"פ
 שהתלם⁶ מבדיל בין כל מין ומין,
 מפני שמינין אלו עלים שלהן
 ארוכין ונמשכין ומסתבכין⁸ ואם
 זרען שורה בצד שורה יתערב הכל
 ויראו כנזרעין בערבוביה^{9,10}

א. שתי השורות

רמב"ם מותר לזרוע שתי שורות זו בצד זו...

שתי השורות מאותו המין צריכות להיות סמוכות אך כשאינן סמוכות אסור ולכן אסור לזרוע שורה קישואים, שורה דלועים, שורה פול המצרי ושורה קישואים¹¹. וכן אסור לזרוע שורה קישואים, שורה דלועים ושורה קישואים¹². ויש אומרים שבמקרה זה כיון שההפסק בין שורות הקישואים הוא רק שורה אחת, הם מצטרפים ומותר¹³.

- עשרה אמות אורך (עי' הע' 15) הן אינן חובשות את האמצעית (עי' הע' 3); ועי' דרך אמונה (פ"ד ס"ק ט).
5. משנה (פ"ג מ"ד); בבלי (שבת פה ע"ב); ועי' תוספתא (פ"ב הי"ד) ובפ"י ר' יונה בר"ג וחזון יחזקאל (שם).
6. בדרך אמונה (פ"ד ה"א באור ההלכה ד"ה לא יזרע) הקשה על החזו"א (סי' ח ס"ק יט) שמשמע מדבריו שגם לענין זה דין גבול כדין תלם, עי' לקמן הע' 16.
7. כדלעיל פ"ג הי"ג שדי בתלם.
8. בבלי (שם). ועי' לעיל פ"ג ה"ח.
9. ואין הפסק התלם ניכר בהן – רע"ב (פ"ג מ"ד ד"ה שתי); פנ"מ (פ"ג ה"ד ד"ה הנוטע). במינים אחרים הדין שונה, עי' הע' 7.
10. כרמב"ם כתבו: סמ"ג (ל"ת רע"ט); כפ"פ (פנ"ז); שו"ע (סי' רצו סעי' כו); עי' תלמיד הרשב"א (כלאים יא); ועי' ריטב"א (שבת פה ע"ב); ועי' המיוחס לר"ן (שבת פה ע"ב); רע"ב (פ"ג מ"ד); מהר"י קורקוס (פ"ד ה"א) וכתב שגם דעת רש"י ור"ש כרמב"ם ועי' לקמן הע' 17; שערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' יד); חזון יחזקאל (פ"ב הי"א והי"ד); חוקות שדה (סעי' מט).
11. רמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"ד) כחכמים החולקים על ר' אליעזר (פ"ג מ"ד); כפ"פ (פנ"ז); רע"ב (פ"ג מ"ד); מהר"י קורקוס (פ"ד ה"א ד"ה ויש); ערוה"ש (סי' רצו סעי' מב); דרך אמונה (פ"ד ס"ק ז); ועי' זרע הארץ (הל' ל).
12. ערוה"ש (שם); וראה להלן הע' 29.
13. חזו"א (סי' ז ס"ק יא) לפי שיטת הבבלי (שבת פה ע"ב); דרך אמונה (פ"ד ס"ק ו); ועי' 229 בחזו"א (סי' ח ס"ק יח). וזה רק אם אין בין מין אחד לשני שיעור הרחקה (טפח וחצי)

חוקות הארץ

רוחב שתי שורות צריך להיות שמונה אמות¹⁴. יש מי שאומר שאורך כל שורה צריך להיות שתיים עשרה אמות¹⁵.

ב. ההרחקה בין המינים

רמב"ם ותלם בין כל מין ומין¹⁶.

- אך אם יש בין קישואים לדלועים שיעור הרחקה, מה שנמצא מחוץ לשיעור הרחקה אינו מצטרף ואסור – חזו"א (סי' ז שם) ודרך אמונה (שם).
14. רש"ס (פ"ג ה"ד) ע"פ הירושלמי; וכ"כ הרמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"ו) ששיעור שורה של דלועים הוא ארבע אמות; הלכתא גבירתא (פ"ג מ"ד); מהר"א פולדא (פ"ג ה"ד); ועיי' פנ"מ (פ"ג סה"א ד"ה מוקשה עצמו וד"ה מה); שנו"א (פ"ג מ"ד ד"ה הנוטע) ועיי' בביאורי הגר"א (פ"ג ה"ד ד"ה חזקיה); מיכל המים (פ"ג ה"ד); ארץ חמדה (מדור ו פ"ח); חוקות שדה (הע' קעד); והחזו"א (סי' ז ס"ק י וס"ק כג וסי' ח ס"ק יב ס"ק יז וס"ק יט) כתב שלירושלמי (פ"ג ה"ד); כשהמין האמצעי ברוחב שמונה אמות הוא אינו נחשב והרמב"ם פסק כר' יוחנן בירושלמי (שם) שמוקשה אינו נוח להחבש כירק רגיל (וראה להלן פ"ד ה"ב הערות 9, 11, 12) ועיי' לעיל הע' 3; דרך אמונה (פ"ד ס"ק ב, ועיי' ס"ק ט). [ונראה שעל שתי השורות ביחד להיות שמונה אמות ואפי' אם אחת פחות מארבע והשניה יותר מארבע ומשלימה את שתיהן לשמונה, כ"נ מרש"ס שם ולא כפי שמשמע בדרך אמונה שם].
- ולעומת זאת בחזו"א (סי' ז ס"ק י וסי' ז ס"ק כג ועיי' סי' ח ס"ק יח) כתב שרוחב כל שורה ששה טפחים.
- בפירוש שם טוב (על הרמב"ם פ"ד ה"א) כתב ששיעור השורה משתנה ממקום למקום ויש מקומות שהשורה שלהם פחותה מארבע אמות או רחבה יותר, ובכל מקום שיעור שורה הוא כפי שזורעים שם.
15. חזו"א (סי' ח ס"ק יט ד"ה היו השורות ועיי' שם ס"ק יז וס"ק יח) שבירושלמי הסתפקו אם אורכם שתיים עשרה אמות או גם בשמונה אמות, והיות ודין זה מדרבנן נקטינן לקולא.
16. רמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"ד); סמ"ג (ל"ת רעט); כפ"פ (פנ"ז); רע"ב (פ"ג מ"ד ד"ה שתי); שו"ע (סי' רצז סעי' כו); רדב"ז (פ"ד ה"א וה"ב); מהר"י קורקוס (פ"ד ה"א); פנ"מ (פ"ג ה"ד ד"ה הנוטע, ופ"ג ה"א ד"ה גובל); פי' ר' יונה בר"ג ומנחת ביכורים וחזון יחזקאל (פ"ב הי"א); שערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' יד); תפא"י (פ"ג מ"ד אות כב) והלכתא גבירתא (פ"ג מ"ד); ערוה"ש (סי' רצז סעי' מב); זרע הארץ (סוף הל' לא); חזו"א (סי' ז ס"ק י וס"ק יב וסי' ח ס"ק יב וס"ק יז וס"ק יט) – עיי' דרך אמונה (פ"ד ה"א באור ההלכה ד"ה שתי שורות); דרך אמונה (פ"ד ס"ק א וס"ק ה); ארץ חמדה (מדור ו, טבלה ג); חוקות שדה

ויש אומרים שאין צריך תלם ביניהם¹⁷.

ויש אומרים שמותר לזרוע שתי שורות של המינים הללו זה בצד זה כשמטה את העלים של כל מין לעבר השורה השניה של אותו מין וכך אינם מעורבבים זה עם זה¹⁸. יש מי שכתב שלשיטה זו צריך גם תלם וגם הטיית עלים¹⁹.

ג. בשני מינים

לא רק שלושה מינים שכל אחד שתי שורות מותר, אלא גם שני מינים שכל אחד שתי שורות²⁰.

(סעי' מט); וכן בארו הריטב"א והמיוחס לר"ן (שבת פה ע"ב) ועי' בדברי הרב זצ"ל בחידושים להלכה.

וכתב בביאור הגר"א (סי' רצז ס"ק לו) שהוא ע"פ הגמ' בשבת (פה ע"ב) וכמש"כ בשו"ע (שם סעי' יט, ע"פ הרמב"ם לעיל פ"ג הי"ב).

על שיעור התלם עי' לעיל פ"ג הי"ב.

וכתב החזו"א (סי' ח ס"ק יט) שכשם שמפסיק תלם עמוק טפח ורחב טפח כך מפסיק גבול גבוה טפח ורחב טפח ויש לו דין תלם ועי' לעיל פ"ג הי"ג אות ב, ולהלן פ"ד הי"ב. כמו כן, יכול להרחיק טפח ומחצה - חזו"א (שם, ודיני כלאים סעי' א). ועי' להלן הע' 45.

17. הרב זצ"ל בחידושים כאן בדעת רש"י (שבת פה ע"ב); ובזרע הארץ (הל' ל) כתב שכן דעת רש"י (שם); ריבמ"ץ ור"ש (פ"ג מ"ד); ועי' בר"ש (שם כת"י פריז הוצאת מכון מוצל מאש); וכן כתב החזו"א (סי' ח ס"ק יב) בדעת הר"ש (והקשה על שיטה זו); וכ"כ דרך אמונה (פ"ד ה"א באור ההלכה ד"ה שתי שורות) בדעת רש"י ריבמ"ץ ור"ש, ומשום ששתי שורות ניכרות; גם המאירי (שבת פה ע"ב) והרא"ש (כלאים פ"ג מ"ד) לא הזכירו כל הרחקה ועי' חוקות שדה (הע' קעח); מהר"א פולדא (פ"ג ה"ד ד"ה הנוטע).

18. שו"ת הר"י מיגאש (סי' כו ד"ה רב אשי) וכן נראית הדעה שבאוצה"ג (שבת סי' רע) ור"ח (שבת פה ע"ב ד"ה איתביה) ועי' בעה"מ (שבת שם ד"ה אמר עולא). (לשיטה זו, כשיש ביניהם שורה אחת בלבד של דלועים אסור כיון שעלי הדלועים רחבים ונמתחים על הארץ ומוטים לכיון אחד המינים ומעורבבים איתו. וכתב בזהב הארץ פ"ד ה"א שלשיטה זו הכל תלוי באמצעות, אם יש שתי שורות מותר ואם יש אחת אסור). ועי' עוד להלן (אות ז והע' 39).

19. זרע הארץ (הל' ל) לשיטת בעה"מ ור"ח (שם); ובהל' לד תמה על בעה"מ, ועי' חוקות שדה (הע' קעח).

20. משנ"ר (פ"ג מ"ד ד"ה הנוטע); ערוה"ש (סי' רצז סעי' מב); זרע הארץ (הל' ל); ארץ חמדה

ויש מי שסובר שאסור לזרוע שתי שורות של קישואים ובצידן שתי שורות של פול המצרי²¹.

ד. ערוגות ושדה של שתי שורות מכל מין

ראי"ה ויש מי שאומר שדוקא אם זורע את כל שדהו באופן זה שתי שורות מכל מין מותר ע"י הפסק של תלם אחד ביניהן, אפילו באלו המינים שהעלין שלהם ארוכים ונמשכין ומסתבכין אבל אם הוא זורע אותן רק ערוגות ערוגות אחדות ולא כל שדהו, אע"פ שכל ערוגה היא מחזקת שתי שורות מכל מין ותלם מפסיק ביניהן - אסור²². ואין הדברים נראין אלא שכל שהוא עושה כן לזרוע שתי שורות מכל מין ותלם אחד מפסיק ביניהן - מותר, בין שהוא עושה כן לערוגות אחדות בין שהוא עושה כן בכל שדהו²³. ויש אומרים שאחרי שלושת המינים אין לזרוע שוב דלועים כיון שבין שורות הדלועים יש להרחיק שתים עשרה אמות²⁴.

- (מדור ו פ"ח); וכן משמע ברש"ס (פ"ג ה"ד ד"ה מותר). וכן משמע ברדב"ז (פ"ד סה"ב). ועי' לעיל הע' 3.
21. חזו"א (סי' ז ס"ק יב) בשיטת התוס' (שבת פה ע"ב ד"ה איתיביה) - עי' להלן הע' 39 - הסוברים שהאיסור הוא רק במינים אלו. ועי' להלן הע' 41 והע' 42.
22. [קן] רדב"ז (פ"ד ה"א) ע"פ תוספתא (פ"ב הי"א). בזרע הארץ (הל' ל) כתב שכן דעת רש"י (שבת פה ע"ב ד"ה שתי שורות). הרדב"ז מובא גם בחוקות שדה (הע' קפא).
23. [קז] דברי עצמו ממשמעות לשון הרמב"ם והתוספתא (פ"ב הי"א) לפי גירסתנו. עוד כתבו שמותר לזרוע אפילו את כל השדה שתי שורות מכל מין ומין - ר"ש (פ"ג מ"ד); חסדי דוד (על התוספתא שם); דרך אמונה (פ"ד ס"ק ה); וכ"מ בערוה"ש (סי' רצז סעי' מב).
24. כדלקמן בהל' ב, עיי"ש. רש"ס (פ"ג ה"ד); מהר"י קורקוס (פ"ד ה"א ד"ה ומה) לשיטת הרמב"ם (ועי' ארץ חמדה מדור ו פ"ח). (וראה להלן בהל' ב הע' 31 שלמה"ר קורקוס שם אליבא דהרמב"ם דין י"ב אמה הוא רק בדלועים ולא בפול המצרי וקישואים).

ה. בעוקר וזרע

רמב"ם מותר לזרוע...

יש אומרים שדין זה הוא רק כשזרע כן בתחילה, אך כשכל השדה היתה זרועה מין אחד ובא לעוקרו ולזרוע במקומו מינים אלו יש להרחיק יותר²⁵. ויש אומרים שאין הבדל בין זרוע לכתחילה לבין עוקר²⁶.

ו. כשחלק מהמינים שתי שורות וחלקם שורה אחת

לא רק שתי שורות מכל מין מותר לזרוע זה בצד זה, אלא מותר גם לזרוע שתי שורות של מין אחד ובצידו שורה של מין אחד מכאן ושורה של מין אחר מכאן²⁷, וכמו הסומך שורה לשדה שדי בתלם²⁸, או רק מצד אחד שורה של מין אחר בהפסק תלם²⁹. ויש מי שכתב בדעת ראשונים שאסור³⁰.

יש שכתבו שמותר לזרוע שתי שורות קישואים ואח"כ שורת דלועים ושורת פול המצרי וביניהן תלם³¹. ויש מי שכתב שכאשר יש שתי שורות של קישואים מותר לסמוך רק שורה אחת ולא שתי שורות של שני מינים³².

25. כבהל' ב לקמן. כ"כ הר"ש (פ"ג מ"ו ד"ה ונוטע) בתירוץ שני, והובא במהר"י קורקוס (פ"ד ה"א ד"ה ומה) ובתוי"ט (פ"ג מ"ו ד"ה ומבקש) עי"ש ובארץ חמדה (מדור ו פ"ח); ובקול הרמ"ז (פ"ג מ"ו) כתב שתירוץ זה עדיף. ועי' בחידושים להלכה ב.
26. חזו"א (סי' ח ס"ק כא); דרך אמונה (פ"ד ס"ק י).
27. מהר"י קורקוס (פ"ד ה"א ד"ה מפני) בדעת הרמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"ד); הלכתא גבירתא (פ"ג מ"ד); זהב הארץ (פ"ד ה"א) בדעת התוי"ט (ועי' להלן הע' 31). ועי' גם הע' 4.
28. מהר"י קורקוס (שם); ראה לעיל פ"ג הי"ב.
29. קול הרמ"ז (פ"ג מ"ד ד"ה תי"ט); ערוה"ש (סי' רצז סעי' מב); חזו"א (סי' ז ס"ק יא); דרך אמונה (פ"ד ס"ק ו). וגם לשיטת התוס' – עי' הע' 21 והע' 39 – אסור לזרוע קישואים ליד פול המצרי כשהם שווים ואז הם נראים מעורבבים, אך מותר לזרוע שתי שורות קישואים ליד שורת פול המצרי כיון שמין אחד מרובה (חזו"א שם ס"ק יב).
30. זהב הארץ (פ"ד ה"א) בשיטת הר"ש והרא"ש (פ"ג מ"ד).
31. תוי"ט (פ"ג מ"ד ד"ה וחכמים); וכן כתב בהון עשיר (פ"ג מ"ד) שדי בשתי שורות של אחד מהמינים. ועי' תפא"י (פ"ג אות כט) וחוקות שדה (תלמי שדה אות מד). (לגבי כוונת דברי התוי"ט עי' גם בזהב הארץ שבהע' 27 ובקול הרמ"ז שבהע' 29, ועי' פני אריה פ"ג ה"ד).
32. ערוה"ש (סי' רצז סעי' מב).

יש אומרים שמותר לזרוע שתי שורות קישואים ושורת דלועים ושתי שורות פול המצרי³³. ויש אומרים שאסור משום שהמינים שבצדדים חובשים את המין האמצעי³⁴.

ז. שורה אחת ממין אחד ליד שורה אחת ממין שני

יש אומרים שלא רק שלושה מינים ומכל מין שורה אחת אסור לזרוע זה ליד זה אפי' בהפסק תלם, אלא גם שני מינים שורה אחת ממין אחד ושורה אחת ממין שני³⁵. ויש מי שכתב ששורה של קישואים ושורה של דלועים או שורה של פול המצרי ושורה של דלועים אסור בהפסק תלם אך שורה של קישואים ושורה של פול המצרי מותר בהפסק תלם³⁶.

ויש אומרים שדוקא שלוש שורות שמכל מין שורה אחת אסור אך שני מינים – שורה ממין אחד ושורה ממין שני – מותר³⁷, משום שרק בשלוש שורות שתיים מצטרפות לאסור את השלישית אך בשתיים אין צירוף³⁸.

יש אומרים שאסור לזרוע רק שורות קישואים ופול המצרי זה ליד זה אך מותר לזרוע קישואים או פול המצרי ליד דלועים, כיון שהם ניכרים, ויש להטות כל אחד לכיוון אחר³⁹,

ועי' בספקו של החזו"א (סי' ז ס"ק יא).

33. מהר"י קורקוס (פ"ד ה"א ד"ה מפני) בדעת הרמב"ם, רש"י ור"ש. וכתב שם מהר"י קורקוס שלשיטת התוס' – עי' הע' 21 והע' 39 – באופן זה אסור, כי לשיטתם בין קישואים לפול המצרי יש צורך בשתי שורות דלועים, ראה הע' 41.

34. חזו"א (סי' ח ס"ק יז-יט); ועי' לעיל הע' 3.

35. זרע הארץ (הל' ל) בשיטת הרמב"ם והרע"ב (פ"ג מ"ד); ומשמע שגם לרש"י (שבת פה ע"ב). ועי' בארץ חמדה (מדור ו פ"ח) שכתב שיש להרחיק ביניהם ששה טפחים כמו בין שתי שדות ירק, ועי' להלן (אות ח).

36. משנ"ר (פ"ג מ"ד ד"ה הנוטע); כפ"ב מ"א שהכל מותר חוץ מדלעת, ובזרע הארץ (שם) כתב שדבריו תמוהים.

37. מהר"י קורקוס (פ"ד ה"א ד"ה ויש) ע"פ הירושלמי (פ"ג ה"ד); זרע הארץ (הל' ל) בשיטת הר"ש וריב"מ"ץ (פ"ג מ"ד); חזו"א (סי' ח ס"ק יב) שכך משמע מפ"י הרא"ש (וחזו"א הקשה על כך); ולמעשה השאיר זאת החזו"א (סי' ח ס"ק יז וס"ק יט) בצ"ע, כי אמנם לירושלמי משמע שמותר בהפסק תלם שהרי אין כאן חבישה (עי' הע' 3); אך לבבלי זה לא מועיל, וכ"כ בדרך אמונה (פ"ד ס"ק ו). ועי' תפא"י (פ"ג אות כח).

38. מהר"י קורקוס (שם) וזרע הארץ (שם); ובזרע הארץ כתב שלשיטה זו גם אין צריך הפסק תלם ועי' לעיל הע' 17.

39. תוס' (שבת פה ע"ב ד"ה איתיביה); ר"ת בשה"י (מהדו' שלזינגר סי' רסז) ועי"ש בגרסתו;

ויש אומרים שיש להרחיק ביניהן תלם⁴⁰. לשיטה זו, כשרוצה לזרוע שורת קישואים ושורת פול המצרי יש להניח ביניהן שתי שורות של דלועים⁴¹, ולא די בשורת דלועים אחת ביניהן⁴², כיון שהקישואים ופול המצרי גדולים וגסים והם מבטלים את שורת הדלועים³⁹. ויש אומרים שאין הבדל בין המינים הללו⁴³.

ח. ההרחקה הדרושה בין שורות בודדות

יש אומרים שמותר לזרוע שורה אחת מכל אחד משלושת המינים הללו אם מניח בין

- תוס' הרא"ש (שבת שם ד"ה אמר רב אשי); פי' התוס' הובא גם בקול הרמ"ז (פ"ג מ"ד) עיי"ש, ובעץ החיים (פ"ג מ"ד); וראה בחזו"א (סי' ז' ס"ק יב) שלפירוש זה רומז הר"ש (פ"ג סמ"ד); ועיי' מאירי (שבת שם ד"ה ויש); מהר"י קורקוס (פ"ד ה"א וה"ד); מראה הפנים (פ"ג ה"ד); מלאכת שלמה (פ"ג מ"ד ד"ה הנוטע); שבת של מי (פה ע"ב ד"ה איתביה), פני אריה (פ"ג ה"ד) ודרך אמונה (פ"ד ה"ה באור ההלכה ד"ה שני).
- והמשנ"ר (פ"ג מ"ד ד"ה הנוטע) הבין בדעת התוס' שקישואים או פול המצרי עם דלועים אינם כלאים זה בזה, והקשה על דבריהם. ועיי' גם בלשון המאירי (שם). ועיי' תוספתא כפשוטה (עמ' 596 הע' 6) ולעיל פ"ג ה"ג.
- עוד על שיטת התוס' ראה הערות 21, 29, 33.
40. חזו"א (סי' ז' ס"ק יב) בדעת התוס' (שם).
41. וזה מועיל לא רק בשורה אחת של קישואים ושורה אחת של פול המצרי אלא אפי' שיש שתי שורות קישואים ושתי שורות פול המצרי החשובים שדה - תוס' הרא"ש (שם) ועיי' מאירי (שם), ועיי' מהר"י קורקוס (פ"ד ה"א ד"ה מפני).
42. ולא רק בשתי שורות של קישואים ושתי שורות של פול המצרי אלא אפי' בין שורה אחת של קישואים ושורה אחת של פול המצרי - תוס' הרא"ש (שם) ועיי' מאירי (שם) ועיי' מהר"י קורקוס (שם).
43. מהר"י קורקוס (פ"ד ה"א) בדעת הרמב"ם, רש"י ור"ש; משנ"ר (פ"ג מ"ד ד"ה הנוטע); מראה הפנים (פ"ג ה"ד ד"ה חזקיה); חזו"א (סי' ז' ס"ק יב) בדעת הר"ש (פ"ג מ"ד) והרמב"ם.

חוקות הארץ

השורות ששה טפחים⁴⁴, ויש מי שכתב טפח ומחצה⁴⁵. ויש מי שכתב שיש להרחיק בית רובע⁴⁶.

ט. במינים אחרים שעליהם ארוכים

יש מי שכתב שדינים אלה הם רק בקישואים, דלועים ופול המצרי ולא במינים אחרים⁴⁷. ויש מי שכתב שגם אבטיחים ומלפפונות דינם כמינים הללו⁴⁸.

י. ההרחקה בין מינים אלו למינים אחרים

בין קישואים או פול המצרי או דלועים – ואפי' דלעת יוונית – למיני ירקות אחרים יש להרחיק רק תלם ואין צורך בשתי שורות⁴⁹.

44. רדב"ז ה"ב (ועי' ארץ חמדה מדור ו פ"ח ובטבלה ג), ובחוקות שדה (הע' קפא) כתב שכ"נ מר"ח (שבת פה ע"ב). ובזרע הארץ (סוף הל' לא) כתב ששה טפחים על ששה טפחים, ועי' לעיל פ"ג ה"י.
45. חזו"א (סי' ז ס"ק י ודיני כלאים סעי' א'); דרך אמונה (פ"ד ס"ק א וס"ק ו); אמונת עתיד 27 (עמ' 41). ועי' להלן פ"ד ה"ט אות ה והי"ג אות ד. ועי' פ"ד ה"ה הע' 10.
46. בתי כלאים (סעי' כו) וראה תפא"י (פ"ג אות כז). ובחוקות שדה (הע' קפא) כתב שדבריו צ"ע. ועי' להלן פ"ד ה"ג.
- ועי' עוד זרע הארץ (הל' לד) ולהלן פ"ד ה"ה (אות א ואות ד).
47. קול הרמ"ז (פ"ג מ"ד); שאלו המינים המוזכרים במשנה (שם); ועי' דרך אמונה (פ"ד ה"א באור ההלכה ד"ה מותר).
48. זרע הארץ (הל' ל); שכך משמע מהתוספתא (פ"ב הי"א). ועי' בחוקות שדה (הע' קעה). ועי' בחסדי דוד (על התוספתא שם) וערוה"ש (סי' רצז סעי' מב) וחזון יחזקאל (שם הי"א והי"ד) ולעומת זאת ברש"ס (פ"ג ה"ד ד"ה מותר) ובתוספתא כפשוטה (שם הי"א). ועי' במשנה עם שינויי נוסחאות (פ"ג הע' 31).
- על זיהוי המינים עי' לעיל פ"ג ה"ג הערה 5.
49. חזו"א (סי' ח ס"ק יב וסי' ט ס"ק ה); ארץ חמדה (מדור ו פ"ח וטבלה ג); חוקות שדה (הע' קפא); דרך אמונה (פ"ד ס"ק ו). ועי' לעיל פ"ג ה"ג.

חידושים

מותר לזרוע שתי שורות זו בצד זו של קשואין ושתי שורות בצידן של דלועין ושתי שורות של פול המצרי, ותלם בין כל מין ומין.

הנה דין זה נובע מפ"ג דכלאים¹. אלא שדין זה שכתב הרמב"ם שצריך להרחיק תלם בין כל מין ומין אינו במשנתנו ולא בתוספתא², ורבינו הזכיר דין דהרחקת תלם גם בפירוש המשנה³ וצ"ע מאין יצא לו לרבינו דין זה. ולכאורה היה אפ"ל דרבינו קאמר לה מדין ק"ו מהלכה י"ז פ"ג, גבי זרוע תלם של פשתן בצד שדה חיטים שפירוש התוספתא⁴ נוטה הוא דבעינן הפרש⁵. ומה התם דאין שום מראית עין שהכל יודעים שזריעה זו היא לבדוק בעינן הרחקה כ"ש דהכא בעינן לכה"פ הרחקת תלם. אבל זה אינו. דבדין פשתן הנ"ל פסק רבינו דלא בעינן הרחקה כלל ושוב אין כאן ק"ו. ולפירוש הר"ש דפסק דבעינן הרחקת תלם גבי פשתן היינו יכולים לומר כן. ונראה לומר שהדבר יצא לו מסוגיא מפורשת (שבת פ"ה ע"ב) דאיבעיא להו לגמרא הפקיע תלם אחד מהו. ועיין שם, דרש"י ותוספות פליגי בפירוש הסוגיא: דרש"י מפרש דהפקיע תלם אחד מהו קאי אתלם זרוע והווי איבעיא לחומרא, והתוספות שם פליגי ארש"י ומפרשי ששייר תלם בלי זריעה. וע"ז קאמרה הגמרא דפליגי רב אשי ורב ששת, איתביה רבינא

1. פ"ג מ"ד.

2. פ"ב הי"א.

3. פיה"מ (פ"ג מ"ד) וראה לעיל הע' 16.

4. פ"ב ה"ד.

5. ראה לעיל פ"ג הי"ז הע' 2.

חוקות הארץ

לרב אשי וכו' ומסקינן שאני הכא דאיכא שראכא, והרי הדבר מפורש לפי פירוש התוספות דפשיטא ליה דאף היכא דמותר לעולם בעינן הרחקה תלם, והרמב"ם יסבור כתוספות ולכן הכריע דלעולם בעינן תלם בין כל מין ומין.

ולפ"ז יצא לנו דבר חדש להלכה, דלרש"י לא בעינן הרחקה תלם בין כל מין ומין והוי פלוגתת הפוסקים.⁶

ומדברי הרדב"ז נראה שגירסתו בתוספתא⁷ היתה שצריך להרחיק בין כל מין ומין; ובתוספתא שלפנינו אין כל רמז וצ"ע.

.6. ראה לעיל אות ב.

.7. פ"ב הי"א.

הלכה ב

- א. המינים הזרועים בשדה
 ב. זריעת שורות של קישואים או פול המצרי
 ג. גודל שורת הדלועים
 ד. כשרוחב הדלועים יותר משורה אחת
- ה. זריעת שורות של דלעת שאינה יונית
 ו. ההרחקה בין שורות הדלועים ובין שורות הדלועים לירק
 ז. כשאין שתיים עשרה אמה בין שורות הדלועים

רמב"ם

היתה שדהו זרועה מין ממיני ירקות ובקש לזרוע בתוכה שורות שורותיו של דלועין, עוקר מן הירק מקום שזורע בו שורה של דלועין ומבדיל בינה ובין הירק בתלם ומניח מן הירק רוחב שתיים עשרה אמה ועושה שורה שניה של דלועין ומבדיל בינה ובין הירק בתלם, וכן עד מקום שירצה, שנמצא בין כל שתי שורות של דלועין שתיים עשרה אמה¹, אבל פחות מכאן אסור² מפני שהעלין

1. כאן לא די בתלם כדלעיל פ"ג הי"ב כיון ששם זורע רק שורה דלועים אחת וכאן זורע דלועים משני הצדדים - שערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' טו).
2. וכתב החזו"א (סי' ח ס"ק כ) שכאשר יש שתיים עשרה אמה בין שורות הדלועים מותר לנטוע ירק ביניהם אפי' אם הדלועים חובשים אותו מארבע רוחות כיון שאין איסור חבישה בירק, עי' לעיל פ"ג ה"ט (אות ז).
3. במקום שאין תלם, שהרי התלם אורכו ששה טפחים בלבד - מהר"י קורקוס (כאן); ועי' דרך אמונה (פ"ד ס"ק יד) והלכתא גבירתא (פ"ג מ"ו).
4. ואע"פ שבמינים האחרים שאינם מקשאות יש להרחיק בין שדות ששה טפחים ובין שורות טפח וחצי או תלם ורשאי לעשות למשל שתי שורות של כרוב וביניהן שורה של בצלים ובין הכרוב והבצלים טפח וחצי או תלם, במיני מקשאות אסור מפני שהתפשטותם מרובה - חזו"א (סי' ח ס"ק יג).

חוקות הארץ

מסתבכין⁵ מכאן ומכאן בירק
שביניהם ונראה הכל כאילו נזרע⁶
בערבוביה⁷.

א. המינים הזרועים בשדה

רמב"ם היתה שדהו זרועה מין ממיני ירקות.

ראי"ה ואין הבדל בדין זה בין בצלים⁸ לשאר מיני ירקות שכולם בכלל⁹.

ויש מי שאומר שהוא הדין בתבואה¹⁰.

יש מי שאומר שגם כשהשדה זרועה במינים המשתרכים ולא ירקות רגילים יש להרחיק שתיים עשרה אמה בין המינים החיצוניים¹¹. ויש מי שאומר שבמינים אלו יש להרחיק שמונה אמות בלבד¹².

ב. זריעת שורות של קישואים או פול המצר

רמב"ם ובקש לזרוע בתוכה שורות שורות של דלועים.

ראי"ה והא דצריך להניח הבדל של שתיים עשרה אמה בין כל שתי שורות - הוא דוקא אם רוצה לזרוע בתוכה שורות של דלועין שעליהם מתפשטים הרבה.

5. ואם אכן הסתבכו עי' לעיל פ"ג (הל' יג-יד), עי' דרך אמונה (פ"ד ס"ק יח).
6. וגם כשלא זרע שורת דלועים רצופה אלא קלחים יחידים שאינם נאחזים זה בזה - רש"ס (פ"ג ה"ד ד"ה עד כדון ברופף) בביאור הירושלמי (שם); ועי' מהר"א פולדא (שם).
7. משנה (פ"ג מ"ו) כחכמים; ועי' תוספתא (פ"ב הי"ג) ובפי' ר' יונה בר"ג וחזון יחזקאל (שם); וכ"פ השו"ע (סי' רצז סעי' כז).
8. דין זה הוא מדרבנן - דרך אמונה (פ"ד ס"ק ט) ע"פ חזו"א (סי' ח ס"ק יג וס"ק יט).
9. המוזכרים במשנה (פ"ג מ"ו).
10. [קח] כ"מ מלשון הרמב"ם (כאן, ובפיה"מ פ"ג מ"ו); רדב"ז (פ"ד ה"ב); תוי"ט (פ"ג מ"ו ד"ה זרועה); הון עשיר (פ"ג מ"ו); פנ"מ (פ"ג ה"ו ד"ה היתה); תפא"י (פ"ג אות לד); חזו"א (סי' ח ס"ק יט) בירק שאינו מוקשה, השווה להלן (הע' 12). ועי' להלן הע' 32 אליבא דהר"ש.
11. חזו"א (סי' ט ס"ק ה).
12. רש"ס (פ"ג ה"ד); שהרמב"ם פסק כחזקיה בירושלמי (שם).
13. כדלעיל פ"ד ה"א - חזו"א (סי' ח ס"ק יז וס"ק יט); שהרמב"ם פסק כר' יוחנן בירושלמי (פ"ג ה"ד) שמוקשה אינו נוח להחבש כירק רגיל. ועי' לעיל פ"ד ה"א (הע' 14).

אבל אם הוא רוצה לזרוע בתוכה שארי מינים אפילו קשואין
ופול המצרי שעליהם רחבים ומתפשטים אינו צריך זה
הריחוק, מפני שאינם מתפשטים כל כך כמו דלועין¹³.
ויש אומרים שגם בין קישואים או פול המצרי¹⁴ יש להרחיק שתיים עשרה אמה¹⁵, וגם אם
בכל אחד מהצדדים יש מין אחר ממינים אלו¹⁶.

ג. גודל שורת הדלועים

רוחב שורת דלועים הוא ארבע אמות¹⁷. יש מי שאומר שאורך שורת דלועים הוא לפחות
שמונה אמות¹⁸. ויש מי שאומר שאורך שורת דלועים הוא שתיים עשרה אמות¹⁹. בפחות
מכך הרי הם כשאר ירק²⁰.
יש מי שאומר שכאשר שורת הדלועים בגודל ארבע אמות על שתיים עשרה אמות
ובהמשכה נהיית צרה יותר, הדלועים חובשים את מה שביניהם במקום הרחב בלבד ולא
במקום הצר²¹.

ד. כשרוחב הדלועים יותר משורה אחת

יש אומרים שגם כשזרוע מכל צד שתי שורות של דלועים יש להרחיק שתיים עשרה אמה

13. [קט] רב"ז (פ"ד ה"ב) והובא גם בתוס' אנ"ש (פ"ג מ"ו); מהר"י קורקוס (פ"ד ה"א ד"ה
ומה) בדעת הרמב"ם; זרע הארץ (הל' לא). וראה להלן (אות ה) על דלעת שאינה יוונית.
14. שזרען לירק – חזו"א (סי' ח ס"ק יט).
15. ערוה"ש (סי' רצז סעי' מד); חזו"א (סי' ח ס"ק יד, יז-יט); וכ"מ בארץ חמדה (מדור ו
פ"ח). ועי' במהר"י קורקוס (שם) שכתב כך לשיטת הר"ש (עי' לקמן הע' 30).
16. חזו"א (שם).
17. רמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"ו); תפא"י (פ"ג אות לו); חזו"א (סי' ח ס"ק יג, יז, יט) ועי' לעיל
פ"ד ה"א (הע' 14 והע' 4).
18. רש"ס (פ"ג ה"ד) ע"פ הירושלמי (שם) לחזקה.
19. עי' לעיל פ"ד ה"א (הע' 15).
20. חזו"א (סי' ח ס"ק יג וס"ק יט). ואם יש בין שורה לשורה שמונה טפחים זרוע באמצע
ששה טפחים מין אחר ועושה תלם מכאן ומכאן – חזו"א (שם ס"ק יט); דרך אמונה
(פ"ד ס"ק ט).
21. אם רוחב הדלועים יותר מכך ראה להלן (אות ד).
חזו"א (סי' ח ס"ק כ).

חוקות הארץ

בין שתי השורות שמכאן ושתי השורות שמכאן²², וכן בשדה דלועים מכאן ושדה דלועים מכאן ושדה ירק או תבואה באמצע, שיעור שדה הירק או התבואה צריך להיות שתיים עשרה אמה²³.

ראי"ה ויש מי שאומר, שבמה דברים אמורים שצריך להניח מן הירק שתיים עשרה אמה הבדל בין שורה לשורה של דלועין דוקא כשזרע רק שורה אחת של דלועין בין הירק, אבל אם הוא זרע שתי שורות, אין צריך הבדלה זו, ודי בהפסק של תלם אחד²⁴.

וי"א שכל זמן שהוא זרע מין אחד רק דלועין לבד לעולם הוא צריך הרחקה זו של שתיים עשרה אמה, של הפסק הירק, ואין די לו בהפסק של תלם אחד, אפילו כשזרע שתי שורות של דלועין, ובמה דברים אמורים שדי לו בהפסק של תלם אחד, כשזרע מינים הרבה זה בצד זה, והמינים הללו זורעם כל אחד ואחד מהם שתי שורות, כמו שתי שורות של קשואין שתי שורות של דלועין שתי שורות של פול המצרי, אז די בהפסק של תלם אחד, כיון שהם כל אחד משתי שורות וגם הם מינין הרבה^{25, 26}.

ה. זריעת שורות של דלעת שאינה יונית

ראי"ה ויש שאומר ששיעור זה של הרחקה שתיים עשרה אמה בזריעת דלועין, בין כל שורה ושורה חוץ מהתלם המפסיק, אינו אמור בכל דלועין אלא בדלעת יונית²⁷.

22. זרע הארץ (הל' לא) ושכן כתב תואנ"ש (פ"ג מ"ו); וכ"מ ברש"ס (פ"ג ה"ד ד"ה ומסתברא), ובחז"א (סי' ח ס"ק יז-יט וס"ק כא) ועי' בהלכתא גבירתא (פ"ג מ"ו).

23. רש"ס (פ"ג ה"ו ד"ה ובתבואה) ע"פ התוספתא (פ"ב הי"ג).

24. [ק"י רדב"ז (פ"ד ה"ב) בתירוץ הראשון. (בתחילה הרדב"ז מסתפק בדבר אך בהמשך כותב: "נמצאת למד... ואם בא לזרוע אותם בתוך שדה ירק אם זרע אותם שתי שורות שתי שורות סגי נמי בתלם"); ועי' חוקות שדה (תלמי שדה אות מה).

25. [ק"י רדב"ז (פ"ד ה"ב) בתירוץ השני.

26. על ההרחקה בין הדלועים לירק כשרוחב הדלועים בשיעור שדה ראה להלן הע' 28.

27. [ק"י רדב"ז (פ"ד ה"ב) בשם ירושלמי (פ"ג ה"ו); וכ"כ בזרע הארץ (הל' לא) וכתב 242 שבדלעת מצרית מרחיק רק ששה על ששה טפחים.

ועי' לעיל אות ב.

ו. ההרחקה בין שורות הדלועים ובין שורות הדלועים לירק

רמב"ם ומבדיל בינה ובין הירק בתלם²⁸... בין כל שתי שורות של דלועין שתיים עשרה אמה²⁹.

ראי"ה וי"א שאין מועיל הפסק של תלם להתיר לסמוך על ידו את הדלועין לבצלים, אפילו כשהוא נוטע אותם בשתי שורות, אלא צריך שיהיה בין שורה אחת של דלועין להשורה השניה של דלועין הנזרעין מהצד השני של הבצלים, שיעור של שתיים עשרה אמה פנויות, חוץ מהבצלים שיש בין השורות הללו שאינם מצטרפות לשיעור זה, ואלו השנים עשר אמות, צריכים הם להחלק משני הצדדים של הבצלים ואפילו אם לא יתחלקו בשוה שש אמות פנויות מכל צד, אלא שמונה אמות מצד האחד בין

28. בין הדלועים לירק ניתן להניח תלם או טפח וחצי או גבול גבוה טפח ורחב טפח – חזו"א (סי' ח ס"ק יג וס"ק יד וס"ק יט); ועיין פ"ג ה"ב אות ב, פ"ד ה"ט אות ה, ופ"ד ה"ב. וכל זה כאשר רוחב הדלועים הוא שורה אחת (עי' לעיל הע' 17) ואפי' שרוחב הירק הוא כשיעור שדה, אך כשרוחב הדלועים הוא בשיעור שדה (עי' לעיל פ"ג ה"ט אות א) וגם רוחב הירק בשיעור שדה יש להרחיק ביניהם ששה טפחים (עי' לעיל פ"ג ה"י) – חזו"א (סי' ח ס"ק יד ד"ה והנה); דרך אמונה (פ"ד ס"ק ט).

29. בין שורות הדלועים לירק יש להניח תלם כמו בכל שורת ירק בשדה ירקות כדלעיל פ"ג ה"ב ועי' בדברי הרב זצ"ל בחידושים להלכה זו, ובין שורות הדלועים יש להרחיק שתיים עשרה אמה כדי ששורות הדלועים לא תתחברנה זו בזו והשדה תראה מעורבת – הרמב"ם (כאן, ובפיה"מ פ"ג מ"ו) לחכמים; רע"ב (פ"ג מ"ו); רש"ס (פ"ג ה"ד ופ"ג ה"ה); שו"ע (סי' רצז סעי' כז); רדב"ז ומהר"י קורקוס (פ"ד ה"ב); משנ"ר (פ"ג מ"ו); פנ"מ (פ"ג ה"ו ד"ה וחכמים ופ"ג ה"א ד"ה גובל); שערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' טו); תפא"י (פ"ג אות מ) והלכתא גבירתא (פ"ג מ"ו) (ולשיטתו שיעור התלם אמה. השווה לעיל פ"ג ה"ב הערה 25); ערוה"ש (סי' רצז סעי' מג-מד); חוקות שדה (סעי' נ); חזו"א (סי' ח ס"ק יג-יד וס"ק יט). ובאר החזו"א (שם ס"ק יז וס"ק יט) ע"פ הירושלמי (פ"ג ה"ד) שהדלועים חובשים את הירקות שביניהם, אא"כ יש בין שורות הדלועים שתיים עשרה אמה, ועי' על שיטת החזו"א לעיל פ"ד ה"א (הע' 3) ולעיל הע' 12. ועי' במהר"א פולדא (פ"ג ה"ה ד"ה סמיכה, ועי' ד"ה וחכמים) שבאר שלחכמים אין צורך בהפסק בין הדלועים לבצלים כיון שהדלועים והבצלים ניכרים כל אחד בפני עצמו ועי' גם בשנו"א (פ"ג מ"ו); ביאורי הגר"א (פ"ג ה"ה) ובביאור הגר"א (סי' רצז ס"ק לח).²⁴³ על שיעור התלם עי' לעיל פ"ג ה"ב, ועי' לעיל הע' 3.

הבצלים להדלועין, וארבע אמות מצד השני שבין הבצלים להדלועין, גם כן מותר, אבל לעולם צריכין שיהיה מקום פנוי של שתים עשרה אמה, משום עבודת הבצלים ועבודת הדלועין³⁰.

לשיטה זו, בין שורת הדלועים לשדה הבצלים יש להרחיק לפחות שורה – ארבע אמות³¹ – לעבודת הבצלים³², ויכול להטות את הבצלים לכיוון מקום ההרחקה³³. לשיטה זו, יש מי שכתב שבין שורות הדלועים יש להרחיק עשרים אמה³⁴.

ז. כשארן שתים עשרה אמה בין שורות הדלועים

רמב"ם ... אבל בפחות מכאן אסור.

יש אומרים שכאשר אין בין שורות הדלועים שתים עשרה אמה אסור לנטוע ביניהם ירק גם כשעשה בין הדלועים לירק גבול גבוה טפח ורחב טפח³⁵.

30. [ק"ג] ר"ש (פ"ג מ"ו) ע"פ ירושלמי (פ"ג ה"ה) ופי' רא"ש (פ"ג מ"ו) – לחכמים; פי' ר' יונה בר"ג לתוספתא (פ"ג ה"ג); פרוש הר"ש הובא גם בעץ חיים (פ"ג מ"ו). (ועי' ריבמ"ץ פ"ג מ"ו, וצ"ע; פרושו של הר"ש בתחילת המשנה נראה מיוסד על פרוש הריבמ"ץ). ועי' בפ"י הרא"ש (שם) שכתב שטעמם של חכמים אינו מובן. ועי' בביאור ר"ח קניבסקי לירושלמי (פ"ג ה"ה פי' הר"ש ד"ה ורבנן) שכתב שטעמם של חכמים הוא כדי שהדלועים לא יחבשו את הבצלים, ועי' לעיל פ"ד ה"א (הע' 3). לשיטת הר"ש דין י"ב אמות הוא לא רק בדלועים אלא גם בקישואים ופול המצרי (מהר"י קורקוס פ"ד ה"א ד"ה ומה, וביאור ר"ח קניבסקי לירושלמי שם ד"ה וביקש), ועי' לעיל אות ב.

31. ר"ש ופי' הרא"ש (שם); ועי' לעיל הע' 17.

32. בזהב הארץ (פ"ד ה"ב) כתב שההרחקה לעבודת בצלים נדרשת רק במין בצלים שעליהם ארוכים מאד הצריכים שיעור גדול להרחקה ולא בירקות אחרים, ועי' לעיל הע' 9.

33. ר"ש ופי' הרא"ש (שם).

34. ואז מותר לזרוע ביניהם בצלים ברוחב שמונה אמה, ובלבד שיהיו לפחות ארבע אמות בין הדלועים לבצלים – חזו"א (סי' ח ס"ק יד) בדעת הר"ש (שם). ועי' בזהב הארץ (פ"ד ה"ב) ובזרע הארץ (הל' לא).

35. מהר"א פולדא (פ"ג ה"א ד"ה גובל); פנ"מ (פ"ג ה"א ד"ה מה אם); חזו"א (סי' ח ס"ק טו) – ע"פ הירושלמי (פ"ג ה"א).

פרק רביעי - הלכה ב

יש מי שאומר שגם כשהדלועים שמשני הצדדים הם של שני בני אדם אסור לזרוע ירק ביניהם³⁶.

יש מי שאומר שאף כשיש רווח שתיים עשרה אמה בתחילת שורות הדלועים, ובהמשך פחות, אסור לזרוע ירק במקום הצר, ויש להרחיק שתיים עשרה אמה לכל אורך שורות הדלועים³⁷.

יש מי שאומר שאם היו שתי שורות של דלועים שאין ביניהן שתיים עשרה אמות ובהמשכן שתי שורות אחרות כך שראשי השורות של אלו מול ראשי השורות של אלו, אסור לזרוע גם בין ראשי השורות עד שיהיו ביניהם שתיים עשרה אמה, ואם יש רק שורת דלועים אחת שראשה כנגד ראש שורת דלועים אחרת מותר³⁸.

יש מי שאומר שבאמצע שורת הדלועים בין דלעת לדלעת אסור לזרוע ירק אף אם מרחיק טפח וחצי³⁸.

36. חזו"א (סי' ח ס"ק כ); דרך אמונה (פ"ד ס"ק יב).

37. חזו"א (סי' ח ס"ק כ); דרך אמונה (פ"ד ס"ק טז).

38. חזו"א (סי' ט ס"ק יא) ע"פ הירושלמי (פ"ג ה"ו); עי"ש הטעם, ודרך אמונה (פ"ד ס"ק יז).

חוקות הארץ

חידושים

רמב"ם ומבדיל בינה ובין הירק בתלם.

ראייה דין זה יצא לו להרמב"ם מלשון הירושלמי דקאמר סמיכי, ולשיטת הר"ש² לא (בעינן) [מועיל] הרחקת תלם³. והנה לשיטת הר"ש יש לחקור אם הניח לכתחילה מקום קרוח לזרוע בו מין אחר אם צריך הרחקה של שתים עשרה אמה או לא. ונראה דהנה הר"ש הקשה מ"ש מדין דשתי שורות השנוי בהלכה א' ותירץ שני תירוצים: א. דשאני שדה משתי שורות; ב. עוד תירץ לפי שהיה זרוע מקודם, עיי"ש. ולפ"ז תליא בשני תירוצים, דלתירוץ קמא צריך הרחקה אולם לתרוץ (ד) בתרא דשאני לפי שהיה זרוע מקודם נראה דאינו צריך להרחיק י"ב אמות, וצ"ע⁴.

1. פ"ג ה"ה.
2. פ"ג מ"ו.
3. ראה לעיל אות ו.
4. עי' לעיל פ"ד ה"א (אות ה).

הלכה ג

א. הרחקת בית רובע בדלעת	2. ניר, בור
ב. התבואה	3. דרך
ג. דברים שבתוך הרחקות אחרות	4. גדר
ד. קבר בניין	5. גפן
ה. סלע	6. ירק
ו. דברים אחרים בתוך בית הרובע	ז. כשהמקום כולו אינו ראוי לזריעה
1. נקע

רמב"ם

היתה שורה של דלעת זרועה, אפילו
 דלעת יחידית, ובא לזרוע בצדה
 תבואה, מרחיק בית רובעי, שהרי
 נמשכו עליה והחזיקה מקום גדול².
 וכל דבר שיהיה בתוך בית הרובע
 שמרחיקין בין שני

1. ראה משנה (פ"ג מ"ז); ירושלמי (פ"ב ה"ח) ע"פ פירוש רש"ס (שם ד"ה ונותנין ועי' רש"ס פ"ג ה"ו); מהר"א פולדא (שם ד"ה עבודתה) ופני משה (שם ד"ה תני).
 על שיעור בית רובע עי' לעיל פ"ג ה"ט. ההרחקה בית רובע היא מכל צד – תפא"י (פ"ג אות מב). וראה בחידושים להלכה זו.
2. שו"ע (סי' רצז סעי' כח) ועי' רמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"ז); מאירי (פסחים לט ע"ב) וכפ"פ (פנ"ז עמ' תשנג).
 על דלעת שהתפשטה והתערבה עי' לעיל פ"ג הל' יג-יד, ועי' משנ"ר (פ"ג מ"ז).

המינין³, עולה מן המדה כגון הקבר והסלע וכיוצא בהן⁴.

א. הרחקת בית רובע בדלעת

ראייה ובמה דברים אמורים דצריך להרחיק בית רובע, בין מדלעת יחידית בין משורה של דלועין, כשהדלועין כבר הם זרועים, שעליהם מתפשטין⁵, ובא לזרוע תבואה בצדן. אבל אם בתחילה היתה התבואה זרועה, ובא לזרוע אח"כ דלועין, די לו הרחקה של ששה טפחים, כמו שמפורש בפרק שלפני זה⁶.

3. על הרחקת בית רובע עי' להלן (אות א) ולעיל פ"ג ה"ט ולהלן פ"ד ה"ז. יש שבארו כרמב"ם כאן שדין זה מתייחס לשיעור בית רובע הנדרש להרחקה – עי' ר"ש (פ"ב מ"י ד"ה עולין); פי' הרא"ש (פ"ב מ"י ד"ה כל); מהר"א פולדא (פ"ב ה"ח ד"ה כל), פנ"מ (פ"ב ה"י ד"ה כל); חזו"א (סי' ו' ס"ק טו); חזון יחזקאל (פ"ב ה"ו ד"ה למדת); יש שכתבו שהכוונה לבית רובע שצריך להרחיק בדיון קרחת (ראה משנה פ"ב מ"ט ולהלן פ"ד ה"ז) – ראה פי' רבינו נתן אב הישיבה (פ"ב מ"י); רע"ב (פ"ב מ"י ד"ה כל וד"ה אכילת); מלאכת שלמה (פ"ב מ"י ד"ה כל); תפא"י (פ"ב אות עב).
- יש שבארו שדין זה אינו מתייחס לשיעור בית רובע הנדרש להרחקה אלא לשיעור בית רובע שהוא חשוב שדה ומותר לזרוע בשיעור זה מין אחד סמוך למין אחר, עי' רש"ס (פ"ב ה"ח) ושנו"א (פירוש הארוך פ"ב מ"י) ועי' לעיל (פ"ג ה"ט אות ג) והחידוש הוא שגם אם אינו זרוע אלא גרעין אחד בתוך בית רובע, יכול לסמוך אותו לשדה. וראה מקדש דוד (סי' סא אות ה' ד"ה כתב השנו"א) שההיתר לזרוע רק את מקצת בית הרובע לשיטה זו הוא רק במין אחד אך המין השני צריך להיות זרוע בכל בית הרובע.
4. משנה (פ"ב מ"י); וכ"פ השו"ע (סי' רצ"ט סעי' כט).
- ולמרות שהמקום אינו ראוי לזריעה – מהר"י קורקוס (פ"ד ה"ג ד"ה כל); הון עשיר (פ"ב מ"י ד"ה כל); פנ"מ (פ"ב ה"י ד"ה כל) ומראה הפנים (פ"ב ה"ח ד"ה אלא); תפא"י (פ"ב אות עב) והלכתא גבירתא (פ"ב מ"י); ערוה"ש (סי' רצ"ט סעי' מה). ועי' להלן הע' 26.
5. עי' כרם ציון (ח"ח, 'הערות ברמב"ם הלכות כלאים' לרא"ז מלצר, פ"ד ה"ג) שדן האם דין זה הוא דוקא שכבר התפשטו הדלועים או שכיון שדרכם להתפשט נתפס על כל המקום שדרכם להתפשט שם דלועים אף שלא התפשטו עדיין.
6. [קיד] לעיל פ"ג ה"ג – רדב"ז (פ"ד ה"ג, מובא גם בתואנ"ש פ"ג מ"ז); מהר"י קורקוס, אור שמח (פ"ד ה"ג); תפארת יעקב (פ"ג מ"ז); מראה הפנים (פ"ג ה"ו ד"ה ואם, ראה גם פני משה) בדעת הרמב"ם. וכתב מראה הפנים (שם) שכן מבואר ברמב"ם (פיה"מ פ"ג

לשיטה זו, כשזרע את הדלעת ואת התבואה באותו זמן, אין צריך להרחיק בית רובע⁷. יש מי שאומר שלשיטה זו כשזורע ביחד שדה תבואה ליד שדה דלעת אין צריך להרחיק בית רובע ודי בששה על ששה טפחים⁸.
 ראיה ויש מי שאומר שהרחקה זו של בית רובע האמורה בדלועין לא נאמרה אלא בדלעת יונית אבל שאר מיני דלועין אין חילוק, בין נזרעו הדלועין תחילה או נזרעה התבואה תחילה לעולם די להם הרחקה של ששה טפחים⁹.
 ויש מי שאומר שהרחקת בית רובע בדלעת יחידית היא בכל מיני הדלועים, בקישואים ובפול המצרי¹⁰.
 ויש אומרים שרק בדלעת יחידית יש להרחיק בית רובע ולא בשורה, ושורה קלה מדלעת

מ"ז); וכן כתב האור שמח (שם) והוסיף שכן דעת השו"ע (סי' רצז סעי' כח); וכן הבין בתי כלאים (סעי' כה) בשו"ע וראה גם המעין לג, ג (תשנ"ג); עמ' 27.
 ועי' שם במראה הפנים ובפני משה שמחלק ע"פ הירושלמי בין זורע לזרע שהעלים מתפשטים וצריך בית רובע לבין זורע לירק שאינו מניחם עד שיגדלו הרבה שאין צריך הרחקה גדולה זו.

7. מראה הפנים (פ"ג ה"ו ד"ה ואם); ראה לעיל (פ"ג ה"ג הע' 19).
8. מראה הפנים (פ"ג ה"ו ד"ה ואם); ומשמע מדבריו שהוא הדין כשזורע בתחילה שדה תבואה ואח"כ שדה דלעת. ועי' על שדה תבואה ושדה דלעת לעיל פ"ג ה"א.
9. [קטן] רדב"ז (פ"ד ה"ג); מראה הפנים (פ"ג ה"ו ד"ה ואם); ועי' פנ"מ (פ"ב ה"א ד"ה תני) שכתב ע"פ הירושלמי (שם) שדלעת יחידית שנותנין לה בית רובע היא דלעת יוונית. ועי' להלן הע' 14. הרדב"ז (שם) מוסיף שאם ישנו מין אחר המתפשט כדלעת יוונית, צריך בית רובע; בדלעת מצרית, קישואין ופול המצרי לעולם די בהרחקת ששה טפחים.
10. ערוה"ש (סי' רצז סעי' מה) בדעת הרמב"ם והשו"ע. ובירושלמי עם פירוש תולדות יצחק (תבונה פ"ג ה"ו ד"ה כל מקום) כתב שדין זה הוא בכל הדלעת ולכן כתב הרמב"ם 'דלעת' סתם.

חוקות הארץ

יחידית¹¹ כיון ששורה ניכרת בפני עצמה ואין ערבוב¹². לשיטה זו בדלעת יחידית לעולם יש להרחיק בית רובע ואין הבדל מי נזרע קודם הדלעת או התבואה¹³. דין זה הוא בדלעת יוונית בלבד¹⁴.

ויש מי שאומר שבשורה שלימה לעולם יש להרחיק ששה טפחים, וכשהשורה אינה זרועה כולה אלא רק דלועים יחידים או בדלעת יחידית יש להרחיק בית רובע¹⁵. דין זה הוא בדלעת יוונית בלבד¹⁶.

ב. התבואה

רמב"ם **ובא לזרוע בצדה תבואה.**

יש מי שאומר שיש להרחיק בית רובע בין תבואה לדלעת יחידית בכל צורה בה זרועה התבואה – שדה, ערוגה, משר או יחיד¹⁷.

ג. דברים שבתוך הרחקות אחרות

רמב"ם **וכל דבר שיהיה בתוך בית הרובע שמרחיקין בין שני המינין עולה מן המדה.**

11. ר"ש, פי' הרא"ש, רע"ב, מלאכת שלמה בשם הר"י אשכנזי וכ"מ בריבמ"ץ (פ"ג מ"ז) ועי' כפ"פ (פנ"ז עמ' תשנג). על ההרחקה בשורה עי' לעיל (פ"ג ה"ג אות ג).
12. בשערי צדק (משפטי הארץ פ"ג בינת אדם ס"ק ב) כתב שיש לגרוס ברמב"ם כאן (ובשו"ע סי' רצז סעי' כח) 'שדה' של דלעת ולא 'שורה' של דלעת, ושכן גרס הכס"מ (פ"ד ה"ג); וכ"כ בהגהות יד שאול (יו"ד סי' רצז). ועי' בשנויי נוסחאות ברמב"ם מהדו' פרנקל (פ"ד ה"ג) שבכתבי-יד ובכל הדפוסים הגירסה היא 'שורה'; וכן הגרסה ברמב"ם מהדו' ר"י קאפח.
13. פי' הרא"ש; רע"ב ומלאכת שלמה (שם).
14. זרע הארץ (הל' לב); ארץ חמדה (מדור ו פ"ח) וזהב הארץ (פ"ד ס"ק ג) לשיטת הר"ש (שם).
15. ריבמ"ץ; ר"ש ופי' הרא"ש (שם) ע"פ הירושלמי (פ"ג ה"ו); רע"ב (שם). וכ"מ בירושלמי (פ"ב ה"ח) והובא בריבמ"ץ ובר"ש (פ"ב מ"א).
16. חזו"א (סי' ט ס"ק יב ד"ה ר"מ) בדעת הרמב"ם. ואין הבדל אם הדלועים נזרעו קודם או התבואה או שזרוע שניהם יחד – דרך אמונה (פ"ד ס"ק יט).
17. חזו"א (סי' ט ס"ק ג וס"ק ז); דרך אמונה (פ"ד ס"ק יט).
18. חזו"א (סי' ט ס"ק ב ד"ה שם ובתבואה וס"ק יב ד"ה והא).

יש מי שאומר שרק בהרחקת בית רובע הכל עולה למידה זו אך בהרחקה ששה טפחים¹⁸ צריך שהקרקע תהיה ראויה לזריעה כיון שבמרחק קטן אין היכר כשאינה ראויה לזריעה¹⁹. ויש מי שאומר שאין הבדל בין ההרחקות²⁰.

ד. קבר בניין

רמב"ם ...כגון הקבר.

יש אומרים שרק קבר שהוא קרקע עולם עולה למידת בית רובע²¹ אך קבר בניין שהוא ניכר אינו עולה²². ויש אומרים שגם קבר בניין עולה למידת בית רובע²³.

ה. סלע

רמב"ם ...והסלע

יש מי שאומר שאפשר שסלע הגבוה עשרה טפחים אינו עולה למידת בית רובע²⁴.

18. עי' לעיל (פ"ג ה"י והי"ג).
  19. ערוה"ש (סי' רצז סעי' מה).
  20. חזו"א (סי' ו' ס"ק ד"ה שם גריד ומשך); דרך אמונה (פ"ד ס"ק כג). אך בין שתי שדות ירק שמרחיק ביניהן ששה טפחים, אין לזרוע ירק אחר במרחק טפח ומחצה – חזו"א (סי' ו' ס"ק א"ה בין) וראה לעיל פ"ג ה"י (אות ד) ולהלן הע' 48.
  21. בירושלמי (פ"ב ה"ח) מבואר שהסיבה שקבר עולה למידת בית רובע למרות שאסור בהנאה משום שאין איסורו ניכר. והרש"ס (פ"ב ה"ח ד"ה אין) כתב שקי"ל כשמואל (סנהדרין מז ע"ב) שקבר שאינו בניין אינו אסור בהנאה.
  22. רש"ס (פ"ב ה"ח ד"ה אין וד"ה ועבודת) וכתב שכן דעת הרמב"ם (ועי' לעיל הע' 3 ורש"ס פ"ב ה"ד ד"ה דשדה); מלאכת שלמה (פ"ב מ"י ד"ה אכילת); וכ"מ בפנ"מ (פ"ב ה"י ד"ה והרי).
  23. שו"ת מהר"ם שיק (יו"ד סי' צד ד"ה אמנם בפ"ב); שו"ת מהרש"ם (ח"א סי' מג ד"ה והנה רו"מ הביא ועי' ח"ג סי' רנז).
  24. וכמו בגדר, ראה להלן אות ו' סעי' 4 – זרע הארץ (הל' לב עמ' קסב); ועי' שם הע' 30 במה שהביא זרע הארץ על מצבים בהם גדר הגבוהה מעשרה טפחים אינה הפסק בעצמה.
- אך עי' ר"ש (פ"ב מ"י ד"ה עולה); שכתב שסלע העולה למידת בית רובע הוא באינו גבוה עשרה טפחים ומשום שבגבוה עשרה טפחים הוא מפסיק בפני עצמו (וכך כתבו פי'

ו. דברים אחרים בתוך בית הרובע

רמב"ם ... וכיוצא בהן.

1. נקע

חריץ עולה למידת בית רובע²⁵.

נקעים מלאים מים עולים למידת בית רובע, והם נחשבים הרחקה למרות שאינם ראויים לזריעה²⁶.

הרא"ש פ"ב מ"י ד"ה והסלע, רע"ב פ"ב מ"י ד"ה אכילת, רש"ס פ"ב ה"ח ד"ה והסלע ועי' לעיל הע' 3, רדב"ז פ"ד ה"ג ד"ה וכל, מהר"י קורקוס פ"ד ה"ג ד"ה כל, תוי"ט פ"ב מ"י ד"ה והסלע, מהר"א פולדא פ"ב ה"ח ד"ה ובסלע, פנ"מ פ"ב ה"י ד"ה אכלת, תפא"י פ"ב אות עב, וראה גם בקול הרמ"ז פ"ב מ"י ד"ה אכילת). וצ"ע מדוע רק לגבי נקעים מבאר הר"ש (שם ד"ה עולין) שעולים למידת בית רובע למרות שאינם ראויים לזריעה רק משום שנקראים על שם הקרקע (כשאינם עמוקים עשרה טפחים, וראה להלן הע' 26) ואילו בסלע אינו מבאר במקביל שרק כשאינו גבוה מעשרה טפחים נקרא על שם הקרקע וכדברי המשך סוגיית הגמ' (ב"ב קג ע"א) שמביא הר"ש (שם) "שדרי דארעא מיקרו". ועי' בריבמ"ץ (פ"ב מ"י ד"ה כל וד"ה והסלע) – שדברי הר"ש כאן נראים מיוסדים על דבריו – שלא נימק בסלע כר"ש ונראה מדבריו שסלע – וכן גדר – הגבוה עשרה אינו עולה למידת בית רובע מאותה סיבה שרק נקעים הפחותים מעשרה עולים למידת בית רובע.

25. כשאינו עמוק עשרה ורחב ארבעה שהוא בעצמו הפסק, עי' לעיל פ"ג הט"ו – רדב"ז (פ"ד ה"ג ד"ה וכל); ועי' ריבמ"ץ (פ"ב מ"י ד"ה כל) וראה הע' 26.

26. ר"ש (פ"ב מ"י ד"ה כל, הובא ברש"ס פ"ב ה"ח ד"ה כל); פי' הרא"ש, רע"ב, תוי"ט (פ"ב מ"י ד"ה כל); מהר"א פולדא (פ"ב ה"ח ד"ה כל); מראה הפנים (פ"ב ה"ח ד"ה אלא); תפא"י (פ"ב אות עא); הלכתא גבירתא (פ"ב מ"י); ובמלאכת שלמה (פ"ב מ"י ד"ה כל) כתב שגם הרמב"ם מסכים לכך למרות שלא הזכיר נקעים.

המשנ"ר (פ"ב מ"י ד"ה כל) כתב שהם הפסק ועולים למידת בית רובע למרות שאינם משיירם משום הפסק אלא משום שאינם ראויים לזריעה, וכל הפסקות של כלאים מועילות אף שאינן עשויות לשם הפסק.

עוד כתב במשנ"ר (שם) שהכוונה לנקעים שאינם עמוקים עשרה או שאינם רחבים ארבעה שאינם הפסק כחריץ, עי' לעיל (פ"ג הט"ו) ועי' הע' 25. ועי' בריבמ"ץ (פ"ב מ"י ד"ה כל); ר"ש (שם) ופי' הרא"ש (שם) שבארו שנקעים עולים לבית רובע משום שהם נקראים על שם הקרקע כמבואר בגמ' (ב"ב קג ע"א); דבר זה נאמר שם בגמ' על נקעים

2. ניר, בור

יש מי שאומר שניר ובור עולים למידת בית רובע²⁷.

3. דרך

יש אומרים שדרך היחיד ודרך הרבים²⁸ עולים למידת בית רובע²⁹.

- שעומקם פחות מעשרה טפחים. לדעת הרשב"ם (שם קב ע"ב ד"ה אין) ועוד ראשונים גם נקעים העמוקים עשרה טפחים אך רוחבם פחות מארבעה על ארבעה טפחים נקראים על שם הקרקע אך הריטב"א (שם קב ע"ב ד"ה היו) כתב שיש מפרשים שנקעים העמוקים עשרה טפחים אפי' שאינם רחבים ארבעה אינם נקראים על שם הקרקע. הרמב"ם (הל' מכירה פכ"ח ה"א) לא הזכיר שיעור רוחב. ועי' לעיל הע' 24.
- בירושלמי (ב"ב פ"ז ה"א) נידונו מצבים בעייתיים נוספים בנקעים, וצ"ע באיזו מידה יש להקיש משם לדיני כלאים לפי הסבר הריב"מ³⁰, ר"ש ופי' הרא"ש הנ"ל. [כגון, נקעים ששטחם גדול מאד שאינם נקראים על שם הקרקע, עי' ירושלמי וראשונים בב"ב].
27. פי' רבינו נתן אב הישיבה (פ"ב מ"י). על ניר ובור עי' לעיל פ"ג הט"ו.
28. בפ"י ר' יונה בר"ג וחזון יחזקאל (פ"ב ה"ו) כתבו שהכוונה שמקצת הדרך זרועה שאז דרך אינה מפסיקה כדלעיל פ"ג הט"ו. והחזו"א (סי' ו ס"ק טז) כתב שנ"מ לדרך המפסיקה רק בתחלת השדות ובהמשכן מיצר והולך (כדלעיל פ"ג ה"ט אות ו) שאז צריך בית רובע בתחילתן ואם אין בית רובע אף שיש בתחילתן דרך אסור להצר ולסמוך מינים שונים בסופן. עוד כתב החזו"א (שם) שמדובר כשזרע בעיקול הדרך משני צידיו – ראה לעיל פ"ג הט"ו – שיתכן שדרך לא מפסיקה, אך עולה למידת בית רובע.
29. תוספתא (בדפוס ובכ"י ערפורט פ"ב ה"ו); עי' תוספתא כפשוטה (פ"ב ה"ו ד"ה דרך). וכ"כ החסדי דוד (פ"ב ה"ו); החזון יחזקאל (פ"ב ה"ו) והחזו"א (סי' ו ס"ק טז).
- דרך הרבים שרוחבה שש עשרה אמה – י"א שכך בתחילתה וסופה אך באמצעיתה שבתוך השדה היא צרה (תוספתא כפשוטה פ"ב ה"ו ד"ה דרך); וי"א שהכוונה לשביל שהוא דרך לרבים, או אפי' דרך שרוחבה שש עשרה אמה (חסדי דוד פ"ב ה"ו). לעומת זאת, לפי גרסת התוספתא (כ"י וינה, פ"ב ה"ו) – עי' תוספתא כפשוטה (שם) – דרך היחיד ודרך הרבים אינם עולים למידת בית רובע. ובס' כלאי זרעים והרכבה (פ"ב מ"י עמ' 295 ד"ה דרך) כתב שכל מקום שאין זרעים עליו כרגיל והוא מפסיק לכלאים אינו עולה למידת בית רובע.

4. גדר

גדר הגבוהה עשרה טפחים³⁰ אינה עולה למידת בית רובע והנמוכה מעשרה טפחים עולה למידת בית רובע³¹.
 יש מי שכתב שגדר הגבוהה עשרה טפחים אך תחתיתה גבוהה שלושה טפחים מהקרקע – שאינה נחשבת מחיצה³² – אינה מפסיקה את הבית רובע³³.
 יש מי שאומר, שמחיצת קוצים עולה למידת בית רובע³⁴.

5. גפן

'אכילת הגפן' (ראה להלן), יש שפירשו שהיא השטח האסור בזריעה סביב הגפן³⁵ ויש

30. בפ"י ר' יונה בר"ג (פ"ב ה"ו); זרע הארץ (הל' לב עמ' קסג) וחזון יחזקאל (פ"ב ה"ו) כתבו שהכוונה שהיה זרוע על גבי הגדר שאז הגדר אינה מפסיקה, ועוד בארו בזרע הארץ (שם) ובתוספתא כפשוטה (פ"ב ה"ו ד"ה וגדר) שהכוונה לגדר שאינה נמשכת לאורך כל השדה ולפיכך אינה מפסיקה כדלעיל פ"ג הט"ו. ועי' עוד בחזו"א (סי' ו ס"ק טז ד"ה דרך).
 31. תוספתא (פ"ב ה"ו); ריבמ"ץ (פ"ב מ"י ד"ה כל); ר"ש (פ"ב מ"י ד"ה עולין); רדב"ז (פ"ד ה"ג ד"ה וכל) וקול הרמ"ז (פ"ב מ"י ד"ה הרע"ב) על גדר שאינה גבוהה עשרה טפחים, ועי' לעיל הע' 24. וכתב במלאכת שלמה (פ"ב מ"י ד"ה כל) שגם הרמב"ם מסכים לכך. וכ"כ החזו"א (סי' ו ס"ק טז ד"ה דרך) ובאר שגדר הגבוהה עשרה טפחים אינה עולה למידת בית רובע אלא מפסיקה את השטח וכיון שאין בית רובע במקום אחד אינו רשאי לעשות ראש תור על סמך המרחק שבתחילת השדות, עי' לעיל הע' 28.
 32. ראה לעיל פ"ג הט"ו אות ז.
 33. חזו"א (סי' ו ס"ק טז ד"ה ונראה); עי' לעיל סוף הע' 31, אך הסתפק אם גב הגדר עולה למידת בית רובע.
 34. פי' רבינו נתן אב הישיבה (פ"ב מ"י). לשיטתו, זו היא ה'גפה' המוזכרת במשנה (פ"ב מ"ח); כפי שמבואר בפ"י רבינו נתן אב הישיבה (פ"ב מ"ח); ראה לעיל פ"ג הט"ו. בפ"י רבינו נתן אב הישיבה (פ"ב מ"י) כתוב 'מחיצת קוצים או ריק', ובס' כלאי זרעים והרכבה (פ"ב מ"י עמ' 295 ד"ה מן) הציע אפשרות לגרוס 'קיר'.
 35. עי' להלן (פ"ז ה"א) – ר"ש (פ"ב מ"י ד"ה אכלת): 'מה שהגפן תופס כגון סביבות הגפן כדי עבודתה'; פי' הרא"ש (פ"ב מ"י ד"ה אכילת); רע"ב (פ"ב מ"י ד"ה אכילת) ותפא"י (פ"ב אות עב); רדב"ז (פ"ד ה"ג ד"ה וכל); תו"ט (פ"ב מ"י ד"ה אכילת); בית דוד (פ"ב מ"י ד"ה תי"ט); פנ"מ (פ"ב ה"י ד"ה אכלת); רש"ס (פ"ב ה"ח ד"ה אכלת) ושנו"א (פ"ב מ"י) (עי' לעיל הע' 3 על שיטתם בסוגייתנו).

שפירשו שהיא גפן שיבשה ונשאר באדמה רק השורש³⁶ ויש שפירשו שהיא שורש הגפן³⁷ ויש שפירשו השטח שתופסות זמורות הגפן המתפשטות על הארץ³⁸.
יש אומרים שגפן³⁹ ו'אכילת הגפן' אינם עולים למידת בית רובע⁴⁰ היות ולא נראה שההפסק נועד להרחקה בין המינים אלא שאינו זורע משום איסור כלאי הכרם⁴¹.

36. ר"ש (פ"ב מ"י ד"ה אכלת) ופי' הרא"ש (פ"ב מ"י ד"ה אכילת) בשם 'יש מפרשים'; אגודה (פ"ב ד"ה כל שהוא) בשם ר"י; רדב"ז (פ"ד ה"ג ד"ה וכל); וראה הע' 37. על גפן שיבשה ראה להלן (פ"ה הט"ז).

37. ערוך (השלם, ערך אכלת) בשם 'יא' וראה להלן הע' 42; ריבמ"ץ (פ"ב מ"י ד"ה קתני).

38. רמב"ם (פיה"מ פ"ב מ"י ד"ה ואוכלת); אלמרשד אלכאפי (ערך אכל); רדב"ז (פ"ד ה"ג ד"ה וכל); וראה להלן הע' 42.

על פירוש 'אכילת הגפן' עי' עוד בערוך (השלם, ערך אכלת) ובמלאכת שלמה (פ"ב מ"י ד"ה אכילת).

39. עי' ברש"ס (פ"ב ה"ח ד"ה הא) ש'גפן עצמה' שבירושלמי (שם) היא 'נוף הגפן' (וראה לעיל הע' 3 על שיטת רש"ס בסוגייתנו); ועי' הע' 38 והע' 46. ויתכן לבאר שהכוונה לגזע הגפן, ועי' בהגהה על הריבמ"ץ (ד' וילנא, פ"ב מ"י ד"ה כל) ולעיל הע' 37.

40. רדב"ז (פ"ד ה"ב ד"ה וכל, בתירוץ ראשון, וכתב שתירוץ זה עיקר); רש"ס (פ"ב ה"ח ד"ה ועבודת, ועי' לעיל הע' 3 על שיטת רש"ס בסוגייתנו ופ"ב ה"ד ד"ה דשדה ובה"ח ד"ה תבואה הקשה 'מה איכפת לן לדהוי שרי לזורעו' ע"ש) ומראה הפנים (פ"ב ה"ח ד"ה אלא הובא בתואנ"ש פ"ב מ"י ובארץ חמדה מדור ו פ"ב); בדעת הרמב"ם, ע"פ הירושלמי (פ"ב ה"ח, הובא בריבמ"ץ, ר"ש, פי' הרא"ש, תוי"ט ומלאכת שלמה פ"ב מ"י, ובשנו"א פירוש הארוך פ"ב מ"י ועי' לעיל הע' 3 על שיטת הגר"א בסוגייתנו) ממנו עולה שהמשנה (פ"ב מ"י) היא אליבא דר' ישמעאל, ולא קי"ל כמותו. ועי' עוד לקמן הע' 47 על שיטת מראה הפנים (שם).

41. חזו"א (סי' ו ס"ק טו) ע"פ הירושלמי (שם).

בס' מטה יחיאל (סי' מו) כתב שגם מקומו של כל אילן אחר שאינו גפן אינו עולה למידת בית רובע משום שאסור לזרוע בתוך האילן (עי' לעיל פ"ב ה"א); ועי' להלן הע' 46. לעומת זאת בזהב הארץ (פ"ד ס"ק ד ד"ה ומה) כתב שאם אינו אסור בהנאה אין זה נראה איסור, וכן כתב במאמר 'עץ זית הנטוע בין שדות תבואה' (לר"א אחיטוב, בכת"י במאגרי מכון התורה והארץ) שאילן שאינו גפן עולה למידת בית רובע (וזו כוונת הירושלמי שם על גפן 'שהיא אסורה בהנאה') וראה גם אמונת יוסף (פ"ב ה"י ד"ה הא). וראה עוד על כוונת הירושלמי להלן הע' 47.

חוקות הארץ

ויש אומרים שאכילת הגפן נחשבת בכלל הבית רובע⁴², ויש מי שאומר שאף הגפן עצמה⁴³, ולמרות שאי אפשר לזרוע שם מחמת האיסור⁴⁴.
יש מי שאומר שאסור לנטוע גפן במקום ההרחקה רק כשמכלה את השדות בראש תור חיטים אצל שעורים⁴⁵ אך במקום שיש ביניהם מרחק עשר אמות וחומש מותר⁴⁶.
יש שמשמע מדבריהם שגפן וששה טפחים שסביבה (השטח האסור בזריעה) אינם עולים למידת בית רובע רק כשזרוע שם זרע ללא ההרחקה הראויה, כיון שדבר האסור בהנאה אינו נחשב הפסק⁴⁷.

6. ירק

יש מי שאומר שבין שני מיני תבואה שמרחיק ביניהם בית רובע, מותר לזרוע ירק במרחק ששה טפחים⁴⁸.

42. רדב"ז (פ"ד ה"ג ד"ה וכל, בתירוץ השני) על עבודת הגפן, שורש גפן שיבשה או מקום התפשטות הענפים, (אך כתב שהתירוץ הראשון עיקר, ראה הע' 40); הלכתא גבירתא (פ"ב מ"י) על עבודת הגפן; זרע הארץ (הל' לב עמ' קסב) בדעת הרמב"ם (כאן, ובפיה"מ פ"ב מ"י) על מקום התפשטות ענפי הגפן, וכ"מ בבית דוד (פ"ב מ"י ד"ה תי"ט) (וראה מה שהקשה עליו השושנים לדוד פ"ב מ"י ד"ה תי"ט); וכ"מ בערוך (השלם, ערך אכלת), עי"ש; ועי' אגודה (פ"ב ד"ה כל שהוא); הון עשיר (פ"ב מ"י) וחוקות שדה (הע' קמ).
43. הלכתא גבירתא (פ"ב מ"י).
44. הלכתא גבירתא (שם); ועי"ש שאין הבדל בין אם אי אפשר לזרוע מחמת עצמו או מחמת איסור. (ועי' לחם שמים פ"ב מ"י, שהקשה שדוקא מקום האסור בזריעה הוא 'הרחקה חזקה והפסקה קיימת').
45. כדלעיל פ"ג ה"ט אות ו.
46. חזו"א (סי' ו ס"ק טו-טז ושם ס"ק א במכתב ד"ה היו וסי' י ס"ק יח ד"ה אמנם) ובדרך אמונה (פ"ד ציון ההלכה ס"ק מא) כתב שמשמע שנקט כן להלכה. ועי' בס' מטה יחיאל (סי' מז) שהסתפק בדיון זה.
- לחזו"א (שם ס"ק טו) 'גפן עצמה' שבירושלמי (פ"ב ה"ח) הכוונה למקום שתחת ענפי הגפן, וראה לעיל הע' 39.
וראה להלן הע' 48.
47. כ"מ במהר"א פולדא (פ"ב ה"ח) ובמראה הפנים (פ"ב ה"ח ד"ה אלא) ובפנ"מ (פ"ב ה"י), עי"ש (מע"ז מצאנו בירושלמי פ"ד ה"א: "אין האסור נעשה מחיצה להציל"). ועי' חזו"א (סי' י ס"ק יח).
48. חזו"א (סי' ו ס"ק א ד"ה היו) אך עי' מעדני ארץ כלאים (פ"ד ה"ג). ועי' לעיל הע' 20.

ז. כשהמקום כולו אינו ראוי לזריעה

יש מי שאומר שכדי שדבר יעלה למידת בית רובע צריך שיהיה ראוי לזרוע בו לפחות גרעין אחד אך כאשר אינו ראוי כלל לזריעה אינו עולה למידת בית רובע⁴⁹.

49. זרע הארץ (הל' כ עמ' קיח). אמנם מה שלמד זאת מהשנו"א (הארוך, פ"ב מ"י ד"ה כל) אינו מובן.

חוקות הארץ

חידושים

רמב"ם היתה שורה של דלעת זרועה, אפילו
דלעת יחידית, ובא לזרוע בצדה
תבואה, מרחיק בית רובע.

ראי"ה יש לחקור אם בית רובע מרובע יציל את השאר או דבעינן
בית רובע לאורך כל השדה דלא הוי היכרא אלא מטעם הפסק,
וצ"ע בדבר.

1. עי' לעיל פ"ג ה"ט אות ו.

הלכה ד

- א. הסוברים שהעומק הוא היכר
1. עומק התלם ורוחבו
2. הרחקה בין המינים
3. אורך התלם
- ב. הסוברים שיש להרחיק בין המינים
1. בתלם עמוק ושאינו עמוק
2. ההרחקה בין המינים
ג. זריעה בהרחקה בתחתית התלם
ד. תלם המפסיק בין מינים שונים
ה. המינים הנזרעים
ו. שלושה זרעונים בתלולית

רמב"ם

התלם או אמת המים: שהן עמוקים
טפח זורעין לתוכן שלשה מיני
זרעונים אחד על שפת התלם מכאן
ואחד מכאן ואחד באמצע.³

א. הסוברים שהעומק הוא היכר

רמב"ם התלם או אמת המים שהן עמוקים טפח.

1. עומק התלם ורוחבו

ראייה וצריך שיהיו עמוקים טפח.⁴ אבל אם אינם עמוקים טפח נראה שאסור

1. על מהותו של התלם עי' לעיל פ"ג הי"ב.
2. כשהמים יבשו והאמה ראויה לזריעה – ר"ש (פ"ג מ"ב ד"ה ואחד באמצע); רש"ס (פ"ג ה"ב ד"ה אמת); מלאכת שלמה (פ"ג מ"ב ד"ה התלם).
3. משנה (פ"ג מ"ב); ועי' תוספתא (פ"ב ה"י) וירושלמי (פ"ג ה"א, גוממיות וכו'). וכ"פ השו"ע (סי' רצז סעי' ל).
4. [קטז] רדב"ז (פ"ד ה"ד, ועי' בירושלמי עם פירוש תולדות יצחק, פ"ג ה"ד עמ' סז הערה ה'); פי' רבינו פרחיה (שבת פד ע"ב); רש"ס (פ"ג ה"ב ד"ה אמת וד"ה יזרע למטן ופ"ג ה"ד ד"ה ניתני ופ"ג ה"א עמ' לד ד"ה ולי ועמ' לט ד"ה הדא); וכמו גובל, עי' להלן פ"ד הי"ב; מראה הפנים (פ"ג ה"ב ד"ה התלם וד"ה סומכין ופ"ג ה"ד סד"ה רבי) בדעת הרמב"ם; חזו"א (סי' ח ס"ק ה וסי' ט ס"ק י ד"ה ירו' בביאור התוספתא פ"ב ה"י); חזון יחזקאל (פ"ב ה"י ד"ה של טפח) בביאור התוספתא שם; שמחת תורה (סי' כ); וכ"מ בסה"י (מהדו' שלזינגר סי' רסז א') וכ"כ המלאכת שלמה (פ"ג מ"ב ד"ה התלם) וכ"כ זרע הארץ (הל' לג) בדעת הריבמ"ץ (פ"ג מ"ב); ועי' להלן הע' 19.

חוקות הארץ

לזרוע בהם שלשה מיני זרעונים⁵.

וזרוע את שני המינים שבצדדים על שפת התלם למעלה⁶.
יש אומרים שרוחב התלם ואמת המים צריך להיות לפחות טפח⁷, וצריך שעומקם לא יהיה יותר מרוחבם⁸.
יש מי שאומר שעומק טפח מועיל לא רק בתלם ואמת המים קבועים אלא גם בחפירות שאינן קבועות ואינן חשובות⁹.

2. הרחקה בין המינים

לשיטה זו, יש אומרים שאין צורך בהרחקה משום שהעומק הוא ההיכר וההפסק בין

5. במראה הפנים (שם) כתב שהעומק הוא ההיכר וההפסק בין המינים, ובפחות מטפח אין היכר. ומע"ז מבואר גם ברש"ס (שם) וכ"מ בסה"י (שם). ובפי' רבינו פרחיה (שם) כתב ששיעור ההרחקה כאן (שאינו זרוע במקום ישר) הוא טפח.
6. מהר"י קורקוס (פ"ד ה"ד) ומראה הפנים (פ"ג ה"ב ד"ה התלם וד"ה סומכין) בדעת הרמב"ם כאן; פי' רבינו פרחיה (שם); וכ"כ הרש"ס (פ"ג ה"ב ד"ה אמת וד"ה אין זרוע ופ"ג ה"ד ד"ה ניתני ופ"ג ה"א עמ' לד ד"ה ולי ועמ' לט ד"ה הדא וד"ה זורעין) על אמת המים וכ"מ בסה"י (מהדר' שלזינגר סי' רסז א').
- במראה הפנים (פ"ג ה"ב ד"ה סומכין ופ"ג ה"ד סד"ה רבי) כתב שאליבא דהרמב"ם זרוע על שפת התלם מבחוץ, וכ"כ דרך אמונה (פ"ד ס"ק כט וס"ק לא) וכ"מ ברש"ס (שם) על אמת המים. ובזהב הארץ (פ"ד ה"ד ד"ה אבל) כתב שזרוע סמוך לשפתו בפנים בתחילת השיפוע (ועי' להלן הע' 19). ועי' בריבמ"ץ (פ"ב מ"ג ד"ה זורעין). ועי' להלן אות ה.
- בזרוע הארץ (הל' לג) כתב בדעת הרמב"ם שיכול לזרוע את שני המינים שבצדדים בשפתיו האורכיות של התלם (ראה הע' 12) או בשפתיו הרוחביות. וראה להלן סוף הע' 17.
7. חזו"א (סי' ח ס"ק ח ד"ה פ"ד) בדעת הרמב"ם, וכמו בגבול להלן (פ"ד הי"ב); זרע הארץ (הל' לג, עמ' קסד) בדעת הרמב"ם; וכ"כ הריבמ"ץ (פ"ג מ"ב ד"ה אמת) והגר"א (שנו"א הקצר פ"ג מ"ב ד"ה התלם, ובסוף ביאור על הערוגה); ועי' מהר"א פולדא (פ"ג ה"א ד"ה ה"ג בתוספתא). וכן כתב החזון יחזקאל (פ"ב ה"י ד"ה של טפח) בביאור התוספתא שם, ושמשמע שכן דעת הרמב"ם. ועי' רש"ס (פ"ג ה"ד ד"ה ניתני, פ"ג ה"א עמ' לט ד"ה הדא וד"ה עשו וד"ה ניתני).
8. מראה הפנים (פ"ג ה"ב ד"ה סומכין) וחזו"א (שם) לדעת הרמב"ם לעיל (פ"ג הי"ב) עיין שם אות ג; וכ"מ בריבמ"ץ (פ"ג מ"ב ד"ה אמת).
9. רש"ס (פ"ג ה"א עמ' לט ד"ה הדא); ע"פ הירושלמי שם (ועי' להלן הע' 28); ועי' רמב"ם (מתנות עניים פ"ג ה"ב).

המינים¹⁰; ויכול לזרוע את המין האמצעי שבתחתית התלם ואמת המים על פני כל השטח¹¹.

3. אורך התלם

יש אומרים שאורך התלם הוא ששה טפחים¹².

ב. הסוברים שיש להרחיק בין המינים

1. תלם עמוק ושאינו עמוק

ראייה ויש מי שאומר דכשאין עמוקים טפח פשוט הוא בודאי שמותר לזרוע בהן שלשה מיני זרעונים, אלא שגם אם הם עמוקים טפח גם כן מותר לזרוע בהם שלשה מינים¹³, ולפי דעה זו יש לומר, שדוקא אם אינם עמוקים כי

10. מראה הפנים (פ"ג ה"ב ד"ה התלם וד"ה סומכין) בדעת הרמב"ם, וזהו עיקר ההיתר בתלם; ערוה"ש (סי' רצז סעי' מו) בדעת הרמב"ם; וכ"מ ברש"ס (פ"ג ה"ב ד"ה אמת ופ"ג ה"ד ד"ה ניתני ופ"ג ה"א עמ' לד ד"ה ולי) ובחזו"א (סי' ח ס"ק יט ד"ה הא, עי"ש) ועי' במה שכתב החזון יחזקאל (פ"ב ה"י ד"ה והופכן) בדעת הרמב"ם (כאן, ובפיה"מ פ"ג מ"א); ועי' גם בגנזי-קדם (ה ס' לה עמ' 166, הובא בספר הליקוטים ברמב"ם מהדו' פרנקל פ"ד ה"ט תשובה ג) ובר"ח (שבת פה ע"ב ד"ה ומפרקינן בנוטע). והשווה למובא להלן פ"ד הי"ב אות א. ועי' מהר"י קורקוס (פ"ד ה"ד ד"ה התלם).

11. רש"ס (פ"ג ה"ב ד"ה אמת ועי' פ"ג ה"א עמ' לד ד"ה ולי) על אמת המים (עי' להלן אות ז); מראה הפנים (פ"ג ה"ב ד"ה סומכין) בדעת הרמב"ם.

12. מראה הפנים (פ"ג ה"ב ד"ה סומכין ופ"ג ה"ד סד"ה רבי) בדעת הרמב"ם (ועי"ש מתי לא מועיל עומק טפח); (זרע הארץ (הל' לג) בדעת הריב"ם"ץ (פ"ג מ"ב) והרמב"ם כאן; ר"נ זק"ש (על הריב"ם"ץ שם, הערה 80) בדעת הריב"ם"ץ ור"ת (סה"י מהדו' שלזינגר סי' רסז א'). וראה לעיל (פ"ג הי"ב).

13. [ק"ז] ר"ש (פ"ג מ"ב ד"ה ואחד באמצע) ע"פ ירושלמי (פ"ג ה"ג); פי' ר' יונה בר"ג לתוספתא (פ"ב אות יב); מנחת בכורים (פ"ב ה"י); וכ"ד פי' הרא"ש (פ"ג מ"ב ד"ה שהם), רע"ב (פ"ג מ"ב ד"ה אחת); תפא"י (פ"ג אות יח); ירושלמי עם פירוש תולדות יצחק (תבונה פ"ג ה"ד סד"ה רבי) בדעת הרמב"ם כאן, ובארו שאין אומרים שזה נראה כחבוש. על מקום הזריעה לשיטה זו עי' להלן הע' 19. ועי' בחסדי דוד (פ"ב ה"י ד"ה מותר אדם) שכתב בביאור התוספתא שם, שמותר לעשות בכל השדה תלמים עמוקים טפח והם לא נחשבים כחבוש.

חוקות הארץ

אם טפח מותר בהם שלשה מינים, אבל אם עמקם הוא יותר מטפח נחשבים כל המינים כולם כאילו הם חבושים במקום אחד ואסור לזרוע בהם שלשה מינים¹⁴.

2. ההרחקה בין המינים

ראי"ה והריחוק שהמינים יהיו מרוחקים זה מזה, צריך להיות לא פחות מטפח ומחצה¹⁵. וי"א דההרחקה בין מין למין צריך שתהיה שלשה טפחים¹⁶, ואורך התלם ואמת המים הוא ששה טפחים והוא זרוע שלשה זרעונים באורך, אחד מיכן ואחד מיכן ואחד באמצע¹⁷.

14. [קיה] דברי עצמו, וראה בחידושים להלכה יב להלן. (ועי' לעיל פ"ג ה"י אות ה).
15. [קיט] ר"ש (פ"ג מ"ב ד"ה ואחד באמצע); פי' הרא"ש (פ"ג מ"ב ד"ה אחד); רע"ב (פ"ג מ"ב ד"ה אחת); מלאכת שלמה (פ"ג מ"ב ד"ה התלם); משנה ראשונה (פ"ג מ"ה); חסדי דוד (פ"ב ה"י ד"ה מותר אדם) לשיטת הרמב"ם והר"ש; מנחת בכורים (פ"ב ה"י) ליי"מ; תפא"י (פ"ג אות יט) והלכתא גבירתא (פ"ג מ"ב); זהב הארץ (פ"ד ה"ד ד"ה והנה); ועי' קול הרמ"ז (פ"ג מ"ב ד"ה התלם, הובא בבית דוד פ"ג מ"ב ד"ה סד"ה התלם) שבאר מדוע כאן די בהרחקה זו. (ועי' להלן פ"ד הי"ב אות א ופ"ד הי"ד הע' 13).
16. [קכ] תוי"ט (פ"ג מ"ב ד"ה התלם); חסדי דוד (פ"ב ה"י ד"ה מותר אדם) ושושנים לדוד (פ"ג מ"ב) לדעת רש"י (שבת פ"ד ע"ב ד"ה ואחת וד"ה תוציא, עי' להלן פ"ד ה"ט אות א והע' 7); זרע יצחק (פ"ג מ"ב) בדעת הרע"ב (שם); מנחת בכורים (פ"ב ה"י); ועי' תוספתא כפשוטה (עמ' 616 הע' 38).
17. תוי"ט (שם) וחסדי דוד (שם). כוונת הרב כאן שרוחב התלם הוא ששה טפחים (שהרי זו היא שיטת הר"ש שהביא התוי"ט, ראה להלן, ורק לשיטת הרמב"ם אורך התלם ששה טפחים, עי' לעיל הע' 12) וכתבו תוי"ט וחסדי דוד שברוחב הששה טפחים יוכל לזרוע רק שלושה זרעים שביניהם שלושה טפחים אך לאורך התלם ניתן לזרוע זרעים רבים מכל מין, שני מינים לאורך שפתי התלם ומין אחד לאורך התלם באמצע, ועי' להלן הע' 23.
- לשיטת הר"ש רוחב התלם ששה טפחים עי' לעיל (פ"ג הי"ב אות ד) וכן כתבו: ר"ש (פ"ג מ"ב ד"ה ואחד באמצע); מלאכת שלמה (פ"ג מ"ב ד"ה התלם); מהר"א פולדא (פ"ג ה"א ד"ה תלם); חסדי דוד (פ"ב ה"י ד"ה מותר אדם); פי' ר' יונה בר"ג לתוספתא (פ"ב אות יב); מנחת בכורים (פ"ב ה"י); תפא"י (פ"ג אות יח) והלכתא גבירתא (פ"ג מ"ב ד"ה גומא); שערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' יז). וראה הערה 19.
- אמנם, ניתן היה להבין ברב שדבריו מהמילים "ואורך התלם" וכו' הם אליבא דשיטת

לשיטה זו יש אומרים שתלם עמוק טפח ורחב טפח אינו מפסיק בין המינים¹⁸.

ג. זריעה בהרחקה בתחתית התלם

יש אומרים שמותר לזרוע את כל שלושת המינים בתחתית התלם ואמת המים, בהרחקה הראויה¹⁹.

הרמב"ם – שאורך התלם ששה טפחים – והם מתייחסים לדבריו לעיל (באות א) שצריך שיהיו עמוקים טפח. לפי זה יתכן היה להבין שהרב מחדש בדעת הרמב"ם שזורע אחד על השפה הרוחבית שבראש התלם ואחד על השפה הרוחבית השנייה שבסוף ששה טפחים ואחד באמצע בתחתית התלם. כך גם ניתן להבין בסה"י (מהדו' שלזינגר סי' רסז א) שכתב "זורע לתוכה לאורכן", ע"ש, ועי' גם בריבמ"ץ (פ"ג מ"ב ד"ה אמת וד"ה זורעין). אעפ"כ, נראה יותר פשוט לבאר שלמרות שכתב ש"אורך" התלם ששה טפחים כוונתו לרוחב התלם ואליבא דשיטת הר"ש וכדברי התו"ט וכנ"ל.

18. חזו"א (סי' ח ס"ק ט) לדעת הר"ש (שם) ועי' מראה הפנים (פ"ג ה"ב ד"ה סומכין). ועי' גם בהלכתא גבירתא (שם) שכתב שגומה עמוקה טפח ורחבה ששה טפחים זורע אחד על הדופן מבפנים מכאן ואחד מכאן ואחד באמצע, ומותר לזרוע שלושה זרעונים אף שלעיתים מתמלאת הגומה מים ונראית כקרקע שווה, ולפי"ז כל ההיתר הוא רק כשהגומה רחבה ששה ולא פחות – וגם אם מרחיק טפח וחצי כדלעיל, ורק אז אף שהגומה מתמלאת מים אין זה נראה ערבוב.

19. זרע הארץ (הל' לג) בדעת הריבמ"ץ (פ"ג מ"ב), ועי' גם תוספתא כפשוטה עמ' 628 והערה 32 שם – הפניית ר"נ זק"ש על הריבמ"ץ (שם); אך כתב שלריבמ"ץ צריך שיהיו דוקא עמוקים טפח והקשה שאם זורע בתחתית התלם והאמה ומרחיק בין המינים אין צורך בעומק טפח; וכ"מ במלאכת שלמה (פ"ג מ"ב ד"ה התלם); אך כתב שצריך עומק טפח וצ"ע מה עניינו של הטפח; וכ"מ במראה הפנים (פ"ג ה"ב ד"ה התלם וד"ה סומכין) וחזו"א (סי' ז ס"ק כב ד"ה ולפר"ש) בדעת הר"ש (פ"ג מ"ב) ובדרך אמונה (פ"ד ס"ק לא וציון ההלכה ס"ק מח) לר"ש, פי' הרא"ש וריבמ"ץ (פ"ג מ"ב) ואף לרמב"ם כאן; וכ"כ בזהב הארץ (פ"ד ה"ד ד"ה ולדעת). ובאמונת יוסף (פ"ג ה"ב ד"ה תני) כתב בדעת הר"ש שכאשר זורע מיני תבואה (ראה להלן הע' 27) במקום שיש בו רוחב ששה טפחים (ראה לעיל הע' 17) מותר לזרוע רק שלושה מינים שאז זורע מכל מין מעט אך אסור לזרוע שני מינים כיון שזורע מהם הרבה ואסור לזרוע יותר משלושה מיני תבואה כיון שנראים כמעורבים.

אמנם הר"ש כתב שזורע על 'שפת התלם לרוחבו' וכן 'בשפה האחרת', ולא כתב שזורע בתחתית התלם (ובמראה הפנים דייק מלשון הרמב"ם "על שפת התלם" שאינו זורע בתוכו ולא למד כך גם מהמילים "בשפת התלם" שבר"ש; ועי' גם בדברי ר"ת בסה"י

ד. תלם המפסיק בין מינים שונים

יש מי שכתב שאסור לזרוע בתוך תלם שנועד להפסק²⁰, וכאן התלם אינו מיועד להפסק ואינו זורע אלא מעט²¹.
ויש הסוברים שמותר לזרוע בתוך תלם שנועד להפסק²². ומותר לזרוע מכל מין אפי' הרבה גרעינים²³.

מהדו' שלזינגר סי' רסז א' מהם מוכח ש'שפה' היא למעלה). ויש לבאר שהר"ש מניח שדפנות התלם משופעות (וכן פירש גם ר"ח אלבק בפירושו למשנה פ"ג מ"ב) ואלו הן השפות, וזורע בפנים על הדופן 'לרוחבו' דהיינו בכיוון רוחב התלם (כמו 'נזרעים לרחבה של אמה' בר"ש) כך שישאר מרחק טפח וחצי בינו למין שבתחתית התלם, וכך גם בדופן – השפה – השנייה. וכ"כ בהלכתא גבירתא (פ"ג מ"ב ד"ה גומא) שזורע על הדופן מבפנים, והוא הולך בשיטת הר"ש – עי"ש ובתפא"י (פ"ג אות יח-ט). [נראה שאי אפשר להסביר שלר"ש דפנות התלם אנכיות והשפה היא למעלה ואת המינים שבצדדים יש לזרוע דוקא למעלה כדי שלא יראה כחבוש, ומקומה של השפה היא 'לרוחבו' של התלם, כיון שמדובר בשפה שלאורך התלם]. וראה לעיל (הע' 17) שלשיטת הר"ש רוחב התלם ששה טפחים; ולפי מה שמבואר כאן עולה שרוחב ששה טפחים הוא רק למעלה ולא בכל העומק.

לדעת המשנ"ר (פ"ג מ"ה) כשזורע בתוך התלם קישות (או פול המצרי) עם דלעת אין די בהרחקה, ראה פ"ד ה"ה סביב ציון 10.

20. עי' לעיל פ"ג הי"ב.
21. וזורע סמוך לשפת התלם בפנים בתחילת השיפוע – זהב הארץ (פ"ד ה"ד).
22. מראה הפנים (פ"ג ה"ב ד"ה סומכין); חזו"א (סי' ח ס"ק ח); דרך אמונה (פ"ג ס"ק סג ופ"ד ס"ק לא).
23. מראה הפנים (פ"ג ה"ב ד"ה סומכין); זרע הארץ (הל' לג, עמ' קסד); ועי' גם בסה"י (מהדו' שלזינגר סי' רסז א'); וכ"מ בתפא"י (פ"ג אות לג). וראה גם בתו"ט ובחסדי דוד שהובאו לעיל (הע' 17) ובדברי הרב שם. ועי' לעיל פ"ג הי"ב (אות ז, הע' 22) וחזו"א (סי' ח ס"ק יט ד"ה הא). בדרך אמונה (שם) העיר שכאשר יש שיעור שדה בשני הצדדים מותר אמנם לזרוע בתוך התלם, אך התלם אינו מפסיק בין השדות (עי' לעיל פ"ג הי"ב). ועי' אמונת יוסף (פ"ג ה"א, דף נג ד"ה ומה).

ה. המינים הנזרעים

רמב"ם **מיני זרעונים**²⁴.

יש אומרים שדין זה הוא רק בירקות²⁵. ויש אומרים שדין זה הוא גם בזרעים²⁶. ויש מי שאומר שדין זה הוא רק בזרעים ולא בירקות²⁷.

ו. שלושה זרעונים בתלולית

יש מי שסובר שתלולית שגובהה טפח, מותר לזרוע שני מינים בשני צידיה למטה ומין אחד בקדקודה למעלה²⁸.

24. ברמב"ם מהדור' פרנקל (פ"ד ה"ד) הגירסה היא 'זרעונים' ע"פ כתבי-ידות וכן ברמב"ם מהדור' ר"י קאפח הגירסה 'זרעונין' (וכך גם לשון המשנה פ"ג מ"ב); ובדפוסים הגירסה 'זרעים' (וכך גם בשו"ע סי' רצז סעי' ל) ועי' לעיל פ"א ה"ט.
25. רש"ס (פ"ג ה"א עמ' לט ד"ה גובל ופ"ג ה"ב ד"ה כל מין זרעים וד"ה כל מין); ניר (פ"ג ה"ב); חזו"א (סי' ח ס"ק יט ד"ה דין); דרך אמונה (פ"ד ה"ד ס"ק ל, ובאור ההלכה ד"ה שלשה); ועי' בפ"י רבינו פרחיה (שבת פד ע"ב).
26. כ"מ בהלכתא גבירתא (פ"ג מ"ב ד"ה גומא) ובערוה"ש (סי' רצז סעי' מו).
27. אמונת יוסף (פ"ג ה"א דף נג ד"ה וניתני וד"ה ומה, ופ"ג ה"ב דף נו ד"ה תני) בדעת הרמב"ם כאן.
- ועי' עוד לעיל סוף הערה 19.
28. רש"ס (פ"ג ה"ב ד"ה אמת). לרש"ס (שם וד"ה יזרע ופ"ג ה"א עמ' לט ד"ה ניתני ועי' פ"ב ה"ד ד"ה ב"ש) תלם הוא תלולית, וכמו הגובל להלן פ"ד הי"ב, ועי' גם באוצר הגאונים (שבת סי' רע) ובגנזי-קדם (ה' סי' לה עמ' 166, הובא בספר הליקוטים ברמב"ם מהדור' פרנקל פ"ד ה"ט תשובה ג). וראה להלן פ"ד הי"ב (אות ה).

חוקות הארץ

הלכה ה

- א. תנאי היתר הנטיעה בגומה
ב. שתילה זריעה
ג. זריעה מירבית בגומה ומסביבה
ד. היתר הטיית המינים שלא בגומה
ה. ההטייה
- קטנה
1. ללא גומה
2. בגומה ארוכה, שורות ושדות

רמב"ם

ומותרו לנטוע שני מינין בתוך גומה: אחת, ואפילו קישות ודלעת, והוא שיהיה מין זה נוטה מעל שפת הגומה³ לכאן והמין האחר נוטה לצד השני⁴ ויראו נבדלין זה מזה⁵, וכן אם נטע ארבעה מינין בתוך הגומה והפכין לארבע רוחותיה הרי זה מותר⁶.

א. תנאי היתר הנטיעה בגומה

מצינו מספר פירושים מהי נקודת ההיתר בענייננו:

1. ראה ילקוט שנויי נוסחאות ברמב"ם מהדו' פרנקל (פ"ד ה"ה); שבכתבי-יד ממשיכה כאן ההלכה הקודמת.
2. בור – ערוך (ערוך גם ב).
3. עי' הע' 15.
4. משנה (פ"ג מ"ה).
5. שאין הולכים בכלאים אלא אחר מראית העין – רמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"ה ופ"ג מ"א) ועי' גם בר"ח (שבת פה ע"ב ד"ה ומפרקינן בנוטע); ריבמ"ץ (פ"ג מ"ה); ר"ש (ד' וילנא, פ"ג מ"ה ועי' גם במשניות כלאים כפי גירסת הר"ש מכת"י בתוך ירושלמי עם פירוש תולדות יצחק, שם); פי' הרא"ש (פ"ג מ"ה); רע"ב (פ"ג מ"ה); רש"ס (פ"ג ה"ד ד"ה לא אסרו) ורדב"ז (פ"ד ה"ה ופ"ג ה"ז) ומעי"ז הגירסה בחלק מהמשניות, עי' במשנה עם שינויי נוסחאות (פ"ג מ"ה, ובהע' 34 שם); ועי' לעיל פ"ג ה"ז, וראה להלן (אות א).
עוד על ההיכר של הטיית המינים עי' פ"ד ה"ו.
6. תוספתא (פ"ב ה"י); ירושלמי (פ"ג ה"ד).
כדברי הרמב"ם כתבו גם השו"ע (סי' רצז סעי' לא) ושערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' 266 ז).
7. ראה את קושיית פי' הרא"ש (פ"ג מ"ה). ועי' עוד להלן הע' 21 ובשלוש ירושלים (פ"ג ה"ד ד"ה תני).

קישות ודלעת ומינים אחרים – יש מי שאומר שמותר לנטוע רק קישות ודלעת בגומה אחת ולהטותם לכאן ולכאן, אך מינים אחרים אסור.⁸

הרחקה

ויש מי שאומר דכאן מיירי דוקא כשהרחיק שיעור יניקה, שהוא שלשה טפחים או טפח ומחצה, למר כדאית ליה ולמר כדאית ליה⁹, אלא שבקישות ודלעת מתוך שעליהם מסתבכין אין הרחקה שיעור יניקה מועיל, משמיענו בזה, שאם מטה הוא את העלין מכאן ומכאן, באופן שלא יסתבכו מועיל הרחקה של שיעור יניקה גם בקישות ודלעת, וכיוצא בהם שעליהם מסתבכין¹⁰.

8. מהר"י קורקוס (פ"ד ה"א ד"ה מפני) בדעת התוס' (שבת פה ע"ב ד"ה איתביה); ועי' מהר"י קורקוס (פ"ד ה"ד ד"ה ואם) שרק מינים אלו שעליהם ארוכים נראים מובדלים כשנוטים לכאן ולכאן, אך בסה"י (מהדו' שלזינגר סי' רסז) משמע שההטיה היא תנאי נוסף להיכר; מראה הפנים ופנ"מ (פ"ג ה"ד ד"ה חזקיה) בדעת הירושלמי (שם) והתוס' (שם); והיה ברכה (פ"ג מ"ה). ועי' עץ החיים (פ"ג מ"ה). ומשמע בתוס' (שם) ובסה"י (שם) שמותר גם פול המצרי ודלעת. ועי' פ"ד ה"א (הע' 39).

9. עי' פ"ד ה"ד (הע' 15-16) ולהלן פ"ד ה"ט (אות א).

10. [קכא] משנה ראשונה (פ"ג מ"ה ופ"ג מ"ד); ועי' לעיל פ"ד ה"ד (אות ד) ופ"ד ה"א (אות ח); ועי' במשנ"ר שכתב שיש צורך בהטיית העלים כשנוטע קישות ודלעת או פול המצרי ודלעת אבל כשנוטע קישות ופול המצרי בלא דלעת אין צורך בהטיית עליהם, ועי' פ"ד ה"א (הע' 36) ופ"ג ה"ד. ועי' במשנ"ר (פ"ד מ"ט) שכתב שאין צורך בהרחקה וצ"ע. בפ"ר יונה בר"ג לתוספתא (פ"ב אות טו-טז) כתב בדעת הרמב"ם (כאן, ופיה"מ פ"ג מ"ה) שבין המינים שבגומה יש לתת תלם אלא שבמינים שעליהם מתפשטים – קישואים, דלועים, אבטיחים, מלפפונות ופול המצרי – צריך בנוסף לתלם להטות את המינים, ומותר רק שני מינים משני הצדדים, ובשאר המינים יש צורך בהטייה בנוסף לתלם רק כשזרועים בגומה ארבעה מינים, כדי שלא יהיו נראים כחבושים. והמנחת בכורים (פ"ב ה"י ד"ה והופכן וד"ה ובלבד) כתב בביאור התוספתא שזרוע בגומה אפי' ארבעה מינים מהמינים המתפשטים, ויש להרחיק ביניהם ששה טפחים וגם להטות את העלים משום שבתוך גומה העלים מסתבכים. והתוספתא כפשוטה (עמ' 616-617) כתב בביאור התוספתא (פ"ב ה"י) ובדעת הרמב"ם (פיה"מ שם) שבמינים המתפשטים צריך מלבד הטיית העלים גם תלם בן ששה טפחים כיון שעליהם מתפשטים ומסתבכים; ורשאי לזרוע גם ארבעה מינים. וראה גם בפ"ר רבינו נתן אב הישיבה (פ"ג מ"ה) שבאר שבין הקישות והדלעת יש לתת

חוקות הארץ

ויש אומרים שמותר לנטוע בגומה אחת בהטיית עלים כל מיני ירקות ואפילו קישות ודלעת שעליהם מתפשטים ומסתבכים¹¹, וכדלהלן:

נטיעה בזה אחר זה ובבת אחת:

ויש מפרש, שאם נתן את שני הגרעינים יחד בתוך גומא אחת אין מועיל כלל מה שיטה את המינין כל אחד לצד אחר, שהרי הוא זורע כלאים לכתחילה במה שזורע לתוך גומא אחת, אלא אם הוא נותן את הגרעין של מין אחד בתחילה, ואחר כך הוא נותן את המין השני, שאז אין בו משום כלאים מן התורה, מפני שכלאים של תורה אינם כי אם כשהוא זורע במפולת יד בבת אחת, אבל אם בתחילה זרע מין אחד ואח"כ הוא

תל גבוה טפח, וזורע בשני הצדדים וכל אחד מהמינים צומח ומתפשט לצד אחר. ונראה שכוונתו שהתל גורם שכל אחד יתפשט לכיוון אחר. ועי' בדרך אמונה (פ"ד ה"ה באור ההלכה ד"ה ומותר) שיתכן שמדובר שנותן שם קנים כך שהצמח יאולץ להתפשט לכיוון הרצוי, ועי' להלן אות ב. ועי' פ"ג הי"ד.

גם מדברי הרדב"ז (פ"ד ה"ה, שכתב 'הרחקה יתרה' ולא 'הרחקה', ועי' רדב"ז פ"ג ה"ז) משמע קצת שהטיית המינים היא בנוסף להרחקה. וכ"כ ערוה"ש (סי' רצז סעי' מז); וכ"כ דרך אמונה (פ"ד ה"ה באור ההלכה ד"ה שני וציון ההלכה ס"ק נו) בדעת התוספתא (פ"ב ה"י). וכ"כ ארץ הבחירה, כלאים (פ"ג מ"ד ומ"ה) בדעת הר"ש. ועי' בס' החקלאות בארץ-ישראל בימי המקרא המשנה והתלמוד (עמ' 116). על כוונת הרמב"ם בפיה"מ שם ראה עוד בהערת רמ"ל זק"ש לפי' רבינו נתן אב הישיבה (שם, הערה 14) ובקול הרמ"ז (פ"ג מ"ה ד"ה הרע"ב) ועי' בפיה"מ מהדור' ר"י קאפח ולהלן הע' 18.

בהון עשיר (פ"ג מ"ה) באר שהיכר בסוגייתנו הוא שנוטע את המינים ברוחות שונות (השווה להלן פ"ד ה"ט הע' 7 ואות ב); ורק אם העלים מסתבכים כך בתוך הגומה יש להטותם אל מחוץ לגומה.

11. רמב"ם (כאן, וכ"מ בפיה"מ פ"ג מ"ה ד"ה קשות ועי' פיה"מ פ"ג מ"א); מהר"י קורקוס (פ"ד ה"א ד"ה מפני, וה"ד ד"ה ואם) בדעת הרמב"ם, רש"י ור"ש; חסדי דוד (פ"ב ה"י ד"ה והיינו) בביאור התוספתא שם; מראה הפנים (פ"ג ה"ד ד"ה חזקיה) בדעת הרמב"ם; פנ"מ (פ"ג ה"ה ד"ה נוטע); רע"ב (פ"ג מ"ה ד"ה קישות); תפא"י (פ"ג אות ל) והלכתא גבירתא (פ"ג מ"ה); חוקות עולם (נתיב ו סעי' יב); חזו"א (סי' ט ס"ק י ד"ה פ"ג); ועי' דרך אמונה (פ"ד ה"ה באור ההלכה ד"ה שני). ועי' חזו"א (שם) שמותר גם דלעת יוונית. תבואה זרעים אינם ניתרים בהטיית המינים – חזו"א (שם וסי' ז ס"ק כג ד"ה והנה יש).

268 מבחינה מעשית, הטיית המינים אפשרית יותר במינים המתפשטים, שענפיהם ארוכים

סומך מין שני אינו אסור מה"ת, כ"א מדרכנן, משום מראית עיני¹², ועל כן מותר ע"י מה שיהיה נוטה את המינין כל אחד לרוח אחר¹³. ולפי דעה זו מותר באופן זה גם בלא הרחקה של שיעור יניקה¹⁴.

יש מי שאומר שרק קישות ודלעת שעליהם ארוכים ונראים מובדלים כשנוטים על שפת הגומה לכאן ולכאן, רשאי לזרוע בתחתית הגומה ללא הרחקה, אך מינים אחרים שעליהם אינם ארוכים אין לזרוע ממש בתחתית הגומה אלא יזרע כך שכל מין ייטה לצד אחר ואם אינו יכול לעשות זאת צריך להרחיק בין המינים¹⁵. ויש מי שאומר שהפיכת העלים מתירה לקיים גם מה שנזרע באיסור במפולת יד¹⁶, וגם כשהמינים במרחק פחות מטפח שיש¹⁷ כאן כלאים דאורייתא¹⁸.

וניתנים בקלות להזזה לכל כיוון, מאשר בירקות אחרים (וראה להלן הע' 22).

12. עי' לעיל פ"א ה"א (אות ג).
13. [קכב] הגר"א (שנו"א הארוך פ"ג מ"ה). מעי"ז כתב מהר"י קורקוס (פ"ד ה"ד) בדעת הרמב"ם, כסף משנה (פ"ד הט"ז); חסדי דוד (פ"ב ה"י ד"ה והיינו); תפא"י (פ"ג אות לג), ארץ חמדה (מדור א פ"ט ד"ה וכן) בדעת הר"ש (פ"ג מ"ה) וכ"מ בתו"ט (פ"ג מ"ה ופ"א מ"ט ד"ה הרי) בדעת הרע"ב (פ"ג מ"ה) ובשערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' ב). ועי' אמונת יוסף (פ"ג מ"ה ד"ה נוטע); פי' ר"ח אלבק למשנה (פ"ג מ"ה, ובמבוא עמ' 98) ופאת השדה (פ"ב מ"ו אות ב, עמ' עט).
14. עי' מהר"י קורקוס (פ"ד ה"ד) שכתב ע"פ הרמב"ם (פ"ד הט"ז); שאין צריך הרחקה, וכ"כ פירוש שם טוב (על הרמב"ם פ"ד ה"ה) וכ"ד שו"ת הלכות קטנות (ח"ב סי' כא, ועי' עין החיים פ"ג מ"ה); חסדי דוד (פ"ב ה"י) ותפא"י (פ"ג אות לא) וכ"מ בבתי כלאים (סעי' לד).
15. מהר"י קורקוס (פ"ד ה"ד). נראה שלדעתו אין להטות את המינים לתוך הגומה אלא על שפתה, אמנם לדעת מראה הפנים (פ"ג ה"ד ד"ה רבי) ופנ"מ (פ"ג ה"ה ד"ה רבי) הדבר אפשרי; יתכן שהדבר תלוי בשטחה של הגומה.
16. חזו"א (סי' ב ס"ק י).
17. עי' פ"ג ה"י.
18. חזו"א (סי' ט ס"ק י ד"ה פ"ג, ועי' סי' ז ס"ק ט). גם בניר (פ"ג סה"ד ד"ה ניתני) כתב ש"לפי פי' של מפרשים הראשונים" גם כלאים דאורייתא אסורים רק כשהדבר נראה כערבוב.

ועי' במראה הפנים (פ"ג ה"ד ד"ה חזקיה) שכתב שאין צריך הרחקה ולא חילק בין כלאים דאורייתא לכלאים דרבנן. וכ"מ מכמה ראשונים שהביאו את היתר הטיית המינים ללא הגבלה כלשהיא, ראה ר"ח (שבת פה ע"ב ד"ה ומפרקינן בנוטע; ועי' מה שכתב בדעת הר"ח החזון יחזקאל פ"ב ה"י ד"ה ובלבד); רמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"א); סמ"ג (ל"ת רעט),

חוקות הארץ

עומק – ויש מי שאומר שזורע את המינים על שפתי הגומה למעלה ועומק הגומה צריך להיות טפח, ומטה את הענפים לשני הצדדים; העומק כשלעצמו הוא ההפסק ואין צורך שהגומה תהיה רחבה טפח¹⁹. כשזורע מינים שעליהם מתפשטים מותר לזרוע כך רק שני מינים וכשזורע מינים אחרים מותר לזרוע עד ארבעה מינים²⁰.

ב. שתילה וזריעה

רמב"ם ומותר לנטוע...

יש מי שאומר שכל ההיתר הוא רק כשנטע שתילים ובשעת הנטיעה הופך את העלים, אך זריעת זרעים אסורה כיון שכאשר יצמחו יהיו כלאים עד שיהפכם²¹. ואם אפשר להעמיד קנים כך שהעלים יאולצו להפך כשיצמחו, מותר²².

- כפו"פ (פנ"ז) ועי' גם קול הרמ"ז (פ"ג מ"ה ד"ה הרע"ב); הכוזרי השני (מהדו' י"ל מימון עמ' כד); משנת רבי נתן (פ"ג מ"ה); פי' הפי שנים (פ"ג מ"ה); משנ"ר (פ"ד מ"ט ועי' לעיל הע' 10); תורת זרעים (עמ' מ ד"ה ונראה) וזהב הארץ (פ"ג ה"ז).
19. רש"ס (פ"ג ה"ד, הובא במלאכת שלמה פ"ג מ"ה) וכתב שכן דעת הרמב"ם כאן; וכ"מ בגנזי קדם (ה' סי' לה עמ' 166, הובא בספר הליקוטים ברמב"ם מהדו' פרנקל פ"ד ה"ט תשובה ג). והשווה לעיל פ"ד ה"ד (אות א-ב). וראה מה שהקשה מהר"י קורקוס (פ"ד סה"ד; אמנם גם בתלם כתוב הן במשנה והן ברמב"ם 'זורעין לתוכן' ולדעת רש"ס כשם ששם הכוונה על השפות כך כאן).
- וכתב רש"ס (פ"ג ה"א עמ' לט ד"ה גובל ופ"ג ה"ד ד"ה ד') שהיתר הזריעה בגומה הוא במיני ירק. ובאמונת יוסף (פ"ג ה"ד ד"ה תניא) כתב שיתכן שמותר אפי' במיני תבואה. וראה לעיל פ"ד ה"ד (אות ו).
20. רש"ס (פ"ג ה"ד ד"ה לתוך). ועי' להלן הע' 25 ועי' אמונת יוסף (פ"ג ה"ד ד"ה ר' מנא). וראה גם חזון יחזקאל (פ"ב ה"י ד"ה והופכן).
21. חזו"א (סי' ב ס"ק ד, סי' ט ס"ק י ד"ה ולעיל וסי' ז ס"ק ט); וכתב שיתכן שזריעה אינה אסורה אלא מדרבנן. ובספר ניר (פ"ג ה"ד ד"ה ניתני) כתב שלדעת הגר"א כל ההיתר כאן הוא משום שאינו זורע אלא נוטע את מה שכבר גדל קצת (ועי' הע' 13); וכ"כ זהב הארץ (פ"ד ה"ה) בדעת הרמב"ם כאן, והביא את מה שכתב הרב בהגהות ובאורים לספר פאת השלחן (הוצ' רא"מ לונץ, הובא בשבת הארץ קונטרס אחרון סי' ו) שחז"ל דקדקו לכתוב לשון 'נטיעה' על שתילת זרעים לאחר שגדלו, עי"ש (ועי' בס' החקלאות בארץ-ישראל בימי המקרא המשנה והתלמוד עמ' 116).
22. חזו"א (סי' ט שם); ועי' דרך אמונה (פ"ד ה"ה ביאור ההלכה ד"ה ומותר) ולעיל הע' 10. ועי' והיה ברכה (פ"ג מ"ה).

ויש מי שאומר שמותר לזרוע ולעשות את ההיכר לאחר שהצמח כבר גדל קצת, משום שמדובר שאינו זרוע במפולת יד שאין כאן אלא איסור מדרבנן, וחכמים סמכו להתיר כיון שעושה על דעת לעשות היכר לבסוף²³.

ג. זריעה מירבית בגומה ומסביבה

רמב"ם **וכן אם נטע ארבעה מינין בתוך הגומה והפכין לארבע רוחותיה הרי זה מותר.**

ראי"ה **ויש אומרים שבאופן זה של הטית העלין, מותר לזרוע אפילו שמונה מינין²⁴, כשמטה אותם ארבעה לארבע קרנות הגומא, וארבעה לארבע רוחותיה²⁵, אלא שאינו מותר בשמונה מינין אלא במטה לחורבה, ולא לשדה²⁶.**

ויש אומרים שאסור לנטוע כך שמונה מינים בגומה כיון שהדבר נראה עירבוב²⁷, ורשאי

23. ארץ חמדה (מדור ו פי"ב) בדעת הכסף משנה (פ"ד הט"ז) ועי' לעיל הע' 13.
  24. [קנה] ירושלמי (פ"ג ה"ד) הובא בריבמ"ץ, ר"ש, ופי' הרא"ש (פ"ג מ"ה).
  25. [קנה] ר"ש (פ"ג מ"ה), הובא ברש"ס פ"ג ה"ה ד"ה ניתני ועי' לעיל ציון 20-19) ופי' הרא"ש (פ"ג מ"ה) וכ"מ בריבמ"ץ (פ"ג מ"ה) וכ"כ הפירוש הקצר (פ"ג ה"ה). ובספר ניר (פ"ג ה"ד) כתב שלשיטת הגר"א בכל פינה מפינות הגומה נוטע שניים, אחד פונה לרוח זה והשני לרוח אחרת. וראה עוד את הציור שבגליונות הגרי"ק (בתוך תלמוד ירושלמי עם ביאור ר"ח קניבסקי, פ"ג ה"ד).
  26. [קנה] ירושלמי (שם).
- ומשמע מדברי הרב שכאשר המקום שסביב הגומה זרוע מותר לזרוע ארבעה מינים, וכ"כ הריבמ"ץ (פ"ג מ"ה) שמותר לזרוע ארבעה מינים כמו בערוגה בין ערוגות (וראה להלן פ"ד ה"י) ועי' מראה הפנים (פ"ג ה"ד ד"ה רבי) ובמה שבאר מהר"א פולדא (פ"ג ה"ד ד"ה נתני ועי' פ"ג ה"א ד"ה בנוטים); ועי' במשנ"ר (פ"ג מ"ה סד"ה קישות ודלעת לתוך, ודבריו צ"ע שהרי בערוגה מטה את העלים של כל ערוגה לתוכה וכאן מטה את העלים של כל מין לעבר הערוגות שבחוץ ועי' לעיל הע' 15) ובהערה על ירושלמי עם פירוש תולדות יצחק (פ"ג ה"ד עמ' סז הערה ג, וביאורו קשה שהרי 'ניתני שמונה' מתייחס לתוך הגומה - 'בתוכו ארבע' - ולא לערוגה שבחוץ) ובמה שכתב בפ"ר' יונה בר"ג לתוספתא (פ"ב אות טו) בדעת הרמב"ם כאן (ועי' לעיל הע' 10).
- 27. דרך אמונה (פ"ד ה"ה ס"ק לז ובאור ההלכה ד"ה וכן); לרמב"ם כאן וגם לר"ש (פ"ג מ"ה); שמחת תורה (סי' כג) בדעת הרמב"ם כאן.

חוקות הארץ

לנטוע בגומה אחת לכל היותר ארבעה מינים²⁸.

יש מי שאומר שלכתחילה מותר לנטוע רק שני מינים ובדיעבד מותר גם ארבעה²⁹. יש מי שאומר שכאשר המקום שסביב הגומה אינו זרוע מותר לזרוע בגומה שמונה מינים – ארבעה מינים בתחתית הגומה למטה בארבעת הרוחות לכל אורכם והופך אותם לארבע רוחותיה בתוכה, וארבעה מינים בתוך הגומה למעלה והופך אותם לארבע רוחותיה מבחוץ; וכשהמקום שסביב הגומה זרוע מותר לזרוע רק ארבעה מינים בתחתית הגומה והופכם לארבע רוחותיה בתוכה³⁰.

יש מי שאומר שכאשר המינים שבתוך הגומה נוטים כלפי חוץ אין לזרוע מינים אחרים בתוך טפח וחצי הסמוכים לגומה מבחוץ³¹.

יש מי שאומר שבגומה שאורכה ששה טפחים ועמקה כרוחבה שהיא הפסק³² אין לחוש אם נוטים על הירק שבחוץ – למעט בדלעת יוונית – כשם שהדבר מותר כשהרחיק בין שני מינים את ההרחקה הראויה להם³³.

28. דרך אמונה (שם) וכ"כ הבתי כלאים (סעי' לד) והלכתא גבירתא (פ"ג מ"ה) וכ"מ ברדב"ז (פ"ג ה"ז ופ"ד ה"ה) ועי' קול הרמ"ז (פ"ג מ"ה ד"ה ונוטה).

29. זהב הארץ (פ"ד ה"ה ד"ה ומ"ש) בדעת הרמב"ם כאן.

30. מראה הפנים (פ"ג ה"ד ד"ה רבי) ופנ"מ (פ"ג ה"ה ד"ה רבי) לשיטת רבי מנא בירושלמי שם. נראה שמראה הפנים יוצא מנקודת הנחה שכאשר זרוע למטה העלים אינם מגיעים החוצה, ולפי"ז במציאות אחרת הדין יהיה שונה, ועי' לעיל אות ב.

31. חזו"א (סי' ט ס"ק י ד"ה ר"מ). גם מדברי מראה הפנים ופנ"מ (שם) עולה שכאשר יש זרע בחוץ אסור להפוך לשם עלים.

32. ראה פ"ג הי"ב.

33. כנ"ל פ"ג הי"ד – דרך אמונה (פ"ד ה"ה באור ההלכה ד"ה והוא). גומה עמוקה טפח היא כתלם ואמת המים העמוקים טפח שמוותר לזרוע בתוכם ועל השפות שמכאן ומכאן – עי' לעיל פ"ד ה"ד (אמנם עי' בירושלמי פ"ג ה"א ובמהר"א פולדא שם ד"ה תלם ופ"ג ה"ב ד"ה אחת מכאן, שאסור לזרוע על כל ארבעת השפות).

ד. היתר הטיית המינים שלא בגומה קטנה

1. ללא גומה

יש אומרים שמותר לנטוע ולהטות את המינים גם בגומה שאינה עמוקה טפח³⁴, וגם כשאין שם גומה כלל³⁵.
ויש מי שסובר שהדבר מותר רק בגומה ולא בקרקע ישרה³⁶.

2. בגומה ארוכה, שורות ושדות

יש מי שאומר, שהטיית המינים מועילה רק בגומה קטנה שזורעים בה מעט ולא בגומה ארוכה שזורעים בה הרבה שיש לחשוש לעירבוב³⁷.
ויש הסוברים שהטיית המינים מועילה לא רק כשנוטע בגומה קטנה³⁸, אלא גם בגומה

34. רדב"ז (פ"ד ה"ה); ומה שכתוב בירושלמי (פ"ג ה"ד, וכן בתוספתא פ"ב ה"י) שהגומה עמוקה טפח, לרבותא נקט שאפי' עמוקה טפח אין זה נראה כחבוש; מראה הפנים (פ"ד ה"ד ד"ה רבי); זרע הארץ (הל' לד) וירושלמי עם פירוש תולדות יצחק (תבונה פ"ג ה"ד ד"ה רבי מנא) בדעת הרמב"ם כאן; חזו"א (סי' ט ס"ק י ד"ה ירו') וכתב שמותר למרות שהגומה עמוקה טפח והתחלת הטיית המינים אינה למטה בתוך הגומה אלא מעליה.

35. חוקות שדה (הע' קעא) בדעת התוס' (שבת פ"ה ע"ב ד"ה איתיביה, ועי' פ"ד ה"א הע' 39, ועי' לעיל הע' 8 על שיטת התוס' בסוגייתנו); דרך אמונה (פ"ד ס"ק לד) כדלקמן פ"ד ה"י. וכ"מ ברמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"א); סמ"ג (ל"ת רעט); כפו"פ (פנ"ז) וחזו"א (שם, ולהלן הע' 41).

36. תפארת יעקב (בתי כלאים סי' לד) בדעת השו"ע (סי' רצז סעי' לא); בבתי כלאים (סעי' לד) הסתפק בדבר (ועי' דרך אמונה פ"ד ציון ההלכה ס"ק נב). וראה גם בשלום ירושלים (פ"ג ה"ד ד"ה תני) ובספר ארץ ישראל (ח"ב סי' א סעי' ד, י). ובהערה על ירושלמי עם פירוש תולדות יצחק (פ"ג ה"ד עמ' סז הערה ו) באר שלפי המשנה (פ"ג מ"ה) – וכ"פ הרמב"ם – אין צורך בעומק טפח אך לפי הברייתא בירושלמי שם צריך עומק טפח.

37. תפא"י (פ"ג אות לג) בדעת הירושלמי (פ"ג ה"ד, 'גומא קטנה'); וכ"כ בבתי כלאים (סעי' לד) שבגומה זורע מעט מעט. לעומת זאת בהלכתא גבירתא (פ"ג מ"ה) משמע שהטיית ענפים מועילה גם בגומה ארוכה.

38. כ"מ ברמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"א); תוס' (שבת פ"ה ע"ב ד"ה איתיביה וד"ה והא, ועי' הע' 35, ועי' תוס' כתובות פג ע"ב ד"ה בוצינא); סמ"ג (ל"ת רעט); כפו"פ (פנ"ז) וזרע הארץ (הל' לד); וראה להלן.

חוקות הארץ

ארוכה³⁹, וי"א שהטיית המינים מועילה במקום שדי בהרחקת טפח וחצי – דהיינו בשורות ירק או ביחידים⁴⁰ – אך לא בין שתי שדות⁴¹.

ה. ההטיה

יש אומרים שדי בהטיית המינים בחלקם העליון ואף שלמטה אינם מוטים ומובדלים⁴². יש מי שאומר שיש להטות את שני המינים לשני הצדדים ולא די בהטיית מין אחד⁴³.

39. דרך אמונה (פ"ד ה"ה באור ההלכה ד"ה והוא); וכ"מ בחסדי דוד (פ"ב ה"י) והלכתא גבירתא (פ"ג מ"ה).
40. דרך אמונה (פ"ד ס"ק לג).
41. חזו"א (סי' ט ס"ק י ד"ה פ"ג, סי' ח ס"ק ה וסי' ז ס"ק כג ד"ה והנה יש); גם בארץ חמדה (מדור ו פי"ב) כתב שהיתר זה מועיל רק במקום שמועיל תלם ולא בשדות (וכ"כ הבתי כלאים סעי' לד, שבשדות לא מועילה הטיית המינים אך בחוקות עולם נתיב ו, טו ו כתב ש"אפ"ל דאין היתר בזה").
42. ראה חזו"א (סי' ט ס"ק י ד"ה ירו') ופירוש שם טוב (על הרמב"ם פ"ד ה"ה); ועי' רמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"ה ופ"ג מ"א); פי' הרא"ש (פ"ג מ"ה ד"ה זו); כפ"פ (פנ"ז עמ' תשנא) ורע"ב (פ"ג מ"ה ד"ה זו) שכתבו שיש להטות את העלים, ועי' קול הרמ"ז (פ"ג מ"ה ד"ה ונוטה). ועי' סוף הע' 11.
43. חזו"א (סי' ט ס"ק י ד"ה ר"מ) בהסבר הירושלמי (פ"ג ה"ד); וכ"מ במשנ"ר (פ"ד מ"ט סד"ה והיה).
- עוד על ההטיה ראה בהע' 15.
- יש להעיר שכיוון הנטיה עשוי להשתנות במהלך הגידול בהתאם לתנאי האור ולתחרות עם צמחים אחרים. ובפירוש רא"מ לונץ לירושלמי (פ"ג ה"ה) כתב שבכל פעם שרואה שהעלים מתחילים להתערב יפרידם.

הלכה ו

- א. שיטת הסוברים שהמרחק בין המשרים שתי אמות**
1. ההרחקה בין המשרים
2. במשרים בודדים
3. ממדי המשר
4. משר של תבואה ושל ירק
5. ההרחקה בין משר תבואה ליחידי
- ב. שיטת הסוברים שרוחב המשרים שתי אמות**

רמב"ם

הרוצה לזרוע שדהו משר משרו מכל
מין מרחיק בין כל משר ומשר שתי
אמות על שתי אמות ומיצר והולך
עד שלא ישאר ביניהן בסוף המשר
אלא כל שהוא² שהרי הן נראין שלא
נזרעו בערבוביה³.

1. הערוך (ערך משר) באר שמשר הוא ערוגה (וכן כתבו: ריבמ"ק, ר"ש, פי' הרא"ש, רע"ב פ"ב מ"ו; או"ז ח"א רסח; כס"מ פ"ד ה"ו בדעת הרמב"ם; המגיה בשו"ע סי' רצז סעי' לב, ועוד; וראה ערוך השלם ערך משר; וראה גם רש"י קידושין לט ע"א ד"ה משארי ור"ח ר"ה יג ע"ב). עוד כתב הערוך: "וי"א מין משרת ענבים כלומר מחזיק מים". וכן דעת הרש"ס (פ"ב ה"ד) ומוסיף הרש"ס: "שעושיין לו תלם קטן על שפתו". וראה עוד בתחילת דברי הרש"ס שכתב שמשר הוא מלשון מישור (וכן כתב מהר"י קורקוס פ"ד ה"ו) שיש לו שטח.
- הרמב"ם (פיה"מ פ"ב מ"ו) כתב: "משר משר – מטאיר מטאיר", ובתרגום ר"י קאפח שם: "רצועות רצועות" (וראה גם בפיה"מ הנדפס וכפ"פ פנ"ו). וראה בס' כלאי זרעים והרכבה (עמ' 235, וראה גם בס' החקלאות בארץ-ישראל בימי המקרא המשנה והתלמוד עמ' 124-126) ש"משר מתקשר אל 'מושרו' (MUSARU) באכדית ו'משרא' בערבית שמציינים חלקה צרה ומוארכת". ועי' במלאכת שלמה (פ"ב מ"ט ד"ה וחכמים). וראה להלן פ"ד ה"ח. והמלאכת שלמה (פ"ב מ"ו ד"ה בפ"י) כתב בשם רי"א שמשר הוא מלשון שורה (וראה להלן הע' 39). וכן באר החסדי דוד (פ"ב ה"א) על פי התוספתא שם (ועי' גם בס' וזאת לפנינו בישראל פ"ב מ"ו, בס' פאת השדה פ"ב מ"ו אות ד, בביאור ר"ח קניבסקי לירושלמי פ"ב ה"ד ובספר תוספתא עתיקתא עמ' 101). וראה להלן על ממדי המשר.
2. ראה משנה (פ"ב מ"ו); תוספתא (פ"ב ה"א) וירושלמי (פ"ב ה"ד).
3. ראה לעיל פ"ג ה"ז. ולמרות שהם יונקים זה מזה, כיון שזורע ע"י היכר אין חוששים ליניקה – רדב"ז (פ"ד ה"ו); אור הישר (פ"ב ה"ד). וראה להלן פ"ד הט"ז.

א. שיטת הסוברים שהמרחק בין המשרים שתי אמות⁴

1. ההרחקה בין המשרים

רמב"ם מרחיק בין כל משר ומשר שתי אמות על שתי אמות ומיצר והולך עד שלא ישאר ביניהן בסוף המשר אלא כל שהוא⁵.

יש אומרים שרשאי להצר רק אם הרחיק לפחות שתי אמות על שתי אמות מרובעות⁶.

4. במשנה (פ"ב מ"ו) שנינו: "הרוצה לעשות שדהו משר משר מכל מין ב"ש אומרים שלשה תלמים של פתיח ובה"א מלא העול השרוני וקרובין דברי אלו להיות כדברי אלו". ואומר הירושלמי (פ"ב ה"ד): "...עושה שתי אמות על שתי אמות ומיצר והולך אפילו כל שהוא". ונחלקו המפרשים: יש אומרים ששיעור זה הוא שיעור המרחק בין המשרים ויש אומרים שהוא שיעור רוחב המשרים, וראה להלן.

5. שו"ע (סי' רצז סעי' לב); כפו"פ (פנ"ו); קול הרמ"ז (פ"ב מ"ו ומ"י); שערי צדק (משפטי הארץ מהדו' ירושלים תשכ"ו, פ"ג סעי' יח, וראה להלן הע' 11); מנחת בכורים (פ"ב ה"א); משנה ראשונה (פ"ב מ"ו); הלכתא גבירתא (פ"ב מ"ו); ערוה"ש (סי' רצז סעי' מח-מט). וכן כתבו: רע"ב (פ"ב מ"ו); תוי"ט (פ"ב מ"ו); מהר"א פולדא (פ"ב ה"ד ד"ה ג' תלמים); פנ"מ (פ"ב ה"ו); חסדי דוד (פ"ב ה"א); פי' ר' יונה בר"ג לתוספתא (פ"ב ה"א והי"ג) וחזו"א (סי' ה ס"ק ג וסי' ו ס"ק א) ע"פ ירושלמי (פ"ב ה"ד). ועי' הר המלך (ח"ה עמ' רפז ובאותו שם). ועי' גם ברמב"ם (פיה"מ פ"ב מ"ו).

הרמב"ם כאן כתב שמיצר והולך עד שלא ישאר ביניהן בסוף המשר אלא כל שהוא (ובהלכתא גבירתא פ"ב מ"ו כתב שאף שלבסוף נוגעים זה בזה שרי וראה גם תפא"י פ"ב אות לז). ואמנם החזו"א (סי' ז ס"ק ב) כתב שיש להרחיק ביניהם טפח אך בדרך אמונה (פ"ד ה"ו באור ההלכה ד"ה אלא) כתב שזה דוקא לפי דברי רש"י ותוספות (שבת פה ע"ב) ושלמעשה נראה שהחזו"א לא חש לזה, עי"ש. (עי' במה שכתב אמונת יוסף פ"ב ה"ד עין משפט נר מערבי אות נ, בדעת הרמב"ם כאן, ונראה שיש שם טעות דפוס).

6. מהר"י קורקוס (פ"ד ה"ו) בדעת הרמב"ם כאן; רע"ב (פ"ב מ"ו ד"ה שלשה); מים חיים (מתנות עניים פ"ג ה"ד); מהר"א פולדא (פ"ב ה"ד ד"ה ג' תלמים); חסדי דוד (פ"ב ה"א) בדעת הרמב"ם ושכן נראה מהירושלמי (פ"ב ה"ד); שושנים לדוד (פ"ב מ"ו ד"ה הר"ב), יין הרקח (פ"ב מ"ו); ארץ חמדה (מדור ו פ"ה) וזהב הארץ (פ"ד ה"ו) בדעת הרמב"ם כאן; מנחת בכורים (פ"ב הי"ג); הלכתא גבירתא (פ"ב מ"ו, אך עי' תפא"י פ"ב אות לז); ערוה"ש (סי' רצז סעי' מח-מט); חזו"א (סי' ה ס"ק ג וסי' ו ס"ק א).

יש מי שאומר שהרחקה זו יכולה להיות באמצע התלם או בקצהו.⁷
 יש מי שאומר שבמשרים שאורכם פחות משתי אמות יש להרחיק שתי אמות על פני כל האורך.⁸
 יש אומרים שצריך להצר עד סוף המשר ואסור שיהיו בסוף שתי צלעות מקבילות ללא הרחקת שתי אמות.⁹
 יש מי שאומר שאין הבדל אם מיצר והולך רק משר אחד והצלע של המשר השני ישרה או שמיצר את שני המשרים, כל משר עד אמצע המרחק שבין המשרים; ואם הצר ואחר כך עקר את מה שזרע וישר את שתי הצלעות בסוף המשרים (כך שאין ביניהן שתי אמות), נאסרו משום כלאים.¹⁰

7. מהר"י קורקוס (פ"ד ה"ו) בדעת הרמב"ם; חזו"א (סי' ו ס"ק א אות ג וסי' ה ס"ק ז ד"ה ירו') ע"פ הרמב"ם (פ"ג ה"ט).
8. חזו"א (סי' ה ס"ק י וסי' ו ס"ק א) לפי גרסת הגר"א (באורי הגר"א פ"ב ה"ד, הערות הגרי"מ) בירושלמי 'ובקטנה על פי כולה'; דרך אמונה (פ"ד ס"ק מג); ועי' בפירוש רא"מ לונץ לירושלמי (פ"ב ה"ז) ובביאור ר"ח קניבסקי לירושלמי (פ"ב ה"ד). וראה עוד להלן הע' 9 והע' 11.
9. חזו"א (סי' ה ס"ק ג ד"ה ונראה דצריך וס"ק י); פי' ר' יונה בר"ג (פ"ב אות ב); זרע הארץ (הל' לה עמ' קע) ואמונת יוסף (פ"ב ה"ד דף לב ע"א ד"ה ר"א ומסורת הש"ס אות ג) בדעת הרמב"ם כאן; זהב הארץ (פ"ד ה"ו).
 אך החסדי דוד (פ"ב ה"א) כתב שלדעת המפרשים – ראה הע' 5 והע' 11 – שמיצר והולך, אין צריך להרחיק לאורך כל השדה אלא די בהרחקה לאורך חמישים אמה (ובשדה קטנה די לאורך רובה); ואלבא דר' אלעזר בר' שמעון ואבא יוסי בן חנן איש יוני בתוספתא. וצ"ע על דבריו משום שניתן לבאר שגם לת"ק בתוספתא רשאי להצר (וכך פירשו בדעת ת"ק גם המנחת בכורים והחזון יחזקאל) ו'מפולשין' יבוא לידי ביטוי בכך שמיצר והולך עד הסוף. ומה שכתב שהמפרשים פירשו כר' אלעזר בר' שמעון ואבא יוסי בן חנן משום שהירושלמי (פ"ב ה"ד) שקיל וטרי אליבייהו – המעיין בירושלמי יראה שאפשר להבין בירושלמי בדיוק ההפך. מה גם שבמפרשים הנ"ל משמע – ראה ר"ש ורע"ב (פ"ב מ"ו) – שמיצר עד סוף המשר ולא עד חמישים אמה.
 ועי' במהר"א פולדא (פ"ב ה"ד).
10. חזו"א (סי' ה ס"ק י). החזו"א הסתפק אם נאסרו גם כשיישר רק צלע אחת של אחד המשרים. ונראה שכשמיצר את שני המשרים אין הבדל אם מיצר אותם עד אמצע המרחק ביניהם או עד נקודה אחרת ביניהם כששניהם מגיעים לאותה נקודה. ועי' הע' 28.

חוקות הארץ

ראי"ה וי"א שצריך להרחיק שתי אמות בראש האחד מן התחלת המשר, ואותם שתי אמות יהיו הולכות וכלות עד כל שהוא באורך של שתי אמות¹¹.

2. במשרים בודדים

ראי"ה ודוקא כשעושה משרים הרבה, מותר הוא לסמוך באופן זה, ע"י הפסקה של שתי אמות ומיצר והולך, אבל אם הוא משר אחד צריך הוא להרחיק כשיעור ההרחקה של אותו המין, לפי מה שהוא, תבואה או ירק, וכל אחד מהמינים כדינו¹².

11. [קכו] ר"ש (פ"ב מ"ו); פי' הרא"ש (פ"ב מ"ו) ואו"ז (ח"א רסח) בפירוש השני ע"פ ירושלמי (פ"ב ה"ד); מהר"י קורקוס (פ"ד ה"ו) בשם 'ש מקילין'; מלאכת שלמה (פ"ב מ"ו ד"ה עוד); ועי' גם ברדב"ז (פ"ד ה"ו) שלא גרס בירושלמי 'על שתי אמות' (וכך גם גרסת הירושלמי כ"י ליידין); ועי' שערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' יח) ודברי ישראל (אות ח-ט).

לשיטה זו אין צורך בהרחקת שתי אמות על שתי אמות מרובעות. ונראה לבאר שכוונת הר"ש שמרחיק שתי אמות בהתחלת המשר ומיצר והולך עד סוף המשר ואורך ההצרה צריך להיות לפחות שתי אמות ולכן במשר שאורכו פחות משתי אמות אין להצר. ועי' עוד להלן הע' 29.

בגליונות הגרי"ק (בתוך תלמוד ירושלמי עם ביאור ר"ח קניבסקי, פ"ב ה"ד ד"ה ומשני) כתב בביאור הירושלמי, שבשדה שאורכה קטן יש להרחיק שתי אמות לאורך רוב השדה ואח"כ מיצר והולך, כגון כשאורך השדה שלוש אמות מרחיק שתי אמות לאורך אמה וחצי ומשהו ואח"כ מיצר, וראה שם (ד"ה שם ואתיא) שלדעתו ההרחקה שתי אמות היא רק בראש המשר ואין צורך בהרחקת שתי אמות מרובעות.

12. [קכז] ירושלמי (פ"ב ה"ד). וכן כתבו בביאור הירושלמי: מלאכת שלמה (פ"ב מ"ו ד"ה השרוני) על משר ליד משר (ומבאר שבמשרים רבים די בהרחקה קטנה כיון שלא חשיב כל מין) ומהר"א פולדא (פ"ב ה"ד) על משר ליד 'שדה'. וראה גם: קול הרמ"ז (פ"ב מ"י ד"ה טפחים); חסדי דוד (פ"ב ה"א); משנה ראשונה (פ"ב מ"ו ועי' פ"ב מ"י ד"ה ירק בתבואה ופ"ג מ"ג ד"ה שורה ועי' תולדות יצחק פ"ג ה"ג ד"ה היתה ובהערה שם); זרע הארץ (הל' לה ועי' סוף הל' כד) בדעת הרמב"ם כאן. על שיעור ההרחקה בתבואה ובירק עי' לעיל פ"ג ה"ט והלאה.

ויש אומרים שבין שני משרים בודדים יש להרחיק שתי אמות על שתי אמות ומיצר והולך¹³.

ויש אומרים שגם בין משר לשדה מרחיק שתי אמות על שתי אמות ומיצר והולך¹⁴: יש מי שאומר בשדה תבואה¹⁵, יש מי שאומר שרק בשדה ירק¹⁶, ויש מי שאומר שהן בשדה תבואה והן בשדה ירק¹⁷.

יש מי שאומר ששתי שדות אחת חיטים ואחת שעורים שאין ביניהן בית רובע¹⁸, וזרע ביניהם משר חיטים ליד שדה החיטים ומשר שעורים ליד שדה השעורים, די להרחיק שתי אמות על שתי אמות בין המשרים ומיצר והולך, ואין אומרים שהמשרים נטפלים לשדה¹⁹. יש מי שאומר שאם יש הפסק של שלושה טפחים בין שדה למשר מאותו מין או בין משר למשר מאותו מין אין הם מצטרפים זה לזה²⁰, ואם יש על יד משר כזה שדה ממין אחר

13. פנ"מ (פ"ב ה"ו) בהסבר הירושלמי; בתי כלאים (סעי' כג) בדעת השו"ע (סי' רצו סעי' לב); חזו"א (סי' ו ס"ק א אות טז וסי' ה ס"ק ז-ח). ועיי' גם מיכל המים (פ"ב ה"ד).

14. ראה להלן אות ג (הע' 26-28) על ההבדל בין משר לשדה לדעות אלו. אמונת יוסף (פ"ב ה"ד, עין משפט נר מערבי אות נב) כתב שנראה שכך גם דעת הרמב"ם כאן שהשמיט את דברי הירושלמי (פ"ב ה"ד).

15. בתי כלאים (סעי' כג) בדעת השו"ע (סי' רצו סעי' לב); ומשמע בבתי כלאים (סעי' כא-כב) שבשדה ירק יש להרחיק ששה טפחים על ששה טפחים (ועיי' חוקות שדה תלמי שדה אות ל).

16. ובין משר לשדה תבואה יש להרחיק בית רובע - ארץ חמדה (מדור ו טבלא א וטבלא ב).

17. חזו"א (סי' ו ס"ק א אות ג ואות יח, סי' ט ס"ק ה, דיני כלאים ס"ק יב על משר של תבואה וראה להלן אות ד הע' 31, ועיי' סי' ה ס"ק ז-ח וסי' ו שם אות טז); דרך אמונה (פ"ד ס"ק מה). וראה גם וזאת לפנים בישראל (פ"ב מ"ו) וחזון יחזקאל (פ"ב סה"ג). כך גם יש להרחיק בין משר לבית רובע מרובע של תבואה (חזו"א סי' ו שם אות י ובדרך אמונה שם כתב להרחיק בית רובע, ואינו מובן; וראה להלן פ"ד ה"ז הע' 16) או ירק (חזו"א שם אות יט; דרך אמונה שם). וראה להלן אות ד שלדעת החזו"א דין משר הוא רק במשרים של תבואה. וראה עוד להלן סביב הע' 30. על משרים בודדים ראה עוד מטה יחיאל (סי' לח וסי' נא) ופאת השדה (פ"ב מ"ו אות ד ואות י).

18. עיי' לעיל פ"ג ה"ט.

19. חזו"א (סי' ה ס"ק ז-ח ועיי' ס"ק יג ד"ה ויש להסתפק); דרך אמונה (פ"ד ס"ק מ).

20. עיי' לעיל פ"ג ה"י אות א) ועיי' חזו"א (סי' ה ס"ק ח).

חוקות הארץ

אין צריך להרחיק אלא כשיעור ההרחקה שבין שדה למשר ולא כבין שדה לשדה; ועל כן, מי שרוצה לזרוע שדה חטים על יד שדה שעורים ואינו רוצה להרחיק עשר אמות וחומש, יכול לזרוע שדה חטים, להרחיק שתי אמות, לזרוע משר שעורים, להשאיר פס חשוף של שלושה טפחים ולהמשיך לזרוע אחריו שדה שעורים.²¹

יש מי שאומר שמותר לזרוע שני משרים מאונכים זה לזה אף שאין ביניהם שתי אמות על שתי אמות, ויתכן שמותר אף אם אינם מאונכים אך הזווית ביניהם היא לפחות 45 מעלות, כיון שזה כראש תור, אך בפחות מכך אסור ללא הרחקה שתי אמות על שתי אמות.²²

3. ממדי המשר²³

לשיטה זו, יש מי שאומר שאין שיעור לשטח הזרוע.²⁴

יש אומרים שגודלו של המשר פחות משיעור שדה²⁵:

יש מי שאומר שרוחבו פחות משמונה אמות²⁶.

ויש מי שאומר שאין בשטחו תשעה קבים²⁷.

ויש מי שאומר ששיעור רוחב המשר מששה טפחים עד עשר אמות וחומש²⁸.

21. מצוות הארץ (סי' כב סעי' ח).
  22. חזו"א (סי' ה ס"ק ג ד"ה והנה).
  - וראה עוד בחזו"א (שם ד"ה ואפשר) שבין שני משרים הנפגשים ברוחבם יש להרחיק כמו בין שני משרים הנפגשים באורכם.
  23. עיי' עוד להלן פ"ד ה"ח. ועיי' לעיל הע' 1.
  24. מהר"י קורקוס (פ"ד ה"ו) בדעת הרמב"ם כאן; ועיי' גם במהר"א פולדא (פ"ב ה"ד ד"ה כ"ה, ומשמע שהמשר יכול להיות צר מאד). ועיי' לעיל אות ב (הערה 12).
  25. ובשדות ההרחקה שונה (ראה משנה פ"ב מ"י ורמב"ם פ"ג ה"ח והלאה); ועיי' קול הרמ"ז (פ"ב מ"י ד"ה טפחים); חסדי דוד (פ"ב ה"א); משנה ראשונה (פ"ב מ"ו ופ"ב מ"י ד"ה ירק בתבואה) זרע הארץ (הל' לה). על שיעור שדה עיי' לעיל פ"ג ה"ט אות א.
  26. תפא"י (פ"ב אות לז) בתירוץ הראשון ובתי כלאים (סעי' כג) בדעת השו"ע (סי' רצז סעי' לב). ועיי' בבויעז (פ"ב אות יא) ומשמע שאף ברוחב שמונה אמות ושליש נקרא משר.
  27. ארץ חמדה (ח"א מדור ו פ"ד ופ"ה וח"ב סי' ט) בדעת הרמב"ם.
  28. חזו"א (סי' ה ס"ק יח, סי' ו ס"ק א אות ב-ג, סי' ט ס"ק ח במכתב, דיני כלאים ס"ק ט). כאשר רוחבו פחות מששה טפחים דינו כיחידי (עיי' פ"ג סוף ה"ח ופ"ג הי"א) וכאשר רוחבו עשר אמות וחומש הוא שדה.
- וכתב החזו"א (סי' ו ס"ק א במכתב ד"ה נראה) שבשעת קצירת המשר מותר לקצור מעט

ויש מי שאומר שגודל המשר לא יותר משתי אמות על שתי אמות²⁹.
יש מי שאומר שמשר שרוחבו ששה טפחים ליד שדה תבואה, אם אורכו עשר אמות וחומש ואחר כך הצר את רוחבו וזרע פחות מרוחב ששה טפחים, יש בכלו דין משר אף במקום הצר והוא נותר ע"י שתי אמות על שתי אמות שבראשו, אך אם הצר את רוחב המשר לפני עשר אמות וחומש, המקום שאינו רחב ששה טפחים נידון כיחידי ולא כמשר ואין די בהרחקת שתי אמות אף שהרחקה היא לכל האורך³⁰.

4. משר של תבואה ושל ירק

רמב"ם הרוצה לזרוע שדהו משר משר מכל מין ומין...

יש אומרים שדין משר הוא רק במשר של תבואה ולא במשר של ירק³¹.

מעט אף אם בשלב מסויים נשאר ממנו פחות מששה טפחים – ואף כשקצר את רובו – כיון שכל ההרחקות הללו הן מדרבנן וניכר שהוא עוסק בקצירה; וכשזרוע זרוע הכל ביום אחד וקרוב הדבר שאפי' כשזרוע בשנים או בשלושה ימים כל שזרוע לפני שנשרשו מותר. ועי' הע' 10.

עוד כתב החזו"א (דיני כלאים ס"ק טז) שהשטח הזרוע נעשה משר רק כשזרוע כולו מין אחד, אך כשזרוע שני מינים וביניהם המרחק הדרוש בין מין למין אין הם מצטרפים להחשב משר.

ועי' פאת השדה (פ"ב מ"ו אות ד ואות י) שכתב שרוחב המשר לפחות שתי אמות.
29. ארץ חמדה (מדור ו פ"ה) בדעת הר"ש (פ"ב מ"ו); וכתב שההיתר במשר הוא משום שבשטח קטן לא החמירו ולפירוש השני בר"ש כשזרוע משולש שבסיסו שתי אמות וגובהו שתי אמות גם ההרחקה יכולה להיות משולש כזה וכאשר זרוע משרים מרובעים יש להרחיק ביניהם מרובע שתי אמות על שתי אמות (וצ"ע היכן נמצא חילוק זה בר"ש; ועי' בגרסת הר"ש כ"י פריז בתוך ירושלמי עם פירוש תולדות יצחק). על שיטת הר"ש עי' לעיל אות א (הע' 11). החזו"א (סי' ה ס"ק יח) כתב שרוחב המשר לר"ש הוא השיעור שבמשנה (פ"ב מ"ו). וזהב הארץ (פ"ד ה"ו) כתב שלר"ש אורך המשר שתי אמות. ועי' פאת השדה (פ"ב מ"ו אות ד). ועי' שערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' יח) ודברי ישראל (אות ח-ט).

30. חזו"א (סי' ט ס"ק ח במכתב); עי' הע' 28.

31. חזו"א (סי' ו ס"ק א, דיני כלאים ס"ק יא-יב, סי' ה ס"ק ח); זרע הארץ (הל' לה); ארץ חמדה (מדור ו פ"ה, טבלא א וטבלא ב); זהב הארץ (פ"ד ה"ו). וכ"מ במלאכת שלמה (פ"ב מ"ו סד"ה השרוני); תפא"י (פ"ב אות לז) ופני אריה (פ"ג ה"א ד"ה משנים) וראה תוספתא (פ"ב ה"א).

חוקות הארץ

ויש אומרים שדין משר הוא גם בירק.³²

5. ההרחקה בין משר תבואה ליחידי³³

יש מי שאומר שבין משר תבואה ליחידי תבואה יש להרחיק בית רובע³⁴ ובין משר תבואה ליחידי ירק יש להרחיק ששה טפחים³⁵ על פני כולה ואין להצר³⁶.
ויש מי שאומר שבין משר תבואה ליחידי תבואה יש להרחיק שתי אמות מרובעות ובין משר תבואה ליחידי ירק יש להרחיק ששה טפחים מרובעים³⁷.

ב. שיטת הסוברים שרוחב המשרים שתי אמות⁴

ראייה וי"א³⁸ שכל משר ומשר צריך שיהיה שתי אמות על שתי אמות, ואז מותר

32. משנה ראשונה (פ"ב מ"ו ד"ה בש"א); פאת השדה (פ"ב מ"ו אות ד ואות י) ושכן משמע ברמב"ם כאן. וכ"מ מדברי הרב לעיל אות ב. גם ברדב"ז (פ"ד ה"ו) ובקול הרמ"ז (פ"ב מ"י ד"ה טפחים) מוכח שבירק יש דין משר, ויתכן אף להבין מדבריהם שדין משר הוא רק בירק.

הר"ש (פ"ב מ"ו, ומע"ז גם בפ"י רא"ש שם ובאו"ז ח"א רסח) כותב: "פירוש משר משר, מלשון רב זרע לה לגינתא דבי רב משארי משארי בסוף פ"ק דקידושין (לט ע"א) כלומר ערוגות ערוגות". דברים אלו מבוססים על דברי הערוך (ערך משר). ובארץ חמדה (מדור ו פ"ה) כתב ש"הר"ש מפרש ש'מישר' מובנו ערוגה של תבואה". אך לכאורה מהשוואת הר"ש את סוגייתנו לסוגיה בקידושין יש מקום להבין שהכוונה דוקא לערוגה של ירק שהרי שם מדובר על ערוגה של ירק (עי"ש, וראה עוד בס' כלאי זרעים והרכבה עמ' 235 הע' 7 ובערוך השלם ערך משר). אמנם ניתן לומר שהערוך והר"ש רצו רק ללמוד מסוגיה זו שמשר הוא ערוגה אך לאו דוקא ערוגת ירק. וראה עוד להלן הע' 41.

33. על יחידי ע"י לעיל פ"ג הלכות: ח, י, יג, טז.

34. חזו"א (סי' ו ס"ק א אות יז ודיני כלאים ס"ק יד); דרך אמונה (פ"ד ס"ק מה). ועי' מטה יחיאל (סי' נא אות ח).

35. חזו"א (סי' ו ס"ק א אות כא ודיני כלאים ס"ק יד).

36. מצוות הארץ (סי' כב סעי' ו, יא); דרך אמונה (פ"ד ס"ק מה).

37. ארץ חמדה (מדור ו טבלא א וטבלא ב).

38. בכת"י מופיע קטע זה בתחילת ההלכה, לפני הקטע שלעיל באות א.

לזרוע כל משר ומשר ואין צריך להרחיק ביניהם אלא כל
שהוא מיצר הוא מניח בין כל משר ומשר³⁹.
ויש אומרים שאין צורך בשתי אמות על שתי אמות אלא רוחב המשר צריך להיות שתי

39. [קכה] ר"ש, פי' הרא"ש (פ"ב מ"ו) ואו"ז (ח"א רסח) בפירוש הראשון ע"פ ירושלמי (פ"ב ה"ד); וכו' מאיר (פ"ב מ"ט) הסובר שאין צורך בהרחקה. גם לדעת הגר"א (שנו"א פ"ב מ"ו ופ"ג באור על הערוגה ד"ה מה שנים) אין צורך בהרחקה וגודלו של המשר צריך להיות שתי אמות על שתי אמות וכתב שלאחר שיעור זה מיצר את המשר והוא צריך להיות לכל אורך השדה (ראה להלן פ"ד ה"ח). והמלאכת שלמה (פ"ב מ"ו ד"ה בפי') כתב בשם הר"א שגודלו של כל משר צריך להיות שתי אמות על שתי אמות ואין צורך בהרחקה ולאחר אורך שתי אמות אם רוצה לעשות את המשר פחות מרוחב שתי אמות רשאי להצר אותו עד כל שהוא. וראה גם פני אריה (פ"ג ה"א ד"ה משנים); מטה יחיאל (סי' לו) ותוספתא כפשוטה (פ"ב ה"א). לפירוש זה, זו כוונת הירושלמי "ומיצר והולך אפילו כל שהוא"; לפי הר"ש, כוונת הירושלמי שהרחקה – המיצר – תהיה כל שהוא. גם בפי' רבינו נתן אב הישיבה (פ"ב מ"ו) הבין שהשיעור במשנה הוא שיעור רוחב המשרים ועי' גם בריבמ"ץ (פ"ב מ"ו); בס' כלאי זרעים והרכבה פ"ב מ"ו עמ' 238, כתב בדעת הריבמ"ץ שכנראה בין המשרים יש להרחיק ג' תלמים של פתיח; ובזרע הארץ הל' לה כתב שמשמע שלריבמ"ץ אין צריך הרחקה – וכן הבינו בריבמ"ץ התוספתא כפשוטה פ"ב הע' 2 ור"ק כהנא בהר המלך ח"ה עמ' רפח-ט – אמנם מה שלמד מהציוור בריבמ"ץ אינו מובן שהרי הציוור שייך למשנה הבאה; גם הדברים שכתב זרע הארץ בדעת האו"ז נראים סותרים את עצמם) וראה עוד להלן. וראה מה שהקשו על הר"ש מהר"י קורקוס (פ"ד ה"ו) וחזו"א (סי' ה ס"ק יח).

אמות בתחילתו ולאחר מכן מיצר והולך⁴⁰. ורשאי לזרוע כך במשר כל מין ואפילו תבואה⁴¹.

40. רש"ס (פ"ב ה"ד ופ"ב ה"ח עמ' ל ד"ה וכי תימא וראה גם פ"ג ה"ו עמ' מו ד"ה ובתבואה ורש"ס פאה פ"ב ה"א) לר' חייא ורבנן בירושלמי שם ולתוספתא (פ"ב ה"א); וכתב שהעיקר כפירוש הראשון בר"ש (פ"ב מ"ו) ושלר"ש אין צורך בשתי אמות על שתי אמות מרובעות; ניר (פ"ב ה"ד, וראה בירושלמי כ"י ליידין שלא גרס 'על שתי אמות'); כלאי זרעים והרכבה (פ"ב מ"ו ובמבוא עמ' 12 וראה גם עמ' 302 בביאור התוספתא פ"ב ה"ג). רש"ס מבאר שאם רוחבו יותר משתי אמות דינו לא כמשר אלא כשדה (עי' לעיל פ"ג ה"ט הערה 5).

41. רש"ס (פ"ב ה"ד עמ' כב ד"ה ועכשו). רש"ס מוסיף עוד שסביב המשר יש תלם קטן למים, עי' לעיל הע' 1. אך בס' כלאי זרעים והרכבה (שם) כתב שהמשנה עוסקת בשדה בעל שזרעים בו גידולי שדה.

וראה עוד לעיל (1 אות ד ובהע' 32).

עוד כתב הרש"ס (פ"ב ה"ד ופ"ב ה"ח עמ' ל ד"ה וכי תימא ופ"ג ה"ו עמ' מו ד"ה ובתבואה וראה גם רש"ס פאה פ"ב ה"א ומלאכת שלמה וחזון נחום פאה פ"ב מ"א) שאורך המשר צריך להיות מראש השדה ועד סופו או עד רובו (אליבא דת"ק בתוספתא פ"ב ה"א; לר' אלעזר בר שמעון ואבא יוסי בן חנן בתוספתא, אורך המשר בשדה גדולה צריך להיות חמישים אמה). וראה גם ניר (פ"ב ה"ד ופ"ג ה"ב); תוספתא כפשוטה (פ"ב ה"א) ובס' החקלאות בארץ-ישראל בימי המקרא המשנה והתלמוד (עמ' 31).

עוד כתב הרש"ס (שם ד"ה ומשר וד"ה בעשויה) על פי הירושלמי שאין לעשות משר אחד באמצע שדה או סמוך לשדה אחר אלא רק לעשות את כל השדה כולה משרים. ועי' עוד במה שכתב הרש"ס (פ"ג ה"ו ד"ה ובתבואה) בביאור התוספתא (פ"ב ה"ג).

הלכה ז

- א. קרחות גדולות מבית רובע
ב. אופן הזריעה של תשע קרחות בתוך בית סאה
ג. זריעת הקרחות בהרחקה
ד. זריעת הקרחות בהיכר ראש תור
ה. זריעה ללא הרחקה
ו. זריעה בבית סאה שצורתו שונה
ז. גודל הקרחות והמרחק שביניהן

רמב"ם

רצה לעשות שדהו קרחתי קרחת מכל
מיז ומיז לא יעשה בתוך כל בית
סאה יתר על תשע קרחות, כל קרחת
מהן בית רובע³ ונמצא רחוק בין כל
קרחת וקרחת קרוב לעשר אמות
פחות רביע, שכל בית סאה חמשים על
חמשים⁴.

א. קרחות גדולות מבית רובע

רמב"ם לא יעשה בתוך כל בית סאה יתר על
תשע קרחות, כל קרחת מהן בית רובע.

ראי"ה וה"ה אם רוצה לעשות קרחות יותר גדולות, ושיהיו פחות
מתשע לבית סאה⁵; רק שיהיה שיעור כזה של ריחוק שבין
קרחת וקרחת, של קרחת לבית רובע בתשע קרחות, מפסיק בין
המינים⁶, ושלא יהיו נוגעים הזרעים

1. ראה להלן הלכה ח.
2. תבואה, ירק ומינים שעליהם מתפשטים (רש"ס פ"ד ה"ז ד"ה כ"ד וד"ה תשע) וראה כס"מ (כאן). והחזו"א (סי' ו ס"ק יב) הסתפק האם דין זה שאין עושים עשר קרחות בבית סאה נוהג גם בירק.
3. משנה (פ"ב מ"ט) כחכמים. (ורש"ס פ"ב ה"ז ד"ה ולענין, כתב שקי"ל כר' אליעזר בן יעקב שם במשנה שמשנתו קב ונקי, ותמה על הרמב"ם כאן, וראה תוי"ט פ"ב מ"ט ד"ה עשר ולהלן הע' 4).
4. רמב"ם (פיה"מ פ"ב מ"ט); שו"ע (יו"ד סי' רצז סעי' לג); לבוש עטרת זהב (סי' רצו הלכות כלאי זרעים סעי' לג); חכמת אדם שערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' יט). וראה גם רע"ב (פ"ב מ"ט); עץ החיים (פ"ב מ"ט ד"ה בית) ופנ"מ (פ"ב ה"ט) שהלכה כחכמים.
5. [קכה] תוס' אנשי שם (פ"ב מ"ט ד"ה מקרחת).
6. ראה להלן אות ג.

של המינים החלוקים בשום מקום.⁷

ב. אופן הזריעה של תשע קרחות בתוך בית סאה

1. זריעת הקרחות בהרחקה

ראייה ואופן הזריעה של תשעת הקרחות הללו בתוך הבית סאה, מקרחת לבית רובע, צריך להיות באופן כזה, שהבית סאה שהוא חמישים על חמישים אמה, יחלק אותה לחמש שורות, ויהיה הרוחב של כל שורה בית רובע בקירוב, וכל שורה תהיה מחולקת לחמשה חלקים שבזה יהיה בכל חלק ערך של בית רובע בקירוב, וזרע השורות, ראשונה, שלישית וחמישית, ומניח שניה ורביעית בורות, ובשלת השורות שהוא זרע אותן איננו זרע כ"א שלשה רבעים בכל אחת ואחת, באופן שיהיה בכל אחת מהשורות הזרועות רובע מפסיק בין זריעה לזריעה של כל מין ושורה שלמה שיש בה רוחב של רובע מפסקת בין שורה ושורה, ואז אין כל מין נוגע בחבירו כלל בשום אופן, ובכל צד יש בית רובע ריוח בין קרחת הזרועה לחבירתה.⁸

ויש מי שאומר שאין לזרוע בדרך זו.⁹

7. [קכט] ד"ע (וראה להלן אות ב על נגיעת המינים בזוויות); חזו"א (סי' ו ס"ק יא ד"ה וראב"י, אך ראה סק"ג ד"ה ולפי', שכתב שלשיטת הרמב"ם שההרחקה פחות מבית רובע – ראה להלן הע' 16 – אם זרע יותר מבית רובע ירחיק בית רובע שלם וכן אם זרע פחות מבית רובע יכול לזרוע יותר מתשעה מינים אך ירחיק בית רובע שלם).
8. [קל] רמב"ם (פיה"מ פ"ב מ"ט); ור"ש (פ"ב מ"ט ד"ה וחכמים); פי' הרא"ש (פ"ב מ"ט ד"ה וחכמים); רע"ב (פ"ב מ"ט ד"ה וחכמים); 'עלה ישן כתיבה אשכנזית' (במלאכת שלמה פ"ב מ"ט ד"ה וחכמים); בית יעקב (בירב, פ"ד ה"ז); עץ החיים (פ"ב מ"ט ד"ה וחכמים); מהר"א פולדא (פ"ב ה"ז ד"ה וחכמים) בהסבר המשנה; הון עשיר (פ"ב מ"ט ד"ה תשע) בהסבר הירושלמי לדעת הרע"ב; חכמת אדם שערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' יט); תפא"י (פ"ב אות סו) והלכתא גבירתא (פ"ב מ"ט); ערוה"ש (סי' רצז סעי' ג).
9. זרע הארץ (הל' לו) בהסבר הירושלמי לגר"א (באורי הגר"א לירושלמי פ"ב ה"ז). וראה מה שהקשו רש"ס (פ"ב ה"ז ד"ה ונ"ל) ומרה"פ (פ"ב ה"ז ד"ה וחכמים) על שיטת הרמב"ם והר"ש.

2. זריעת הקרחות בהיכר ראש תור

ראייה ויש עוד אופן שמותר לזרוע תשע קרחות אע"פ שאינו מניח ריוח של שורה בין כל מין ומין, והוא שיזרע ע"פ החלוקה הנזכרת, שמחלק את הבית סאה לחמש שורות והשורה לחמשה חלקים מרובעים, בשורה ראשונה שלש קרחות בהפסקה בין כל אחת ואחת מהקרחות בית רובע בקירוב, ובשורה שניה שתי קרחות בהפסקה בין כל אחת ואחת, ואם זרע את השורה הראשונה את הרבעים א' ג' ה', יזרע בשניה ב' ד' ובשלישית ג' לבדה ואח"כ בשורה רביעית חוזר וזורע קרחות ב' וד' ובחמישית זורע את הקרחת השלישית לבדה. ובזה האופן מותר אע"פ שאין שורה בורה מפסקת בין מין למין והם נוגעים זה בזה בזוויות שלהם, מותר בהפסקים כאלה בנגיעת ראש תור כזה¹⁰.

ויש אומרים שאין לזרוע את הקרחות כראש תור¹¹.

10. [קלא] ירושלמי (פ"ב ה"ז) לרבנן ע"פ פנ"מ (פ"ב ה"ט ד"ה היך) ומרה"פ (פ"ב ה"ז ד"ה וחכמים) וכתב כך גם בדעת הרמב"ם; ריבמ"ץ (פ"ב מ"ט ד"ה וחכמי); זהב הארץ (פ"ד אות ח) בדעת הראב"ד (להלן הע' 17). וראה רש"ס (פ"ב ה"ז) ולהלן הע' 17. ורי"א (במלאכת שלמה פ"ב מ"ט סד"ה וחכמים) באר בירושלמי שבמקום שיש עשרים וחמש קרחות שכל קרחת היא בית רובע, זורע בשורה הראשונה קרחת א' ג' ה', בשניה קרחות ב' וד', בשלישית קרחת ה', ברביעית קרחות ב' וד' ובחמישית קרחת א'. ולחם משנה (למשניות, פ"ב מ"ט) באר בירושלמי שמחלק את הבית סאה לעשרים וחמישה ריבועים שווים וזורע בשורה השלישית קרחות א' ג' ה', ובשורה השניה והרביעית זורע קרחות ב' וד', ובשורה הראשונה והחמישית זורע קרחת ג'; וראה מה שקשה על פירוש זה בתוס' אנ"ש (פ"ב מ"ט ד"ה וחכ"א) ואת ההסבר שלו בדברי הירושלמי. ומהר"א פולדא (פ"ב ה"ז ד"ה תלת) באר בירושלמי שזורע בשורה הראשונה קרחות א' ג' ה', בשניה קרחות ב' ד', בשלישית א', ברביעית ב' ה' ובחמישית קרחת א'; ובספר ניר (פ"ב ה"ז) באר שזורע בשורה הראשונה קרחות א' ג' ה', בשניה ב' ד', ברביעית ג' ובחמישית ב', ד'. וראה עוד: שערי תורת ארץ-ישראל (עמ' 47); כלאי זרעים והרכבה (פ"ב מ"ט עמ' 290); קהילות יעקב (זרעים סי' כה); ביאור ר"ח קניבסקי לירושלמי (פ"ב ה"ז ד"ה היאך, ושם בגליונות הגריי"ק פ"ב ה"ז); שמחת תורה (סי' טז); ר"ל מוסקוביץ, "לפתרון של שתי סתומות בירושלמי" (סידרא יא, עמ' 73-80). וראה חזו"א (סי' ו ס"ק יא ד"ה ובירו') שישנן כמה אפשרויות לזריעת תשעה מינים בבית סאה.
11. זרע הארץ (הל' לו); זהב הארץ (פ"ד אות ח) ור"ק כהנא (הר המלך ח"ה עמ' רצ) בדעת

3. זריעה ללא הרחקה

ויש מי שאומר שמחלק את כל הבית סאה לתשעה חלקים, ויעשה שלוש שורות ובכל שורה שלושה חלקים, ויזרע בכל חלק מין אחר ואת החלק האמצעי ישאיר פנוי¹².

4. זריעה בבית סאה שצורתו שונה

יש מי שאומר שאין צורה מוכרחת לבית סאה והוא יכול להיות בכל צורה שהיא ובלבד שלא ימצא שטח שמחזיק בית סאה ויהיו זרועים בו עשרה מינים, וירחיק בית רובע בין המינים¹³.

ג. גודל הקרחות והמרחק שביניהן

ראי"ה ושיעור בית רובע הוא עשר אמות וחומש אמה על עשר אמות וחומש אמה¹⁴, וכשהוא זורע תשע קרחות שכל אחת היא בית רובע, נמצא שמקום המבדיל שבין קרחת וקרחת הוא עולה קרוב לעשר אמות פחות רביעי¹⁵ כמבואר בהלכה זו, שהוא פחות מבית רובע¹⁶.

הרמב"ם והר"ש וראה תוי"ט (פ"ב ה"ט ד"ה עשר); עץ החיים (פ"ב מ"ט ד"ה עוד); הון עשיר (פ"ב מ"ט ד"ה ועשר); תפא"י (פ"ב אות סו) ופני אריה (פ"ב ה"ז ד"ה האיד). והחזו"א (סי' ו' ס"ק יג ד"ה והר"מ) כתב שגם לרמב"ם והר"ש יכול לזרוע כמו הצורה שבירושלמי.

12. פי' רבנו נתן אב הישיבה (פ"ב מ"ט) לחכמים. וראה על אופן זריעה נוסף בשיטת הגר"א להלן הע' 19.

13. חזו"א (סי' ו' ס"ק יא וס"ק יב ד"ה והנה וס"ק א ט, דיני כלאים אות יט). וכשהשטח גדול מבית סאה מותר לעשות עשר קרחות, וכל שטח חרב החבוש בזרוע משני צדדים זה כנגד זה, נמדד עם הזרוע להחשב יותר מבית סאה להתיר עשרה מינים (חזו"א סי' ו' ס"ק יב ד"ה והא וד"ה ונראה, עיי"ש עוד).

14. ראה לעיל (פ"ג ה"ט אות ה).

15. 9.7 אמות.

16. רמב"ם (פיה"מ פ"ב מ"ט); רדב"ז (כאן); בית יעקב (בירב, פ"ד ה"ז); פנ"מ (פ"ב ה"ט ד"ה היך); הלכתא גבירתא (פ"ב מ"ט, וראה תפא"י אות סו ואות לז); ערוה"ש (סי' רצז סעי' נ); ארץ חמדה (ב, ח"א מדור ו, טבלאות וראה פ"ד); ועיי' תוי"ט (פ"ב מ"ט ד"ה תשע), ולדעתו הצורך בהרחקת בית רובע שלם בתבואה (משנה פ"ב מ"י; ראה לעיל רמב"ם פ"ג ה"ט) הוא בקרחות בודדות ולא בהרבה קרחות (וראה תוס' אנ"ש פ"ב מ"ט ד"ה תשע); אך החזו"א (סי' ו' ס"ק יג) כתב שלשיטת הרמב"ם גם כשזרוע רק שני מינים שכל

ויש מי שמפרש להיפוך, שמקום הזרע אינו מותר שיחזיק כ"א עד קרוב לעשר אמות פחות רביע, שהוא פחות מבית רובע, והחלק המבדיל בין המינים צריך שיהיה בית רובע שלם, שהוא עשר אמות וחומש אמה על עשר אמות וחומש אמה, כמו שאמרנו¹⁷.

ויש מי שאומר שהן השטח הזרוע והן השטח המבדיל בין המינים הם בגודל עשר אמות על עשר אמות¹⁸.

ויש מי שאומר שאין צורך בהרחקה בין המינים השונים ועושה תשע קרחות שכל אחת מהן לא פחות מבית רובע, ואין צורך לזרוע את כל הבית רובע אלא שיהיה לכל מין קרקע בשיעור בית רובע¹⁹.

אחד בית רובע מרובע די בפחות מבית רובע, וכ"פ בארץ חמדה שם וכתב (שם פ"ד ופ"ה וח"ב סי' ט) שקרחת היא מרובע שאין בו שיעור שדה (תשעה קבים לשיטתו) וראה בטבלאות שם ששיעור הרחקה זה הוא גם בין קרחת למשר או ליחיד בתבואה ובין קרחת תבואה לקרחת ירק (וראה לעיל פ"ד ה"ו הע' 17). וראה עוד על שיטת הרמב"ם לעיל (הע' 7).

17. [קלב] ראב"ד ע"פ מה"פ (פ"ב ה"ז ד"ה וחכמים); ההרחקה בית רובע היא כדין תבואה בתבואה (ראה לעיל פ"ג ה"ט); וראה הון עשיר (פ"ב מ"ט ד"ה ועשר). גם דעת החזו"א (סי' ו ס"ק יא-יב וס"ק א, דיני כלאים אות יט) שיש להרחיק בית רובע בין מיני תבואה (או תבואה וירק) הזרועים בשטחים מרובעים (וגם אם שטחם פחות מבית רובע אך יותר מששה על ששה טפחים; וכן בין מרובע תבואה או ירק ליחיד תבואה יש להרחיק עשר אמות וחומש). וראה רש"ס (פ"ב ה"ז) שבאר בדעת חכמים במשנה שהשטח הזרוע והשטח החרב שניהם בגודל בית רובע וכתב שכך פירש גם רב שלמה ב"ר מאיר בן סהולה. וראה לעיל הע' 10 ובשיטות המוזכרות שם המבארות את אופן הזריעה שבירושלמי. וראה להלן הע' 18 על שיטת הר"ש.

18. תוי"ט (פ"ב מ"ט ד"ה תשע) בדעת הרע"ב (פ"ב מ"ט); שעושה בבית סאה עשרים וחמש קרחות שוות, וראה ר"ש ורא"ש (פ"ב מ"ט); וכן פירש מהר"א פולדא (פ"ב ה"ז ד"ה וחכמים) במשנה, וראה לחם משנה (למשניות, פ"ב מ"ט) וסידרא יא (הנ"ל סוף הע' 10, בהע' 4). ובארץ חמדה (ב, ח"א מדור ו פ"ד ופ"ה) הבין בר"ש שגם לדעת חכמים במשנה השטח הזרוע והשטח המבדיל בין המינים הוא בית רובע (עשר אמות ושני טפחים ומחצה אורך על עשר אמות רוחב); ראה גם כלאי זרעים והרכבה (פ"ב מ"ט עמ' 287-288); דרך אמונה (פ"ד ס"ק מט) וארץ הבחירה (פ"ב מ"ט).

19. גר"א (שנו"א פ"ב מ"ט וראה מ"ו) לדעת חכמים במשנה, ועי' בבאורי הגר"א לירושלמי (פ"ב ה"ז).

הלכה ח

א. קרחת שאינה ריבוע

רמב"ם

ומה בין המשר לקרחת¹, שהמשר ארוך²
והקרחת מרובעת³.

א. קרחת שאינה ריבוע

רמב"ם שהמשר ארוך והקרחת מרובעת.

ראייה ומשמע דלא סגי שיהיה ארכו יתר על רחבו לצאת ע"י זה מכלל קרחת ולהכנס בכלל משר, אלא שיהיה תלם מפולש בכל אורך השדה, הא פחות מזה דין קרחת יש לו⁴. יש מי שאומר שקרחת איננה דוקא מרובע שווה צלעות ממש, וגם מרובע בגודל שתיים עשרה אמות ומחצה על שמונה אמות ושליש נחשב מרובע⁵. ויש מי שאומר שכל שאורכו עודף על רוחבו אפילו במקצת, שוב אין תורת מרובע עליו ודינו כמשר⁶.

1. הרוצה לזרוע שדהו משר משר מכל מין מרחיק בין כל משר ומשר רק שתי אמות על שתי אמות ומיצר והולך (ראה לעיל ה"ו); ואילו אם רצה לעשות שדהו קרחת קרחת מכל מין ומין מרחיק קרוב לעשר אמות פחות רביע (ראה לעיל ה"ז).
2. ראה לעיל (פ"ד ה"ו הע' 1).
3. רמב"ם (פיה"מ פ"ב מ"ט ומ"ו); שו"ע (יו"ד סי' רצז סעי' לג); לבוש עטרת זהב (סי' רצו הלכות כלאי זרעים סעי' לג). וראה ירושלמי (פ"ב ה"ד). וראה: תפא"י (פ"ב אות סו ואות לז, וראה תפארת יעקב פ"ב מ"ו ד"ה א"ג); תוס' אג"ש (פ"ב מ"ט ד"ה תשע); משנה ראשונה (פ"ב מ"ו ד"ה בש"א).
4. [קלג] שנו"א (הארוך, פ"ב מ"ו); ת"י (תפא"י פ"ב אות לז); ועי' לעיל (פ"ד ה"ו הע' 39).
5. תוי"ט (פ"ב מ"ט ד"ה קרחת); מלאכת שלמה (פ"ב מ"ט ד"ה וחכמים) בשם רי"א; וראה קול הרמ"ז (פ"ב מ"ט ד"ה ומכל); תפא"י (בועז פ"ב אות יא) וזהב הארץ (פ"ד אות ט). ועי' לעיל (פ"ד ה"ז הע' 16-18).
6. ארץ חמדה (ב, ח"א מדור ו פ"ה) בדעת הרמב"ם כאן ועי' לעיל (פ"ד ה"ז הע' 16). וכן דעת החזו"א (דיני כלאים אות ט, סי' ו ס"ק א, ח-יד, יז) ועי' לעיל (פ"ד ה"ז הע' 17).

פרק רביעי - הלכה ח

ויש מי שאומר שעיקר ההבדל בין משר לקרחת הוא בגודלם ולא בצורתם: משר שיעורו לא יותר משתי אמות על שתי אמות מרובעות⁷ והוא יכול להיות גם ריבוע, וקרחת היא מרובע שאין בו שיעור שדה ואף שאורכו עודף על רוחבו⁸.

7. ראה לעיל פ"ד ה"ו אות ג.

8. ארץ חמדה (ב, ח"א מדור ו פ"ד ופ"ה) בדעת הר"ש והראב"ד, עי' לעיל (פ"ד ה"ז הע' 18).

חוקות הארץ

הלכה ט

- א. ההרחקה בין המינים ואופן הזריעה**
1. הסוברים שיש להרחיק טפח וחצי
  2. הסוברים שיש להרחיק שלושה טפחים
  3. הסוברים שיש להרחיק טפח
  4. הסוברים שיש להרחיק ששה טפחים
5. הסוברים שאין צורך בהרחקה ליד חלקה גדולה
- ב. זריעה כראש תור ללא הרחקה**
- ג. זריעת יותר מחמישה מינים בהרחקה הראויה**
- ד. בערוגה שאינה ששה על ששה טפחים**
- ה. הרחקה בין ירקות שאינם בערוגה**

רמב"ם

מיני ירקות שאין דרך בני אדם לזרוע מהם אלא מעט מעט כמו שבארנו מותר לזרוע מהם אפילו חמשה מינין בתוך ערוגה אחת שהיא ששה טפחים על ששה טפחים. והוא שיזרע ארבעה מינין בארבע רוחות ערוגה ואחד באמצע² וירחיק בין כל מיין ומיין כמו טפח ומחצה כדי שלא יינקו זה מזה³. אבל יתר על חמשה מינין לא יזרע ואף על פי שמרחיק ביניהם לפי שמינין הרבה בערוגה כזו הרי הן כנטועין בערבוביה⁴.

1. ראה לעיל רמב"ם פ"א ה"ט. וראה להלן רמב"ם פ"ד הי"ג. ראה מקדש דוד (סי' סא אות ה ד"ה וכן) שכתב ע"פ הירושלמי (פ"ג ה"א) שכשם שירקות נזרעים חמישה מינים בערוגה כך חמישה מיני תבואה נזרעים בבית רובע, וראה תוי"ט (פ"ב מ"ט ד"ה עשר); מהר"א פולדא (פ"ג ה"א ד"ה מהו); חזו"א (סי' ו ס"ק יח); אמונת יוסף (פ"ג ה"א ד"ה מהו להקריח בית) ומטה יחיאל (סי' סד); אך ראה מרכבת המשנה (פ"ד ה"ט) ואמונת יוסף (הוספה לפרק ערוגה ד"ה מה שהביא) שכתבו שלדעת הרמב"ם כאן הרי זה אסור. ועי' ארץ חמדה (ב, ח"א מדור ו פ"ו וח"ב סי' ח וסי' יא).
2. משנה כלאים (פ"ג מ"א) ושבת (פ"ט מ"ב); תוספתא (פ"ב ה"ט); רי"ף (שבת לד ע"ב בדפי הרי"ף); רא"ש (שבת פ"ט סי' א).
3. ראה בבלי שבת פד ע"ב-פה ע"א.
4. סמ"ג (ל"ת רעט); שו"ע (יו"ד סי' רצז סעי' לד); חכמת אדם שערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' כה).

א. ההרחקה בין המינים ואופן הזריעה

1. הסוברים שיש להרחיק טפח וחצי

רמב"ם וירחיק בין כל מין ומין כמו טפח ומחצה⁵.

ראייה ונראה שהוא זורע לדעה זו בצדדים באופן כזה שיהיה מין א' רחוק מחבירו כמו טפח ומחצה וה"ה באמצע יכול לזרוע כמה שירצה ממין אחד רק שיהיה הפסק של טפח ומחצה מכל צד⁶.

2. הסוברים שיש להרחיק שלושה טפחים

ראייה ויש מי שמפרש שטפח ומחצה שאמרו היינו לא שיהיה די בריחוק חלל של טפח ומחצה בין מין למין, אלא שזה הוא שיעור היניקה שכל מין מהזרעים יונק, וצריכין להרחיק שיעור כזה שלא יתערבו היניקות של המינים זה בזה. ולפי זה צריכה ההרחקה להיות שלשה טפחים כדי שתהיה יניקה של טפח ומחצה לכל מין. אלא שלדעה זו שיעור זה של יניקה של טפח ומחצה הוא עם המקום של הזרעים בעצמם⁷. ולפי זה אינו יכול

5. וכן דעת הר"ש ופי' הרא"ש (פ"ג מ"א). וראה גם: גנזי קדם (ה ס' לה, מובא בספר הליקוטם ברמב"ם מהדו' פרנקל כאן); ר"ח (שבת פה ע"א, ראה ראב"ד כאן); שו"ת ר"י מיגאש (ס' כו); רמב"ם (פיה"מ כלאים פ"ג מ"א, שבת פ"ט מ"א); פי' רבינו פרחיה (שבת פד ע"ב); ריב"מ"ץ (פ"ג מ"א); כפתור ופרח (פרק נו-נז); רע"ב (כלאים פ"ג מ"א); לבוש (עטרת זהב ס' רצו הלכות כלאי זרעים סעי' לד); פני משה ומראה הפנים (כלאים פ"ג ה"א ושבת פ"ט ה"ב); תפא"י (כלאים פ"ג אות ג ושבת פ"ט אות יא) והלכתא גבירתא (פ"ג מ"א); חזו"א (ס' ז ס"ק כה ד"ה דינים ודיני כלאים אות א). לשיטה זו, טפח וחצי אינו כולל את מקום הזרעים (ר"ש שם; אך עי' רמב"ן שבת פד ע"ב ד"ה והוי).

6. פני יהושע (שבת פד ע"ב ד"ה במשנה) וערוה"ש (ס' רצז סעיף ג) בדעת הרמב"ם כאן, וראה חזו"א (ס' ז ס"ק כה).

7. [קלד] רדב"ז (כאן); וכרש"י (שבת פד ע"ב - פה ע"א). לדעת רש"י, יש לעשות היכר בין מין למין שיראו לא מעורבבים: זריעה ברוח נפרדת היא היכר (וראה להלן אות ב), ולחילופין יש להרחיק כשיעור יניקה - טפח וחצי לכל מין (ס"ה שלושה טפחים) - ומשמע שלדעתו גם הרחקה זו היא היכר (וכ"כ הרע"ב שבת פ"ט מ"ב, מהר"א פולדא²⁹³ פ"ג ה"א ד"ה ערוגה ומנחת בכורים פ"ב ה"י ד"ה ששה). לעומת זאת, יש הסוברים שלעולם יש להרחיק בין מין למין שיעור יניקה שהוא שלושה טפחים (רבנו תם בספר

חוקות הארץ

לזרוע כ"א גרעין אחד מכל צד, אלא שבצדדים של הערוגה יכול לזרוע גרעינים לכל אורך של כל רוח, ונמצא שמקום הגרעין היחידי מתחשב הוא ג"כ בתוך אותו טפח ומחצה של שיעור ההרחקה של היניקות, ובאמצע ג"כ גרעין אחד⁸. וצריך להרחיק בזווית שיעור טפח ומחצה לכל אחד מן המינים, ונראה כיון שההרחקה היא מפני היניקות, כשיש הפסק של שלשה טפחים באלכסון בין הזרעים של כל רוח בזווית די בזה⁹.

3. הסוברים שיש להרחיק טפח

ויש אומרים שיש להרחיק טפח בין המינים¹⁰.

4. הסוברים שיש להרחיק ששה טפחים

יש מי שפירש שיש להרחיק ששה טפחים בין מינים שונים שברוחות מנוגדות בערוגה,

הישר מהדו' שלזינגר סי' רסז; תוס' שבת פה ע"א ד"ה וקים וד"ה אמר; תוס' פסחים לט ע"ב ד"ה ערוגה; תוס' ב"ק נה ע"א ד"ה אלא מעתה; תוספות הרשב"א פסחים לט ע"ב ד"ה ערוגה; ר"י מלוניל שבת לד, ב; רמב"ן שבת פד ע"ב; רשב"א במהר"י קורקוס כאן; וראה גם: פי' ר"נ אב הישיבה פ"ג; בעה"מ שבת לד ע"ב בדפי הרי"ף ד"ה מנין; אגודה ב"ק סי' עה; מהר"י קורקוס כאן וכסף משנה להלן הל' י' ומראה הפנים פ"ב ה"ח ד"ה חד וערוה"ש סי' רצז סעי' נג, בדעת הראב"ד. לשיטה זו יש שהבינו ששיעור יניקה הוא שלושה טפחים וצריך שאחד לא יינק מגופו של השני ואין צורך שגם היניקות לא יתערבו (רמב"ן שם; מאירי שם; רשב"א שבמהר"י קורקוס כאן וכ"מ ברשב"א ב"ב יט ע"ב ד"ה אמר ר' חגא; ריטב"א שבת פד ע"ב; חידושי הר"ן שבת פד ע"ב). ויש שכתבו ששיעור יניקה הוא טפח וחצי ויש להרחיק בין מין למין שיעור יניקת כל מין, טפח וחצי לזה וטפח וחצי לזה, ס"ה שלושה טפחים (פירוש הריב"ן פסחים לט ע"ב, פסקי הרי"ד שבת פד ע"ב, נמוקי יוסף שבת פד ע"ב, ועי' תוס' חכמי אנגליה פסחים לט ע"ב, ריבב"ן שבת פד ע"ב וחינוך מצוה רמה). ועי' המיוחס לר"ן (שבת פד ע"ב – פה ע"ב).

8. [קלה]. ד"ע ע"פ ר"ש (פ"ג מ"א) לדעה זו (ראה רדב"ז שם בדעת רש"י).

9. ראה להלן אות ב.

10. אוצר הגאונים (שבת סי' רסט); שיטת רב סעדיה גאון (הובאה בר"ח שבת פה ע"א ד"ה ועיקר); רדב"ז (כאן, בהסבר הראשון) בדעת הראב"ד כאן. וראה הלכות ארץ ישראל מן הגניזה (עמ' מב).

ובאמצע מותר לזרוע עוד גרעין אחד¹¹.

5. הסוברים שאין צורך בהרחקה ליד חלקה גדולה

ויש הסוברים שחלקת ירק שגודלה בשיעור של ששה על ששה טפחים לפחות, מותר לזרוע מינים אחרים בסמוך לה ללא הרחקה¹².

ב. זריעה כראש תור ללא הרחקה

יש אומרים שמותר לזרוע חמישה מינים בערוגה שגודלה ששה על ששה טפחים ללא הרחקה, כשיש היכר ביניהם כצורת ראש תור¹³. ויש אוסרים¹⁴.

11. שנות אליהו (פ"ג מ"א, באור על הערוגה, בהסבר הראשון). ועיי' מה שהקשה חזו"א (סי' ז ס"ק יד).

12. כך באר את אופן הזריעה במשנת הערוגה השנות אליהו (כלאים פ"ג מ"א ושבת פ"ט מ"ב, ועיי' ביאור הגר"א יר"ד סי' רצז ס"ק מג) וראה רש"ס (פ"ג ה"א); ניר (כלאים פ"ג ה"א ושבת פ"ב ה"ט) ותוספתא כפשוטה (פ"ב עמ' 616). ועיי' חזו"א (סי' ז ס"ק טו) שהקשה על שיטה זו. ובחוקות עולם (סוף נתיב ז וראה נתיב ו סעי' יג בהערה) כתב שהרוצה לסמוך על שיטה זו אין למחות בידו, ואם יעשה גם צורת הפתח (ראה לעיל פ"ג ה"ט"ו אות י) ודאי יכול לסמוך ע"ז בלי ספק.

13. ראה: רמב"ם (פיה"מ כלאים פ"ג מ"א ושבת פ"ט ה"ב); רש"י שבת (פד ע"ב - פה ע"א, ראה תחילת הע' 7 שזורע ברוחות נפרדות); פי' רבינו פרחיה (שבת פד ע"ב); המיוחס לר"ן (שבת פה ע"ב); רע"ב (כלאים פ"ג מ"א ושבת פ"ט מ"ב); רדב"ז (כאן) בדעת הרמב"ם (וראה רדב"ז להלן הלכה טו); רש"ס (פ"ג ה"א); מלאכת שלמה (פ"ג מ"א); מראה הפנים (פ"ג ה"א ד"ה כולהן) בדעת הרמב"ם; קרבן העדה (שבת פ"ט ה"ב); שנות אליהו (פ"ג מ"א, באור על הערוגה) בדעת התוס' והרמב"ם; מנחת בכורים (פ"ב הי"א ד"ה ששה); תפא"י (כלאים פ"ג מ"א אות ב ושבת פ"ט מ"ב אות יא) והלכתא גבירתא (פ"ג מ"א); זרע הארץ (הל' לז) בדעת הרמב"ם; זהב הארץ (פ"ד אות יב); מטה יחיאל (סי' ס) בדעת הרמב"ם; ועיי' תוי"ט (פ"ב מ"ט ד"ה עשר ופ"ג מ"א ד"ה ומ"ש לפי); שפת אמת (שבת פד ע"ב ד"ה גם) וחזו"א (סי' ז ס"ק יג ד"ה והנה). על היכר ראש תור ראה לעיל פ"ג הי"ח.

14. כך עולה מדברי הראשונים הדורשים הרחקה בין כל המינים (עיי' בשיטות הראשונים בהערות 5-7): פירוש הריב"ן (פסחים לט ע"ב); תלמידי רש"י (בריטב"א שבת פד ע"ב ד"ה מתניתין); ריבמ"ץ, ר"ש ופי' הרא"ש (פ"ג מ"א); ר"ת (בספר הישר מהדו' שלזינגר סי' רסז); תוספות (שבת פה ע"א ד"ה אמר רב); פסקי רי"ד (שבת פד ע"ב); רמב"ן (שבת פד ע"ב); כפו"פ (פרק נו). כך גם במרכבת המשנה (פ"ד ה"ט) ואמונת יוסף (הוספה לפרק ערוגה, ועיי' פ"ג ה"א) בדעת הרמב"ם, לחם שמים (פ"ג מ"א ד"ה ואולם); ערוה"ש (סי'

ג. זריעת יותר מחמישה מינים בהרחקה הראויה

רמב"ם אבל יתר על חמשה מינין לא יזרע ואף על פי שמרחיק ביניהם¹⁵.

ויש אומרים שמתר לזרוע בערוגה שגודלה ששה על ששה טפחים אף יותר מחמישה מינים אם מרחיק ביניהם כראוי¹⁶.

ד. בערוגה שאינה ששה על ששה טפחים

יש אומרים שבערוגה שגודלה פחות מששה על ששה טפחים אסור לזרוע חמשה מינים אף אם מרחיק ביניהם כראוי¹⁷. ויש שמשמע מדבריהם שמתר¹⁸.

רצז סעי' נג וסעי' נז); חדושים ובאורים (כלאים סי' יג) וארץ חמדה (ב, ח"א מדור ו פ"י וח"ב סי' ח אות יא-ג); וראה שנות אליהו (פ"ג מ"א) ובדברי הרב לעיל (אות א) והתורה והארץ (ה, עמ' 49 הע' 5) ועי' חזו"א (סי' ח ס"ק א) בדעת הרמב"ם. ועי' להלן הלכה טו.

15. וכן סוברים: ר"ח (שבת פה ע"א); בעל המאור (שבת פד ע"ב ד"ה מנין); ר"ת (ספר הישר, מהדו' שלזינגר סי' רסז); ר"י (תוספות פסחים לט ע"ב ד"ה ערוגה; תוספות הרשב"א פסחים לט ע"ב ד"ה ערוגה; תוספות שבת פה ע"א ד"ה וקים, בתירוץ הראשון); ר"ש (כלאים פ"ג מ"א); תוס' הרא"ש (שבת פה ע"א ד"ה וקים); רמב"ן (שבת פד ע"ב ד"ה הא); מאירי (שבת פד ע"ב ד"ה המשנה השלישית, בתירוץ השני בשם 'ויש מתרצים', וראה להלן הע' 19); רדב"ז (כאן, ד"ה אבל); מהר"י קורקוס (להלן הי"ב); לחם משנה (למשניות, פ"ג מ"א ד"ה ערוגה); תפא"י (כלאים פ"ג אות ג ושבת פ"ט אות יא); ערוה"ש (סי' רצז סעי' נא וסעי' נז-נח); חזו"א (סי' ז ס"ק כה ועי' ס"ק יט); אמונת יוסף (פ"ג ה"ב ד"ה גובל, והוספה לפרק ערוגה); ארץ חמדה (ב, ח"א מדור ו פ"ט וח"ב סי' ח אות יג וסי' ז אות ה); דרך אמונה (פ"ד ס"ק נב וס"ק נו).

16. שו"ת ר"י מיגאש (סי' כו ד"ה תנן); ריבמ"ץ (פ"ג מ"א ד"ה ערוגה); ר"ת (ספר הישר מהדו' שלזינגר סי' רסז, ע"פ כ"י המובא שם בהערה 5); תוספות (שבת פה ע"א ד"ה וקים, בתירוץ השני); רמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"א); ר"י מלוניל (שבת דף לד, ב); חינוך (מצוה רמה); מאירי (שבת פד ע"ב ד"ה המשנה השלישית, בתירוץ הראשון); רע"ב (כלאים פ"ג מ"א סד"ה ערוגה). וכ"מ ברש"י (שבת פד ע"ב ד"ה ואחת באמצע, וראה חדושים ובאורים כלאים סי' יג אות ג) וכ"מ בפסקי הרי"ד (שבת פד ע"ב ד"ה מאי) וראה גם במיוחס לר"ן (שבת פ"ד ע"ב סד"ה מנין). וראה זרע הארץ (הל' לז) ובדברי הרב בחידושים להלכה.

17. ר"ש ופי' הרא"ש (פ"ג מ"א); חזו"א (סי' ז ס"ק כה); דרך אמונה (פ"ד ס"ק ט).

18. רמב"ם (פיה"מ פ"ג ה"א); חדושים ובאורים (כלאים סי' יג אות ג) בדעת רש"י ותוס', שמתר חמישה מינים בערוגה שגודלה חמישה על חמישה טפחים (ועי' תוס' שבת פה

יש אומרים שבערוגה שגודלה יותר משה על ששה טפחים מותר לזרוע יותר מחמישה מינים אם מרחיק ביניהם כראוי¹⁹. ויש מי שאומר שאין לזרוע יותר מחמישה מינים גם בערוגה שגודלה יותר משה על ששה טפחים²⁰.

ה. הרחקה בין ירקות שאינם בערוגה

יש אומרים שהרחקה הדרושה בין שני מיני ירקות - שאינם בשיעור שדה²¹ - היא טפח וחצי²². ויש מי שסובר שאין להתיר בהרחקה כזו אם הירקות זרועים על פני שטח גדול משיעור ששה על ששה טפחים²³. ויש מי שאומר שההיתר להרחיק טפח ומחצה הוא רק בזריעת ירקות כהלכתם בערוגה²⁴.

- ע"א ד"ה וקים); ועי' חזו"א (סי' ז ס"ק יט) ובמכתב החזו"א (בהוספה לאמונת יוסף בפרק ערוגה, אות ו).
19. חזו"א (סי' ז ס"ק יט); וראה גם מאירי (שבת פה ד"ה זהו ביאור ההלכה, ועי' מה שהבינו בדבריו אמונת יוסף הוספה לפרק ערוגה ד"ה אמנם וד"ה ומש"כ במאירי, זהב הארץ פ"ד אות יז ד"ה הרוצה וד"ה והטעם, ודרך אמונה באור ההלכה פ"ד ה"ט ד"ה בערוגה כזו, אך החזון איש במכתב בהוספה לאמונת יוסף בפרק ערוגה כתב שבמאירי יש ט"ס וצ"ל "בערוגה גדולה כזו" וכדברי הרמב"ם הכותב "בערוגה כזו"); ועי' מטה יחיאל (סי' סג ס"ק א).
20. אמונת יוסף (הוספה לפרק ערוגה) בדעת הרמב"ם כאן, ועי' אמונת יוסף (פ"ג ה"א ד"ה מנין); ועי' תפא"י (פ"ג אות ו) והלכתא גבירתא (פ"ג מ"א); חדושים ובאורים (כלאים סי' יג אות ו ד"ה ויש) וזהב הארץ (פ"ד אות יז ד"ה הרוצה וד"ה והטעם). ועי' לעיל פ"ד ה"ו והע' 32.
21. ראה לעיל פ"ג ה"י.
22. רמב"ם (פיה"מ כלאים פ"ג מ"א); כפ"פ (פרק נז); הרב בשו"ת דעת כהן (סי' רלד אות א); חזו"א (סי' ו ס"ק א, סי' ז ס"ק כה, סי' ח ס"ק ה וס"ק ח, דיני כלאים אות א); דרך אמונה (פ"ד ה"ט ס"ק נב ובאור ההלכה ד"ה מיני ירקות); מקור חיים (השלם, ח"ה פ' רסז סעי' ח); הרב מרדכי אליהו (התורה והארץ ה, עמ' 48); וראה חוקות שדה (תלמי שדה אות כח).
23. ארץ חמדה (ב ח"א מדור ו פ"ט) בדעת הרמב"ם כאן, ובטבלאות לא הביא כלל היתר זה וראה ארץ חמדה (ב ח"ב סי' ח) וכתב שם שלשיטת הר"ש גם כשמין אחד הוא בשיעור ערוגה אין להתיר.
24. אמונת יוסף (הוספה לפרק ערוגה) וכן בערוגה שגודלה יותר משה טפחים ובלבד ששטחה אינו גדול עד שיהיה בו כדי לזרוע ששה טפחים מכל מין.

חידושים

רמב"ם מיני ירקות שאין דרך בני אדם לזרוע מהם אלא מעט מעט כמו שבארנו מותר לזרוע מהם אפילו חמשה מינין בתוך ערוגה אחת שהיא ששה טפחים על ששה טפחים. והוא שיזרע ארבעה מינין בארבע רוחות ערוגה ואחד באמצע וירחיק בין כל מין ומין כמו טפח ומחצה כדי שלא יינקו זה מזה. אבל יתר על חמשה מינין לא יזרע ואף על פי שמרחיק ביניהם לפי שמינין הרבה בערוגה כזו הרי הן כנטועין בערבוביה.

ראי"ה והראב"ד בהשגות משיג וכתב שלא מצא בשום מקום זה השיעור של הרחקת טפח ומחצה.

והנה בעצם הדבר הם חלוקים בגדרי הכלאים. דהנה איסור כלאים מורכב משני יסודות: א. יניקת הזרעים זו מזו; ב. מראית העין החיצוני שנראה כנזרעים בערבוביא. והרמב"ם סובר שהעיקר הוא המראית עין והראב"ד אזיל בטר יניקה.

והנה לקמן הלכה י"ב כתב הרמב"ם: "היתה הערוגה ששה על ששה והיה לה גבול גבוה טפח ורחב טפח סביב מותר לזרוע בה אפילו שמנה עשר מינין שלשה על כל גבול וגבול וששה באמצע". והנה כבר ביארנו שלהראב"ד העיקר הוא ההרחקה², [ו]מה שאמרו לעיל חמשה הוא לפי שהחשבון עולה כך, אבל הרמב"ם כתב להדיא לעיל דיותר אסור³.

ולפ"ז הא דקתני בסיפא דמתניתין ששה באמצע⁴, להראב"ד קאי דוקא אליבא דר' יהודה⁵, אבל לרמב"ם דהיכא דאיכא עירבוביה אסור אפילו בהפסק טפח ומחצה, אפ"ל דסתם משנה הוא, אף אליבא דחכמים, וכך

1. ראה בדברי הרב בחידושים לפ"ב ה"א.
2. כשיעור היניקה.
3. ראה לעיל אות ג.
4. פ"ג מ"א.
5. כיון שלחכמים אין יניקה רק בחמישה.

שיערו הם⁶.

ולפ"ז יצא דהראב"ד יפסוק כחכמים ומותר לזרוע רק שלשה עשר⁷.

ובזה אתי שפיר דיוק הרמב"ם שכתב בהלכה י"ג: "ואסור לזרוע בערוגה מיני זרעים בענין זה מפני שהן נראין כלאים, אבל מיני ירקות הואיל ואין דרך בני אדם לזרוע מהן אלא מעט מעט הרי זה מותר כמו שבארנו". דהרמב"ם לשיטתו שהעיקר הוא מראית העין⁸.

וראיה לשיטת הרמב"ם ממתניתין דאפונים ואפונים הגמלונים⁹, (דבשטות) [דבפשטות] משמע אפונים הגמלונים אפונים גדולים¹⁰ והרי זה פלא דגדולים יהיו מותרים בזמן שקטנים אסורין. אולם לרמב"ם אתי שפיר ונאמר דאפונים דרך לזרוען שדות גדולות ואפונים הגמלונים דרך לזרוען מעט מעט.

והר"ש הרגיש בדוחק שיטתו וכתב דצ"ל דאע"פ שהם קטנים הם יונקים טפי מגמלונים¹¹.

6. שכאשר יש לערוגה גבול אף ששה באמצע אינם נראים ערבוביה, ראה תו"ט (פ"ג מ"א ד"ה ומ"ש וכבר) ולהלן פ"ד הי"ב הע' 5.
7. ראה להלן פ"ד הי"ב אות א.
8. ראה להלן פ"ד הי"ג אות א והערה 3.
9. פ"ג מ"ב.
10. ערוך (ערוך אפנין); רמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"ב ד"ה אפונין).
11. ר"ש (פ"ג מ"ב ד"ה גמלונים). ראה על שיטת הר"ש להלן פ"ד הי"ג אות א.

הלכה י

- א. ההיתר כשהטה את העלים
ב. היתר תלם במינים שעליהם
ג. תלם בין עציצים סמוכים
מתפשטים

רמב"ם

בד"א בערוגה שהיא בחרבה ואין שם
זרע חוצה לה אבל ערוגה בין
ערוגות אסור לזרוע בה חמשה
מינין, שאם יזרע בכל רוח מערוגה
זו ובכל רוח מערוגות שסביבותיה
יראה הכל כמעורב, ואם הטה עלין
שבערוגה זו לכאן ועלן שבערוגה
שבצדה מכאן עד שיראו מובדלים
מותר, וכן אם עשה תלם בין כל
ערוגה וערוגה מותר.

1. בבלי שבת (פה ע"א-ע"ב); ראה גם ירושלמי כלאים (פ"ג ה"א). כדברי הרמב"ם כתבו:
סמ"ג (ל"ת רעט); שו"ע (סי' רצז סעי' לה); לבוש (עטרת זהב סי' רצו הלכות כלאי זרעים
סעי' לה); חכמת אדם שערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' כו).
לעניין התלם בין הערוגות, השווה גם לפירוש סוגיית הבבלי של ר"ח (שבת פה ע"ב),
ר"י מיגאש (סי' כו ד"ה אמר וד"ה רב) ר"ת (בספר הישר מהדו' שלזינגר סי' רסז); תוס'
(שבת פה ע"ב ד"ה אמר וד"ה איתביה); בעה"מ (שבת לה ע"א בדפי הרי"ף ד"ה אמר),
מאירי (שבת פה); תוס' הרא"ש (שבת פה ע"ב ד"ה הפקיע וד"ה אמר); ריטב"א (שבת
פה ע"ב ד"ה אמר); וראה אוצה"ג שבת (סי' רע); ורש"י (שבת פה ע"ב) באר שהתלם בתוך
הערוגה ועי' פירוש הרשב"ם (שבת פה ע"ב) והמיוחס לר"ן (שבת פה ע"ב).
על הטיית המינים עי' לעיל פ"ד ה"ה. על התלם, ראה לעיל פ"ג ה"ב.
וראה חזו"א (סי' ח ס"ק יט) שכתב שהיתר התלם הוא רק כששתי הערוגות אינן פחותות
מששה על ששה טפחים; וכשאורך הערוגות יותר מששה טפחים א"צ שיהא ביניהן
הפסק תלם על כל ארכן אלא די בתלם שאורכו ששה טפחים ורשאי להרחיב את הזרוע
באלכסון עד שיפגשו הערוגות בסופן וכן רשאי לקצר את רוחב הערוגה אחר שנמשכה
ששה טפחים ברוחב ששה טפחים. וראה שם בחזו"א שלירושלמי (פ"ג ה"ג, וראה
חזו"א שם ס"ק טז) בערוגה של ששה טפחים הניתרת בתלם אין זורעים רק מין אחד;
וכתב דרך אמונה (פ"ג ציון ההלכה ס"ק קיט) שלרמב"ם כאן מבואר דמהני תלם וצ"ע.
עוד כתב החזו"א שם, שגבול גבוה טפח ורחב טפח מפיסק כמו תלם, וראה להלן פ"ד
ה"ב אות ה. וראה שם עוד על שתי ערוגות סמוכות ואחת גבוהה מחברתה טפח (וראה
גם חזו"א סי' ו ס"ק א ד"ה היכי).

א. ההיתר כשהטה את העלים

רמב"ם ואם הטה עלין שבערונה זו לכאן
ועלין שבערונה שבצדה מכאן עד
שיראו מובדלים מותר.²

ויש הסוברים שהטיית העלים לבדה אינה מתירה.³
ויש אומרים שאין לזרוע כלל מינים שונים בערוגות סמוכות.⁴

ב. היתר תלם במינים שעליהם מתפשטים

ראייה והא שתלם מתיר כשהוא בין כל ערוגה וערוגה, י"א שהוא
דוקא בירקות כאלה שאין עושים זמורות ארוכות, אבל
ירקות שהזמורות והעלים שלהם הם ארוכים ונמשכים
הרבה, אין תלם שבין הערוגות מועיל להתיר לזרוע מינים
שונים בכל ערוגה משום דמחזי כערכוביא ע"י אריכות
הזמורות.⁵ ויש מי שנראה מדבריו שדוקא בשאר ירקות
מועיל התלם המפסיק, אבל

2. וכן דעת ר"ח (שבת פה ע"ב); ר"י מיגאש (סי' כו ד"ה תנן); אוצה"ג שבת (סי' רע בשם
"ויש שפירשו"); בעל המאור (שבת פד ע"ב ד"ה מנין); פירוש בן דורו של רבינו פרחיה
(שבת פה ע"ב ד"ה בנוטה); חינוך (מצוה רמה); מאירי (שבת פה); וכ"מ בריב"מ"ן (כלאים
פ"ג מ"א סד"ה ערוגה); חסדי דוד (פ"ב ה"י) ד"ה מותר; משנה ראשונה (פ"ג מ"ה ד"ה קישות).
וראה מאירי (שם) שכתב שבין הערוגות יש טפח של הגבול (ראה להלן פ"ד הי"ב) ועי'
בראשונים שלעיל.

3. לר"ת (ספר הישר מהדו' שלזינגר, סי' רסז) וכן בתוס' (שבת פה ע"ב ד"ה והא) הטיה
מועילה רק כשיש היכר ראש תור בין הערוגות (וכן בתוס' הרא"ש שבת פה ע"ב ד"ה
והא). לרש"י (שבת פה ע"ב ד"ה בנוטה, לשמואל) ור"ש (כלאים פ"ג מ"א, ראה חזו"א
סי' ז' ס"ק א ד"ה פ"ד); מותר לזרוע בערוגות סמוכות אם זורע בשורות המשוכות
לכיוונים שונים, וראה במיוחס לר"ן שבת (פה ע"א-ע"ב). ובדת אש (פ"ד הל' ט-י) כתב
בדעת הרמב"ם שהיתר הטיית העלים הוא בדיעבד, שאינו מחויב לעקור, אך לכתחילה
אסור לזרוע שמא ישכח ולא יטה את העלים כשיצמחו.

4. אוצר הגאונים (שבת סי' רע י"ש שפירשו); סמ"ג (ל"ת רעט) בשם ר"י. וזוהי שיטת רב
בבבלי שבת שם, לפי הסבר רש"י ור"ת (לעיל הע' 3); וראה פני יהושע (שבת פה ע"ב)
ש"לרש"י קי"ל כרב (ראה גם חדושים ובאורים כלאים סי' יג אות ג). וראה להלן פ"ד
הי"א.

5. [קלו] רדב"ז (פ"ד ה"י).

חוקות הארץ

לא בקשואין ובדלועין ובפול המצרי, כשהם נטועים שורות שורות, בערוגות הסמוכות זו לזו, ע"י הפסק של תלם⁶.

ג. תלם בין עציצים סמוכים

אף לדעת האוסר לזרוע מינים שונים בשני עציצים סמוכים, אם העציצים גבוהים לפחות טפח ומרוחקים זה מזה לפחות כמדת גובהם, ואורכם לפחות ששה טפחים, הרי הם כשתי ערוגות שביניהן תלם ומותר לזרוע בהם מינים שונים של ירק⁷.

6. [קלז] כסף משנה (פ"ד ה"י); מהר"י קורקוס (פ"ד ה"י); ראה שו"ת ר"י מיגאש (סי' כו, ד"ה רב). ועי' לעיל פ"ד ה"א.
7. ראה חזו"א (סי' יג ס"ק טז). וראה לעיל פ"א ה"ב אות ט. וראה את דברי החזו"א שהובאו לעיל בהע' 1 שהיתר התלם הוא רק כששתי הערוגות אינן פחותות מששה על ששה טפחים, ראה לעיל פ"ג ה"ב (אות ז והע' 22).

הלכה יא

א. זריעה חוץ לערוגה כראש תור   ב. זריעה חוץ לערוגה בהרחקה הראויה

רמב"ם

ואסור	לזרוע	חוץ	לערוגה	בלא
תלם	ובלא	נטייה	ואפילו	כנגד
הקרנות	של	ערוגה	שאיין	בהן זרע,
גזירה	שמה	זרע	ארבעת	המינין
בארבע	זויות	ערוגה	ויזרע	מינין
אחרים	חוצה	לה	כנגד	הזויות

ונמצא הכל מעורב.¹

א. זריעה חוץ לערוגה כראש תור

ואסור	לזרוע	חוץ	לערוגה	בלא	תלם
ובלא	נטייה	ואפילו	כנגד	הקרנות	של ערוגה שאיין בהן זרע.

ראי"ה ואפילו אם יהיה התכנית של הזרעים אשר יזרע בצדי הערוגה כראש תור שלפעמים הוא מועיל להתיר בסמיכת שני מינים², זה לא מועיל כי אם בשדה גדולה ולא בערוגה, על כן אפילו באופן כזה של ראש תור, אסור להסמיך את הזרעים בערוגה בלא תלם ובלא נטייה³.

ויש אומרים שמותר לזרוע חוץ לערוגה כראש תור⁴.

ב. זריעה חוץ לערוגה בהרחקה הראויה

יש מי שאומר, שכל זה כשלא הרחיק בין המינים שבערוגות הסמוכות את שיעור

1. בבלי שבת פה ע"א-ע"ב. כרמב"ם כתבו: סמ"ג (ל"ת רעט); שו"ע (סי' רצז סעי' לו).
2. ראה לעיל פ"ג הי"ח.
3. [קלח] גמרא (בבלי שבת פה ע"ב); תוס' (שבת פה ע"ב ד"ה גזירה וד"ה והא איכא); סמ"ג (ל"ת רעט); רדב"ז (פ"ג הי"ח ועי' פ"ד ה"ט); מראה הפנים (פ"ג ה"א ד"ה כולהן); חדושים ובאורים (כלאים סי' יג); זהב הארץ (פ"ד אות יב) בדעת הרמב"ם. וראה עוד לעיל פ"ג הי"ח (אות ח).
4. חזו"א (סי' ז ס"ק א-ב) בדעת רש"י (שבת פה ע"ב-פו ע"א) וראה דרך אמונה (פ"ד הי"א באור ההלכה ד"ה ואפי'); רש"ס בפי' הירושלמי (פ"ג ה"א). וראה עוד לעיל פ"ג הי"ח (אות ח).

חוקות הארץ

ההרחקה הדרוש בערוגה⁵ אבל אם הרחיק מותר לזרוע מחוץ לערוגה⁶.
ויש מי שאומר שהדבר מותר אם שתי הערוגות זרועות כל אחת רק מין אחד ולא כשבתוך
הערוגה זרועים חמישה מינים⁷.
ויש מי שאומר שמותר לסמוך שתי ערוגות רק כשעושה תלם או מטה את העלים ולא
בהרחקת טפח ומחצה⁸.

5. ראה לעיל פ"ד ה"ט.
6. רש"י (שבת פה ע"א-ע"ב, וראה חדושים ובאורים כלאים סי' יג אות ג); ר"ת (ספר הישר מהדו' שלזינגר סי' רסז); תוס' (שבת פה ע"א ד"ה אמר רב); ר"ש (כלאים פ"ג מ"א); ר"י מלוניל (שבת דף לד, ב); תוס' הרא"ש (שבת פה ע"א ד"ה והאיכא); ריטב"א (שבת פה ע"א); נמוקי יוסף (שבת פד ע"ב); המיוחס לר"ן (שבת פה ע"א-ע"ב); חזו"א (סי' ח ס"ק ה). וראה ארץ חמדה (ב, ח"ב סי' ח) שכתב בדעת הר"ש שבערוגות שגודלן ששה על ששה טפחים (או יותר) מותר לזרוע בהרחקת טפח ומחצה ביניהן רק אם הערוגה זרועה מחמישה מינים (שכל אחד זרוע על שטח מועט) אך כשהערוגה זרועה מין אחד יש להרחיק ששה טפחים (וראה עוד לעיל פ"ד ה"ט אות ה והע' 23).
7. ארץ חמדה (ב, ח"א מדור ו פ"ט וח"ב סי' ח) בדעת הרמב"ם, וגם אין להתיר אם הירקות זרועים על פני שטח גדול משיעור ערוגה, אמנם ראה שם בארץ חמדה שרצה לומר שדעת הרמב"ם כנראה שאין להתיר כלל לזרוע ערוגה ליד ערוגה, אלא בהרחקת תלם ועי' להלן הע' 8.
8. זרע הארץ (הל' לח) ואמונת יוסף (הוספה לפרק ערוגה) בדעת הרמב"ם, והוסיף באמונת יוסף (שם) שמותר בהרחקה של שתי שדות ירק, ששה טפחים. וראה גם חדושים ובאורים (כלאים סי' יג אות ו) שכתב בדעת הרמב"ם שאסור לזרוע ערוגה בין הערוגות אף במרחיק ביניהם כשיעור ומסתבר שבששה טפחים יוצא מידי ערבוב.

הלכה יב

- א. מספר המינים שמותר לזרוע באמצע ואופן הזריעה
ב. זריעת מינים נוספים בהרחקה הראויה
ג. נטיעת ראש הלפת בתוך הערוגה
ד. נטיעת דלעת
ה. גבול כהפסק בין מינים שונים

רמב"ם

רמב"ם היתה הערוגה ששה על ששה והיה לה גבול גבוה טפח ורחב טפחו סביב מותר לזרוע בה אפילו שמנה עשר מין שלשה על כל גבול וגבול וששה באמצע, וירחיק בין כל מין ומין טפח ומחצה³, ולא יזרע ראש הלפת⁴ בתוך הגבול שמא ימלאהו, יתר על זה לא יזרע⁵.

א. מספר המינים שמותר לזרוע באמצע ואופן הזריעה

רמב"ם ושישה באמצע⁵.

לשיטה זו, גבול גבוה טפח הוא רשות לעצמו ואין צריך להרחיק טפח וחצי בין מיני

1. ראה ירושלמי (כלאים פ"ג ה"א) ובבלי (שבת פה ע"א).
2. לסוברים לעיל (פ"ד ה"ט אות א) שיש להרחיק שלושה טפחים בערוגה, יש להרחיק שלושה טפחים בין כל מין ומין וראה תו"ט (פ"ג מ"א ד"ה שלשה); עץ החיים (פי' על משנת ערוגה ד"ה שלשה); לחם משנה (למשניות, פ"ג מ"א); מהר"א פולדא (פ"ג ה"א ד"ה היה) וחזו"א (סי' ז ס"ק יז). וראה שם (פ"ד ה"ט אות ב) על זריעה כראש תור ללא הרחקה.
3. הון עשיר (פ"ג מ"א ד"ה לא) ואמונת יוסף (פ"ג ה"א ד"ה מוקשה) כתבו שמותר לזרוע זרע לפת, ועי' חזו"א (סי' ח ס"ק י ד"ה מ"א).
4. משנה (פ"ג מ"א) כרבי יהודה; שו"ע (סי' רצז סעי' לז).
5. וכ"כ הרמב"ם בפיה"מ (פ"ג מ"א); רע"ב (פ"ג מ"א ד"ה רבי יהודה); לבוש (עטרת זהב סי' רצו הלכות כלאי זרעים סעי' לז); חכמת אדם שערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' נו); הלכתא גבירתא (פ"ג מ"א); יד אליהו (יג, א) בדעת הראב"ד; וכ"כ הרב בחידושים בסוף ההלכה כאן. וראה מהר"י קורקוס (כאן) שהקשה שאין לזרוע אלא חמישה באמצע וראוהו⁶ תו"ט (פ"ג מ"א ד"ה ומ"ש וכבר); מראה הפנים (פ"ג ה"א ד"ה רבי יהודה); הרב בחידושים (לפ"ד ה"ט) וחזו"א (סי' ח ס"ק א ד"ה הי"ב).

חוקות הארץ

הירקות שלמטה לאלו שעל הגבול אלא די בגובה הגבול.⁶
ויש אומרים שיכול לזרוע באמצע רק מין אחד, ויזרע בשטח של חמישה על חמישה טפחים באמצע הערוגה כך שתהיה הרחקה טפח וחצי (כולל גובה הגבול) גם מהמינים שעל הגבול.⁷
ויש אומרים שיכול לזרוע באמצע רק מין אחד אך יכול לזרוע את כל תוכה של הערוגה.⁸
ויש מי שאומר שזרוע בכל רוח מין אחד על כל הגבול למעלה, ועוד שני מינים משני צידי הגבול למטה לכל האורך, ובתוך הערוגה עוד מין אחד בכלה, ואין צריך להרחיק בין המינים.⁹

ב. זריעת מינים נוספים בהרחקה הראויה

רמב"ם יתר על זה לא יזרע.

ראייה ונראה שאפילו אם ירצה למעט בכמות של הזריעה של כל מין ומין ולהרבות במינין, באופן ששיעור ההתרחקות של טפח ומחצה ישאר בין כל מין ומין, מכל מקום אסור לזרוע יותר ממנין זה של שמונה עשר זרעים שלשה על כל גבול וגבול ושהה באמצע, שכך שיערו חכמים שיותר ממנין זה של הזרעים יהיה כערבוביא.¹⁰

6. לבוש עטרת זהב (סי' רצו הלכות כלאי זרעים סעי' לז); מרכבת המשנה (פ"ד הי"ב); חזו"א (סי' ח ס"ק א ד"ה הי"ב, ס"ק ח ד"ה וכל וס"ק ט ד"ה ולדעת); ספר השדה (פ"ג מ"א ד"ה ודברי הרמב"ם ז"ל בפ"ד); וראה גם רמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"א ומ"ב) ועי' לעיל (פ"ד ה"ד) על תלם שעמוק טפח. ועי' מראה הפנים (פ"ג ה"ב ד"ה סומכין ופ"ג ה"א ד"ה תיפתר); זרע הארץ (הל' מא) ומטה יחיאל (סי' סו ס"ק ב).
7. ר"ש ופי' הרא"ש (פ"ג מ"א) לרבנן (ולרבי יהודה יכול לזרוע בתוך הערוגה ששה מינים וההרחקה טפח) וראה מש"כ הרב בחידושים (לפ"ד ה"ט) בשיטת הראב"ד, ועי' ריבמ"ץ (פ"ג מ"א) וריטב"א (שבת פו ע"א סד"ה הא לאו) ועי' לעיל (פ"ד ה"ד אות ב). וראה מטה יחיאל (סי' סח ס"ק ב).
8. מאירי (שבת פה ד"ה זה שנכפל) כחכמים; רש"ס (פ"ג ה"א וה"ב); וראה כפ"פ (פרק נז).
9. שנות אליהו (פ"ג מ"א) לרבנן, ראה שיטתו לעיל (פ"ד ה"ט הערה 12).
10. [קלט] רדב"ז ומהר"י קורקוס (כאן); פי' הרא"ש ורע"ב (פ"ג מ"א); ועי' רמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"א) ולעיל פ"ד ה"ט (אות ג).

ג. נטיעת ראש הלפת בתוך הערוגה

רמב"ם ולא יזרע ראש הלפת בתוך הגבול
שמה ימלאהו.

יש אומרים שלא יטע ראש הלפת בתוך הגבול אך בתוך הערוגה רשאי ליטע אפילו ראש
לפת באמצע¹¹.
ויש אומרים שאסור ליטע ראש לפת אף בתוך הערוגה¹².

ד. נטיעת דלעת

רמב"ם ולא יזרע ראש הלפת בתוך הגבול
שמה ימלאהו.

יש אומרים שלא יטע לפת על הגבול וכ"ש דלעת¹³. ויש מי שאומר שלא אסרו דלעת
יוונית¹⁴.

ה. גבול כהפסק בין מינים שונים

יש אומרים שרשאי לזרוע מינים שונים של ירקות וביניהם גבול שגבהו טפח ורחבו
טפח¹⁵.
ויש מי שאומר שגבול גבוה טפח אינו מפסיק בין המינים¹⁶.

11. ראה: תו"ט (פ"ג מ"א ד"ה לא יטע); מלאכת שלמה (פ"ג מ"ב, ואינו ברש"ס לפנינו); עץ החיים (פי' על משנת ערוגה ד"ה לא יטע); הון עשיר (פ"ג מ"א ד"ה לא); תפא"י (פ"ג אות ז); חזו"א (סי' ח ס"ק י ד"ה מ"א); זרע הארץ (הל' לט ד"ה ולא יזרע); אמונת יוסף (פ"ג ה"ב ד"ה כל); מטה יחיאל (סי' סו ס"ק א).
12. משנה ראשונה (פ"ג מ"א ד"ה לא יטע); הרב בחידושים כאן; וכ"ד הרש"ס (פ"ג ה"א ד"ה זרעונין, ועי' פ"ג ה"ב ד"ה כל מין ירקות).
13. הלכתא גבירתא (פ"ג מ"א); משנה ראשונה (פ"ג מ"א ד"ה לא יטע); הרב בחידושים כאן; וכ"ד הרש"ס (פ"ג ה"א ד"ה זרעונין וד"ה גובל); וראה אמונת יוסף (פ"ג ה"א ד"ה מוקשה ופ"ג ה"ב ד"ה כל).
14. דרך אמונה (באור ההלכה פ"ד הי"ב ד"ה יותר וה"א ד"ה לא יזרע).
15. רמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"א-מ"ב); כפ"פ (פרק נז); שנו"א (פ"ג מ"א ד"ה היה לה גבול); חזו"א (סי' ז ס"ק כב, סי' ח ס"ק א ד"ה הי"ב וס"ק ח-ט וס"ק טו ד"ה ומסקינן וס"ק יט ד"ה כשם). וראה דרך אמונה (פ"ג ציון ההלכה ס"ק קטו). וראה לעיל פ"ד ה"ד ושם אות ז.
16. מראה הפנים (פ"ג ה"ב ד"ה סומכין) וזרע הארץ (הל' מא) בדעת הרמב"ם (להלן פ"ג 303).

חוקות הארץ

חידושים

- א. גבול גבוה מטפח
ב. נטיעת דלעת

* * *

א. גבול גבוה מטפח

רמב"ם היתה הערוגה ששה על ששה והיה לה גבול גבוה טפח ורחב טפח סביב.

ראי"ה לכאורה יש להקשות דיהא אסור לזרוע בתוכו מטעמא דחבוש, ואפ"ל דכדבר שנראה שנעשה להפסק אין לו דין חבוש.

ובענין זה אפ"ל דהנה לעיל גבי הלכה ד' "התלם או אמת המים שהן עמוקים טפח זורעין לתוכו שלשה מיני זרעים", משמע בירושלמי שם דמיירי שההפסק הוא כדין והרבנותא הוא דלא שייך דינא דחבוש, אפ"ל דדוקא טפח מותר אבל גבוה יותר אסור מהאי טעמא דחבוש².

ב. נטיעת דלעת³

רמב"ם ולא יזרע ראש הלפת בתוך הגבול
שמא ימלאהו

ראי"ה הדבר תמוה דבכ"מ שנינו דדלעת יונית מתפשטת יותר משאר מיני ירקות. וצ"ל דלפת אינו דוקא והוא סימן דירק כעין לפת ולמעלה ממנו אסור לזרוע על הגבול⁴.

הי"ד וראה שם הע' 2; וראה חזו"א (סי' ח ס"ק ט ד"ה ולדעת) ודרך אמונה (פ"ג ס"ק (ג) בדעת הר"ש (ראה לעיל הע' 7) ומטה יחיאל (סי' סו ס"ק ב).

1. פ"ג ה"ג, ראה לעיל פ"ד ה"ד הערה 13.

2. וראה פ"ד ה"ד אות ב/1.

3. ראה לעיל אות ד.

4. ראה לעיל הערה 13.

ג. נטיעת ראש הלפת בתוך הערוגה⁵

ראי"ה ונראה דבתוך הערוגה ודאי אסור דכ"ש ומתניתן לחידושא נקטיה דאף על הגבול אסור לזרוע ירק גדול כלפת⁶. ובתוי"ט⁷ כתב דבערוגה מותר לפי שאין בה ג'⁸, ואין דבריו מוכרחים. חדא דאם במקום שהתירו שלשה אסור במקום שלא התירו אלא אחד ודאי אסור. ואף אם נאמר דהיינו טעמא, דבמקום שלשה אסור ובמקום שאין [אלא]⁹ אחד מותר, הא התוי"ט כתב במשנה אליבא דחכמים אבל לדין להלכה דפסקינן כר' יהודה¹⁰ הזורע ששה בודאי דבערוגה אסור.

5. ראה לעיל אות ג.
6. ראה לעיל הערה 12.
7. תוי"ט (פ"ג מ"א ד"ה לא יטע).
8. בערוגה של הרישא יש רק מין אחד בכל רוח וכאן יש שלושה על כל גבול.
9. כצ"ל.
10. ראה הערות 3-4.

חוקות הארץ

הלכה יג

- א. ירקות ששיעור יניקתם מרובה וזרעים שיניקתם מועטת
ב. במקום שהירק אינו נזרע מעט מעט
ג. זרעית מינים שעליהם מתפשטים בערוגה
ד. ההרחקה במיני זרעים

רמב"ם

ואסור לזרוע בערוגה מיני זרעים
כענין זה מפני שהן נראין כלאים,
אבל מיני ירקותי הואיל ואין דרך
בני אדם לזרוע מהן אלא מעט מעט
הרי זה מותר כמו שבארנו¹.

א. ירקות ששיעור יניקתם מרובה וזרעים שיניקתם מועטת

רמב"ם ואסור לזרוע בערוגה מיני זרעים
כענין זה מפני שהן נראין כלאים,
אבל מיני ירקות הואיל ואין דרך
בני אדם לזרוע מהן אלא מעט מעט².

ראי"ה וי"א ששיעור טעם ההבדל שבין זרעים לירקות, שזרעים
אסור לזרועם בערוגה לפי שיעור זה המבואר כאן בהלכות
אלו, וירקות הן שמותרים לזרוע אותן על פי השיעורים
המבוארים בערוגה, הוא מטעם שירקות היניקה שלהן היא
מועטת ומספיק בשביל כך שיעור ההרחקה ששנינו בערוגה,
מה שאין כן בזרעים ששיעור יניקתם הוא מרובה, על כן
אין

1. על הגדרת מיני זרעים ומיני ירקות ראה לעיל (פרק א הל' ח-ט).
2. לעיל ה"ט. משנה (פ"ג מ"ב); בבלי (פסחים לט ע"ב); סמ"ג (ל"ת רעט); שו"ע (סי' רצז סעי' לז); לבוש (עטרת זהב סי' רצו הלכות כלאי זרעים סעי' לז); חכמת אדם שערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' כז).
3. רמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"ב); סמ"ג (ל"ת רעט); מאירי (שבת פד ע"ב ד"ה המשנה ופ"ה ד"ה זהו ביאור ההלכה, ועי' פסחים לט ע"ב ד"ה כלאי); כפ"פ (פרק נז); רע"ב (פ"ג מ"ב ד"ה כל); רדב"ז (כאן) לבוש (עטרת זהב סי' רצו הלכות כלאי זרעים סעי' לז); חכמת אדם שערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' כז); ערוה"ש (סי' רצז סעי' נב וסעי' נו). וראה מה שכתב הרב בחידושים (לעיל פ"ד ה"ט).

שיעור זה של ההרחקה מספיק להם⁴. ולפי טעם זה, אם יהיו מיני ירקות כאלה שיתברר לנו שהם יונקים שיעור מרובה, יהיו גם כן בכלל איסור הזרעים⁵.

לשיטה זו יש מי שאומר שמיני זרעים קטנים, שיניקתם מועטת, מותר לזרוע בערוגה⁶. ויש מי שחולק ואומר שכל מיני הזרעים אין זרעים בערוגה⁷.

ב. במקום שהירק אינו נזרע מעט מעט

רמב"ם מיני ירקות הואיל ואין דרך בני אדם לזרוע מהן אלא מעט מעט הרי זה מותר.

יש מי שכתב שירק שדרך בני אדם במקום הזה לזרוע ממנו שדות ואינו נזרע ערוגות קטנות דינו כתבואה⁸.

ויש הסוברים שדין הירקות אינו משתנה לפי מנהג המקומות⁹.

4. [קמ] הרדב"ז (כאן) ע"פ הר"ש (פ"ג מ"ב ד"ה כל ופ"ג מ"א ד"ה חמשה); רש"י (פסחים לט ע"ב ד"ה כל מיני); ריבמ"ץ (פ"ג מ"ב ד"ה כל מין זרעין); פי' הרא"ש (פ"ג מ"ב ד"ה כל ופ"ג מ"א ד"ה חמשה); אגודה (כלאים פ"ג ד"ה כל מי זרעים) בשם ר"י; הלכות כלאים לאחד הקדמונים (עמ' צה); רש"ס (פ"ג ה"ב ד"ה כל מין); מהר"י קורקוס (כאן); מלאכת שלמה (פ"ג מ"ב ד"ה כל); וראה מש"כ החזו"א (סי' ח ס"ק ב) בדעת הרמב"ם כאן.
5. [קמא] ד"ע ע"פ הר"ש הנ"ל, ראה רדב"ז (כאן). ועי' ארץ חמדה (ב, ח"א מדור ו פ"ט) שלדעת הר"ש רק מיני הירקות שנזכרו בפירוש, הם הכלולים בדין זה, שהרי אין אנו יכולים לקבוע שיעור היניקה של כל מין ומין.
6. פי' הרא"ש (פ"ג מ"ב ד"ה כל מין); זרע הארץ (הל' מ) בדעת הר"ש והרא"ש (פ"ג מ"ב); וראה זהב הארץ (פ"ד אות טו ד"ה אמנם) שבאר שלשיטת רש"י ור"ש ורא"ש אם ישנם מיני זרעים שאינם יונקים שיעור מרובה, הם מותרים.
7. רש"ס (פ"ג ה"ב ד"ה כל מין זרעים וד"ה כל מין, ופ"ג ה"א ד"ה זרעונין). וראה הערה 1.
8. חזו"א (סי' ז ס"ק כה ד"ה תבואה) שמשמע כן בדעת הרמב"ם כאן אך עי' בהערה הבאה); וראה התורה והארץ (ה, עמ' 49 הע' 5); ועי' הלכות כלאים לאחד הקדמונים (עמ' צד); ארץ חמדה (ב, ח"א מדור ו פ"ט) ופאת השדה (פ"ב אות יא ד"ה תנן). וראה מש"כ זרע הארץ (הל' מ) בדעת המאירי (שבת פה) וזהב הארץ (פ"ד אות טו ד"ה אך).
9. ארץ חמדה (ב, ח"א מדור ו פ"ט) לשיטת הר"ש (ראה לעיל אות א) שירקות נקראים

ג. זריעת מינים שעליהם מתפשטים בערוגה

יש אומרים שאסור לזרוע קישואין ודלועין ופול המצרי בערוגה בת ששה טפחים¹⁰. ויש אומרים שמותר לזרוע מינים המתפשטים בערוגה, חוץ מפול המצרי שזרעו לזרע¹¹.

ד. ההרחקה במיני זרעים

יש מי שאומר שמיני זרעים נזרעים בהרחקה של ששה טפחים¹². ויש מי שאומר שדי בהרחקה של תלם שאורכו ששה טפחים ורחבו טפח¹³. ויש מי שאומר שההרחקה במיני זרעים היא בית רובע¹⁴.

- המינים ששטח יניקתם הוא קטן, והסתפק בדעת הרמב"ם, וראה בהערה הקודמת. וראה גם חזו"א (סי' ח ס"ק ב וסי' ז ס"ק כד) ודרך אמונה (פ"ד ס"ק פ וציון ההלכה ס"ק קנ).
10. רדב"ז (כאן); רש"ס (פ"ג ה"א ד"ה זרעונין ופ"ג ה"ב ד"ה כל מין ירקות); חסדי דוד (פ"ב ה"י ד"ה והיינו, וראה פ"ב ה"ט); משנה ראשונה (פ"ג מ"א ד"ה לא יטע ופ"ג מ"ה); זרע הארץ (הל' מ) ופול המצרי שזרעו לירק מותר כמפורש בתוספתא (פ"ב ה"ח) ובירושלמי (פ"ג ה"ב); מטה יחיאל (סי' סו ס"ק ג); וראה מש"כ הרב בחידושים (לפ"ד הי"ב).
11. חזו"א (דיני כלאים אות א, סי' ח ס"ק ג ד"ה תניא וס"ק ד); דרך אמונה (פ"ד ס"ק עח, ובאור ההלכה פ"ד ה"א ד"ה לא יזרע); וראה אמונת יוסף (פ"ג ה"ב ד"ה כל) וזהב הארץ (פ"ד אות טו).
12. הלכתא גבירתא (פ"ג מ"ב).
13. זרע הארץ (הל' מ).
14. חזו"א (סי' ז ס"ק כג).

הלכה יד

- א. בגבול שהתמעט רובו
ב. זריעת זרעים חדשים אחר שנתמעט הגבול
ג. ניכוש והשקיה בגבול שהתמעט
ד. גובהו של הגבול כחלק משיעור הרחקה
ה. גבול שנתמעט ברוחבו

רמב"ם

גבול שהיה גבוה טפחו וזרעו בו מינין הרבה כמו שבארנו² ונתמעט מטפח מאחר שנזרע בו כשר שהיה כשר מתחלתו.³

א. בגבול שהתמעט רובו

רמב"ם ונתמעט מטפח...

ראייה מלשון זה משמע שדוקא כשנשאר רוב הגבול אין הזרעים צריכים עוד הרחקה יותר וסומכין על הגבול שהיה כשר בשעת הזריעה. אבל נתבטל כל הגבול או אפילו רובו, דין ערוגה זו חוזר לדין ערוגה שאין לה גבול.⁴

ב. זריעת זרעים חדשים אחר שנתמעט הגבול

ראייה וזרעים חדשים אסור לזרוע בו על פי ההיתר האמור בהגבול אחר שנתמעט, אע"פ שזרעו בו עיקר הזרעים בזמן שהיה הגבול כולו קיים.⁵

1. ורחב טפח (וראה לעיל הי"ב) – רדב"ז (כאן); הלכתא גבירתא (פ"ג מ"ב); חזו"א (סי' ח ס"ק י ד"ה והנה).
2. לעיל הי"ב (ובפיה"מ פ"ג מ"ב פירש הרמב"ם על גבול המבדיל בין שני מינים, וכן בכפו"פ פנ"ז וראה רש"ס פ"ג ה"ב ד"ה שהיה גבוה; ועי' לעיל פ"ד הי"ב אות ה).
3. משנה (פ"ג מ"ב); שו"ע (סי' רצז סעי' לח) לבוש (עטרת זהב סי' רצו הלכות כלאי זרעים סעי' לח); חכמת אדם שערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' כו).
4. [קמב] ד"ע; חזו"א (סי' ח ס"ק י ד"ה מ"ב) ועי"ש על איסור קיום כשנתמעט רובו.
5. [קמג] הרע"ב (פ"ג מ"ב ד"ה שהיה); ואסור עד שיעמידנו על גובה טפח. ירושלמי (פ"ג ה"ב); רמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"ב); ר"ש (פ"ג מ"ב ד"ה גובל); פי' הרא"ש (פ"ג מ"ב ד"ה כשר); כפו"פ (פרק נז); מהר"י קורקוס (כאן); מהר"א פולדא (פ"ג ה"ב ד"ה שהיה); פני משה (פ"ג ה"ב); תפא"י (פ"ג אות טו).

חוקות הארץ

כמה דברים אמורים בזרעים חדשים אחר שנתמעט הגבול, בזמן שנקצרו הראשונים שזרע קודם שנתמעט הגבול, אבל אם נתמעט הגבול ונשארו בו גרעינים מהזרעים מתחילה כל זמן שהיה הגבול עדיין כולו קיים, והגרעינים החדשים שנזרעו אחר מיעוט הגבול הם יכולים להיות נקצרים עם הגרעינים שנזרעו בזמן שהיה הגבול קיים, אף אלה הגרעינים שנזרעו אחרי שנתמעט הגבול כשרים, ואינם צריכים לא עקירה ולא הרחקה יתירה מהשיעור האמור בגבול⁶. וכל זה הוא דוקא בדיעבד אם זרע זרעים חדשים אחר שנתמעט הגבול כל זמן שהזרעים הראשונים שזרע לפני שנתמעט הגבול הם קיימים, שאינו צריך לעקור אותם אע"פ שנזרעו אחר שנתמעט הגבול. אבל לכתחילה אסור לזרוע זרעים חדשים אחר שנתמעט הגבול, אע"פ שעדיין הזרעים הראשונים שזרע לפני שנתמעט הגבול (הם עדיין) קיימים⁷. ואם היו הירקות הראשונים שנזרעו קודם שנתמעט הגבול קיימים בתחילה בשעה שנזרעו הירקות האחרונים אחרי שנתמעט הגבול, ונעקרו הראשונים ונשארו רק אלה האחרונים לבדם שנזרעו אחרי שנתמעט הגבול והם קרובים זה לזה באופן שבלא גבול היו אסורים משום כלאים, נאסרו אחרי שנעקרו הראשונים שנזרעו בזמן שהגבול היה בשלמותו, וצריכים גם הם עקירה או הרחקה כדין ערוגה שאין לה גבול⁸.

ויש אומרים לעולם כשעבר זרע אסור לקיים את החדשים ואין אומרים שמאחר שאלו מותרים הותרו אף אלו⁹.

6. [קמד] ירושלמי (פ"ג ה"ב) ע"פ הגר"א (בשנו"א פ"ג מ"ב ד"ה גבול); וראה גם מהר"א פולדא ופני משה (פ"ג ה"ב); שו"ת רב פעלים (ח"א או"ח סי' ז) וצפנת פענח (פ"ד הי"ד).
7. [קמה] שם וראה מה שכתב הרב בחידושים כאן בדעת הגר"א בשנו"א, ובדרך אמונה (באור ההלכה פ"ד הי"ד ד"ה מאחר); ומהר"א פולדא (פ"ג ה"ב ד"ה עבר).
8. [קמו] ירושלמי (שם).
9. נועם ירושלמי (פ"ג) בדעת הרמב"ם, שלדעתו לא אומרים הואיל ואשתרי אשתרי; זהב הארץ (פ"ד אות טז) בדעת הרמב"ם. וראה מש"כ הרב בחידושים כאן בדעת הרמב"ם.

ג. ניכוש והשקיה בגבול שהתמעט

יש מי שאומר שרק זריעה אסורה בגבול שנתמעט אך ניכוש והשקיה מותרים אם לא נתמעט רובו של הגבול¹⁰.

ד. גובהו של הגבול כחלק משיעור הרחקה

יש אומרים שגובה הגבול אינו מועיל לשיעור ההרחקה¹¹ ומותר לזרוע בגבול שהתמעט רק אם מרחיק טפח וחצי ללא גובה הגבול¹².
יש אומרים שגובה הגבול נמנה בשיעור ההרחקה¹³.

ה. גבול שנתמעט ברוחבו

רמב"ם גבול שהיה גבוה טפח...

יש אומרים שגבול שנתמעט ברוחבו משיעור טפח אף הוא כשר¹⁴. ויש מי שאומר שאינו כשר¹⁵.

10. חזו"א (סי' ח ס"ק י ד"ה מ"ב); ראה על ניכוש והשקיה לעיל (פ"א ה"ב אות ב-ג).
11. מהר"י קורקוס (כאן) בדעת הרמב"ם.
12. דרך אמונה (פ"ד ס"ק פד).
13. ר"ש (פ"ג מ"ב ד"ה גובל ופ"ג מ"א ד"ה ר' יהודה); פי' הרא"ש (פ"ג מ"ב ד"ה ונתמעט ופ"ג מ"א ד"ה ר' יהודה).
14. רדב"ז (כאן); חכמת אדם שערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' כו); הלכתא גבירתא (פ"ג מ"ב); וראה מטה יחיאל (סי' ט) בדעת הר"ש (פ"ג מ"א ומ"ב).
15. זרע הארץ (הל' מא) בדעת הרמב"ם כאן.

חוקת הארץ

חידושים

רמב"ם גבול שהיה גבוה מפה זורעו בו מינין הרבה כמו שבארנו ונתמעט מטפה מאחר שנזרע בו כשר שהיה כשר מתחלתו.

הנה גבי שבת מצינו הואיל והותרה הותרה כמו גבי מחיצות¹. והנה לעיל בפ"א² בארנו דאיסור קיום הוא איסור נמשך מאיסור הזריעה וקיום כזה אסור מדאורייתא אבל קיום הנזרע בהיתר אף אם נאמר שיאסר מ"מ אינו אלא מדרבנן, ובדרכנן שוב אמרינן הואיל והותרה הותרה, וניחא.

הרמב"ם מדייק 'לאחר שנזרע' משום דבירושלמי³ קאמר דהיה מקום לטעות דמותר לזרוע גם לאחרי שנתמעט קמ"ל דרק הזרוע מקודם מותר, ולכן דייק הרמב"ם.

אלא שבשנות אליהו להגר"א⁴ משמע דלמד בירושלמי דכ"ז שלא נעקרו אלה מותר לזרוע גם חדשים, ונראה לפירושו שמדייק דהיה לומר גבול אעפ"י שנתמעט ומדלא קתני הכי משמע דמותר אם לא עקר את הראשונים.

והסבר הדבר הוא דכיון והותרה הותרה, דמכיון שהותר לאותם שנזרע מכבר הותרו גם לזרוע חדשים משא"כ אם כבר עקר את הישנים⁵.

1. בבלי עירובין יז ע"א; רמב"ם הל' עירובין פ"ג הכ"ה.
2. פ"א ה"ג בחידושים.
3. פ"ג ה"ב. וראה לעיל אות ב.
4. שנו"א פ"ג מ"ב.
5. אך ראה לעיל באות ב בדברי הרב שכתב שלכתחילה אסור לזרוע זרעים חדשים אף אם לא עקר את הראשונים.

הלכה טו

א. מספר העיגולים שמתר לזרוע ב. שתי וערב כהיכר בכלאים בערוגה

רמב"ם

הרוצה	למלאות	כל	גנתו	מיני
ירקות	רבים	ולא	ירחיק	ביניהם
עושה	הגנה	כולה	ערוגות	ערוגות
מרובעות	אפילו	ששה	על	ששה,
ועושה	בכל	ערוגה	חמשה	עיגולין,
ארבעה	בארבע	רוחותיה	ואחד	
באמצע,	וזרע	מין	בכל	עיגול
וזרע	ארבעה	מינים	אחרים	בארבע
קרנות	ערוגה,	נמצאו	תשעה	מינין
בכל	ערוגה	והן	נראין	מובדלין
זה מזה	ואינו	מפסיד	אלא	מה שבין
העיגולין	בלבד	שהוא	מניחו	חרב
כדי	שיראו	העיגולין	מובדלין	מן
הקרנות	ומובדלין	זה מזה.	ואם	
רצה	שלא	יפסיד	כלום	אם היו
העיגולין	זרועין	שתי	זרע	מה
שביניהן	ערב	ואם	היו	זרועין
ערב	זרע	מה	שביניהן	שתי
				כדי

שיראו מובדלין.³

1. אבל בפחות מששה על ששה אסור, כ"כ חזו"א (סי' ח ס"ק א ד"ה שם הט"ו וד"ה ומש"כ) בדעת הרמב"ם כאן, וראה דת אש (פ"ד הט"ו). ובזהב הארץ (פ"ד אות יז) כתב שמשמע מכאן שגם ביותר מששה על ששה אינו רשאי לזרוע יותר מתשעה מינים (ועי' דרך אמונה פ"ד ציון ההלכה ס"ק קס).
2. העיגולים אינם צריכים להיות סימטריים והעיקר שלא יהיו מרובעים כדי שיהיה היכר, כ"כ מהר"י קורקוס (כאן); ועי' שו"ת ר"י מיגאש (סי' כו ד"ה אמר); מאירי (שבת פה ד"ה הרוצה) המיוחס לר"ן (שבת פה ע"ב ד"ה א"ר [הראשון] וד"ה א"ר [השני]); ערוה"ש (ע"ב 161), רצו סעי' נז; מונחי המתמטיקה בספרות המדעית העברית של ימי הביניים (עמ' 161), ובזהב הארץ (פ"ד סוף אות יז) למד מדברי ראשונים שהעיגולים צריכים להיות עגולים ממש.
3. בבלי (שבת פה ע"ב); שו"ע (סי' רצו סעי' לט); לבוש (עטרת זהב סי' רצו הלכות כלאי זרעים סעי' לט); חכמת אדם שערי צדק (משפטי הארץ פ"ג סעי' כח); חוקות עולם (נתיב ו, סעי' יד וסעי' טו ד). וראה התורה והארץ (ה, עמ' 49 הע' 5).

א. מספר העיגולים שמתור לזרוע בערוגה

רמב"ם ועושה בכל ערוגה חמשה עיגולין⁴.

ראי"ה ויש אומרים שיכול למלאות באופן זה של עיגולין שבאים בתוך ערוגה של ששה על ששה, אפילו עשרים וחמישה עיגולין שכל אחד מהם הוא טפח בעיגול⁵. ולבעל דעה זו לא נאמר הדין שאם היו זרועין שתי זרועין ערב ואם היו זרועין ערב זרועין שתי, על מיני זרעונים שזרעים אותם בעיגול, כי אם דוקא על זרעונים שזרעים אתם באורך או ברוחב בדרך מרובע, שאז יש הבדל ניכר בין שתי לערב, ועל זה נאמר שאם רוצה לזרע את הירקות השונים בלא שום הרחקה, אז כשהם נזרעים מרובעים, אם זרוע מין אחד שתי יכול לזרוע מין אחר ערב וכן אם היו זרועין ערב זרוע

4. ראה: אוצר הגאונים (שבת סי' רע) ור"ח (שבת פה ע"ב) אך את העיגולים עצמם יש לזרוע זה שתי וזה ערב ואין צריך להרחיק אלא מעט; שו"ת ר"י מיגאש (סי' כו ד"ה אמר) וכתב שלא מרחיק כלום בין העיגולים; בעה"מ (לה ע"א בדפי הרי"ף ד"ה אמר וד"ה רב); רמב"ן (שבת פה ע"ב ד"ה) ור"ן (שבת פה ע"ב ד"ה הרוצה) בדעת רש"י; המיוחס לר"ן (שבת פה ע"ב ד"ה א"ר [הראשון] ד"ה אמרי) בדעת רש"י וכתב שירחיק קצת בין העיגולים; מאירי (שבת פה ד"ה הרוצה וד"ה זהו ביאור ההלכה) ועי' שבת של מי (פה ע"ב ד"ה והא איכא) שלמאירי אינו רשאי לזרוע תשעה מינים. וראה רדב"ז, כס"מ ומרכבת המשנה (כאן); וערוה"ש (סי' רצז סעי' נז). יותר מחמישה עיגולים אסור, כ"כ המיוחס לר"ן (שבת פה ע"ב ד"ה אמרי) בדעת רש"י; וכ"כ בדעת הרמב"ם: מהר"י קורקוס, רדב"ז, כס"מ ודת אש (כאן); וחזו"א (סי' ח ס"ק א ד"ה שם הט"ו); לבוש עטרת זהב (סי' רצו הלכות כלאים זרעים סעי' לט). ובזרע הארץ (הל' מב) כתב שאפילו פחות מחמשה עיגולים אסור כמו שכתב הלבוש; אך נראה שיש ט"ס בלבוש וצ"ל **"דיותר** מחמשה נראה ערבוביא". וראה מהר"י קורקוס (כאן) שהסביר בדעת הרמב"ם שאין לזרוע עיגול אצל עיגול אלא כל אחד ברוח אחרת כדי שהעיגול יהיה ניכר, אך העיגולים אינם צריכים להיות שווים בגודלם, ועי' מטה יחיאל (סי' סג). וראה רדב"ז (כאן) שכתב בדעת הרמב"ם שכאשר העיגולים גדולים קצת יש היכר אך כשאין בהם אלא טפח אחד נראים כערבוביא. ועי' חדושים ובאורים (כלאים סי' יג אות ט).

5. ומניח מעט רווח בין עיגול לעיגול – חזו"א (סי' ח ס"ק א ד"ה והראב"ד).

המין השני שתי ואין צריך שום הרחקה.⁶

ויש מי שאומר שהרוצה למלאות כל גינתו ירק עושה ערוגות מרובעות של ששה טפחים וגם גבול מסביב, ובכל ערוגה עושה במרכזה עיגול אחד שקוטרו חמישה טפחים וזורע בו מין אחד ועוד מין אחר בחצי הטפח סביב ללא הרחקה, וגם את הגבולים יכול לזורע אלא שאם זרע את הערוגה שתי יזרעם ערב ואם זרע את הערוגה ערב יזרעם שתי.⁷ ויש אומרים שזורע מין אחד בשטח של עיגול שקוטרו חמישה טפחים במרכז הערוגה, ויזרע עוד ארבעה מינים מחוץ לעיגול בתוך הריבוע החוסם את העיגול ללא הרחקה בינם לבין המין שבעיגול משום שהזריעה בעיגול גדול כזה היא היכר, וירחיק שלושה טפחים בין ארבעת המינים שבריבוע, וכך יכול לזורע את כל גינתו משום שיש הרחקה שלושה טפחים גם בין המינים שבערוגות הסמוכות (עם רוחב הגבולים של כל ערוגה שהוא שני טפחים).⁸ ואם זרע את העיגול שתי יכול לזורע את חצי הטפח שסביב הריבוע החוסם את העיגול ערב, וכן ההפך, ללא הרחקות.⁹

ב. שתי וערב כהיכר בכלאים

יש אומרים שאף ללא עיגולים, רשאי לזורע מין אחד שתי ובצדו מין אחר ערב ללא הרחקה משום שהם ניכרים למראית העין, שכל אחד בפני עצמו ואינו מתערב עם חברו.¹⁰

6. [קמז] הראב"ד (כאן). וראה להלן (אות ב) על היכר שתי וערב.
7. רש"י (שבת פה ע"ב); ועיי' פי' הרשב"ם (שבת פה ע"ב) ואוצר הגאונים (שבת סי' רסט). וכתב זרע הארץ (הל' מב) שמשמע שלרש"י אין זורעים את פינות הריבוע החוסם את העיגול.
8. תוס' שבת (פה ע"ב ד"ה אמר וד"ה והא); וכתבו שמהזרע שבעיגול אין הפסק רק משהו; ר"ת בסה"י (מהדו' שלזינגר סי' רסז א) ומשמע שם שהזריעה בעיגול באופן זה היא היכר רק אם היא עמוקה יותר משאר הערוגה; תוס' הרא"ש (שבת פה ע"ב ד"ה אמר וד"ה והאיכא); וראה גם חידושי הרמב"ן, חידושי הריטב"א וחידושי הר"ן (שבת פה ע"ב) והמיוחס לר"ן (שבת פה ע"ב ד"ה א"ר [השני]); דת אש (פ"ד הט"ו); על שיטת התוספות בעניין ההרחקה שלושה טפחים ראה לעיל (ה"ט הערה 7).
9. רמב"ן (שבת פה ע"ב); רשב"א במהר"י קורקוס (כאן); ריטב"א (שבת פה ע"ב); חידושי הר"ן (שבת פה ע"ב); חזו"א (סי' ז ס"ק ה ד"ה ובתו') בדעת התוס'. וראה בסה"י (מהדו' שלזינגר סי' רסז א).
10. שו"ת ר"י מיגאש (סי' כו ד"ה אמר); בהסבר דברי רב אסי בבבלי שבת פה ע"ב; הראב"ד

חוקות הארץ

יש מי שאומר שמותר לזרוע שורה אחת שתי ושורה אחת ערב ובלבד ששורת הערב לא תסתיים מול זרע של השתי אלא מול הרווח שבין זרעי השתי; ואין להשתמש בהיתר שתי וערב אלא בניכר להדיא שזה שתי וזה ערב ונכון להחמיר להרחיק שיעור דאורייתא; ויש מקום לומר שלא התירו שתי וערב אלא במקום שהמרחק טפח ומחצה או שלושה טפחים ולא בשדה¹¹.

ויש מי שאומר שאין היתר שתי וערב שייך אלא כשכל מין זרוע לכל הפחות שתי שורות, שאז ניתן להבחין בין המרחק שבין הגרעינים לבין המרחק שבין השורות, וכל שנזרע בדרך זו אין צריך לדקדק שלא יזדמן לו זרע השתי נגד זרע הערב ואין צריך לזרוע דוקא בין השורות, שכיון שנזרעו בדרך זו הרי הם ניכרים ומובדלים זה מזה; ושתי וערב הוא דרך המועיל יותר מאשר ראש תור, ואף בערוגה שראש תור אינו מועיל¹² שתי וערב מועיל¹³.

(כאן); ראה לעיל אות א; תפא"י (בתי כלאים סעי' כח, ל); חוקות עולם (נתיב ו, סעי' טו ד); וראה בית יעקב (בירב, פ"ד הט"ו) בדעת רש"י וראה רדב"ז וכס"מ (כאן).

11. חזו"א (דיני כלאים אות ז, סי' ו ס"ק א ד"ה אין וד"ה כל, סי' ח ס"ק א ד"ה הא וד"ה ואפשר); וראה חדושים ובאורים (כלאים סי' יג אות ט ד"ה והא וד"ה רמב"ם).

12. ראה לעיל פ"ד ה"ט אות ב.

13. ארץ חמדה (ב ח"א מדור ו פי"א) וכתב שצ"ע אם היתר שתי וערב מועיל בירקות בשיעור שדה ובתבואה.

הלכה טז

א. כשזרעו במפולת יד

רמב"ם

מכל אלו הדברים נתבאר לך שבזמן
שיש בין שני המינין הרחקה
הראויה להם כדי שלא יינקו זה
מזה אין חוששין למראית העין
כמו שבארנו, ובזמן שיראו
מובדלים זה מזה אין חוששין
ליניקתן אפילו הן זה בצד זה כמו
שנתבאר עתה.

א. כשזרעו במפולת יד

ראי"ה ויש מי שאומר שכל עיקר הטעם של קולא זו הוא מפני שבכל
אופני הזריעות הרגילות האיסור אינו אלא מדרבנן, שמן
התורה אין שם איסור כי אם כשזרע כלאים במפולת יד.²
ולפי זה אם נזרע במפולת יד ונזדמן הדבר שבאו במקרה
הרחקות כמו אלו או שיש בהם משום יניקה רק אין בהם משום
מראית עין או שיש בהן משום מראית עין ואין בהם משום
יניקה, אין לדון מזה שנאמר אצל הזרעים שנזרעו זה בצד
זה שלא במפולת יד, להקל בהם ג"כ כשנזרעו במפולת יד,
וצריכין אנו לדון בהם שיעורים אחרים יותר חמורים
ויותר מבדילים מאלו שבארנו בשארי כלאים, ויש לומר
שצריכים בהם שתי הרחקות בין הרחקה של יניקה כשיעור
המספיק אצל כל מין ומין, ובין הרחקה של מראית העין.

1. ראה: רמב"ם (פיה"מ פ"ג מ"א); סמ"ג (ל"ת רעט); חינוך (מצוה רמה); מאירי (שבת פד
ע"ב ד"ה המשנה השלישית, פה ד"ה זה שנכפל בדברינו שכל); שו"ע (יו"ד סי' רצז סעי'
מ); לבוש (עטרת זהב סי' רצו הלכות כלאי זרעים סעי' מ); חוקות עולם (נתיב ו' סעי'
טו). ועי' לעיל פ"ג ה"ז.

2. [קמח] כסף משנה (כאן); לבוש (עטרת זהב סי' רצו הלכות כלאי זרעים סעי' מ); ועי'
לעיל פ"א ה"א אות ג ופ"ד ה"ה אות א.

פרסומי מכון "התורה והארץ"

לפרטים והזמנות: 08-6847325 , פקס: 08-6847055

פרסומים הלכתיים/ספרים

אבות על בנים — הרב יואל שורץ
אמונת עתיך — בטאון מכון התורה והארץ, יוצא מידי כחודשיים,
כ-65 חוברות
באהלה של תורה א' — הרב יעקב אריאל שליט"א, שו"ת: יורה דעה,
אבן העזר, חושן משפט
באהלה של תורה ב' — הרב יעקב אריאל שליט"א, שו"ת: אורח חיים,
באהלה של תורה ג' — הרב יעקב אריאל שליט"א, שו"ת: זרעים א',
שביעית
באהלה של תורה ד' — הרב יעקב אריאל שליט"א, שו"ת: זרעים ב',
הלכות א"י
באהלי שדה — הרב יעקב אריאל שליט"א, השמיטה בין חזון למעשה
ביכורי הארץ — אסופת מאמרים על מצות ביכורים
דבר השמיטה — הרב משה צבי נריה זצ"ל, לקט מתוך דבריו שבכתב
ובע"פ
הודאת הארץ — אסופת מאמרים במצוות ביעור ווידוי מעשרות
הלכות זרעים — הראשון לציון הרב מרדכי אליהו שליט"א
הלכות שמיטה לחקלאי — חוברות הדרכה משנות השמיטה הקודמות
הלכות שמיטה לצרכן — חוברות הדרכה משנות השמיטה הקודמות
הלכות תולעים — הרב יואל שורץ
הפרשת תרומות ומעשרות במערכת הציבורית — הרב עזריאל אריאל
התורה והארץ א' — אוסף מאמרים בענייני ערלה שביעית ותרומות
התורה והארץ ב' — אוסף מאמרים בענייני כלאים תרומות ותולעים

התורה והארץ ג' — אוסף מאמרים בענייני כלאים, ערלה, תרו"מ ותולעים

התורה והארץ ד' — אוסף מאמרים בענייני בתרומות ומעשרות

התורה והארץ ה' — אוסף מאמרים בענייני ערלה

התורה והארץ ו' — אוסף מאמרים בענייני שביעית

התורה והארץ ז' — מאמרים על חבל עזה וגוש קטיף בהלכה באגדה ובמחקר

חבל נחלתו א-ה — הרב יעקב אפשטיין, מחקרים ותשובות בדיני תורה

חוות בנימין א', ב' — הרב שאול ישראלי זצ"ל

טל ברכות — הרב מאיר בראלי, חידושים במסכת ברכות

לזיהוי התכלת — הרב יעקב אפשטיין (תדפיס מתוך התורה והארץ ג'), התכלת בציצית

מאהלי תורה — הרב יעקב אריאל שליט"א, מאמרי הגות ומחשבה לתורה ומועדים

מועדי הארץ — הרב עזריאל אריאל, הלכות חוה"מ בחקלאות

נטיעות הארץ — אסופת מאמרים על נטיעות וט"ו בשבט

סוכת קטיף — תפילות וברכות לסוכה, פרושים ורעיונות

ספר הקהל — אסופת מאמרים על מצות הקהל

רגלי מבושר — הרב אופיר כהן, פרקי אמונה והתמודדות

שבת הארץ — הראי"ה קוק זצ"ל, עם תוספת שבת (שני כרכים)

שבת ומועד בשביעית א', ב' — הרב ישעיהו הדרי שליט"א, הגות בפרשיות שנת השבע

תפילת דוד — הרב אליהו דוד רבינוביץ תאומים — האדר"ת זצ"ל

תרומת שמעון — הרב שמעון בירן הי"ד, מאמרים בענייני תרו"מ

משאבי למידה

אגודה אחת – סרט וידאו על הלכות ארבעת המינים, חוברת הדרכה
למורה הלכות ארבעת המינים

אדמה – דוקודרמה אקטואלית מבוססת על אירועים מראשית
ההתיישבות מסביב לדמותו של ר' ישראל משקלוב

בין העלים – סרט וידאו בנושא חרקים, חוברת הדרכה למורה "בין
העלים"

משבע עד שבעים ושבע – קלטת שמע סיפור לילדים שמיטה
סדר הפרשת תרו"מ – נוסח הפרשת תרומות ומעשרות בשפה ברורה
סוד הארץ – סרט וידאו בנושא השמיטה חזון ומציאות, חוברת
הדרכה למורה הלכות שמיטה

תרומות ומעשרות – לומדת מולטימדיה ללימוד נושא תרומות
ומעשרות

בית האוצר

"בית האוצר" שעל-יד מכון התורה והארץ נועד לאפשר הפרשת תרומות ומעשרות כהילכתם בדרך מהודרת. הקרן מנוהלת עפ"י הוראות גדולי התורה בדורנו. "בית האוצר" כולל בתוכו מערכת לנתינת מעשר ראשון ומעשר עני, וקרן מטבעות לחילול מעשר שני. הפרשת תרו"מ אינה מועילה אלא לאחר אמירת נוסח ההפרשה, וביצוע ההוראות של "בית האוצר".

לשם קיום מצות נתינת מעשר ראשון – על המנוי לחתום על טופס שבו הוא מתחייב לתת את המעשר ראשון למשך תקופת המנוי (12 חדש בדרך כלל) ללוי שעומד בקשר עם "בית אוצר", אחר התחייבות זו נחשב הוא כ"מכירי לויים", והלוי שנקבע מראש, זוכה במעשר ראשון של המנוי לאחר ההפרשה, ללא שום מעשה קנין. לאחר מכן מועבר ללוי על ידי בית האוצר סכום בשווי הממוצע של המעשר ראשון החייב בהפרשה. קיום מצות נתינת מעשר עני בשנות מעשר עני, נעשית בדרך דומה לנתינת מעשר ראשון ללוי.

הסכום למנוי עבור כל שנת מעשר ראשון ומעשר עני, לאדם פרטי, הוא כ-25 ש"ח לשנה. כשהפירות שהלוי או העני זכו בתמורתם נשאים ברשות המפריש.

הקרן לחילול מעשר שני

הצורך במטבע לחילול מע"ש קיים לכל אדם שמפריש תרו"מ ואינו מעוניין אחר כל הפרשה לחשב כמה פעמים ניתן לחלל על המטבע שייעד לצורך זה. על המנוי מוטל לקבוע את המעשר השני ולחלל אותו, אך המטבע שהוא מחלל נמצאת ב"בית האוצר" ולכל מנוי יש אפשרות לחלל בכל יום קרוב לעשרים פעם. הסכום המוערך כיום לשם הצטרפות לקרן לחילול מעשר שני הוא 26 ש"ח.

על מנת להצטרף ל"בית האוצר" או לחדש מנוי יש להתקשר טלפונית למכון התורה והארץ השוכן עתה באשקלון.

טל' 08-6847325 או פקס' 08-6847055